

"Mi obično metkom plaćamo za sva zlodjela; za klanje murnih ljudi i za ubijanje djece po logorima. To nije osveta, to je zahtjev čovječanstva da se kažnjavaju čudovišni zločini."

Ivan Šibl

Ratni dnevnik

"U životu je sve prozaično. Vječito gajimo nade, zanosimo se iluzijama, imamo skrivenih i neskrivenih želja. A nikada se ništa ne ostvaruje, ili se ostvaruje samo djelomice i posve drugačije nego što smo sebi dočaravali u snovima na javi. I tu ne pomaže iskustvo! Uzalud se sjećaš svih neostvarenih želja i izjalovljenih nuda iz proteklog života! Jer čim se ukaže prilika, zaboravljaš sve i ponovno počinješ maštati. Možda je to i dobro! Da nema želja i iluzija, da nema vječite nadje, kako bi mlad čovjek izdržao u ratu . . ."

Sadržaj:

Oslobođeni teritorij.....	4
Prva noć	4
Moj drug Moša	7
Bojanska četa.....	9
Prvi dojmovi.....	11
Vrnograč	14
Oproštaj sa Bojanskom četom.....	17
Gigčeva četa ožujak – kolovoz 1942.....	18
Zalutali metak.....	18
Uskrs u Peckom.....	20
Pravi Banjci.....	23
Bosna	27
Kako je Gigac spasio čast čete	30
Smrt Vasilja Gaćeše.....	33
Pothvat Gigčeve čete	41
Bijele vode	49
Lebrenica.....	53
Krvavi vis	57
Oj đevojko .. .	60
Praznik pušača	62
Čuntić.....	64
Žalostan događaj.....	67
Oproštaj.....	69
Banija	72
Kalnički odred rujan – prosinac 1942.....	76
Daleki put	76
Čizme	82
Preko Vranog kamenja i Bilogore	85
Kalnik.....	90
Gerilski život	96
Ima i dobrih dana na Kalniku	99
Crna legija	103
U tri smjera.....	107
Povratak na Kalnik	109
Oproštaj s Kalnikom.....	114
Sedamnaesta udarna brigada siječanj – studeni 1943.....	118
Nova godina	118
Tri vagona	124
Napad na rodni grad	126
Drug iz djetinjstva	129
Borba kod Kajgane	132
Nevažan događaj	135
Ožujska ofenziva	139
Zdrug pukovnika Bosnića	144
Napad na Voćin	147
Grlica	150
Prodor u Požešku kotlinu	152

Đor	154
Slijepi top	156
Susret na cesti	159
Čudo u Kutjevu	161
Ferdo	163
Partizanski posli	165
Ilijina greda i Evin budžak	169
Povratak	176
Ofenzivni pohod!	178
Žene - ratnici	186
Moji najdraži ratni drugovi	189
Zatišje	193
Zagrebački korpus prosinac 1943. – svibanj 1945	197
Zagrebački korpus	197
Povlačenje	200
Nakostriješeni starac	204
Saveznici	206
Kešerovac	208
Velika pogibija	210
Dugi put	212
Kako se korpus probio iz Zagorja	217
Poslije ofenzive	220
Ludbreški grobovi	222
Tomo Šantalab	224
Šansa za domobrane	225
Mrtav je Demonja	227
Podravska kampanja	228
Oslobođenje Beograda	233
Gudovac	234
Crvena armija	236
Most na Dravi	240
Daruvar i Čazma	243
Proboj srijemskog fronta	246
Smrt Petra Biškupa Vene	249
Posljednji marš	251

Osloboden teritorij

Prva noć

Ovo mi je prva noć na oslobođenoj zemlji. Upravo je zidna ura melodiozno odzvonila dvanaest, pa ako je bar donekle točna - ta stara seoska zidna ura - mogu sa zadovoljstvom ustanoviti da je počeo nov dan i da još uvijek živim. Danas je dvadeset i deveti siječnja tisuću devetsto četrdeset i druge . . . Velika je stvar živjeti! Velika i vrijedna.

Čovjek je čudna zvjerka! Sve dok mu se ne približi smrt nije svjestan vrijednosti i veličine života. Ali kad osjeti da je smrtna opasnost sasvim blizu, bori se za svaki časak života i razumom i nagonom. Doduše ako ga nemilice i dugo progone te nema više snage, ni tjelesne ni duševne, može izgubiti hrabrost i pomicati čak na samoubojstvo. Ta neprirodna pomisao ponekad je i posve ozbiljna. Ali čim se progonitelji umore i dopuste progonjeniku da makar samo načas predahne, njegovo se iznemoglo tijelo i izmučena duša odmah oporave i iznova mu se vraća životni polet.

Kako je divno osjećati se sigurnim i bezbrižnim! Vi koji živate u sigurnosti i nemate pravih briga, vi to ne možete ni razumjeti ni osjetiti. Čovjek nikad ne cijeni ono što ima . . . A ja sam zadovoljan i dobro raspoložen. Mogu se, na primjer, ako baš zaželim, raskomotiti, leći u postelju i zaspasti tvrdim snom. Grešno je od života zahtijevati više od toga! Ali ja ipak neću spavati. Želim uživati na javi, a ne u snu. Kada spavaš, ništa ne znaš, zapravo i ne živiš. Ne bi li bilo šteta tako upropastiti svoju prvu spokojnu noć?

Je li ova noć uistinu spokojna? Jest, spokojna je, ali samo toliko što niotkuda ne prijeti opasnost. Prvi put poslije dugo vremena niotkuda ne prijeti opasnost! Slobodni teritorij Banije, prekriven debelim pokrivačem snijega koji je zameo sve putove i prilaze, zaista je siguran. I ta spoznaja da nema i da još nekoliko dana neće biti razloga velikom strahu, stvara u meni dobro raspoloženje. Ne mogu ga pokvariti ni tmurne misli, koje se lukavo prikradaju i pokušavaju se nametnuti. Kada bi se nametnule, kada bi pobijedile, nestalo bi dobra raspoloženja. Jer one me vraćaju kući, a razmišljanja o kući rastužuju. Ne treba misliti, treba osjećati. Ne treba se vraćati kući, treba smoći snage za novi život i utješiti se spoznjom da je onima koji su ti najdraži isto tako kao i mnogim drugima u današnjem svijetu. Kako ćeš živjeti i boriti se ako nisi sposoban za takvu utjehu?

Soba je jednostavna, seljačka, sa zemljanim podom. U jednome kutu čeka me pripremljen krevet. Nasred sobe velik četverouglasti stol, na njemu petrolejska svjetiljka, oko njega tri grubo istesana stolca i uska neudobna klupa s izrezbarenim naslonom. Pored zidne ure s utezima ikona, pred njom gori kandilo koje rasprostire mutno, slabo svjetlo uljevita mirisa i okusa. Svetac na ikoni ima azijatsku fisionomiju: kose oči, ispuščene jabučne kosti i tanke opuštene brkove, kao Tatarin. Trebalo bi da te ikone budu veselije! Pokraj tužnog božjeg ugodnika, pred kojim gori vječno svjetlo, uokvirena fotografija mlada čovjeka u husarskoj odori. Momak se isprasio, brkovi su mu ufiljeni, husarski, po tadašnjoj modi. To je slika mojeg domaćina iz davnih dana. S druge strane kuhinjski vez: nekoliko smiješnih likova, koji očito predstavljaju kraljevsku obitelj Karađorđevića. Takva izvezena platna s likovima članova kraljevske kuće vise u mnogim seoskim kućama ovoga kraja! Ona bude u meni sjećanja na rodnu kuću i djetinjstvo. I u našoj kuhinji bila su dva slična kuhinjska veza, samo je umjesto likova kraljeva i kraljica, prinčeva i princeza, na jednome bila crvenim koncem izvezena izreka »Marljivost i čednost jest velika vrijednost«, a na drugom »Gdje u kući vel'ka

kći, majka lahko dulje spi!« Moje sestre čitale su te poučne i odgojne riječi krivim redom, pa je ispadalo »Gdje u kući majka, lahko vel'ka kći dulje spi!« . . .

Ništa ne znam o ovim ljudima kod kojih sada stanujem. Sudeći po ikoni i kuhinjskom vezu, sigurno su Srbi, pravoslavne vjere, koji na svoj jednostavan način poštuju kraljevsku obitelj koja je pobegla u inozemstvo, a njih prepustila vlastitu udesu u tom zabačenom selu Brestiku, u glinskem kotaru, poznatom po ustaškim pokoljima . . . Nekoliko kuća dalje smjestio se štab Banjiskog partizanskog odreda. Tamo sam večerao, a ovamo su me kasno u noći doveli na spavanje. Čovjek je u životu često samo prtljaga kojom raspolažu drugi. Tako se nekako i ja sada osjećam: u štabu su odredili da se odmaram dok me ne pošalju u oružanu jedinicu.

Vani je oblačno i pada gust, sitan snijeg. Da nisu posvuda naokolo stražari, koji zaustavljaju prolaznike i traže lozinku i odziv, bilo bi dobro malo prošetati. Uvijek sam volio takvo vrijeme. . .

Kad je čovjek ovako sam u sobi, najbolje je da se prepusti maštanju. Sanjariti je ljepše nego sanjati, a neusporedivo ljepše nego razmišljati . . . Ugodno je sjediti u toploj sobi i gledati kako vani prši snijeg. Da sam bar sada negdje u Alpama, u kakvoj maloj, snijegom zametenoj alpskoj kući! Da sjedim tamo s djevojkom koju volim pa da pijuckamo vrelo kuhan vino iz velikih čaša. Ništa ne bismo govorili, ni riječi, samo bismo osjećali. (U tim snijegom zametenim planinskim kućama sada su fašistički oficiri i vojnici. I oni piju kuhan vino i imaju mnogo djevojaka. Ali ne šute i ništa ne osjećaju: ne vole ih. Raspojasano kikoću, pjevaju, plešu i ljube se s djevojkama. Neki misle, da žive, neki su svjesni da bježe od života... Mene bi tamo uočili, bio bih im sumnjiv, odmah bi me uhapsili i ubili).

Mnogo maštam o povratku u Zagreb, poslije pobjede. Takvo je sanjarenje smiješno i djetinjasto, ali i lijepo. Tek je pet dana otkako sam napustio grad, sav sretan što odlazim iz onog prokletog gubilišta, a već sanjam o povratku! Vidim u duhu duge zbijene redove partizana kako čvrstim vojničkim koracima marširaju poznatim gradskim ulicama. Među njima vidim i sebe. Prolazimo kroz špalir građana. Dočekuju nas cvijećem. Mnoge među njima poznajem i pozdravljam ih. I oni prepoznaju mene i mašu mi. To je slavlje! A čas zatim zauzimamo grad jurišom. Naše se kolone sa svih strana nezadrživo slijevaju prema centru. Prašni smo, znojni i krvavi . . . Kako će dugo trajati rat? Još nije pravo ni počeo, a meni ga je već dosta! Tek je prva ratna godina. Vrijeme sporo odmiče. Bit će da sam nepopravljiv optimist. Jer, kako bih inače već sada maštao o svršetku rata?! Da nisam optimist, bio bih uvjeren da će poginuti i da neću dočekati kraja. Ili bih strahovao da će kraj rata biti takav da je bolje ako ga čovjek ne dočeka. A u mojim mislima kraj rata uvijek je pobjedonosan. Lijepo bi bilo da se vratimo kao oslobođenci i heroji!

Trebalo bi voditi dnevnik, do kraja rata ili do smrti. Naprosto bilježiti sve svoje misli, osjećaje i doživljaje. Ali to nije lako. U ovaj čas zaokupila me ideja da vodim dnevnik, ali - moram biti iskren pa će priznati - nisam baš posve siguran da mi je namjera dovoljno čvrsta i ozbiljna. Bojim se, počet će uredno, pedantno i nadobudno, a čim iskršnu prve poteškoće dojadit će mi i uništiti će sve svoje bilješke. Ustrajnost nije moja vrlina! A možda čak neću ni imati prilike da se bavim tako beznačajnim poslom - da vodim svoj privatni dnevnik. Ovdje nema privatnog života, pa kako da onda bude privatnih dnevnika! Život koji me čeka neće biti pogodan ni da pišem ni da čuvam ono što budem napisao. Bit će umoran i iscrpljen, bolestan i prestrašen, možda gladan i žedan, možda žalostan i nesretan, pa zacijelo neću imati dovoljno snage da ustrajem. Vjerojatno će pisati i odustati, opet započeti i opet odustati, prema

raspoloženju, prilikama i mogućnostima. Praznine koje tako nastanu ispunit će, kad mi se pruži prilika, po sjećanju. Imam izvrsnu memoriju. Počet će odmah . . .

Jučer, u sumrak, na putu do štaba Odreda, došli smo u selo Veliki Gradac. Upravo su pokapali piginula partizana. Naše su saonice zastale i tako smo bili nazočni ceremoniji ratničkog pogreba.

Tmuran siječanski dan. Nad glavama nisko sivo nebo, puno teških olovnih oblaka. Kasno je poslije podne i već se spušta sumrak. Počinju padati rijetke, krupne pahulje mokra snijega.

U tom sumraku i sivilu selo izgleda vrlo tužno. Spaljene kuće, sa zgarišta strše dimnjaci, goli i sablasni. Na pustim poljanama, prekrivenima čađavim razgaženim snijegom, okupljaju se vrane.

Četa je postrojena pokraj odra. Pokapaju piginulog borca. (Pao je prilikom napada na žandarmerijsku stanicu. Podigao se iza zaklona, zamahnuo rukom da baci bombu, i metak ga je pogodio u grudi).

Piginuli leži u grubo izdjeljanom lijesu od jelova drva. Pokrili ga dvjema zastavama: jugoslavenskom trobojnicom s crvenom petokrakom zvijezdom u sredini, i purpurno-crvenom proleterskom zastavom sa zlatno izvezenim srpskim grbom i čekićem u uglu.

Približim se lijesu i pogledam . . . Preda mnom je mladić koji tek što je zakoračio u pravi život. Lice mu voštano-blijedo, gotovo prozirno. Oko sklopljenih očiju stvorili se tamni kolobari. Beskrvne usne otkrivaju jake žute zube. Pogođen je u lijevu stranu grudi, možda u samo srce. Na vojničkom koporanu ostala je osušena krv. Prvi put gledam pomnjiwo i izbliza ubijena čovjeka, i to na sam dan dolaska u partizane.

Četa se prestrojava; priprema se za počasne plotune. Lica boraca su ozbiljna i sva nekako siva kao i olovno nebo iznad njih. Koliko su ih već ovako pokopali? Koliko su zajedničkih uspomena i zajedničkih doživljaja imali s ovim piginulim mladićem? Sigurno svaki od njih u ovom času zamišlja sebe na istom ovakovom odru.

Za smrt ovoga mladića znat će samo njegovi najbliži drugovi iz čete, a možda će uskoro i oni poginuti pa neće znati nitko.

Jedan je čovjek drhtavim glasom počeo nadgrobni govor. Plotuni su odjeknuli; jedan za drugim tri plotuna. Vrane su se uznemirile i počele kružiti nad zgarištima.

Moje je raspoloženje sumorno.

Moj drug Moša

Putujemo saonicama. Jurimo snijegom prekrivenim putovima i praporci veselo zveckaju. Mora da se, na prvi pogled, doimamo kao obijesna, jogunasta družina momaka i djevojaka koji se voze na zabavu u susjedno selo. Kad zastanemo, negdje usput, da se odmore i nahrane konji i kočijaši naše karavane, odmah se okupe seljaci, pogledaju nas izbliza i shvate da nismo obijesna družina mlađih ljudi, nego tužna skupina nepoznatih došljaka iz grada, izmučenih i osakaćenih. Nadomak slobodne zemlje doživjeli smo teške časove. Seljaci klimaju glavama i psuju slabu organizaciju veze koja nije znala dovesti nas zdrave i žive do partizanskog odreda. Neugodno im je što smo tako loše prošli.

U posljednjim saonicama leži Moša. Prije tri dana teško je ranjen u usta i sad mu je naočigled sviju nas naglo otekla glava. Ostavlja dojam čovjeka koji je sasvim blizu smrti. Šapće mi: »Ako za sat-dva ne budemo kod doktora, umrijet ću. Počelo je trovanje.« »Bit ćeš kod doktora za nepun sat, ne boj se!« umirujem ga, iako ni sam ne znam koliko je daleko do bolnice i kakav je tamo liječnik. »Ako umrem, ne zaboravi ženu i malu«, moli me i stišće mi ruku. Ruka mu je vrela i suha. Ima visoku temperaturu.

Naše odredište je selo Brestik. Na nekom raskršću se razilazimo. Moša odlazi u bolnicu, mi ostali nastavljamo put do štaba Odreda. Osmjehnuo mi se na rastanku. Lice mu je tamnoljubičasto, mjestimice gotovo crno i iznakaženo. Njegov osmjeh mogao bi me rasplakati. On je uvjeren da se nikada više nećemo vidjeti. Mi smo još mlađi i u danima ilegalne borbe u gradu često smo u šali govorili da ćemo i uoči smrti imati dovoljno snage da se nasmijemo. Sigurno se Moša sjetio tih naših razgovora.

Ostalo nas je pетеро: Maca Gržetić, Ana Konjović, Žic i ja smo neozlijedjeni; Čikica je lakše ranjen u šaku. Anka Butorac umrla je u kostajničkoj bolnici. Bila je smrtno ranjena; ustaše su je uhvatili i odvezli u Kostajnicu. Za nju je bolje da je podlegla.¹

Ne znam hoće li Moša prezivjeti. Rana je teška, a on se tri dana ovako ranjen vukao po seoskim stajama i zemunicama, prepуšten brizi seljaka. Negdje su pronašli malo hipermangana. Ispirao je ranu, to je bilo jedino liječenje. Ako umre, meni će biti neizrecivo teško i tužno. On je moj drug iz djetinjstva. Ja sam ga doveo u udarnu grupu i zajedno smo izvodili oružane akcije na zagrebačkim ulicama. U našoj grupi nije bilo hrabrijeg i pouzdanijeg čovjeka od Moše. Zajedno smo proganjani, zajedno smo bježali i skrivali se pred ustaškim redarstvom i Gestapom. Zajedno, na istom sastanku, primljeni smo u Partiju. Ranjen je pokraj mene, u času kad se okrenuo prema ustašama koji su nas progonili i povikao »lezi!« Metak gaje pogodio u otvorena usta. Vidio je kako ustaša leži na pritini i gađa u nas. Htio je mene spasiti - zato je viknuo »lezi!«-a sam je stradao. Vukao sam ga satima kroz visok snijeg i nekako, ni sam ne znam kako, uspjeli smo izmaknuti. On je hrabar, vješt, pouzdan i inteligentan. Ako prezivi, bit će izvrstan borac. Ako prezivi!? Sutra ću ga posjetiti.

Šef bolnice je doktor Krešo. Nije on baš pravi doktor, samo je student medicine, kojega su ovdje u partizanima kratkim postupkom promovirali. Sada, kako sam kaže, nekad s više

¹ 24. I. 1942. krenuli su iz Zagreba u Banijski partizanski odred: Anka Butorac (član CK KPH), Maca Gržetić, Ana Konjović, Arnold Horvat-Moša, Zlatko Cesar-Čikica, Ivan Žic i Ivan Šibl. Na pragu oslobođenog teritorija naišla je ta grupa zagrebačkih ilegalaca na ustaše... Događaj je opisan u prvoj knjizi ovih sjećanja Iz prijeratnog i ilegalnog Zagreba.

nekad s manje uspjeha liječi sve bolesti od svraba do tifusa, reže ruke i noge i obavlja sve nužne kirurške zahvate. Što da se radi? Pravi doktori još nisu stigli.

Slučajno se poznajemo iz djetinjstva i ovdje smo se poslije mnogo godina sreli. Kao dječak nosio je dugu plavu kosu, po tadašnjoj dječjoj modi u našemu mjestu.

Sinoć je operirao Mošu. Iz ranjava i zagnojena mesa vadio mu je komadiće smrskanih kostiju, naravno bez narkoze. On je sve to trpio ne pustivši od sebe glasa. Svi u bolnici, i doktor Krešo, tvrde da još nikada nisu imali posla s tako izdržljivim čovjekom.

Njegovo je stanje još uvijek vrlo teško. Cijela desna strana lica je iznakažena. Veli da je veći dio donje čeljusti ispljuvao komadić po komadić u sitnim koščicama. One najsitnije ostatke, koji su se zabili u meso, izvadio je doktor. Teško govori. Moram mu se sasvim primaknuti da bih ga razumio. Uhvatio me za ruku i pokušao se osmjehnuti očima. Ispalo je jako tužno.

»Ako umrem, interesiraj se što je s mojima.«

»Nećeš umrijeti«, odgovorio sam.

Moša ima ženu i trogodišnju kćer. Mala se zove Mercedes. Moši se svidalo ime Mercedes i tako je djevojčica sa zagrebačke periferije, kći radnika i radnice, stekla čudno, daleko ime za koje nitko u njihovoј okolini nije još čuo. Pred očima su mi njezina majka i ona. Mala je imala svijetlu kosu i uvijek je u jednoj ruci držala veliku crvenu rajčicu, a u drugoj komad suhe slanine. Imala je dobar apetit i bila je bucmasta. I majka i mala Mercedes sada su u ustaškom logoru i teško da će se ikada vratiti. Moša to zna isto tako dobro kao i ja.

Bio je izvanredno lijep i markantan mlad čovjek, pravilnih crta lica i plemenito oblikovane glave. Pogled mu je bio vedar. Iz svake njegove riječi izbijala je inteligencija i ljubav za život. Mnogo se šalio ... I što je od svega toga ostalo? On je iznakažen, na rubu života i smrti, a žena mu i dijete su u ustaškom logoru, iz kojeg se nitko ne vraća. A borba je tek počela. Kakva će biti njegova pobjeda ako prezivi rat?

Bojanska četa

Već sam napola partizan. Nemam doduše pušku, ali imam svrab i sav sam namazan žutom, smrdljivom mašću. Nazdravlje! Uostalom, stara je i poznata izreka da iskusan čovjek mora biti namazan ili premazan svim mastima. Osim toga, u mojoj donjem rublju nađe se i gdjekoja uš ili, kako se po vojnički kaže, vaška - ta svim vojnicima svijeta najprivrženija domaća životinja. Bilo ih je više, ali naučio sam pronalaziti ih u njihovim skrovištima. Najprije su ginule između nokata, dok nisam smislio bolji i higijenskiji način i počeo ih tucati drškom pištolja, kao lješnjake. Zgodno pucketaju! O buhamu i stjenicama ne vrijedi govoriti. To su zapravo sasvim pristojni kukci, koji se na tijelu izdovolje noću, a u rublje i odijelo uopće se ne zavlače.

Samo, pogrešno bi bilo vjerovati da sam se sa svim tim vojniku tako odanim životinjama sreo tek danas ili jučer. Nipošto! Upoznao sam ih već na pragu oslobođenog teritorija. No bilo bi nepravilno davati im suviše veliko značenje i pisati o njima na prvoj stranici dnevnika.

U svakom slučaju ostat će vječnom tajnom nastaju li ti nametnici u ratu ili su i u predratno vrijeme bili rasprostranjeni u ovim selima. Tvrdim da ih nisam na sebi donio iz grada. Ovdašnji ljudi govore da svrab i uši dolaze s godinom. Neke (rodne) godine ih ima, a neke (nerodne) godine ih nema. Kao što jedne godine šljive rode, a druge ne rode. I tu nema pomoći. Srvbi me cijelo tijelo!

U četu me poveo Čarles, kurir štaba Odreda. Čarles je zanimljiv tip. Nije onako baš pravi ratnik, nego više dovitljiv i snalažljiv momak koji je u stanju provući se kroz neprijateljske položaje i koji svugdje ima dobrih veza. Veze su mu obično ženskog roda. Takav ga glas bije. Zašto se zove Čarles, ne znam. Treba pretpostaviti da mu je otac bio u Americi pa je i sinu nadjenuo amerikansko ime, koje je ovdje na Baniji prilagođeno narodnom izgovoru.

Dakle, Čarles je pred štab Odreda dojahaо na gizdavu doratu. Sobom je doveo manje gizdava riđana. Taj je bio namijenjen meni. Ponudio mi da uzjašem. Najprije sam pokazao uzornu odvažnost i prišao toj nepoznatoj životinji sigurno i važno, kao da sam, štono se veli, odrastao u sedlu . . . Ali konji su proklete životinje. Imaju dobar instinkt i odmah osjete i ocijene s kim imaju posla. Tako je i moj riđan mene pročitao otprine. Što da duljim: počelo je strizanjem ušiju i drugim sumnjivim znacima, a završilo mojim saltom mortale u snijeg, pokraj prtine.

Odustao sam od jahanja i pristao na pješačenje. Čarles je rezignirano slegnuo ramenima i pojahaо korakom, a ja sam koračao za njim sretan što sam se riješio opasne zvijeri. Put i nije tako dug - samo četiri sata pješačenja!

Naša Četa je regrutirana od dobrovoljaca iz sela Bojne i okolice i zato je zovu Bojanska četa. Unatoč tom svojem nazivu, ovako na prvi pogled, ne djeluje baš bojno i bojovno. Ali čovjek se na prvi pogled može, naravno, i prevariti. Četa ima oko šezdeset boraca, većinom sredovječnih brkajlja, no ima tu i mlađih ljudi. Osim nekoliko vojničkih pušaka, većinom starih austrijskih manliherica, koje imaju vodnici i desetari, sve ostalo naoružanje jesu lovačke puške, jednocijevke i dvocijevke. Ali zato četa ima top. Nije to baš pravi top, nego neka čudnovata izmišljotina napravljena od obične gvozdene cijevi koja je usađena u drveni stalak. Stalak ima na prednjem kraju dvije noge. Top se postavi na vatreni položaj, topnik zapali kudjelu i onda ... Što bude da bude! Kažu da se toga topa boji i onaj tko puca i onaj na kojega se puca. Težak je dvadeset kilograma i svi ga borci, pa i politkomesar čete, naizmjence nose na leđima. Komandir čete jedini ne nosi top. On ide pokraj četne kolone, lagan poput

ptice, i jede jabuke. Želim mu dobar tek! Zanimljivo, to sam opazio tek onda kad je na mene došao red da teglim, a to se dogodilo prvi put upravo na najnezgodnijem mjestu. Išli smo iz Bojne u Žirovac i prelazili strmu planinu Previju, koja se ispriječila između ta dva sela.

Sad još nekoliko riječi o uniformama mojih novih drugova. Zapravo, riječ uniforma je pogrešna, jer o nekoj uniformnosti naše čete u odijevanju nema ni govora. Borci pokazuju zadijaljujući ukus i smisao za kicošenje. Na njima se mogu vidjeti svi mogući primjerici vojničkih i civilnih odijela, a osobito kapa, koje su prije pripadale tko zna kakvim sve vojničkim i poluvojničkim formacijama ili pak vatrogascima, financima, seoskim pandurima i sličnom ljudskom soju. Šubare nose samo oni koji se još nisu domogli kakve telerice. U najvećoj su modi telerice nakriviljene tako da ispod njih viri obilnija čupa kose. Neki, uglavnom starještine, imaju i troroge partizanske kape, obično predimenzioniranih rogova, onako po ovdašnjem ukusu. Ja sam tu kolekciju kapa upotpunio tamnoplavom šildkapom s naušnjacima, koja kod mojih suboraca nije pobudila nikakav vidljiv interes. Ipak ima nešto zajedničko na svim tim šubarama, partizankama, telericama i drugim pokrivalima — na svima su prišivene crvene petokrake zvijezde.

Vrlo sam umoran i bole me noge. Tko mi je kriv, zašto ne znam jahati!

Ovdje nema pravog duhana ni za lijek. Puši se suho hrastovo i bukovo lišće, štavalj i čaj. Blago onom tko ima drveni cigaršpic. Može ga žvaljiti do mile volje, a može i nastrugati s njega žute naslage nikotina i smotati u kakve stare novine. Ipak miriše na duhan! Puši se i cimuljika, korjen duhana. Izgleda kao hren, i nariba se kao hren, ili se sitno isjecka i onda zavije u papir i puši. Gdje ima cimuljike, moralo bi biti i duhana! Ali jest! Cimuljike ima, a duhana nema.

Kada dulje vremena ne pušiš pravi duhan, nego se zavaravaš kojekakvim surrogatima, možeš ga nanjušiti na kilometar. To je dragocjeno svojstvo strastvenih pušača. I to nije običan miris! To je miomiris. Miriše kao najmirisnija ruža, i još ljepše . . . Iako pušim već više od deset godina, tek sam danas otkrio da imam tu osobitu sposobnost pušača. Evo kako je to bilo: Odjednom osjetih da mi lahor donosi blaženi, opojni miris duhana. »Nije to miris običnog duhana«, pomislim duboko izdišući zrak. »To mora biti neki osobito fin duhan kakva još nisam pušio!« Naprosto sam se od zraka opio. Uputim se, kao začaran, u smjeru odakle je lahor donosio divni opojni miris. Njuškao sam visoko kao dobar lovački pas i tako, poslije više od kilometar puta kroz selo, dospio do skupine partizana okupljenih oko čovjeka koji je prodavao prave pravcate »Drava« cigarete. »Nije moguće da su 'Drave' sada tako dobre kakvoće i da šire tako slavan miris«, pomislim i laktovima se uguram u gomilu. Zapala me cijela kutija od dvadeset komada.

Radujem se što će noćas mirno ležati, otvorenih očiju u mraku; pušit će i razmišljati. Sve češće razmišljam o svojem prijašnjem životu i o bliskim ljudima. Ovdje sam stekao mnogo novih znanaca i drugova, ali pravi moji prijatelji i ljudi koje volim daleko su. Teško mi je bez njih. Još uvijek se nisam privikao novoj sredini. Vjerujem da tu svoju tugu dobro i vješto skrivam! Javio mi se Moša iz bolnice. Njemu je dobro, ostat će živ. Ali nikada neće biti u prvoj bojnoj liniji...

Ovdje čovjek nikada nije sam, a zapravo je uvijek sam. Samoća mi je potrebna da mogu mirno i nesmetano razmišljati o ljudima koje volim i bez kojih mi je teško. Za to je noć najbolja. Osamiš se u mislima i sjećanjima i opijaš se dimom i tugom.

Prvi dojmovi

Četa je zauzela položaje nasuprot ustašama iz susjednih muslimanskih sela. Granični predio između srpskog i muslimanskog stanovništva zovu ovdje »Suva međa«. Muslimani, koje svi Bojančani nazivaju Turcima, dobro su naoružani i sada, pošto su Srbi stavljeni izvan zakona, zalijeću se u ova sela u pljačku i pokolj. Na položajima se pomalo puškara i dosadno je; ništa se ne događa. Najbolji strijelci u našoj četi su Milan Vrpoljac i Rade Bijelić-Brko.² Obojica su sredovječni ljudi. Imaju manliherice i od njih se očekuje da pogode Turčina i na kilometar udaljenosti !

Odjednom se nekakav odrpanac s »turske« strane odvojio i trkom zaletio prema našim položajima. Njegovi su ga štitili žešćom vatrom iz pušaka i jednog puškomitrailjeza.

»Ide krasti komušinu!« reče mi Brko, moj dobrovoljni partizanski instruktor.

Zaista, na polju, između njihova i našeg položaja, bilo je snopova mokre trule komušine. Polje se smatralo ničjom zemljom i komušina se mogla pospremiti samo pod cijenu smrtne opasnosti. Da li je otimanje komušine stvar vitešta i odvažnosti, ili je za njih tako dragocjena, nisam još uspio ustanoviti.

Kad se odrpanac primaknuo žudenom kupu, koji od našega položaja nije bio udaljen više od kojih stotinu metara, Brko i Milan zapucaju. Pucali su i ostali, to jest samo oni koji imaju karabine. Lovačka puška ne nosi tako daleko. Nisu ga pogodili. Ustaški meci fijukali su nisko iznad naših glava ili se zabadali oko nas u snijeg i, taleći ga, cvrčali kao uštipci na vreloj masti. Nije bilo lako podići glavu i pozorno nišaniti. Čovjek je stigao do komušine, uprtio dobar naramak i zečjim trkom odmaglio nazad svojima.

Spustio se sumrak i čarka prestade. Ujutro ćemo opet na isti položaj.

»Tako to ide iz dana u dan«, reče mi Brko. »Da ne držimo taj položaj, zalijetali bi nam se u sela na pljačku i pokolj. Divljač je to, opaka«, zaključi.

»A komušina?« upitam.

»Eh, komušina! Kradu je svaki dan. To im je kao neki njihov sport. Možda se i klade. Desi se da ustrijelimo ponekog. Ne uteće uvijek kao danas . . . Zna biti veselije. Dovikuju oni nama i mi njima. Danas su bili mučljivi.«

»A što vičete?«

»Naš komandir zove se Rara, a njihov Zara. Oni viču »Bolji Zara nego Rara«, a mi: »Bolji Rara nego Žara« . . . i psujemo se ... Šta bi drugo?«

Kakvo zadovoljstvo strijeljati odrpance iz susjednih sela, koji se zalijeću po trulu komušinu tko zna iz kojih razloga! Sva sreća što nemam karabina, a moj preklopni štuc broj 16 nosi samo četrdeset koraka! Bojanska četa je sastavljena od sirovih momaka. Njih očito ne more slične brige. Oni štite svoja sela od pljačke i pokolja i svakog naoružanog ustašu, kad im stupi na nišan, gadaju.

² Milan Vrpoljac i Rade Bijelić-Brko poginuli su u NOB-i.

Pada hladna veljačka kiša. Poljana je prekrivena prljavim, razgaženim snijegom. Četa je postrojena pokraj blatna, raskvašenog puta. Nasuprot su seljaci — muškarci, žene i djeca. Ima ih nekoliko stotina. U sredini je špijun, pokraj njega dva borca s puškama o ramenu. To su sprovodnici. Špijun je sredovječan čovjek, visok, mršav, opuštenih brkova svijetloprljave boje. Sirotinjski je odjeven; u kratkom otrecanom kaputu i starim hlačama sa zakrpama. Ruke su mu debelim lancem vezane na leđima. Lice mu je sivo od straha.

Komesar je izišao iz stroja. Opisao je špijunovu krivicu i zatražio smrtnu kaznu. Svi su povikali: Smrt!

Vodnik je vojničkim korakom prišao špijunu, odrješitim i vičnim zahvatom trguo veliki pištanj iz kožnog toka o pojasu, sigurnom rukom nanišanio iz blizine i opalio.

Pogodio ga je točno u zatiljak. Najprije mu naglo klecnuše noge u koljenima. Tako je časak ostao u polučećem stavu. Onda se zaljulao prema naprijed, pa prema nazad, i sasvim se izvrnuo na leđa.

Narod se počeo razilaziti. Komandir je poveo četu u bazu . . .

»Je li čovjek, kada ga strijeljaju, uvijek pada na leđa?« upitam Brku, koji mi je najdraži u četi.

»Uvijek, ako ga pogodiš u zatiljak«, odgovori on znalački.

»Jesi li ti već koga strijeljao?«

»Događalo se ... i ti ćeš«, reče osvjedočeno.

»Za lakše slučajeve treba dobro izbatinati, a za teže strijeljati.«

»Kakvi su to lakši slučajevi?«

»Pa to, kad odu u uporište trgovati ... i tako. Uhvate ih ustaše i ispituju o nama.«

»Što mogu saznati a što već ne znaju?«

»Gle vraga! Što mogu saznati!? Saznaju za zemunice s hranom, za članove odbora i za partizanske familije . . . svašta.«

»I takve, kažeš, treba batinati?«

»Takve koji izdaju treba ubiti, a sve bez razlike koji odlaze u varoš i mešetare s ustašama treba batinati. Prije se batinalo, više ne smijemo. Zabranjeno je od štaba. Sad ti je i kod nas sve po propisima kao u pravoj vojsci. Da se mene pita, ja bih uveo batinjanje. Lijepo ga naguziš i raspališ mu deset do pedeset čvrstih dobrim prutom, već prema krivici. Može Čovjek podnijeti i preko sto batina.«

»I?«

»Šta, i? Ništa! Strese se, pogladi se pozadi i ode sretan što nije gore prošao.«

»Da, mogao je i gore proći«, složim se ...

Neće mi biti lako medu Bojančanima. Zasad sam još regrut i zelembać, i najinteligentnije je da šutim i promatram. Inače bi se moglo dogoditi da i meni raspale deset do pedeset vrućih čvrstih prutom, već prema krivici. Uostalom, čovjek, pogotovo ako je mlad i ako dolazi iz grada, mora biti pripravan da se u ovakvim prilikama otarasi romantične popudbine i prilagodi se realnom životu . . .

Stigla je moja partijska karakteristika. Odmah je sazvan sastanak, izabrali su me za sekretara čelije. To je moja prva partijska funkcija. U našoj Četi su četiri člana i dva kandidata Partije. Skojevaca nema. Članovi su: Adam Mraković, komesar; Milan Sužnjević-Čiko, delegat; Milan Jednak³, vodnik, i ja. Kandidati su: Rade Grmuša, komandir; i Ivan Žic, borac.

Drugoga dana prekomandiran je Adam Mraković na dužnost komesara u neku drugu četu. Na njegovo mjesto, za komesara naše čete, postavljen je Milan Sužnjević, a za političkog delegata Prvog voda postavili su mene. Avanzirao jesam, ali poštene se puške domogao nisam. Novi komesar dao mi je neke političke materijale i darovao mi svoju kožnu torbicu u kojoj će ih čuvati. Među njima nalaze se i »Dvanaest uslova boljševizacije«, koji se proučavaju na svim partijskim sastancima. Odmah su me počeli zvati »druže politički!« Tako je ovdje uobičajeno. Dosad me nisu zvali nikako. Prezime mi teško izgovaraju, a za ime se nisu interesirali . . . Preklopni štuc broj 16 opasno mi kvari ugled. Sreća što sam iz Zagreba donio pištolj. Pištolj je u Bojanskoj četi rijetkost.

Adam Mraković se iste večeri oprostio. Ponosan je što su ga postavili za političkog komesara Prve čete 1. bataljona. To je najbolja četa u Odredu. Naša Bojanska četa još je mlada i loše naoružana. Ne uživa osobit ugled. On odlazi, a mi ostajemo da i dalje puškaramo oko trule komušine na ničijoj zemlji.

³ Milan Jednak poginuo je u NOB-i.

Vrnograč

Bila su dva muslimana s karabinima. Naišli su na našu zasjedu. Jedan je ubijen, drugi zarobljen. To znači da se četa domogla dvaju pravih vojničkih karabina-Mausera.

Ubijeni se zvao Suljica, zarobljeni se zove Meho. Kakav je bio Suljica, ne znam. Kažu da je bio koljač, i vjerojatno je doista bio koljač. Ali Meho nije koljač. Ostao je živ i mogao je objasniti da nije koljač.

Prije četrnaest dana vratio se iz njemačkog zarobljeništva. Dali su mu pušku. U njegovu selu svi su imali puške. I tako je opet dopao zarobljeništva, ovaj put partizanskog. Možda je to dobro za njega! Tko zna što bi bilo da je ostao kod svojih!? Postao bi koljač, što bi drugo! Razgovaram s njim već nekoliko dana. Kaže da će ostati u partizanima, ako ga hoćemo primiti. Učim ga partizansku abecedu:

Crvena petokraka zvijezda je simbol bratstva i ljubavi svih naroda na svih pet kontinenata. Crvena boja znači ljubav, a pet krakova predstavljaju pet kontinenata. Imam muke da mu objasnim što su kontinenti. Bio je u Austriji, u zarobljeništvu, pa neprestano brka Austriju i Australiju.

Jadni Meho! Kaže da su Suljica i on išli kupovati rakiju. Puške su nosili jer se u njih od oružja nikad i ne rastaju. Odjednom je, veli, raspalilo po njima. Njega nije pogodilo, a Suljicu je preklalo, točno pod grlom. Raspalilo, pogodilo, preklalo! Tako se to kaže u narodu. Nešto neodređeno, kao neko elementarno zlo.

Meho ima fes, a takva kapa nije ovde naročito omiljela. Htio mi je ugodići pa je od neke seoske djevojke zatražio da mu napravi crvenu petokraku zvijezdu, ali ona ga je otjerala. Nije se uvrijedio ni demoralizirao. Zamolio je drugu djevojku, i ta mu je učinila po želji. Tako se preda mnom pojavio s petokrakom, a ja je nisam ni opazio. Fes crven, petokraka crvena, pa se jedva i opaža.

»Što vrijedi više, zaplijenjena puška ili dobiven čovjek?« upitao sam svog druga Brku slavodobitno.

»Puška«, odgovori on ne trepnuvši okom . . .

Oni odrpanci koji pod prijetnjom smrti otimaju gnjilu kukuruzovinu sa zapanjenih polja jesu iz Vrnograča i okolnih sela. Smatralju ih divljim i opasnim borcima. O njima postoji izreka: »Kad ga goniš, nećeš ga stići; kad te goni, nećeš uteći!« Prebacuju se s visa na vis; ne vidiš ih i ne znaš odakle vreba smrt. Noćas krećemo na Vrnograč.

Napadaju Kordunaši. Naša je četa u zasjedi.

Kolona je dugo marširala po snijegu i blatu; cijeli dan. Treba stići iz daljine i iznenada, da neprijatelj ne opazi koncentraciju.

Stigli smo u noć i zauzeli rub rijetke, gole šume.

Imam tremu. To je moja prva partizanska akcija. Ali umor i pospanost su nadvladali ... Da mi je spavati i spavati, makar i u ovoj bljuzgavici. Svi su polijegali na položaju. Vodnici i

desetari su nas raspoređivali, i kako je tko raspoređen, tako bi onoga časa legao u snijeg i blato, zagrlio pušku - i zaspao. Takav je partizanski život.

Zapucali su uskoro. Ne na našem položaju, nego negdje po visovima i glavicama naokolo. Ne znamo što se događa. Ni komandir i komesar ne znaju. Samo nagađaju.

Opće je mišljenje da su to Kordunaši naišli na »turske« zasjede pa puškaraju jedni i drugi.

»Ne pucaj!« tiho se od čovjeka do čovjeka prenosi zapovijed komandira.

»Tko opali prije moga naređenja, ubit ću ga!« zaprijeti Mile Jamar⁴, moj desetar. »Treba ih pustiti blizu, na dvadeset metara ... i da se pritajite kao da vas je zemlja progutala.«

»Dum!!!« zaori za nama i neko čudno šušketanje preleti visoko iznad nas.

»Tuku nas bacačem«, izjavi Brko znalački.

»Tobdžija, majku ti mangupsku!« izdere se komandir i odjuri nazad na topovski položaj.

»To je opalio naš top!« reče Jamar. »Opet je pokvario čitav plan, majku mu i tom topu.« »A ja sam mislio da je turski bacač«, reče Brko pokajnički.

Napadači su se umirili. Prestali su se prebacivati. Mirovali su čas-dva, a onda pučnjava ponovno poče.

»Sad možemo i mi«, dopusti Jamar. »I onako nas je top otkrio. Turci sad neće naprijed ni koraka. Boje se oni topa! Nisu ga vidjeli izbliza, pa se boje.«

Opet su meci zapucketali nad nama.

»Ovih što pucketaju se ne boj!«, pouči me Brko.

»Onu koja te pogodi ne čuješ!«

»To su dumarice. Čuj kako se rasprskavaju u zraku. Kad takva pogodi, napravi rupu kao dječja glava«, upozori me.

»Nisu to nikakve dumarice«, objasni Jamar. »To metak prolazi kroz zrakoprazan prostor pa pucket«, nadoda važno.

Jamar je u bivšoj vojsci bio kaplar. Sad je stajao iza bukve i pozorno nišanio na nekog »Turčina« kojemu se iza stabla vidio samo tur.

»Dumarice su«, šapne mi Brko. »Slušaj ti mene!« . . . Jamar opali i promaši. Metak se zabio u snijeg nekoliko metara od »Turčinova« zaklona. »Turčin« se skloni sasvim.

Poslije Jamara zapucaju i ostali.

⁴ Mile Jamar poginuo je u NOB-i.

»Samo oni koji imaju karabine«, deroao se komesar.

Lovačke puške ne nose dalje od četrdesetak metara.

Ipak, pucali su i štucevi. Pokušam i ja. Moram valjda u prvoj borbi opaliti pušku, makar i u prazno, da smirim savjest. Uzalud, moj preklopni štuc broj 16 nije htio opaliti.

»Neće«, potužim se Brki.

»Kad je vlažno vrijeme, obično neće. Probaj s drugim patronom«, predloži mi.

Izvadim vlažnu patronu iz puške i uguram drugu. I ta je bila vlažna, ali je opalila. Grunula je kao top.

»Za zasjedu, kad naiđu blizu, bolja je od karabina«, utješi me Brko. »Kad ga sastaviš iz nje, nikakvi ga doktori neće zakrpati.«

U Vrnograču je vatra bivala sve jača . . . Kod nas se opet smirivalo. Drhturimo umorni i pospani. Držim svoj štuc prozeblim, odrvenjelim rukama i zapravo sam tom tom akcijom gorko razočaran. Očekivao sam da će biti drukčije, uzbudljivije.

Bit će da ta naša četa nije bogzna kakva, kad joj daju takve zadatke - mislio sam.

»Mobilisi Hairo, mobilisi Ćazim i Bužim i Podzvizd i Kladušu«, derali su se »Turci« s brda na brdo.

»To oni plaše«, objasni Brko. »Znamo mi to ... Trebalo bi ih topom.«

Top je ponovno opadio poslije pola sata. Toliko je trebalo da se obave potrebne predradnje. Kamo je granata odlutala, nije se moglo ustanoviti.

Podvečer smo se povukli u Glinicu. To je naša baza.

Napad je svršio tragično. Kordunaši su prodrli u Vrnograč, ali tamo nije bilo njednog naoružanog čovjeka. Bule su ih napadale vilama i vrelom vodom, kao u srednjem vijeku. Ali oružanih neprijatelja nije bilo. Onda je odjednom počelo puškaranje s okolnih visova i neprestano se pojačavalo. (To je bilo ono puškaranje koje se čulo na našem položaju tek što smo stigli). Napadao je nevidljiv neprijatelj. Sa svih strana i iz sve veće blizine.

Neki su se uspjeli spasiti iz obruča. Ostala je Malička desetina. Njih desetoricu uspjeli su opkoliti i pobiti sve do jednoga. Kordunaši su tako izgubili deset dobrih boraca, devet karabina i jedan puškomitrailjez.

Meho je bio s nama. Doduše bez oružja, ali bio je. Bio je i nije utekao. Da je htio, možda je mogao uteći. Njegovi nisu bili daleko. Bivši njegovi. Za vrijeme borbe naši ga nisu baš stalno držali na oku. Sad već i ostali u četi vjeruju da neće dezertirati. Zna da crvena petokraka zvijezda znači bratstvo i ljubav sviju ljudi na svih pet kontinenata!

Oproštaj sa Bojanskom četom

Partizanski su oproštaji česti; sa živima i mrtvima. O čovjeku koji ode ili pogine govori se tako dugo dok opet ne ode ili ne pogine neki drugi čovjek.

Čarles me je doveo u Četu, on će me i odvesti u drugu četu. Poznaje sve puteve i prolaze, prave i poprečne, sve štabove i sve komandire.

Žalosne je vijesti danas donio Čarles. Poginuo je Adam Mraković. Samo je petnaest dana bio na novoj dužnosti. Prva četa je stalno u borbama, u njoj se gine češće nego u našoj četi. U našoj, Bojanskoj četi, zapravo se i ne gine. Otkako sam ovdje nitko još nije poginuo.

Adam je bio moj prvi komesar. Dao mi je prve pouke da se lakše i bolje snađem u novoj sredini. Rukovodio je sastankom čelije kad su me izabrali za sekretara. Pred očima mi je slika kako je pojahač konja, lako i vješto, i radosno pošao u prekomandu. On se iskreno radovao što ide u Prvu četu . . . Kao da je odjahač u smrt.

S viješću o pogibiji Adama Mrakovića Čarles je donio i zapovijed štaba kojom se ja određujem na njegovo mjesto, na mjesto komesara Prve čete.

Uvijek mi se činilo da se nisam saživio s novim drugovima za ovih mjesec dana. Sada, kad odlazim, opažam da sam se privikao na njih i da mi je žao otići. Možda je i njima žao za mnom! Za jednog sam siguran da mu je žao. To je Meho. On ostaje. Više nije samo zarobljenik, nego napola zarobljenik napola partizan. Ne mili mi se ponovno prilagođavati novim ljudima i novoj sredini. A imam i tremu. U Prvoj četi su sami prokušani ratnici. Svaki ima za sobom mnogo okršaja s neprijateljem. Kakav ču ja njima biti komesar!? Bit ču im đak, a ne komesar. Samo ako budu imali sa mnom strpljenja! Nije lako gradskom čovjeku među ovim seljačkim momcima. Jer oni poznaju svaki grm i svaki puteljak. Ratuju u svojem kraju. Ne treba im ni specijalka ni kompas. A ja moram gledati s koje strane na stablu raste mahovina da pogodim gdje je sjever. Tako su me naučili. Ako nema mahovine, nema ni sjevera.

Idem. Čarles požuruje. Ima dva dana hoda do Prve čete.

Gigčeva četa ožujak – kolovoz 1942.

Zalutali metak

Čarles me doveo u času kad je počinjala borba. Četa je zaposjela Lušćane, selo na brdskoj kosi, a ustaše su nadirali frontalno s ravnica. Moglo ih je biti do stotinu.

Pomiješam se među partizane koji su hvatali zaklone i pripucavali na ustaški streljački lanac. Ustaše su se prebacivali pojedinačno i u grupicama, hvatajući zaklone. Nisu bili daleko, najviše do tri stotine metara. Dobro se mogla raspoznati svijetlo-zelena ustaška odora, pa čak i metalno U kako svjetluca na njihovim kapama.

»Koji si ti?« iskesi se na mene mršavi dugonja s licem stare žene.

»To je novi komesar«, odgovori Čarles važno.

»Gle vraga, a 'di mu je puška?«

»On dolazi iz Bojanske«, objasni Čarles indirektno.

»Aha«, reče dugonja s razumijevanjem.

»Iz Bojanske. Tamo su štucovi i duplice. Zašto nis', komesaru, donije štuc da idemo u lov na zecove!?!« naceri se i pokaže bezube desni ... »I bivši komesar je doš'o iz Bojanske«, prisjeti se, »taj je ima' karabin . . . Gine se kod nas, moj druže! On je bio treći za mjesec dana, i još pet ranjenih.«

»Jovaneee! Je l' ti žao Srbijeeee, ti majku vlašku!« začuje se s ustaških položaja.

»Jes' čuo kako riče ka vo«, reče dugonja i odmah se i sam iz petnih žila prodere:

»Otkrij se, ... te Pavelić, da ti Jovan pokaže kako gađaaa!« Nanišani pažljivo i opali.

»Daleko je, majku mu!« hukne nezadovoljno i opet se prodere:

»Je t vruća?« . . .

»Nisam ja Jovan. Ja sam Nikola Demić iz Bijelih Voda, kotar Glina«, predstavi se i pruži mi ruku. »Oni sve nas zovu Jovani i neslani Jovani. Nemamo dovoljno soli.«

»Jučer, kod Bukvika, Markeza je skin'o jednog na dvi 'iljade metara daljine, mitraljesca«, pohvali se.

»Oš' čizama! Oš' soli! Oš' municije, Jovaneee!!! Ohoj!!!«, javi se isti glas s druge strane. Gust rafal iz puškomitraljeza poškropi položaj i oko nas sitno kao ose zapsiču zrna: psik, psik, psik.

»Pričuvaj se ti, komesare!« opomene me Nikola.

»Odakle si?« upita me.

»Iz Zagreba«, odgovorim.

»Aha, Hrvat, je li? Pazi da ne pogineš vode od svojih! . . . Šalim se. Ima u našoj četi dosta Hrvata. Ima i jedan Švaba, delegat Prvog voda. Ime mu je Ferdo, a prezime mu vrag ne bi izgovorio.«

»Moje je prezime Šibl, a ime Ivan«, predstavim se.

»Šiblin, kažeš, e to je već lakše, više je po naški.«

»Cijeli dan ganjam se oko pruge i ništa«, potuži se dugonja.

»Nit' mogu oni šta nama, nit' mi njima. A jučer smo mogli kod Vla'ovića (Vlahovića). Nije da komandir, boja' se gubitaka.«

Mrači se. Sunce zalazi i ustaše se stanu povlačiti u najbliže uporište. Ne vole noćnu borbu. Četa ih ispraća pokojim rafalom, onako reda radi. Noć je partizansko carstvo.

Čini se da je okršaj završio bez rezultata, neodlučeno. Što je kod ustaša, ne zna se. Četa ima samo jednog ranjenika. Komandirov kurir, petnaestogodišnji dečko, zavukao se među ovce koje su pasle s druge strane sela, iza dva reda kuća. Legao je usred stada na trbuš da ga slučajno ne pogodi kakav zalutali metak. Ipak, suđeno ga je zrno pronašlo. Probilo je dva reda drvenih seoskih kuća, prošlo između ovaca ne dotakavši nijedne i pogodilo dječaka u stražnjicu. Biti ranjen općenito nije dobro, ali kad si već ranjen, najbolje je u debelo meso. Sad svi borci komentiraju slučaj. Čude se i smiju kako je to maloga snašlo između ovaca i kako se to zgodno dogodilo.

Čarles me poveo do komandira Čete Petra Krnjaića. Upoznali smo se. On je vrlo upadljiv čovjek. Vidio sam ga onog dana u Velikom Gradcu kad su pokapali poginula partizana. Zapovijedao je počasnom četom na pogrebu. Bila je to ova ista četa u kojoj sam sada komesar. Krnjaić je čovjek srednje visine, može mu biti oko trideset godina. Odjeven je kicoški. Nosi plavu avijatičarsku odoru, uske naborane čizme i kacigu. Utegnut je i, osim revolvera i bombe, preko ramena i opasača vise mu sve moguće kožne torbice i futrole sa specijalkama, kompasom i kojekakvim potrebnim i nepotrebnim ratničkim predmetima. Crne naočale skrivaju mu pogled, i nikako ne mogu ocijeniti kakav je čovjek. U razgovoru je simpatičan i primio me srdačno. Odmah mi je ispričao sve o sebi. Prije rata bio je trgovac u obližnjem Mačkovu selu. Svršio je šestomjesečni četnički kurs u Mariboru. Pokazao mi je četničku kamu s mrtvačkom glavom. Nosi je uvijek u sari čizme, za uspomenu. On više nije četnik. Na Baniji uopće nema četnika. Ovdje je ustanak organizirala i podigla partizanska organizacija i jedino ona ima za sobom stanovništvo ustaničkih krajeva i oslobođenog teritorija. I Petar Krnjaić primljen je u Partiju, već prošle godine. Uživa glas hrabri čovjeka i izvanredno je vješt borac i komandir. Četa mu je najbolja u Odredu i najpopularnija na Baniji.

Uskrs u Peckom

Ustaše su počeli piti već u ranu zoru. Pili su vino i rakiju, ali više rakiju, jer Pecko nije vinorodno selo. Pili su i slavili Uskrs. Naučili su ih da ovo nije običan Uskrs kao što su bili predratni Uskrsci. Ovo je godišnjica uskrsnuća Nezavisne Države Hrvatske i stvar je providnosti božje što se datumi tako zgodno poklapaju. Ne baš točno na dan, ali približno, i red je da se oba ta Usksra, i onaj božjeg sina i boga našeg hrvatskog, i ovaj poglavnikov, proslave zajedno. A to nije mala stvar, bogara mu živoga! Još Hrvatska ni propala! Srbe na vrbe! Majku vam vlašku! Živio Poglavnik!

Pili su i derali se. Piti je dobro iz više razloga. U prvom redu prija tijelu i duši. U utrobi postaje ugodno toplo i krv brže kola žilama. Postaješ dobro raspoložen i osjećaš se hrabrim i jakim, nepobjedivim. Ne bojiš se čak ni partizana. U trijeznom stanju ustaše iz Peckog bojali su se partizana. Susjedi su i moraju se bojati. A imali su i čega da se boje. Partizani žive u šumi, skaču po drveću kao majmuni, imaju kopita i robove, i, razumije se, repove. Jer kakav bi to bio partizan - bez repa i robova!?

Ima u Peckom ljudi koji su već sreli partizane i razgovarali s njima. Čovjek ide poslom u šumu i namjeri se na svakog vranga! Nisu imali baš prave robove i repove i govorili su kao ljudi, ali istina je da nose čudne rogate kape kakve ne nosi nijedna poznata vojska; repove vjerojatno skrivaju u hlačama. Velečasni je poslije toga na propovijedi rekao: »Nose kape sa tri roga i bore se protiv Boga!« a on valjda zna na čijoj je strani Bog.

Ali danas je Uskrs, hrvatski, katolički, i sveto je ljudsko pravo opijati se na takav dan. I oni piju i ne boje se ni repatih ni rogatih; njih dvadeset-šestorica, u »ganc novim«, žutozelenim odorama i »ganc novim« svjetložutim čizmama (na škrip) i kapama s velikim dobro isidoliranim slovom U, s karabinima, bombama i bajonetama. Malo ih je, to je istina, jer partizana ima više, ali ustaše su vlast, a partizani su ipak samo šumski odmetnici i bezbožnici. Vlast je uvijek bila jača od odmetnika i zelenog kadra, pak će nadjačati i sada.

Ustaški stožer u Petrinji bio je oprezniji od pripitih peckovljanskih ustaša. Zato je u Pecko poslao domobransku satniju, za svaki slučaj. Ne bi bilo zgodno da na sam Uskrs, i to još na ovakav dvostruki Uskrs, partizani provale u selo i naprave zbrku. Bila bi to bruksa!

I tako se već rano ujutro pojavila u Peckom nekakva čemerna domobraska satnija. Sve su domobranske satnije čemerne, ali ova je bila čemernija od svih koje su se dosad vidjele u ovome kraju. Vukla se kroz seosku ulicu, u koloni po jedan, i domobrani, u oticanim odorama, traparali su umorno i nezainteresirano. Samo je poručnik, zapovjednik satnije, pokazivao neku skakutavu žustrinu, raspoređujući momke na položaj.

Mještani su provirivali kroz prozore i gledali soldačiju, jer soldačija je za njih oduvijek prvorazredna atrakcija, čak i ako više liči na hodočasnike i romare Majke Božje Bistričke nego na pravu vojsku. A i dobro je kad ima vojske u selu, kakva bila da bila; osjećaju se sigurniji. Dječurlja je ostavila omiljeni uskršnji sport, gađanje pisanica »sekserima«, i također trčkarala oko satnije.

Samo su ustaše dalje pili i iz seoske birtije čula se pijana vika:

» Visoki je Trebević, na njem sjedi Pavelić,
vino pije, peče janjce, kolje Srbijance!«

Neće se valjda osvrtati na pišljive domobrane!? Inače, peckovljanski ustaše i nisu tako krvožedni kako bi se moglo zaključiti po pjesmama koje pjevaju. Zapravo, nisu još dospjeli postati krvožedni. U borbama ne sudjeluju i još ih petrinjski naredbodavci nisu upotrijebili ni za kakav masovniji pokolj u okolnim srpskim selima. Kada dođe vrijeme, upotrijebit će i njih, i oni će postati krvoločni kao i svi drugi. Zasad je to još obično busanje u prsa i samohvala, pod utjecajem rakije.

Bit će da je ustaška pjesma o Trebeviću i Paveliću, janjcima i Srbijancima nervirala domobranskog zapovjednika. Poslao je po seoskog kneza (svako selo ima kneza), i kad je on došao i ponizno skinuo klobuk, upitao ga je strogim glasom:

»Kakva se ono bagra dere u krčmi?«

Knez se najprije duboko pokloni, zatim se uspravi, isprsi i sastavi pete, kako je i red, te odgovori:

»Pokorno javljam, gospodine poručnice, to su naši ustaše. Uskrs je pa malo slave!«

(Ovo »pokorno javljam« naučio je on još u austrougarskoj vojsci i sad mu je dobro došlo).

»Reci im da se prestanu derati ili će ih uhititi«, naredi poručnik strogog. »Valjda će ja tu pijanu bagru osiguravati da može mirnije lokali!«

Knez smjerno požuri da izvrši nalog, ali se još brže vrati i reče:

»Pokorno javljam, izbacili su me. Pijani su!«

Poručnik se čas-dva predomišlja. Nešto je šaputao s dvojicom-trojicom dočasnika. Onda je izdvojio desetinu svojih domobrana i poveo ih u krčmu. S njima je krenuo i knez.

»Živjela hrvatska vojska!« dočeka ih pijana ustaška dobrodošlica. Klupe su privučene, čaše su natočene i prijateljstvo između ustaša i domobrana uspostavljeno je u tren oka. Počasno mjesto za stolom pripalo je mladom i strogom zapovjedniku satnije.

»Pijete? Ne bojite se odmetnika?« prigovorio je poručnik.

»Kakvi odmetnici, mater im njihovu! Pij, poručnice! Ne boj se dok te ustaša brani!« vikali su.

»Koliko vas ima u selu naoružanih?« interesirao se zapovjednik satnije.

»Dvadeset i šest, dosta za svu šumsku bandu«, odgovori ustaša s rojničkim zvjezdicama. »I svi smo ovdje. Ako se bojiš, pošalji svoje momke na osiguranje. Nama ne treba osiguranja.«

»Pa dobro,« reče poručnik hladnokrvno, »kad vam ne treba osiguranja i kad se ne bojite nikoga, što će vam i puške. Odloži oružje!« drekne prijetećim glasom, munjevito trgne pištolj i uperi ga rojniku u grudi. Istodobno svi njegovi domobrani prebace puške na gotovs i upere ih na ustaše.

Razoružali su ih, povezali im ruke na leđa, i poveli pred seosku crkvu.

»Skupi narod!« zapovjedi poručnik knezu. Ovaj požuri da izvrši nalog.

U partizanima sve što je dobro svršava mitingom. Sad je održan prvi miting u Peckom. Na njemu su bili svi mještani bez razlike, uključujući i dvadesetoricu vezanih ustaša koji su se već otrijeznili, dva voda naše čete, i novoosnovana Banijska proleterska četa na čelu s komandirom Nikolom Demonjom. Demonja je uspješno odigrao ulogu domobranskog poručnika, zapovjednika satnije. Ja sam bio samo skromni domobran. Prevelik šinjel vukao mi se po blatu i stalno sam se spoticao.

Ono o rogovima, kopitima i repovima nismo im spominjali. Neuk i neupućen svijet kadar je povjerovati i u sasvim nevjerojatne budalaštine.

Govornici su se redali jedan za drugim. Takav je u nas običaj. Čak je i mene zapalo, kao novopečenog komesara. To je moj prvi javni nastup. Srećom imam dobru memoriju pa mogu ponavljati sve što sam upamlio s mnogobrojnih prijašnjih zborova. Peckovljani su slušali i sve manje strahovali od partizana.

Ustaše smo pustili na slobodu. Njihove »ganc nove« odore i »ganc nove« čizme i karabinke i sve ostalo, osim slova U s kapa, prešlo je u naše vlasništvo. To je ratni pljen. Mi partizani nismo osjetljivi na vrstu i krov odore. Prišijemo petokraku i svaka odora postaje partizanska.

»Dobro ti to vezeš, komesaru, 'ko bi reka'!« pohvali Nikola Demić moj prvi govor.

»Sad si se domoga' ustaškog karabina na jeftin način. Ni puška nije planula. E, jesu to pravi budalaši, ti seoski kokošari!«

Pravi Banijci

Na Baniji se krađa konja i volova smatrala u neku ruku viteškim zanatom. Još se danas ovdje prepričavaju duhoviti pothvati seoskih baraba, specijalista za takve otimačine. Ukradu volove, navuku im na papke opanke, i to naopako. Odvedu ih u jednom smjeru, te za sobom ostave trag kao da su ljudi u opancima, a ne volovi, otišli u suprotnom smjeru. Čuo sam još mnogo sličnih priča o pothvatima tih duhovitih i dovitljivih momaka.

Kad se obijesni seoski đilkoši vraćaju kući s prela, nerijetko zapale usput nečiji štagalj, ili barsijeno na livadi, da im svijetli u tamnoj noći. Nema na Baniji čovjeka koji nije bio pogorelac. Kada se kome zamjeriš, zapali ti kuću ili sjenik, već prema prilikama i mogućnostima. Da zovneš u pomoć žandare, ne bi bilo pošteno i sva bi te okolina osudila, a osim toga sa žandarima je bolje nemati posla. Preostaje ti da dobrom susjedu vratиш istom mjerom. Predsjednik narodnooslobodilačkog odbora u Bojni, Dušan Ćeran, dobar je, blag i razborit čovjek; svi ga poštuju i vole. Upitao sam ga jednom da li je i on, prije rata, koji put pogorio. »Pet puta«, odgovorio je i nasmijao se mojemu naivnom pitanju.

Tako je bilo prije rata. Sada su druga vremena i ljudi su zaokupljeni drugim brigama. Dručije se živi. Opasnost od istrebljenja izbrisala je sve stare zadjevice. Otimanjem konja i volova, paljenjem kuća i čitavih sela počeli su se baviti ustaše i Nijemci. To je sada državna politika NDH. Kud god prođu, sela gore.

Unatoč tim predratnim banjiskim običajima, o kojima se sada govori kao o dobrim šalama, Banijci su otvoreni, iskreni i bistri ljudi. Zainteresirani su za političke događaje i znaju logično misliti i zaključivati. S njima je lako raditi i uvelike se razlikuju od seljaka koji su nekad bili kmetovi. Ovdje se protezala Vojna krajina i ljudi su ratovali protiv Turaka. Nikada nisu bili kmetovi ili gospodski sluge. Navikli su vojničkom i ratničkom životu. Ljubav prema oružju naslijeduju od očeva i djedova i svi žele biti junaci. Izbjegavanje borbe i kukavičluk ovdje se smatraju najvećom sramotom.

Možda griješim i možda su moja opažanja sasvim površna, ali čini mi se da u našoj četi ima nekoliko tipičnih predstavnika te stare Banije, koji nose u sebi sve vrline i mane toga po tradiciji vojničkoga i ratničkoga kraja.

Markeza je najbolji strijelac čete. Na tri stotine metara može iz vojničkog karabina pogoditi metu veličine ljudske glave, točno u sredinu. Tako kažu, a da li je baš prava istina, trebalo bi provjeriti. Kad ide u patrolu, šulja se jarcima i uz živice i uvijek opazi neprijatelja prije nego neprijatelj njega. Pravo mu je ime Markan, Markeza to je od milja. Ima mu oko četrdeset godina. Srednje je visine, prije visok nego nizak. Put mu je brončana. Ima snažan povijen nos. Izgleda kao Indijanac. Prijazan je čovjek, u četi uživa velik ugled i vole ga.

Mile P. nosi ogromnu crnu bradurinu. Brade su kod nas partizana velika rijetkost, zato ta njegova carica sviju brada zaslužuje da joj posvetimo nekoliko redaka. Brada je oznaka četnika. Oni žale za kraljem i kraljevinom te se, u znak žalosti, prema starim običajima, ne briju i ne šišaju. Sve dlake na tijelu slobodno rastu i bujaju dok žalost ne mine. (Tvorac toga starinskog propisa očito je smetnuo s uma da na svijetu osim korisnih kukaca, kao što su pčele, živi i mnogo štetnih kukaca, kao što su uši i buhe, kojima neobično pogoduje bujno raslinstvo na ljudskom tijelu, a osobito se razmnožavaju upravo u ratnim prilikama kad su i žalosti najveće).

Mile je, dakle, jedini partizan na Baniji koji nosi bradu. Njegova brada stekla je u četi i u cijelom Odredu sva građanska i politička prava; ona je izuzetak. Uvjeren sam da egzistenciju i ugled zahvaljuje svojoj sasvim osebujnoj ljepoti i bujnosti, osobito bujnosti. Zbog bujnosti možemo je s pravom nazvati bradom nad bradama. Dostojna je kakva kalifa iz »Tisuću i jedne noći« i svih drugih velikodostojnika iz vremena kad su se mudrost i ugled cijenili po veličini i ljepoti brade.

Mile P. onizak je čovjek i da nema brade možda ga nitko ne bi ni zapazio. Pravo rečeno, njega se od brade i ne vidi. Prekriva mu cijelo lice. Nitko ne zna kakve Mile ima obraze, kakve bore oko usta, kakvu boju puti, jer sve je skriveno pod gustim i kovrčavim crnim dlakama. Iz te kao ugljen crne šume viri samo vršak nosa, koji je također obrastao dlakama, samo nešto rjeđim. Dlake počinju rasti odmah ispod očiju i oko uha, tako da brada seže od očiju do pasa, golema, bujna, gusta, kovrčava i crna kao noć. Na sljepoočnicama spaja se s jakim, gustim i debelim sastavljenim obrvama. Iznad obrva ima dva-tri prsta slobodnog prostora, iza kojeg počinje carstvo guste, crne i kovrčave kose. Da Mile ipak nema umjesto glave runo crnog janjeta, može se zaključiti po tome što se između dlaka krije dva živahna crna oka i što iz brade govori, psuje, potcikuje i smije se. Tada se raslinstvo rasklapa u visini usta i iz njega se pokaže nekoliko rijetkih žutih zuba.

Zamislite kako se osjeća zarobljeni domobran kad ugleda našeg Milu!? Srce mu smjesta padne u gaće i on, ako mu riječ nije zamrla u grlu, moli milost. (Među mnogim četnim šalama važno mjesto zauzima plašenje zarobljenika Milinom bradom).

Inače je Mile pitom i duševan čovjek, moglo bi se reći dobričina. Te njegove neosporive kvalitete dobro su zakamuflirane bradom, i tko ih želi osjetiti i izvesti na svjetlo dana, mora dobro raščepkatи džunglu koja ih skriva.

(Pročitao sam Mili P. odu o njegovoj bradi. Bio je zadovoljan i polaskan).

Treći čovjek u našoj četi je Iča D. Iča, to je Ilija od milja. Malen je i ima napadno široka i podignuta ramena, kao da se uvijek trudi da bude viši. Izgleda kao stari grabov panj, Iča sve zna i kad god se u njegovoj nazočnosti ljudi spore o bilo čemu, on se smjesta upliće u raspravu i izriče samouvjerenog:

»To vi mene pitajte!«

Ako netko priča o kakvu napetom i uzbudljivom doživljaju, Iča upada:

»Nije to ništa. Da ja vama ispričam.«

Svaka Ičina rečenica i svaki razgovor počinju: »Ti sunce«, a pri tom odmahuje glavom u pravilnom ritmu lijevo i desno i obilno znalački pijucka na sve strane.

Mican K. veliki je obožavatelj šljivovice. Kada nema šljivovice, zadovoljiti će se i drugim vrstama žestokih pića: rakijom od repe, od kukuruza ili od kakvih drugih zemaljskih plodina. Rakija je, tvrdi on, blaženo piće koje se može peći čak i od običnog drva. Uostalom, ni ona trojica koje sam prije spomenuo nisu neprijatelji pića.

Partizani se ne smiju opijati. Skojevci i omladinci uopće ne smiju okusiti ni kapi alkohola, jer kod nas u četi vladaju red i disciplina, ali ovim starim vojničinama gleda se kroz prste ako s vremena na vrijeme malo gučnu. Ne treba od ljudi zahtijevati previše!

Kad se napiju, pjevaju banjiske autohtone pjesme.

Svaka pjesma završava na oooj!

Dakle, Markeza, Mile P., Iča D. i Mican K. ljudi su iz naše čete s kojima, kako me svi uvjeravaju, ni prije rata nije bilo uputno svađati se. Ima u četi još takvih boraca, ali ova četvorica svakako su najmarkantniji. Recite sami, je li lako među takvim ljudima biti novopečeni politkomesar koji još nije pravo prošao ni pošteno ratno krštenje!?

Poslije borbe u Lušćanima Krnjaić je odjahao u bazu, a mene je zapala dužnost da povedeni četu. Zadatak jednostavan i dobro izmišljen za novopečenog komesara.

Četa broji oko šezdeset boraca, i kad se rastegne u kolonu po jedan, duga je i do tri stotine metara. Kad su borci disciplinirani i ne zaostaju, lako ih je voditi. Ali kad nisu disciplinirani, nego se gube iz kolone i zaostaju, treba neprestano bježati s čela na začelje i opet nazad, a to je posao prilično zamoran i čovjek lako izgubi nerve.

Prvi dio puta, od Lušćana do slobodnog teritorija, moralo se marširati po svim pravilima ratne službe. Toliko čak i ja znam o vojsci i ratu. Vodnik Prvog voda Adam Petrović, zvani Gigac, poslao je desetinu u prethodnicu, vodnik Drugog voda Greb ostavio je desetinu u zaštitnici. Bočna osiguranja nismo izbacivali, jer mi partizani ipak se ne držimo previše strogo pravila. Presporo bismo se kretali.

Na začelju glavnine, negdje u sredini između začelja i zaštitnice, vukla se grupa naših četnih vojničina. Svi do jednoga napunili u Lušćanima čuturice pa se sada obilato častili rakijom. Kao nadobudni mladi komesar pozvao sam ih da ostave rakiju i da se priključe koloni. Bili su već nakresani i ratoborni. Psovali su i sunce i sunčevu majku, ne baš meni nego onako općenito, i pri tom mumljali nešto sumnjivo o kaputašima i zelembaćima. Pravio sam se da to ne razumijem.

Ostali disciplinirani borci, pa i sam vodnik Gigac, promatrali su sukob s velikim interesom, ali se nisu upitali. Očito su smatrali da komesar mora sam riješiti spor i rakijašku grupu utjerati u red.

Ne znam jesam li dobro postupio. Riječi nisu vrijedile. Da izvadim pištolj i mašem im ispod nosa, ispaо bih smiješan. Da naredim borcima da ih vežu i povedu, ne bi me poslušali. Ostavio sam ih da dalje piju i otišao na čelo kolone. Bio sam uvrijeđen i žalostan.

»Zašto su oni prema meni takvi?« upitao sam Nikolu Demića, mojega prvog poznanika iz nove čete.

On slegne ramenima i ne odgovori.

»Sto bi na mojemu mjestu učinio Krnjaić ili pokojni Adam Mraković?«

»E, moj komesaru! Ne bi to oni ni učinili da je tu Krnjaić ili pokojni komesar. To oni tebi u inat. Teško ćeš ti s nama!«

Doći će već i moje vrijeme, tješio sam se ...

Poslije akcije na Pecko održan je četni sastanak. Bio je to prvi sastanak otkako sam došao u četu i prva prilika za ozbiljan razgovor. Pretpostavljao sam da je Krnjaiću netko iz čete rekao kako su postupili prema meni u Lušćanima, ali on je šutio pa sam šutio i ja. Nisam htio tužakati i tražiti da mi netko drugi spašava autoritet. U Bojanskoj četi primili su me bolje!

U Peckom je od starih vojničina (tako će ih zvati) bio jedini Markeza. On se zajedno s nama maskirao i sudjelovao u razoružavanju ustaša. Akcija na Pecko nije bila nimalo opasna. Radilo se samo o tome hoće li ustaše pred nama pobjeći ili ćemo ih pohvatati. Svrha maskiranja bila je da ih pohvatamo. Rastjerati ili pobiti mogli smo ih i u otvorenom napadu. Ipak, baš zato što su se banjški partizani prvi put maskirali kao domobrani, napad na Pecko smatra se pothvatom, i svima nama koji smo sudjelovali porastao je ugled. Nešto od toga ugleda zapalo je i mene, novog komesara.

Na četnom sastanku raspravljalo se o akciji na Pecko i svi mi »domobrani« morali smo potanko pričati kako je bilo i kako su se držali ustaše kad smo ih pozvali da odlože oružje, i zašto ih nismo sve postrijeljali.

Politdelegat Prvog voda, Ferdo Herbstsommer⁵ (to je onaj Švabo kojem Nikola Demić ne može izgovoriti prezime), ispričao je nekim borcima da sam prije dolaska u partizane sudjelovao u oružanim akcijama u Zagrebu. (On im je to šapnuo vjerojatno iz samilosti prema meni, jer i sam je prvih dana nakon dolaska bio u teškom položaju. Čak su ga i hapsili zbog sumnje da je špijun. Ima nesreću što je osječki Švab!). Pozvali su me da pričam kako je u Zagrebu i kako su nas ustaše napali prilikom dolaska na Baniju.

Kažu da je ovaj četni sastanak bio zanimljiviji od svih prijašnjih sastanaka. Markeza, Mile P., Iča D. i Mican K. sirovi su i grubi momci i bilo bi naivno očekivati da će doći i ispričati se što su me loše primili. Ali svi oni sada lijepo i ljubazno sa mnom razgovaraju i pričaju mi o svojim ratnim (i predratnim) pothvatima. Sto je bilo među nama, to ne spominjemo. Postali smo dobri prijatelji.

⁵ Ferdo Herbstsommer, radnik iz Osijeka, predratni komunist, poginuo je u NOB-i.

Bosna

Nezahvalno je biti pomoćnik puškomitraljesca. Neprestano tegli ranac s municijom, u borbi poslužuje puškomitraljesca i izložen je istoj opasnosti kao i on, a sva slava pripada uvijek samo puškomitraljescu. Puškomitraljezac pripada četnoj aristokraciji, a na pomoćnika se nitko i ne osvrće. Ima takvih zvanja u svako doba, pa i u ratu. Kad četa prolazi kroz selo, puškomitraljesci sami nose svoje puškomitraljeze. Ali izvan sela vječno se svadaju i neće da ih nose. Lijepo je nositi puškomitraljez kada te gledaju cure i snaše, nude ti jelo i piće i darivaju te lijepo izvezenim rupcima i ručnicima. A puškomitraljesce najviše daruju. Oni su glavni u četi. Njihove pomoćnike rijetko kad što zapadne, osim neprijateljske mine na položaju. Mina je pravednija od cura i snaša - pogađa i puškomitraljesca i pomoćnika podjednako.

I u našoj je četi takav pomoćnik puškomitraljesca. Zove se Čoka, ili po pravom Stojan. Čoka, to je od milja. Već je čovjek u godinama i najveće je gundalo i zanovijetalno među svim četnim gundalima i zanovijetalima. Ali ni prema gundalima i zanovijetalima ne treba biti suviše strog i pretjerano ih osuđivati. Nađe se među njima i takvih koji doduše uvijek gundaju i nezadovoljni su, rogo bore protiv svake odluke, no svoje zadatke izvršavaju dobro, čak i bolje od onih koji ne gundaju. Među takve spada i Čoka. Gundja i tegli, tegli i gundja, i zato je predmet vječnog zadirkivanja svojih suboraca, i to vrlo zahvalan predmet . . .

Tako četa prekraćuje vrijeme za dugih i napornih marševa. Zahvaljujući Čoki, podbijeni tabani manje bole, naporu se lakše podnose i veselije je.

Pokretač četnog zabavljanja uvijek je moj prijatelj Nikola.

»Oj Čoka!« zaurla on s čela na začelje. (Nikola je na čelu, a Čoka na začelju kolone u pokretu).

»O moj Nikola! Je l' to men' bilo sila nos't prokletu gvožđe!« spremno se jadne Čoka.

»A da šta neg' da ti je bilo sila. Već bi te ustaše davno preklale ka' što s¹ ti kla' svinje i telad!« (Čoka je po zanimanju mesar).

»O moj Nikola! Imam ja zemun'cu, pa po njoj posijana zob. Unesem vedricu vode, kruva, lampu, pa da vidiš kako s' živi. Zob da se zakumuflijera, znaš!«

»A 'di vršiš nuždu?« postavlja Nikola glavno pitanje.

»Poda se, ki krava«, cereka se Čoka slavodobitno jer zna da taj odgovor najviše uveseljava Četu.

Kad Čoka nije raspoložen za razgovor, Nikola sam odigra cijelu točku. Sam pita svojim, a odgovara Čokinim glasom. Jer on je dobar imitator i oponaša svakog, a najviše Čoku.

Druga točka marševskog četnog programa je komandirov kurir, mali Nikolica. (To je onaj što je u Lušćanima ranjen u stražnjicu).

Nikola namjesti glas i zaunjka:

»Bako, daj varenike, ja sam kurir Krnjaića!«

»Nema sinko, tele sve pos'alo«, oponaša Nikola baku.

»Umuz' ti, umuz', već je ušlo u sise!«

Krnjaić više voli šljivovicu nego mlijeko, i Nikolica traži u njegovo ime a pije sam.

Tako se četa zabavlja i kreće prema Uni i svi borci do jednoga znaju da će još noćas prijeći Unu i prebaciti se u Bosnu, iako im to nije nitko rekao. To je četni instinkt. Kad se ide u akciju, svi već dan-dva prije znaju što će se napasti, premda se stvar do posljednjeg časa drži u tajnosti. U svim partizanskim jedinicama je tako. Zašto, ne zna se. Naprsto četni instinkt.

Kad se kaže Bosna, to za banijskog partizana ne zvuči lijepo. Poštuju oni Bosnu. Tamo je Kozara i Mladen Stojanović i Ratkova brigada i Sosa i Čoče i Boško i Simela Šolaja. Čuli su oni za njih i znaju da su bosanski partizani brojniji i bolje naoružani od banijskih, a to ovdje poštuju. Ali opet, ići u Bosnu, nemili se nikom.

Jer nije to mala stvar. Za sobom ostavljaju žene, djecu i roditelje, već kako koji, i možda još čitavu, nepopaljenu kuću, a čim odu, odmah će ofenziva.

Znaju oni da se Banijski odred povlači u Bosnu, jer su komanda i O. K. (Okružni komitet) odlučili tako iz svojih razloga. A oni slušaju, jer slušati se mora, a milije bi im svima bilo da se u Bosnu ne ide, nego da se ostane na Baniji oko svojih sela, pa što bude da bude.

»O moj Nikola!« zakuka Čoka.

»Kad tamo ne mogu ništ' oni Bosanci onol'kim naoružanjem, Šta č'mo mi sa štucovima i duplicama!« (U Četi već davno nitko nije nosio ni štuca ni duplice, ali je Čoka i taj tobožnji argument upotrijebio da potkrijepi svoje zloguko proročanstvo).

»Tu č'mo mi svi izgin't. Najviše mi je za sinom. To ti je dečko. Ima mu navršenih šesnaest god'na. Bio j' pisar na općini. Zna rad't na mašinu.«

Tako su Čokine jadikovke odjednom dobile tragičan prizvuk, Nikola se i sam sjetio svoje djece pa Čoka nije dočekao odgovor.

Noć je donijela kišu i oluju. Borci su se držali za puške, da se ne prekine veza. Zavladala je potpuna tama. Una je mala rijeka. Kod sela Dobretina, na mjestu određenom za prijelaz čete, nije šira od tridesetak metara. Ali Una je brza. Ako se otisneš čamcem s jedne prema drugoj obali, struja će te do druge obale odnijeti i do sto metara nizvodno, pogotovo kad je olujno vrijeme pa se veslač, i to snažan i vješt, mora boriti i protiv brze matice i protiv vjetra.

Naši su čamci plovili tiho, jedan za drugim preko brze vode. Ljudi su s mukom veslali teško kršeći otpor struje i sporo savlađujući širinu korita rijeke. Ali je neprijatelj osjetio da se na rijeci nešto događa. Duž Une, s bosanske

strane, prolazi pruga Novi-Bihać, a uz prugu načičkane su neprijateljske karaule. Osjetili su nas i otvorili prema nama uragansku vatru iz svih oružja. Tukli su topovi, bacači i mitraljezi i

sve se slijevalo s olujom i grmljavinom. Na Baniji se nikad nije čula takva vatra, ili se to u mrkloj noći i oluji samo tako činilo.

Korito rijeke je dobar zaklon. Neprijateljska vatra nije nam mogla nanijeti gubitaka. Tukli su na drugu obalu, s koje se četa počela prebacivati.

Starješine se prebacuju posljednji. Na drugoj obali čekala je četa. Ronili smo po jarcima punim vode prije nego što smo je u tami pronašli. Trebalо je pješačiti još cijelu noć da se stigne do odredišta u novom nepoznatom kraju. Kiša nije prestajala i mi, onako okupani u jarcima i pokisli do kože, krenusmo.

Rano u zoru došli smo u selo Rakane, našu novu bazu.

Preko Une u Bosnu prebacio se cijeli naš odred. Na Baniji je ostala samo Demonjina Proleterska četa i s njom Vasilj Gaćeša, komandant Odreda. Računa se da će četa biti u stanju uspješno se varakati s neprijateljem, koji je poduzeo proljetnu ofenzivu na oslobođeni teritorij, i nanositi mu udarce. Sastavljena je od šezdeset najboljih boraca Odreda, vrlo je pokretna i dobro naoružana. Osim toga, s njom su Demonja i Gaćeša. Mi ostali pokušat ćemo da ovdje, na nepoznatom terenu, izvršimo neke akcije.

Kraj u koji smo došli zove se Podgrmeč. Nalazi se uz Unu pod planinom Grmečom. To je partizanski teritorij, čvršći i sigurniji od našeg u Baniji. Samo je siromašniji i još mnogo više opustošen ratom i pljačkom. Hranimo se loše. Svaki dan suha kozetina, neslana, kuhanu u kotlu, i kao hostija tanak komadić kukuruznog kruha. Partizan mora biti skroman i malih zahtjeva u svemu pa i u hrani.

Nevjerojatno je kako su ovi seoski momci vezani uz svoja sela i svoje kuće. Da je po njihovu, nikad se oni ne bi maknuli iz svojih općina.

Općenito uzevši, koze ne bi trebalo jesti. Kao što nije običaj da se jedu rode, psi, nojevi i slične životinje, tako ne bi trebalo jesti ni koze. Jariće da, ali matore koze nikako!

Kako je Gigac spasio čast čete

Prljavi obojak obješen o puščanu cijev, to je kod domobrana znak predaje. Jer, tko će domobranima dati pravu bijelu zastavu? Prava bijela zastava obješena o kopljje svakako bi akt predaje podigla na višu razinu; ispalo bi dostojni. Ali domobrani, već po svojoj naravi, ne vode računa tričarijama i ne pate od pretjerana viteštva i dostojanstva. Posluže se obojkom, gaćama, košuljom ili kakvom starom krpom, već prema tome što se nađe pri ruci. Nisu oni gizdavi. Glavno je zdravlje i dug život, a da bi se poživjelo treba se predati i bos, u gaćama i košulji (a kakve su domobranske gaće i košulje, zna se) i odšepesati kući. Dogodi se, doduše, da se domobrani i ne predaju. To znači da su zaskočeni, pa nisu imali kada da se predaju, ili su im časnici švapsko-ustaški simpatizeri pa im to ne dopuštaju.

Kada domobraska posada otvoru uragansku vatru na napadače, to ne treba ozbiljno uzeti. Jer domobrani pucaju od straha, a ne od borbenosti, i što više pucaju, to se više boje. Osobito noću. Noću pucaju i kad ih nitko ne napada. Oko njihovih utvrda može se naći ubijenih konja, krava i drugih domaćih životinja. Šušne negdje u kukuruzu i odmah prorade sva oružja koja imaju. Na svu sreću, nekog naročitog oružja i nemaju. Ne daju im. Davati domobranima oružje isto je što i opskrbljivati partizane.

Takve je pekmezare u karauli na osiguranju pruge napala noćas naša četa. Napala ih i temeljito se obrukala. Očekivanog obojka na puščanoj cijevi nije bilo. Umjesto njega četu je dočekala domobraska vatra. Gorjelo je nebo, gorjela je zemlja. Nisi mogao oka otvoriti i četi nije preostalo drugo nego da se zajedno s komandirom i komesarom šćućuri u zaklonu i sluša kako domobrani, pobješnjeli od straha, troše municiju.

Čučeći u zaklonu, karaula se ne može osvojiti. Čak ni onda kada je brane domobrani. Jurišati i ginuti nikom se nije mililo. Dočekati jutro i postati vidljivom metom pri povlačenju bilo bi glupo. Znači, trebalo se povući, što bi se reklo, pod okriljem mraka, žive glave i Čitave kože. Slab dan! Dogada se svakoj četi da ima slab dan. Možda su i ovi bosanski domobrani drukčiji od banjjskih? Što znaš!?

Pri povlačenju obasjao nas je požar sa susjedne karaule. Gorjela je. Požar je bio znak da je Druga četa uspjela izvršiti zadatku i sada vjerojatno prebrojava zaplijenjeno oružje i svlači domobrane.

Kako je ponekad teško iskreno se radovati tuđem uspjehu!

Sto će nam reći u štabu bataljona? Da kažemo komandantu da je četa imala slab dan? Teško da u štabu imaju razumijevanje za psihološke fineze. Odgovorit će nam da je četa dobra i da ne može imati slab dan. Reći će da smo slab dan imali komandir i ja, a ne četa. Četa nije kriva nikada, krivi mogu biti samo pojedinci, i to starješine. Najčešće je kriv komesar. Kad akcija uspije, slava i zasluga ide komandira, a kad ne uspije, obično je kriv komesar. Tako je to u partizanima!

Onda se pojavio Gigac. Njega smatraju najboljim borcem čete. Svi su se pomirili s neuspjehom, ali on nije. On je smatrao da se stvar još uvijek može popraviti. Imao je i prijedlog. Zahtijevao je da mu dodijelimo desetak boraca i teški mitraljez. Odvest će ih natrag do karaule, zauzeti položaj na uzvišici iznad nje i pucati na domobrane.

Prijedlog zaista nije bio blistav. Gigac se očito želio osvećivati domobranima, a ne zauzeti karaulu. Pa ipak, dali smo mu desetak boraca i teški mitraljez. Neka ide, kad nema mira! Tko nema u glavi, ima u nogama!

Uspeli su se na uzvišicu iznad karaule. Gigac uzme dalekozor da osmotri što rade domobrani. Oko karaule sve je mirovalo. »Kao da je napuštena«, pomisli on i, da provjeri, naredi nišandžiji teškog mitraljeza da pusti kraći rafal po krovu karaule. Mitraljez se javi, meci poškrope krov zgrade. Ništa! Domobrani su šutjeli. Gigcu postade jasno: ako domobran ne da odgovor na ovakav mitraljeski pozdrav, znači da ga nema. Karaula je očito napuštena. Uplašili se sudbine svojih kolega iz susjedne karaule, koja je noćas izgorjela, i odmaglili. To je već sasvim domobranski, ne iznenađuje. Ipak, za svaki slučaj, da još bolje provjeri, naredi Gigac dulji rafal po zgradi i okolnim rovovima. Rafal je dugo »štepao« svuda naokolo, obigravao rovove i puškarnice, ali domobranskog odgovora opet nije bilo.

Gigac je nestrljiv i plahovit čovjek. Ne govoreći ništa, sjuri nizbrdo i potrči ravno prema karauli. Njegovi borci nisu ga slijedili. Mislili su da želi prići bliže i bolje osmotriti što je s domobranima.

Prošlo je već pola sata, a Gigac se nije vraćao. Od njihova položaja do karaule bilo je kilometar zračne linije. Borci su se zabrinuli da mu se nije što dogodilo. I upravo kad su se njih nekolicina spremili da podu za njim i da ga pronađu, začu se iz daljine Gigčev povik:

»Domobrani, predajte se! ... Opkoljeni ste ... možete me ubiti, ali onda nijedan od vas neće ostati živ! ... Predajte se! ... Ništa vam nećemo!« . . .

Borci pogledaju prema karauli odakle je dolazio Gigčev glas i ugledaju čudan prizor. Gigac sam samcat stoji s puškom u jednoj i bombom u drugoj ruci usred neprijateljskih rovova. Oko njega sve je nepomično. Onda se napokon kroz puškarnicu karaule promoli prljavi obojak obješen o puščanu cijev. Odmah zatim promole se i iz ostalih puškarnica i rovova bijele krpe. Domobrani su na kraju ipak ostali vjerni svojim običajima, predavali su se.

Gigčevi borci sjure niz brijeđa da se svojem vodniku nađu pri ruci, jer što da počne s tolikim domobranima! Ako shvate da je sam, mogu ga i ubiti. Zakasnili su, Gigac je bez njihove pomoći zarobio cijelu posadu. Pedeset domobrana naoružanih karabinama i puškomitrailjezima. Pedeset pušaka i Četiri puškomitrailjeza. To znači jedna nova partizanska četa.

Isti oni domobrani koji su noću pucali kao ludi, danju nisu bili u stanju ispaliti ni jedan jedini metak i bez otpora su se predali jednom jedinom čovjeku. A mogli su ga sasvim lako ubiti ili zarobiti. Možda ih je impresionirala Gigčeva hrabrost, možda ih je zahvatila panika zbog susjedne karaule. Tko će znati! Uostalom, lako je žabu natjerati u vodu i domobrana na predaju.

Gigac nam je poslije pričao. Bio je uvjeren da u karauli nema više nikoga. Prišao je do rovova i odjedanput se našao među domobranima. Bili su ih puni rovovi. Stisnuli su se i čekali sudbinu. Uzmaknuti više nije mogao. I tako, odlučio se na blef, inače bi vjerojatno izgubio glavu. Jer i domobran može postati opasan ako pokažeš da ga se bojiš.

Sa zarobljenicima i ratnim plijenom Gigac se trijumfalno vratio u bazu. Iza njih vjetar je kovitlao gust i crn dim zapaljene karaule. A mi skeptici? Čuli smo pjesmu Gigčeve desetine i

naslutili da se zbilo nešto veselo. Poletjeli smo putem prema njima. U susret nam je žurio Gigac sretna lica, a za njim, praćeni borcima koji su stavili bajunete na puške, vuklo se pedeset domobrana.

Tako je spašena čast čete. Dobro je što četa ima Gigca!

Smrt Vasilja Gaćeše

Dan je, povratkom iz Bosne u rodnu Baniju, počeo ugodno i veselo. Karaule uz prugu nisu više postojale, ostala su zgarišta koja neprijatelj ne može zaposjesti. Posade tih uništenih uporišta probijaju se sada preko oslobođenog i neoslobodenog područja, i jedina im je želja dokopati se svojih krajeva, gdje će se skrivati po zemunicama i klijetima i tako se na nekoliko tjedana ili mjeseci izvući iz ovog gnusnog rata, dok ih ponovo ne pohvataju i ne natjeraju pred partizanske cijevi. Kad domobrani putuju iz našeg zarobljeništva, obično su bosi i samo u donjem rublju. Cokule i odore im svuku, iako mnogo ne vrijede. Pri tom najviše uživaju stanovnici oslobođenog teritorija. Milo im je vidjeti dombrane u gaćama. Državna vlast, čiju oružanu silu predstavljaju ovakvi šeprtlje koje su partizani lišili svih vojničkih oznaka, neće biti baš čvrsta i dugotrajna, rezoniraju oni, i tako ugled državne vlasti pada, a partizanski raste. Kako kapitulante dočekuju na neoslobodenom teritoriju, to ne znamo, ali se može predvidjeti da ni tamo ne djeluju dobro u smislu ustaške promičbe (propagande) o svakidašnjim pobjedama nad odmetnicima.

Karaula, dakle, više nema i Una se može prelaziti usred dana. To je rezultat našeg boravka na Podgrmeču. Danju rijeka ne izgleda strašna. Teče brzo i divne je tamnozelene boje. Ne mogu vjerovati da je to ista ona voda koju smo prije tri tjedna tako mučno svladavali.

Četa je stala na banjasko tlo i Mile P. - Bradonja, koji se inače ne zna pristojno vladati, uze kamen i baci ga preko Une na Bosnu. Bacio se na nju kamenom kao da mu je što skrivila i pokazao da ne mari za pruženo gostoprимstvo. . . Tako bi se taj njegov nepristojni akt mogao tumačiti. U tom slučaju bio bi za svaku osudu. Zapravo, nije se Bradonja bacio na Bosnu kamenom zato što bi imao nešto protiv nje. On je samo na taj sebi svojstven, pomalo banjaski način, pokazao kako je privržen rodnoj Baniji i kako se raduje povratku. Možda mu se malo i podrignulo na suhu i neslanu kozetinu, i sjetio se banjaskih kulena. . . i zato se nabacio kamenom. Zato neka mu Bosanci to oproste, ako ikad saznaju. Takav je on, sirov i neotesan, ali nije loš.

Četa neće da se odmara. Inače uvijek hoće odmor i predah u maršu, a sad to neće. Svi su čili i žustri i u stanju su bez zastoja prijeći cijeli put do svojih sela. Kao umorni konji kad osjete blizinu svoje staje, pa ih kočijaš više ne mora tjerati.

Na Baniji je tri tjedna haračio Mrak, zloglasni ustaški komandant. Ne ističe se toliko pobjedama u borbi koliko haranjem po nezaštićenim selima. I ovaj je put spalio i opljačkao mnoga sela. Ljudskih žrtava bilo je malo. Banjci više ne čekaju neprijateljsku soldatesku. Sklone se u šumu i čuvaju glave, a s imovinom kako bude. Naučili su da je život važniji od imanja.

Proleterska, na čelu s Demonjom i komandantom Odreda Gaćešom, prošla je bez gubitaka. Bilo je više okršaja s Mrakovim bandama, ali to su bili iznenadni napadi na pojedine manje kolone, a u takvoj vrsti borbe partizani obično prolaze bez žrtava.

Sada je partizanski teritorij Banije opet slobodan. Samo je još više opustošen. Koliko će takvih i gorih ofenziva prohujati ovim krajem!?

Uvečer je četa stigla do svojeg odredišta, sela Trnovca. Tu nas je dočekao Gaćeša s Proleterskom četom. Stajali smo pred njim postrojeni i on osobno podijelio nam je cigarete. Zatim je Četa raspoređena po seljačkim kućama, na večeru i spavanje. Sve je bilo mirno i

ništa nije slutilo na osobite događaje. Počeo je opet redovit i normalan život našeg odreda u sigurnim bazama.

Nije nam bilo suđeno da se dugo odmaramo. Točno u pola noći dan je znak za uzbunu. Poskakali smo s ležaja i već za desetak minuta naša i Proleterska četa stajale su, postrojene i spremne za pokret i borbu, na čistini kraj sela. Gaćeša nam objavi svoje namjere i dade zadaće.

Prema obavijestima trebalo je da toga jutra krene jaka neprijateljska kolona iz Žirovca (sela oslobođenog teritorija) za Glinu. Naše dvije čete doobile su zadaću da toj neprijateljskoj koloni postave zasjedu, napadnu je i unište jednu njezinu pobočnicu. Nismo imali dovoljno snaga za napad na glavninu, a računalo se da ni pobočnica neće biti manja od dvije stotine vojnika. Gaćeša nas povede.

To je moj najteži doživljaj otkako sam u partizanima. Pothvat je završio tragično, poginuo je Vasilj Gaćeša, naš komandant. . .

Vasilja Gaćešu video sam prvi put onog istog dana kad je naša osakaćena grupa Zagrepčana stigla na oslobođeni teritorij Banje. Dobro se sjećam svega, nema tome još ni četiri mjeseca. Zastali smo u Velikom Gradcu i prisustvovali partizanskom pogrebu. Tu je bio i visok, suhonjav i koščat čovjek od kojih trideset i pet godina, odjeven u odoru od prostog vojničkog sukna. Na glavi mu crna šubara s petokrakom. Prodornim i oštrim pogledom crnih velikih očiju, natkrivenih gustim obrvama, promatrao je počasnu četu postrojenu kraj lijesa. Govorio je kratko i odrješito, vojnički. Lice mu je u kontrastu s crnim očima, obrvama i kratkim potkresanim brkom, bijedo. Jak pravilan nos, snažno ispučene jabučne kosti i energično rezana donja čeljust, a lice mu ima tvrd i opor izražaj, kao da je grubo isklesano iz kamena.

Za Vasilja Gaćešu, komandanta banijskih partizana, čuo sam još u Zagrebu. . . Ne znam da li pod dojmom jednostavne a ipak svečane ceremonije ratničkog pogreba, ali mene se Vasilj Gaćeša tada dojmio kao pravi legendarni ustanički vođa. Doslovno je odgovarao mojim knjiškim predodžbama o likovima revolucionarnih komandanata, kakvi su bili, recimo, Čapajev, Šćors i drugi. Očito, bio je on sasvim drugi format čovjeka negoli svi ostali partizani i partizanski starješine koje sam dotad susreo.

O njegovu junaštvu pričalo se po selima i partizanskim logorima. Ne samo o junaštvu nego i o nesavladivoj energiji, odlučnosti i upornosti. Vojskom je zapovijedao kao da je vojnik od zanata. Ne znam je li istina, ali govori se da su neprijateljski oficiri u nekom okršaju s partizanima čuli Gaćešine komande. Poslije toga proširila se u svim okolnim garnizonima verzija da je na čelu partizanskog odreda Banje neki general koji se poslije rasula jugoslavenske vojske valjda prikrio u ovim šumama. . . Vasilj je do ustanka bio običan ratar.

Iste večeri kad je naša zagrebačka grupa stigla u Brestik, u štab Odreda, upoznali smo Gaćešu osobno. Nisam tada ni slutio da će biti jedan od najbližih svjedoka njegove skore pogibije, i to u prvoj i jedinoj borbi, ako je to uopće i bila borba, u kojoj sam imao prilike s njime sudjelovati.

Do ustanka, Gaćeša je bio običan banijski seljak. Živio je u Vlahoviću, selu glinskog kotara, orao je i kopao i živio kao što žive i svi drugi seljaci. Pa ipak, mnogo se već tada razlikovao od ostalih seljaka. Već u predratno vrijeme poznavali su ga u cijeloj okolici kao čovjeka svoje volje i svoje glave. Nekako je bio rođen da zapovijeda i njegovi seljaci priznavali su ga

predvodnikom. Imao je osjećaj za pravdu, a na svakom koraku morao se sukobljavati s nepravdom. Neobuzdan i silovit po naravi, dolazio je često u sukob sa žandarima, financima, egzekutorima i sličnim predstavnicima vlasti, koji su se danomice pojavljivali u selima. Bojali su se Vasilja Gaćeša i dobro pazili da ga ne susretnu nasamo. On se ni prije rata nije rado rastajao od kubure i lovačke puške.

Drugovi koji su na Baniji organizirali narodni ustank znali su za Vasilja Gaćešu. Ocijenili su da je on pravi čovjek za partizanskog komandanta. Na dan 27. srpnja 1941. godine, kada je prema planu trebalo u isto vrijeme napasti nekoliko neprijateljskih objekata i podići ustank, Gaćešina skupina iz Vlahovića i okolice najbolje je i najodlučnije izvršila zadatku. Tako je Vasilj ostavio kuću i obitelj i postao komandantom novoosnovanog partizanskog odreda ili, kako su ga svi zvali, komandantom Banije. Politički komesar toga odreda bio je Đuro Kladarin.

U početku je Partija imala i poteškoća s Gaćešom, jer je bio politički neizgrađen i sirov. Trebalo ga je izgraditi. Kod toga su veliku ulogu odigrali drugovi iz Okružnog komiteta. Vasilj je bio bistar i inteligentan. Imao je mnogo vrlina. Brzo je shvatio i prihvatio ideje i ciljeve oslobodilačkog rata i revolucije. U vrijeme kada sam ga prvi put susreo, Vasilj je već bio član Komunističke partije.

Prve borbe pokazale su da je Gaćeša zaista pravi komandant banjiskih partizana. Bio je oistar, strog i pravedan. Umio je cijeniti kvalitete dobrih i poštenih boraca. Osobno vrlo hrabar i karakteran, volio je hrabre i karakterne ljude, a prezirao slabice i plašljivce. Hrabrima je lako praštao i teže propuste i pogreške, prema kukavicama bio je neumoljiv.

Velika je šteta što je Vasilj poginuo. Poginuo je, kao što često biva, bez potrebe, smrću koju nije zaslужio takav čovjek, u jednoj situaciji do koje nije došlo zato što je moralno doći, nego našom i njegovom krivicom.

Njegova je smrt težak udarac za narod ovoga kraja, teži od ijednog udarca dosad. U njemu je narod gledao oličenje otpora slobodnih banjiskih sela. Malodušniji se plaše da će njegovom smrću propasti i borba, prestati svaki otpor, i da nitko više neće biti kadar uspješno se oduprijeti nadmoćnom neprijatelju i pobjeđivati ga. Tek je početak i mnogi ovdje nisu još svjesni uloge Komunističke partije i ne znaju da naša borba ne zavisi i ne može zavisiti o Životu jednoga čovjeka, ma bio on i ne znam kako snažna i velika ličnost. Prost i neuk, politički neizgrađen svijet ne zna da je i Vasilj Gaćeša, kao i svi ostali, samo vojnik Partije koja predvodi oslobodilačku borbu. Evo kako se dogodila njegova tragična pogibija:

Pamtit ću taj noćni marš dok budem živ. Iako je kraj travnja, pada susnježica, a zemlju je prekrila gusta neprovidna magla. Vlaga prodire kroz odijelo, kožu i meso do kostiju. Glavinjamo kozjim putovima, spotičemo se o korijenje i panjeve posred guste planinske Šume. Put smo izgubili i sada nasumce lutamo. Ne koriste ni baterije, ni vodiči. Sve se gubi u magli. Ali još uvijek mislimo na neprijateljsku pobočnicu i zadatku. Zato treba što prije naći put i izići iz šume, dok ne svane. Ujutro će biti prekasno. Nećemo stići na određene položaje i neprijatelj će proći.

Cijela noć protekla je u lutanju. Osvanulo je bljedunjavo krmeljivo jutro, a mi svi bili smo na izmaku snaga, nesposobni i za zasjedu i za borbu i za bilo što drugo osim za spavanje i odmor.

Snijeg i kiša padali su još uvijek, a magla kao da je postala još gušća i neprovidnija. Naša izmrcvarena kolona uspjela se orijentirati tek negdje oko devet sati. Bili smo daleko od mjesta kamo smo se uputili. Pod nama, na udaljenosti od nekoliko kilometara, nalazi se šumsko selo Brubno⁶. Da stignemo do položaja gdje smo namjeravali postaviti zasjedu, trebalo bi nam dobra dva sata hoda, a i pitanje je hoće li neprijatelj po ovakvu nevremenu uopće i krenuti. Gačeša je sazvao kratak sastanak starješina. Posavjetovao se s nama prije nego što će donijeti odluku o budućim postupcima. Odlučili smo odustati od namjeravanog napada i spustiti se u Brubno gdje bismo se odmorili i osušili.

Selo je napušteno. Ljudi su se sklonili ispred Mrakovih bandi i sad su negdje u šumi, stisnuti oko vatara. Proleterska četa i tri voda naše čete razmjestiše se po pustim seoskim kućama. Četvrti vod naše čete, odjeljenje teškog mitraljeza, komandant bataljona Mićun², Krnjaić i ja, a s nama i Gačeša, smjestili smo se u veliku i lijepu kuću, malo izvan sela blizu šume. To je jednokatnica, sagrađena od pećene opeke - moderna zgrada s centralnim grijanjem i potpunim komforom. Mogla bi stajati u Zagrebu i u svakom drugom gradu. Tu »palaču« u Šumskoj divljini sagradio je nekoliko godina prije rata Amerikanac-povratnik po imenu Januz. Zbog toga je u cijeloj okolini poznata kao »Januzova kuća«. U normalno vrijeme u njoj je partizanska ambulanta. Sada je zgrada prazna, jer je ambulanta na vrijeme evakuirana.

Postavili smo stražara i raskomotili se. Da bi Mrakove bande po tom vremenu mogle doći u ovo zabačeno selo nije nam uopće padalo na pamet.

Od toga časa, kada smo ušli u kuću i raspasali se pa nadalje, sjećam se sasvim točno svake pojedinosti, i kako je situacija postajala teža i bezizlaznija, tako su mi se, sve reljefnije, urezivali u mozak različiti detalji od kojih mnogi nisu bili nimalo značajni ni bitni.

Zlokobna Januzova kuća ima dvije kuhinje. Veća i ljepša je u prizemlju, neuglednija i manja u suterenu. U velikim štednjacima obiju kuhinja partizani su odmah naložili vatre, počeli se grijati i sušiti. Mnogi su se, na svoju nesreću, sasvim razodjenuli. Većina boraca smjestila se u prizemnu kuhinju. Tu smo bili i svi mi starješine. U suterenskoj kuhinji ostala su samo trojica...

Vrlo ugodan osjećaj obuzima čovjeka kada se umoran, prozebao i mokar do kostiju nađe pokraj tople peći. Tijelom počinju šetati žmarci, savlađuje ga ugodan drijem i obuzima slatka sladostrasna obamrllost udova i mišića; slatko protezanje i muzikalno zijevanje. Ali je strašno kada se to zasluženo uživanje iznenada pokvari, a nema vremena ni mogućnosti da se psihički pripremiš na to da se stanje pogoršalo. . . Dakle, u takvu stanju slatke klonulosti bili smo kad je počela pogibija.

Gačeša je sjedio na stolici priljubljen uz peć. Otkopčao je čuturicu s opasača i lijevao rakiju u vojničku porciju. Zatražio je šećera. To su, koliko se sjećam, bile posljednje njegove riječi. Čudnovato kako neočekivano čovjeka ponekad zadesi smrt. . .

Najprije su jedna za drugom zatutnjale dvije mukle eksplozije. Po zvuku se nije moglo razabrati dolaze li iz daljine ili je negdje u blizini proradilo kakvo oružje. Nisu nas uznemirile. U ratu se uho privikne na eksplozije. . . Iča D., jedan od četnih askara, sveznalica, rekao je nesigurnim glasom i nagađajući: »Bacač mina«. . . »Neće biti bacač«, odgovorim mu. . . Čas-

⁶ Seljaci ovo selo zovu Brubanj

dva poslije toga vladala je tišina i bili bismo već zaboravili eksplozije i lijepo se dalje odmarali da nije odjednom zaorila paljba sa svih strana.

Prozorska stakla naše kuhinje prospu se po podu i na prozorima se pojave ustaše sa šljemovima na glavama, uperenih pušaka i puškomitriljeza. Otvorili su ubitačnu vatru sa samo nekoliko koraka. Neki između njih nasrtali su već i na kuhinjska vrata. Promatrao sam kako oni s prozora mirno odvrću ručne bombe, rutinirano ih udaraju o okov puške i bacaju u našu kuhinju. Bombe su se kotrljale po podu, šištale i svjetlucale upaljačima, a mi unutra hvatali smo mrtve kuteve, pronalazili kojekakve smiješne zaklone, puzali po podu; ukratko rečeno, pružali smo bijednu sliku neorganizirane gomile osuđene na brzu i neminovnu smrt. U času kada su nas iznenada zasuli vatrom, letimčno sam pogledao Vasilja Gaćešu. Skočio je sa stolice, trgnuo pištolj i poletio prema uskom hodniku koji našu kuhinju veže sa suterenom. Bit će da se htio tim putem probiti iz zgrade. Izgubio se u tom uskom hodniku i više ga nisam vidiо.

Većinu boraca obuzela je panika, ne obična panika kakva zahvaća ljude kad nastane požar, nego posvemašnja panika, kada razum potpuno prestane funkcionirati i ljudi nisu vise u stanju učiniti bilo što korisno i svrshodno. Panika se manifestirala u raznim oblicima. . .

Neki su puzali po podu i zavlačili se pod stolice i stolove, kao da na ta mjesta smrt ne može doprijeti. Pri tom su vrištali kao mala djeca. Strah im je, u prvi mah, posve paralizirao razum. Drugi su poletjeli prema prozorima ravno na ustaške cijevi, u nadi da će se možda probiti kroz prozore, izići van iz zgrade. Bili su to oni koji već po svojem temperamentu ne mogu izdržati u teškom položaju i traže izlaz makar i pod cijenu najvećeg rizika. Većinom su padali pokošeni ustaškim rafalima. Ostali, među koje moram ubrojiti i sebe, stajali su kao uzeti i gledali izbezumljeno naokolo, u tom času potpuno nesposobni da bilo što poduzmu. To je ono stanje kada čovjek, nemoćan da bilo što spasonosno učini ili bar pokuša učiniti, jednostavno opusti ruke i prepusti se događajima.

U prvi mah nitko nije pomiclao na otpor. Sve je došlo suviše naglo i neočekivano. Mrtvi i ranjeni ležali su naokolo.

Panika nije trajala dugo. Možda tek nekoliko sekundi. Ali to su duge sekunde, dovoljno duge da svi dospiju poginuti.

Opazio sam komandanta bataljona Mićuna kako puca iz revolvera u prozor i iskače iz zgrade. Bio je bos i u gaćama, a imao je dolamicu i partizanku. Za njim se zaletio istom prozoru Pera Janjatović, vođa odjeljenja teškog mitraljeza. Pao je pred prozorom. Ustaški ga je metak pogodio ravno u čelo. Za njim sam pošao ja, automatski potaknut njegovim primjerom. Trgnuo sam se nazad u zaklon i opalio metak u šljem ustaše pred prozorom.

Sad je već počela borba. . . Nisu uspjeli dokraja iskoristiti prednost prepada i nasrnuli odlučno u zgradu da nas unište. Dopustili su da se snađemo i pružimo kakav-takav otpor. Odbili smo ih od zgrade i sami zaposjeli prozore s unutrašnje strane. Povukli su se iza gospodarskih zgrada, kakvih desetak metara od nas, i odande tukli u naše prozore. Naš položaj ostao je i dalje vrlo težak, no ipak bolji nego prije.

Da kažem što sam mislio i kako sam se osjećao za vrijeme ustaškog prepada, osobito u prvim časovima očajne panike koja nas je sve zahvatila? To uistinu ne bih umio! Čini mi se da sam se ubrzo poslije prve obamlosti pomirio s položajem i odlučio da se branim u zgradi zajedno

s ostalima, sve dok me ne nađe moj metak, a da će se to ubrzo dogoditi u to nije trebalo sumnjati. Svu strahotu takve situacije nije moguće opisati. Čovjek se osjeća tako izravno ugrožen i toliko blizu smrti te se osjećaj groze, straha, užasa i ne znam kakvih sve afektivnih stanja toliko potencira da zapravo ništa više i ne osjeća nego je izbezumljen i reagira automatski i nesvjesno. Hvata pušku ili revolver; puca, obavlja određene pokrete i radnje, više ili manje logične i svrsishodne, a sve je sasvim sigurno izvan domašaja neke jasnije ili točnije određene svijesti. To je, dakle, takvo stanje koje je poslije teško ocrtati, jer tko će znati kako je zapravo izgledalo! Svaki pojedinac doživljava drukčije, zapaža što drugi nije zapazio i reagira sasvim na svoj način; to ovisi o duševnoj konstituciji i tjelesnoj spremnosti, a u prvome redu o temperamentu, iskustvu i prekaljenosti u borbi. . .

Ustaška je vatra pomalo jenjavala. Trebalо je vremena da se pribерем i ustanovim kako još samo poneki meci ulijeću u našu kuhinju. . . Obazrem se i opazim da oko mene nema živih. Na podu je ležalo desetak mrtvih boraca iz čete; prepoznavao sam ih redom jednog po jednog, iako su nekima lica bila iznakažena od bombi ili metaka koji su udarali pljoštimice odbijajući se od tvrdih zidova. . . Ostao sam sam, živ medu mrtvima. Očito u cijeloj zgradi nikoga više nije bilo. Onda opazim Krnjaića. Spustio se s kata i odmah zapucao kroz prozor na ustaše izvan kuće. Opalio je dva-tri metka i sklonio se. Pogledasmo se i bez riječi, nijemim sporazumom, odlučismo da se treba probijati iz zgrade. Pođem za njim, još uvijek makinalno, i obojica istrčimo na vrata. Pucali smo brzo i nasumce preda se. Od naše zgrade do šume bilo je samo kakvih pedeset metara.

Magla je danas bila ustaška saveznica, a sada, kada bi nama dobro došla da nas zakloni od oka i zrna, nestala je. Vani nas je dočekao prohладan, jasan i vedar proljetni dan. . . Bili smo dobra i bliska meta.

Ustaše su zapucali odmah čim smo se pojavili. Meci su udarali oko nas gusto poput tuče, ali nije bilo vremena da se o tom vodi računa. To je rizik, hazard, igra na minimalnu mogućnost. Pogodili nas nisu. Kad čovjek bježi, obično ga ne pogode.

Iza ugla naiđemo na ustašu koji je ležao na zemlji i gađao nas. Možda je bio i ranjen. Našli smo se s njim oko uoko, na tri koraka. Jedan za drugim opalimo u njega, svaki po metak, i potrčimo dalje. . . Sad smo odjednom bili trojica. Odnekud se stvorio partizan iz naše čete i priključio nam se. Desetak metara trčao je zajedno s nama. Nije imao sreće. Pao je pogoden, mrtav ili ranjen. Tko će znati. Nismo imali vremena provjeravati. Spašavali smo vlastite glave. . .

Sad mi se čini da sam bio siguran kako me neće pogoditi. Zapravo, u tom bijegu na život i smrt vjerojatno nisam ni mislio o tome. Odakle taj osjećaj sigurnosti, ne znam; možda svatko tako osjeća. I kad ga zaista ne pogodi metak, čini mu se da je taj osjećaj bio točan. Kada pogodi, onda mu se više ne čini ništa. Mogli su me pogoditi kao i onog partizana koji je trčao kraj nas. Uostalom, što se nije dogodilo danas, ne znaci da se neće dogoditi sutra, ni prekosutra, ni. . . Tek sam tri mjeseca ovdje, kako će biti do kraja rata! Trčeći upitao sam Krnjaića: »Gdje je Gaćeša?« On je odmahnuo rukom i odgovorio: »Mrtav je, vidio sam ga.«

U šumi je čekala Proleterska četa i dva voda naše čete. Prvi vod naše čete upravo je dolazio iz sela, obilaznim putem. Tu su bili svi preživjeli iz Januzove kuće. Mnogo ih je nedostajalo. Neki su bosi i u gaćama cupkali po snijegu i cvokotali od zime i svega ostalog; jer ne cvokoće se samo od zime.

Vasilja Gaćeše nije bilo i ja sam znao da ga neće biti. Krnjaić i ja znali smo da ga više neće biti. . .

Prikupili smo se i krenuli u protunapad. Bilo je prekasno. Neprijatelj se povukao, bolje reći otišao je svojim putem.

Nasred dvorišta Januzove kuće, u blatu, ležalo je truplo našega komandanta. Bio je iznakažen. Lešine koje ostavljaju ustaše uvijek su iznakažene. Ostavili su ga u samom donjem rublju i izuvena. Po tijelu su se vidjeli tragovi ustaškog divljanja i izivljavanja. Lice mu je bilo pretvoreno u krvavu masu, pola lubanje odvaljeno, dva prsta lijeve noge odrezana nožem. Prepoznali smo ga po mršavu, koščatom tijelu i ostacima odijela. . .

Jedan je borac pobjegao sa strijeljanja. Priča kako su ih petoricu zarobili i odmah poslije borbe poveli na strijeljanje. Tukli su ih kundacima da brže kopaju vlastite grobove. Iskopali su plitke jame u mekoj mokroj zemlji. Onda su im vezali ruke i okrenuli ih licem prema jamama, ledima prema ubojicama. Svi su bili izmrcvareni i izranjeni od udaraca i uboda ustaških bajuneta. Bio je četvrti po redu. Trojicu njegovih drugova ubili su iz pušaka pred njegovim očima. Njemu se iznenada vratila snaga i počeo je bježati onako vezanih ruku. Pucali su za njim i ranili ga na nekoliko mjesta. Ipak, uspio se sakriti u grmlju, i kada su ga prestali tražiti dovukao se. . . To nam je ispričao i poslije nekoliko časaka umro. Da li od rana ili od svega što je prepatio?

Osim te petorice zarobljenih i strijeljanih, u borbi je poginulo još dvanaest boraca naše čete, otprilike polovica od sviju nas koji smo se zatekli u Januzovoj kući.

Sad već možemo približno rekonstruirati kako se sve to dogodilo. Rekonstrukcija možda neće biti sasvim točna jer ni svi podaci kojima raspolažemo nisu provjereni, ali nepoznanice će ostati nepoznanice i cijela istina o događaju teško da će se ikada saznati.

Naše dvije čete naišle su u Brubno iznenada. Selo je bilo napušteno. Ljudi su pobegli pred nama misleći da dolazi neprijateljska vojska; još je trajala ofenziva i nisu znali da su se partizani vratili iz Bosne. Bježeći pred nama, neki od njih zaista naletješe na ustaše koji su ulazili u selo s druge strane. Ustaše su ih pohvatili. Ispitivali su ih nema li u selu partizana. Seljaci, uvjereni da se u selu već nalazi neprijateljska vojska, odgovorile su da partizana nema, ali da su u selo malo prije ušli njihovi. Tako su ustaše krenuli naprijed, bezbržno, ne očekujući nikakvo iznenadenje. Njihova prethodnica izbila je pred Januzovu kuću i jedan ustaški čarkar uđe u zgradu sa stražnje strane. Naš stražar bio je u tom času s prednje strane zgrade i nije ga opazio. Tome je pridonijela i gusta magla. Ustaša uđe iznenada u suterensku kuhinju i zateče u njoj trojicu naših boraca. Tu se dogodio čudan slučaj koji je prethodio tragediji.

Čarkar nije ni pomislio daje medu partizanima. Naši su borci odjeveni uglavnom vojnički, a tada su se bili raskomotili i skinuli kape, te se ni po čemu nije u prvi mah moglo razabrati da su partizani. Kako je ustaša i inače očekivao da su u selu domobrani ili ustaše, vjerovao je da je medu svojima. Ipak, htio se našaliti »po ustaški«, pa uperi na njih pušku i poviće: »Predajte se!« Jedan od trojice partizana odmah je shvatio situaciju, dohvatio svoj karabin i s povikom »Kome da se predam!« pokušao opaliti na ustašu. Ali u onoj brzini zaboravio je ubaciti metak u cijev i okidač mu škljocene naprazno. Ustaša se smjestila snađe i ustrijeli ga prvim hicem. Drugi partizan na to odmah ustrijeli ustašu. To su bila ona dva mukla praska koji su se nama u prizemnoj kuhinji, jer su dolazili iz podruma, činili kao eksplozije kojima nismo mogli odrediti udaljenost.

Ostali ustaše odmah uletješe u zgradu i na prozore zgrade i tako poče pogibija. Bila je to upravo ona ustaška pobočnica od oko dvije stotine vojnika kojoj smo toga jutra trebali postaviti zasjedu. Samo, nisu se kretali smjerom kojim smo pretpostavili nego preko sela Brubna. Možda baš zato da ne lutaju u magli šumom . . .

Krnjaić i ja izišli smo živi iz kuće zahvaljujući Gigcu i njegovu vodu. Opet Gigac! S vodom se smjestio u selu. Kad je začuo vatru iz smjera Januzove kuće, odmah se snašao i zapucao na ustaše. Ovi, dočekani iznenadnom točnom vatrom, shvatiše da partizani nisu samo u kući nego i u selu te prihvatiše borbu i s nama u zgradi i s Gigčevim vodom. Zato je jednog časa napad na zgradu jenjaо i mi smo uspjeli, iskoristivši ustašku zabunu, probiti se i spasiti živote. Samo, tada još nismo znali da se ustaše okreću vatrom prema Gigčevu vodu.

Eto, tako se to otprilike dogodilo.

Danas je srijeda, 27. travnja godine 1942.

Pada sitna, ledena kiša. Selo je obavijeno maglom. Stojimo postrojeni oko iskopane rake, na mokroj, blatnoj zemlji. Pokraj rake je odar; na njemu je mrtvo tijelo Vasilja Gaćeše, pokriveno zastavama. Nema nigdje nijednog cvijeta. Poljsko i šumsko cvijeće ovdje još nije niknulo. Proljeće kasni. Domaće, pitomo cvijeće nitko i ne uzbaja. A i što će cvijeće? Mrtvački odar bez cvijeća djeluje ratnički ozbiljno i zahtijeva dostojanstvo u tuzi.

Ima vrlo, vrlo tužnih dana u partizanima. Današnji dan tužniji je od svih proteklih dana u ovoj prvoj ratnoj godini.

Mnogo ljudi okupilo se oko groba. Prokisli su i promrzli, siromaški su odjeveni i polubosi, mršavi i umorni. Djeluju neizrecivo tužno, tužnije od mrtvog tijela na odru.

Ta izmučena gomila ljudi plače zajedničkim čudnim nepoznatim plačem. Tako se ne plače za čovjekom kad umre ili pogine. Za njim mogu plakati pojedinci koji su ga poznavali i voljeli, koji su zajedno s njim živjeli i radili. Ovdje ne plaču pojedinci, ovdje plače velika skupina ljudi. Čak žena njegova i brat njegov ne plaču pojedinačno nego zajednički sa svima. Teška, potresna tuga gomile obuzela je sve i nitko joj se ne može oprijeti.

Pothvat Gigčeve čete

Za komandanta Banijskog odreda postavljen-je Ćane Bjelajac, dosadašnji načelnik štaba Odreda.

Za načelnika štaba Odreda postavljen je Mićun Pavlović, dosadašnji komandant 1. bataljona.

Za komandanta I. bataljona postavljen je Petar Krnjaić, dosadašnji komandir Prve čete.

Za komandira Prve čete postavljen je Adam Petrović--Gigac, dosadašnji vodnik Prvog voda ... i tako dalje.

Zvući suhoparno, kao u pravoj regularnoj vojski. Jedan je velik čovjek poginuo, pokopan je i cijela ga je Banija oplakala. Sada, pošto je sve to učinjeno, treba rješavati nove probleme. Treba se dalje boriti. Prvi i najvažniji problem jest da se pronađu ljudi koji mogu uspješno popuniti prazna mjesta na komandnim položajima. Drugog Gaćeše na Baniji nema. Svi koji dolaze poslije njega i na njegovo mjesto mogu biti izvrsni borci i junaci, mogu biti politički izgrađeniji od njega, s većom općom kulturom; mogu čak biti i vojnički naobraženiji. Takvih ima u našem odredu. Pa ipak, Gaćeša je kao ličnost bio snažniji od svih. Bio je pravi ustanički vođa, od onih koji iskrsnu odjednom iz mase u danima općenarodne borbe i postaju legendarni junaci o kojima buduća pokoljenja pjesme pjevaju. Dosad smo imali komandanta Banije, odsad imat ćemo samo komandanta Banijskog partizanskog odreda. Nikada više nijedan komandant Odreda neće imati onakav ugled u jedinicama i u narodu kakav je imao Vasilj Gaćeša.

Komandir naše čete postao je Gigac, najbolji borac u njoj. Kakav je Gigac? O tome se može mnogo govoriti. Svakako, mnogo se razlikuje od dosadašnjeg komandira Petra Krnjaića. Krnjaić se odijeva paradno, a Gigac skromno, partizanski. On čak i ne voli vojničku odoru. Nosi obične civilne hlače i cipele. Kaže da mu »rajthoze« i čizme smetaju kad pješaci, nisu mu dovoljno komotne. Krnjaić ima strog komandantski izgled i izražaj lica. Gigac djeluje blago. Onižeg je stasa; vitak, mlad, plave kose i svjetlosivih očiju. Vrlo je žustar i pokretan. Govori i komandira visokim reskim glasom i u svakom jurišu uvijek prvi dopre do neprijateljskog položaja. On neće borcima biti samo komandir nego i ravnopravan drug i suborac koji je ponikao iz čete i koji je sve što zna naučio u četi. Sada se naša Četa ne zove više Krnjaićeva nego Gigčeva četa. Ona će i dalje ostati najbolja četa Banije. Opisat ću prvu akciju pod Gigčevom komandom . . .

Cestom od Petrinje prema Grabovcu vukla se, u koloni po jedan, domobranska satnija. Bila je to krnja satnija; u koloni moglo se nabrojiti jedva pedesetak traljavih momaka u starim i trošnim odorama kakve obično nose pripadnici takozvanih pohodnih domobranskih postrojbi. Nije dobro ratovati kao pripadnik takve satnije. Ona je naprosto predodređena za žrtvu. Vječno krstari cestama i prugama radi osiguranja prometnih veza i tako, stjecajem okolnosti, pruža partizanima izvanredno mnogo povoljnih prilika da joj postavljaju zasjede i iznenadne prepade. Zato su takve satnije obično krnje i loše naoružane. Momčad mnogo gine, oružje dospijeva u partizanske ruke, a popune nema. U pohodnim satnijama ostaju samo nevješti domobrani, koji osim toga nemaju protekciju. Svi ostali izvlače se na razne načine. Neki, sljedeći stare i slavne tradicije, jednostavno dezertiraju i skrivaju se po seoskim sjenicima dok ih ne uhvate i ponovo ne otjeraju u rat. Neki pak, poučeni od očeva i djedova, piju duhan, kukurijek ili kakav drugi spasonosni korov, truju se i namjerno kvare vid, ili se nastrijele, kroz komis, na neopasnome mjestu, pa se onda vuku po bolnicama i zatvorima kao što su se vukli

njihovi očevi i djedovi i pradjedovi. Neki podmите oficire i postaju im služaci, ili grickaju tuđu muku po kuhinjama i skladištima kao siti štakori i maroderi.

Glavno je da se domobran snađe. Ako se ne snađe, tko mu je kriv! Naletjet će, prije ili poslije, u partizansku klopku i, ako dosta brzo ne digne ruke, lako ga odnese vrag . . .

Iz grabovačke satnije opazili su pohodnu satniju. Ustaški ih je zapovjednik gledao nekoliko časaka dalekozorom kroz puškarnicu i, pošto se uvjerio da dolaze braća po oružju, nastavio se brijati. Brijao ga je čarkar, koji je britvu prethodno naoštiro po staroj navadi pljunuvši na brusni kamen. Ali to nasapunani zapovjednik nije vidio, a možda je i bio pa mu nije smetalo. Jer tko će u ratu voditi računa o higijeni? Ostali ustaše zanimali su se uobičajenim jutarnjim poslovima. To znači da su trijebili uši, tucali stjenice, brijali se, primali zajutrak na kotlu, čistili puške i mitraljeze, ili spavalici. U ovakvim utvrđenim objektima obično, pošto svane, popušta napetost. Noću su na puškarnicama, u bunkerima i u patrolama spremni dočekati partizane, ako se usude napasti. Danju partizani obično ne napadaju utvrđena uporišta. Teško se mogu neopazice privući na jurišnu udaljenost i izvršiti prepad. Opazili bi ih iz daljine i postrijeljali na brisanom prostoru kao zečeve. Oko takvih uporišta uvijek je brisani prostor. Doduše, grabovačka posada nije strahovala od partizana ni noću. Jer Grabovac je dobro utvrđen objekt. Na brežuljku posred sela stoji bivši Sokolski dom. Zgrada je tvrda i debelih zidova, prozore su zazidali i pretvorili u puškarnice; sav teren naokolo je ravan i čist, a sad su ga još i gusto minirali, sve osim ceste koja vodi u selo i do utvrde. Pred ulaznim su vratima dva velika betonirana bunkera iz kojih i danju i noću vire mitraljeske cijevi. Izrađen je i plan vatre, tako da se u slučaju napada može sistematski tući svaka stopa zemljišta oko utvrde. Banjiski partizani nemaju teškog oružja, a puškama i puškomitraljezima nikada Grabovac ne mogu zauzeti. To su ustaše znali i zato nisu strahovali.

Posada je kratila vrijeme korisnim i zabavnim akcijama. Zalijetala se u okolna sela na pljačku, palež i pokolj, i to uvijek u nezaštićena sela, kad su partizani daleko. Zato je bilo dobro i lijepo služiti poglavnika u toj ustaškoj jedinici.

Domobrani su se primicali sporo i kolona im se otegnula u beskraj, iako ih nije bilo mnogo. Jer domobran pohodne satnije lunja cijelu noć, umoran je i polugladan, tegli tridesetak kilograma ratne opreme, demoraliziran je i nediscipliniran, sklon panici i defetizmu, i uopće svemu što ne valja, za razliku od ustaše.

Otprilike na pedeset metara od ulaza u grabovačku utvrdu satniju zaustavi opori otegnuti vojnički »stoooooj!« Zaustavio ju je čarkar iz bunkera s ceste pred ulazom. Satnija se zaustavila i domobrani su smjesta posjedali u jarke s obiju strana ceste, onako u koloni kako su naišli. Kako su posjedali tako su počeli drijemati . . .

Nastade tajac. Potraja nekoliko časaka. To je čarkar smisljao kako da malo preplasi ovu domobraniju. Postoje smislio, zaviče grubo i oštro, ali s prizvukom podrugljivosti; »Sad će strojnica!« Ali domobrana se čarkarova prijetnja uopće nije doimala. Drijemali su mirno dalje, jer znaju oni kako se vojnici šale. Osim toga, junci su priličan zaklon, a ako još legneš na trbuš, nikakav te metak neće pogoditi.

Dok je satnija drijemala u jarku, čarkar je uredovao. Sjetio se svoje stražarske dužnosti. »Tko ide?« upita glasno. Od satnije se odvoji časnik, mlađi čovjek u dobroj odori.

»Trideset i šesta pohodna satnija iz Petrinje«, odgovori.

»Jedan naprijed, ostali stoj!« naredi stražar.

Časnik se uputi stražaru. Ovaj je, po dužnosti, uperio svoju strojnicu ravno u časnikove grudi. Na pet koraka pred bunkerom stražar opet zaustavi domobranskog zapovjednika: »Bojni zov?« upita ga po propisu.

»Ne znam vaš bojni zov«, odgovori časnik ležerno. »Nemamo iste znakove raspoznavanja ... i koga me vraka gnjaviš, zovi svog zapovjednika da se s njim objasnim«, doda nervozno.

Stražar je čas-dva razmišljao kako da postupi, onda se odlučio i poslao drugog čarkara po zapovjednika.

Domobrani su i dalje drijemali u jarku.

Grabovački zapovjednik pojavi se poslije nekoliko minuta. Došao je u hlačama i košulji svježe izbrijan, s papučama na bosim nogama . . . Pred domobrane može se izići i u negližeu. Prišao je domobranskom časniku i odmah mu familijarno pružio ruku.

»Dolazite bez najave, a ne znate ni znakove raspoznavanja«, predbaci mlađem kolegi. »Da ste se namjerili na kakvog manje inteligentnog stražara, mogao vas je jednostavno postrijeljati i još dobiti za to pohvalu.«

»Vršim dužnost prema nalogu koji sam primio od stožera u Petrinji«, opravdavao se domobranski časnik.

»Partizane niste sreli?« interesirao se ustaški zapovjednik. »Noću je ovdje opasno.«

»Ah! Jednom se moraš sresti«, odgovori domobranac rezignirano. »U ovakvim satnjama kao što je moja, čovjek ionako mora stradati, prije ili poslije.«

»Dobro, uđite i odmorite se!« ponudi ustaša . . .

Domobran mahne rukom satniji i sam se, zajedno s ustaškim zapovjednikom, uputi u utvrdu. Satnija se podigne iz jarka i polako kreće.

Uđu u utvrdu i izmiješaju se s ustašama, u zgradi i u okolnim rovovima i bunkerima. Vojnici vrlo brzo uspostavljaju medu sobom kontakt, čak i onda kad jedni pripadaju posljednjoj kategoriji domobrana, a drugi su elitna ustaška vojska. Odmah su počeli razgovori: o kući, obitelji, o zapuštenoj zemlji koju nema tko obrađivati, i o svakidašnjim poteškoćama vojničkog i seljačkog života.

Domobranski časnik zabavljao se s ustaškim zapovjednikom u njegovoj sobi. Pijuckali su rakiju i grickali sir i šunku.

Samo jedan domobran nije tražio društvo. Obilazio je utvrdu i razgledavao je sa svih strana. S ponekim između svojih supatnika domobrana izmijenio bi pokoju riječ i odmah pošao dalje. Po izgledu nije se razlikovao od drugih. Na njemu je otrcana i prljava odora i masna zgužvana domobranska kapa. Jedino je pokazivao više života i znatiželje.

U ustaškoj spavaonici, pokraj prozora, jedan je ustaša upravo pokazivao fotografiju djevojke. Njegov novi poznanik, domobran, razgledavao je sliku sa zanimanjem . . .

»A je li ti vjerna?« upitao je ustašu.

Vojnici uvijek razmišljaju o vjernosti žena i djevojaka koje su ostavili kod kuće.

Pri tom se domobran pomaknuo raskoračio noge, tako da su se ispod duga vojničkog šinjela pokazale crne civilne hlače omotane vojničkim gležnjacima.

Ustaša zapanjeno pogleda hlače i izražaj lica odjednom mu se počne mijenjati. Nešto mu počne svitati u pameti.

Polako segne za puškom koja je stajala naslonjena o zid do prozora i privuče je ...

»Pa ti nisi domobran, ti si parti . . .«, zausti.

Nije uspio izreći do kraja svoje otkriće.

Drugi domobran, koji se našao u blizini, promatrao je budnim okom razvoj situacije. Onoga časa kad je ustaša podigao pušku da ustrijeli domobrana u crnim civilnim hlačama, prasnuo je hitac iz njegove puške i ustrijelio ustašu na mjestu.

Smjesta zaori poklič s usta onog domobrana koji se motao po cijelom objektu.

»Predajte se ... ovdje su partizani!«

Bio je to reski poklič dobro poznat svim pridošlim domobranima. Poklič njihova novog komandira Gigca.

»Tko se makne, poginut će!«

Ali je grabovačka posada već poskakala na noge . . . Začas se u cijelom uporištu razigrao bojni krkljanac. Tukli su se »Gigčevi domobrani« i ustaše prsa o prsa: bombama, revolverima i bajonetama. Između svih njih borio se Gigac i kosio lijevo i desno kao andeo smrti.

Potrajalo je kratko, jedva nekoliko minuta. Onda je krkljanac počeo jenjavati. Još su se čuli pojedinačni usamljeni hici i eksplozije ručnih bombi. To su »Gigčevi domobrani« čistili rovove i bunkere i obračunavali se s pojedinim ustašama koji su se posakrivali u kojekakve zakutke.

Kada je prasnuo prvi hitac, kojim je ubijen onaj ustaša što je posumnjao u čovjeka s civilnim hlačama, ustaški je zapovjednik ostavio sir i rakiju i uznemireno rekao:

»Opet nekakav skandal!«

Domobranski časnik trgnuo je pištolj i pozvao ga da podigne ruke.

Zatim ga je razoružao i prisilio da sjedne na stolicu i da miruje. U takvu položaju zatekli su ih poslije svršetka kratkog okršaja.

Do prozora, gdje je ubijen onaj prvi ustaša, dva su »Gigčeva domobrana« poveli razgovor. Onaj u crnim civilnim hlačama i onaj koji je ustrijelio ustašu . . .

»O moj Mrkalju, moj Vasilju, ti se bogami raskreći pred ovim ovdje ki krava. Briga tebe za civilne pantalone! Da ti ne bi tvog Nikolice, bila b' i jope počasna salva na grobu, ha?«

Pri tom je dugačkim koščatim prstom pokazao ubijenog ustašu koji mu je ležao pod nogama, a kraj njega fotografija djevojke.

»Ma znaš, Nikola«, opravdavao se Vaso Mrkalj, »pričali nas dvojica ka' ljudi, pa nisam vodio računa, znaš kako je, čovjek zaboravi gdi je i s kim je.«

Pristupio je i Gigac.

»Koga si vraga puca' prije mog naređenja?« upita Nikolu Demića, dugonju koji je svojem drugu Vasi Mrkalju spasio život . . .

»Pitaj ovog ovdje«, odgovori Nikola i upre prstom u Vasilja . . . »Šta mu nis' da' vojničke pantalone!«

Prebrojili su mrtve, ranjene i zarobljene. Dvadeset mrtvih, deset teže i lakše ranjenih i trideset zarobljenih ustaša. Zarobljen je i ustaški zapovjednik. Dvadeset ustaša uspjelo je pobjeći. Iz Gigčeve čete poginuo je samo jedan borac.

Zaplijenjeno je mnogo oružja i municije i ratne spreme. Osamdeset pušaka, četiri puškomitrailjeza. To je dovoljno da se naoruža još jedna partizanska Četa.

Objekt je zapaljen. Nikad ga više ustaše neće moći zaposjeti, a u ovome kraju nema drugog takvog objekta. Tako se oslobođeni teritorij Banije još više učvrstio i proširio.

Četa se vraćala u bazu. Tjerali su zarobljenike i pjevali:

»Paveliću, joj Paveliću, je l' ti bilo žao! Kad si čujo, joj kad si Čujo, da j' Grabovac paoo!«

Dugonja Nikola Demić poviče sa čela na začelje kolone:

»Oooj Čoka!!! Sad ne moraš više vrš't nuždu poda se ki krava!«

(Grabovac je selo Čoke Štekovića, pomoćnika puškomitrailjesca, koji ima zemunicu i po njoj posijanu zob da se zakamuflira).

»O moj Nikola!« zabugari Čoka. »Sad će banda u reakciju. Zapal'će i ono malo stanja što j' još ostalo.«

Čoka nikad nije optimistički raspoložen. I onda kada svi drugi pjevaju, on misli na zlo. Ali je uvijek na svome mjestu . . .

Ideja je potekla od štaba bataljona. Plan je bio ovakav: Rano ujutro pojavit se iz smjera Petrinje, odakle ne dolaze partizani, pred grabovačkom utvrdom. Predstaviti se kao pohodna

domobraska satnija koja ima zadaću krstariti cestom Petrinja-Grabovac i osiguravati promet. Nakon toga, naravno pod pretpostavkom da će grabovački zapovjednik nasjesti, ući u objekt, neopazice u njemu zaposjeti sve ključne točke i na Gigčevu komandu početi likvidaciju ustaške posade.

Kako će se ustaše ponašati, ako sve bude teklo prema predviđenom planu, nije se moglo znati. Gigac je vjerovao da će se predati bez borbe, zbumjeni iznenadnim prepadom. U najgorem slučaju biti će borbe prsa o prsa u zgradama i u rovovima oko nje. Ni to ga nije zabrinjavalo. U borbi izbliza svaki je partizan borac bez premca, a imat će i veliku prednost što je daje iznenadni prepad, spremno oružje i unaprijed zauzete najbolje pozicije. Neprijatelj bi se tek morao snalaziti, skakati za oružjem i hvatati položaje, a za to bi bilo prekasno.

Sve je ovisilo o uspješnom ulasku čete u objekt i u tom je bio ključni problem. Treba prevariti stražu na ulazu; a kako ćeš je prevariti kad ne znaš znakove raspoznavanja, ne poznaš domobranske komande ni običaje koji vrijede u odnosima između neprijateljskih postrojbi. Ukratko, ne znaš ništa i ne raspolažeš ni sa čime, osim nečuvenom drskošću.

Takvih je akcija već bilo. Kordunaši su na isti način ušli u Karlovac, a i naša je četa prije mjesec i pol dana, maskirana u domobrane, likvidirala ustašku posadu u Peckom. Ali grabovačka je utvrda nešto sasvim drugo. Tu treba na prijevaru ući u utvrđeni objekt; ne u selo ili u grad, nego baš u sam objekt. To je teže i riskantnije. Što je najgore, nitko u četi nije služio u domobranstvu, a bio je potreban upravo takav čovjek. Jer netko mora preuzeti ulogu Časnika koji će voditi satniju, dovesti je do objekta, uspostaviti kontakt sa stražarom i poslije s ustaškim zapovjednikom Grabovca. To je glavni zadatak, i ako on ne bude izvršen bez pogreške, akcija ne samo što neće uspjeti nego bi mogla završiti katastrofalno. Ako ustaše progledaju varku, izginut će pola čete.

Onda se pojavio Ivo Mladen⁷, Taj mladić sa dva imena, od kojih je jedno ime a drugo prezime, i nitko ne može upamtiti koje mu je ime a koje prezime, došao je u četu prije nekoliko dana i nije još sudjelovao ni u jednoj borbi. Dakle, čovjek neprovjeren i bez ikakvih bojnih iskustava. Bio je nekoliko tjedana u domobranstvu i jedini u četi zna domobranske komande i uopće domobranski se vladati. Ali mi nismo znali što on zna. Mogli smo mu samo vjerovati. Vjerovati nepoznatu čovjeku lijepo je i dobro kad se radi o manje riskantnoj stvari ili kad se tiče osobno tvoje kože, ali kada se radi o sudbini čete i o ishodu akcije, onda treba biti oprezniji i sumnjičaviji. Jer ako se pokaže da je Ivo Mladen običan smetenjak i nespretnjaković, što onda? Zbunit će se u najodsudnjem trenutku, pokvarit će sve i poslije će biti prekasno kajati se.

Istina, ostavljao je dobar dojam. Po zanimanju je student, došao je iz Siska, umije se uglađeno ponašati, a to su već ozbiljni uvjeti da se uloga domobranskog časnika odigra uspješno. Bojao se očito nije. Štoviše, on je čak bio uvjeren da će taj najteži i najodgovorniji zadatak, ako mu bude povjeren, izvršiti dobro i bez osobitih poteškoća. Koliko zbog dobra dojma toliko zbog toga što boljeg rješenja nije bilo, Mladen, ili Ivo, navukao je odoru domobranskog časnika, prišao zvjezdice ispod grla i krenuo na čelu »domobranske satnije« u susret svojoj prvoj akciji, u kojoj ima prilike da se proslavi i još više prilike da izgubi glavu i upropasti četu. Jer rizik je bio golem, gotovo nedopustiv.

⁷ Ivo Mladen poginuo je u NOB-i kao komandant brigade.

Gigac, pravi komandir čete, igrao je u toj fazi akcije ulogu običnog domobrana. U komandira treba da se pretvori tek kad počne gužva.

Poslije završene, i to sretno završene akcije, moglo se ustanoviti slijedeće:

Gigac je cijelo vrijeme bio optimistički raspoložen. Takav je on po naravi, inače ne bi ni bio Gigac. Njegovo optimističko raspoloženje trajalo je sve dok nisu stigli pred neprijateljski objekt. Tada su ga počele moriti zle slutnje. Sve više je razmišljao o povlačenju kroz jarke uz cestu, a sve manje o okršaju s ustašama u uporištu. Jarci su ga donekle umirivali. Zato je odmah i naredio da borci posjedaju s obiju strana ceste u jarke. Bit će manje žrtava ako se stvar okreće na zlo.

Borci su, prema instrukcijama, glumili umorne i pospane domobrane. Spavalо se, naravno, nije nikome, unatoč probdjevenoj noći, jer tko bi spavao neposredno prije ovako opasne i uzbudljive borbe. Kad ljudi idu u borbu, misli im, sve dok ne planu prve puške, grozničavo rade. Svaki stvara u mašti slike budućeg okršaja. Mogućnosti su mnogobrojne i kombinacija ima napretek. Mozak ih ne može odjedanput sve obuhvatiti. Zato misli skaču s jednog predmeta na drugi, s jedne nedovršene i nepromišljene varijante na drugu. Gotovo je nemoguće koncentrirati se i sve realno predvidjeti. Pa i onda kada najrealnije predviđaš, obično se događa drugačije, jer redovito nastaju okolnosti koje nitko nije pretpostavlja. Ukratko, u mozgovima i srcima »pospanih i rezigniranih Gigčevih domobrana« skrivale su se misli i strepnje boraca koji će čas poslije zagaziti u borbu na život i smrt.

Ivo Mladen bio je hladnokrvan. Nije mislio ni o čemu nego o svojoj zadaći. U ustašku dovitljivost nije vjerovao, ali je vjerovao u svoju sposobnost da odglumi ulogu domobranskog časnika. Onoga časa kad je ustaša iz bunkera na cesti povikao: »Stoj! sad će strojnica«, znao je da je trik uspio i da je bitka dobivena. Ima dobro uho i odmah je u gruboj ustaškoj prijetnji osjetio podrugljiv prizvuk. Taj prizvuk podrugljivosti bio je najbolji znak da je stražar progutao mamac i nasjeo podvali. Mladen je, uostalom, to i očekivao. Nakon toga sve je išlo lako i jednostavno. Prema ustaškom zapovjedniku ponašao se »služboučudno« i vojnički, kao mlađi kolega prema starijem kojega poštuje i čije iskustvo cijeni. Kada ga je razoružao, ustaški je zapovjednik izbuljio oči kao som i trebalo je nekoliko časaka da shvati što se dogodilo.

Možda bi se iznenadjeni ustaše predali bez borbe. Ali zbilo se ono nepredviđeno — incident između Vase Mrkalja i ustaškog čarkara. Dugonja, Nikola Demić, nije čekao da čarkar ustrijeli njegova druga Vasu, koji je neoprezno dopustio da se vide njegove crne civilne hlače ispod duga šinjela, nego je ustrijelio ustašu. Gigac je čuo prasak puške i odmah počeo borbu, iako svi punktovi još nisu bili zaposjednuti. Zbog toga se dvadesetak ustaša i uspjelo spasiti bijegom. Ne zna se kako je poginuo Nikola Karajica, borac naše čete. Možda od ustaškog, a možda i od partizanskog metka. U borbi prsa o prsa, osobito u zatvorenoj prostoriji, čovjek lako pogine i od metka svojih drugova. Ustaše su pružili sasvim kratak otpor, kao što se i očekivalo.

Novi komandant bataljona Petar Krnjaić i komesar bataljona Joža Horvat gledali su s nekog visa dalekozorima što se događa pred grabovačkom utvrdom. Gledali su i premirali od straha. Osobito komesar Joža Horvat, koji je dao ideju. Bio je to strašan rizik. Odlaknulo im je kad je iz utvrde počeo sukljati gusti, crni dim.

Četa se opet proslavila.

Proslavio se i Gigac.

A najviše Ivo Mladen, koji je s mnogo hrabrosti, umješnosti i hladnokrvnosti obavio svoju zadaću. A bila mu je to prva akcija.

Čudnovato kako neustrašivi mogu biti domobrani kad stupe u partizane!

Glavno je da je prva akcija čete pod Gigčevom komandom dobro uspjela.

Bijele vode

Četa se odmara već dva dana. Sva sela oslobođenog teritorija Banije dočekuju nas srdačno, ali se najljepše i najbolje osjećam u Bijelim Vodama. Možda zato što je iz tog i inače gostoljubivog i romantičnog sela moj ratni drug iz čete Nikola Demić-Dugonja. Njegova stara mati, žena i djeca natječu se kako će mi bolje ugodići . . . Bijele Vode su čuvene po trešnjama i pšeničnim pogačama. Na Baniji se jede isključivo kukuruzni kruh, i pogača od pšeničnog brašna za mene je prava poslastica. Bjelovodanske pogače su velike kao kotač kola, hrskave i sjajne (premazuju ih bjelanjkom), a iscifrane narodnim ornamentima. Moja ljubav za trešnje i pšenične pogače ovdje je poznata još otprije, i čim sam se pojavio u selu donijeli su mi golemu pogaču i veliku zdjelu punu krupnih i tvrdih »rušteva« (trešanja) . . . I baš tu, u Bijelim Vodama, najgostoljubivijem i meni najdražem selu banijskog partizanskog kraja, doživjeli smo teške časove.

Poslije dva dana odmora četa je bila spremna za akciju. Mi se nikada i ne odmaramo duže od dva-tri dana. Pozvao nas je Petar Krnjaić i naredio da krenemo na Prekopu. (Prekopa je selo blizu Gline, u kojem su glinski ustaše masovno ubijali Srbe). Napasti i zauzeti to slabo neprijateljsko uporište nije nikakav osobit zadatak. Više je to demonstracija prema glinskom garnizonu nego bojna akcija. Tako bismo mi zadatku i shvatili da nam Krnjaić nije zapovjedio da sve kuće u selu spalimo i sve muškarce starije od šesnaest godina poubijamo!

Nikada nijedna partizanska jedinica Banijskog odreda nije dobila takvu zadaću. Naši borci nisu navikli da pale kuće bez razloga i da ubijaju djecu. Svi oni znaju da se partizani ne bore radi osvete i da djeca ne mogu biti kriva ni odgovorna za zločine svojih očeva. A Prekopa i nije ustaško selo. Nisu stanovnici Prekope krivi što su glinski ustaše baš u njihovu selu masovno ubijali i pokapali Srbe iz okolice. Ali u našem odredu vlada stroga disciplina. Nikada ne raspravljamo o naredbama pretpostavljenih, Nastojimo ih uvijek izvršiti kako najbolje možemo i znamo. Pošli smo na zadatku.

S jedne strane u Prekopu je provalio Gigac, na čelu Prvog voda. S druge strane prodro je Jerković, operativni oficir bataljona, na čelu Drugog voda. Sastali su se u sredini sela. S njima je bio i Šukrija Bijedić, partijski sekretar bataljona. Mene su s Trećim i Četvrtim vodom poslali na osiguranje prema Glini.

Prekopa je zauzeta na juriš, tako reći bez borbe, ali naši borci, pod komandom Jerkovića, Šukrije Bijedića i Gigca, znali su to izvesti tako da ne uhvate nijednog nenaoružanog muškarca i nijednog dječaka iznad šesnaest godina starosti. Poginulo je samo nekoliko naoružanih domaćih ustaša koji su pokušali pružiti otpor i zapaljeno je nekoliko kuća. Bio je to prešutan sporazum svih naših boraca i starješina.

Četa se vratila u Bijele Vode rano ujutro i komandantu bataljona Petru Krnjaiću podnijet je izvještaj o izvršenom zadatku. Tom prilikom sjetio sam se njegova četničkog noža sa znakom mrtvačke glave, koji uvijek nosi u sari svoje kicoški naborane čizme, za uspomenu. Prvi put otkako poznajem Krnjaića posumnjao sam da taj nož možda nije samo bezazlena uspomena. No odmah sam svjesno odagnao te misli, jer kako da posumnjam u ispravnost čovjeka i svojega ratnog druga zbog jedne jedine pogrešne naredbe koja i onako nije izvršena. Možda je bio loše raspoložen? Možda ima nekih svojih posebnih računa s Prekopom? Tko zna nije li tko od njegovih ubijen u tom selu? Smirit će se, pa će i sam biti sretan što četa nije izvršila njegovo naredbu . . . Da nije bilo Petra Krnjaića, možda nikada ne bih izšao živ iz Januzove kuće u Brubnu onog nesretnog dana kada je poginuo Vasilij Gaćeša.

Od Bijelih Voda do Prekope i nazad dug je i naporan put. Vratili smo se umorni, polijegali po voćnjacima oko kuća i, grijući se na zrakama jutarnjeg sunca, zadrijemali. Ali nije nam bilo suđeno da se dugo odmaramo! Iznenada je dan znak za uzbunu. Poskakali smo, prihvatali oružje i trčećim korakom pohitali na položaj. Na prilazima selu pojavio se neprijatelj . . . Teren oko Bijelih Voda je manevarski. Naokolo su lako prohodna brda, od kojih su neka prekrivena šumom. Najviše brdo zove se Lebrenica; tu je bio obrambeni položaj naše čete.

Neprijatelj je nastupao jakim kolonama. Pred našim položajima počeo se razvijati u strijelce i pripucavati. Bilo ih je mnogo. Lijepo se dalekozorom vidjelo kako dolaze jedan za drugim nekoliko streljačkih lanaca. Nisu nas otkrili, pucali su neorganizirano i nasumce, za svaki slučaj. Tako nam se bar činilo . . . Za nas su još uvijek postojala dva dobra izlaza. Prvi izlaz bio je da ih pustimo na malu udaljenost i tada otvorimo na njih brzu paljbu i izvršimo juriš. Ako to dobro izvedemo, u redovima neprijatelja zavladat će panika i razbježat će se. Trebat će im nekoliko sati da se ponovno srede i krenu u napad. A do tada možemo ocijeniti situaciju, pa ili prihvatiti borbu ili se povući. Tako su uvijek postupali partizani Banjanskog odreda. I sada nije bilo razloga da se tako ne postupi, to više što je na nedalekoj glavici držala položaje Druga četa, koja se mogla neopazice privući bliže i dočekati neprijatelja bočnom vatrom.

Drugi izlaz iz te situacije bio je da ne prihvativmo borbu i da se odmah, dok je još vrijeme, neopazice povučemo.

Borci su već zauzeli položaj kad se na vrhu Lebrenice pojavio Krnjačić. Obukao je novu žutu košulju koja se mogla opaziti i na kilometar daleko.

»Nije dobra za borbu«, rečem mu.

»Zašto?« upita on i nasmije se.

»Opazit će te odmah i svi će tebe gađati.«

»Neka . . . neće mene metak . . . Samo neka gađaju!«

Dohvatio je dalekozor i počeo osmatrati kako neprijatelj nastupa. Prvi streljački lanac već je dopro do podnožja našeg položaja. Druge dvije kolone zavijale su bočno i bilo je očito da nas opkoljavaju.

»Oni znaju za nas«, izjavi Gigac uvjereni. »Znaju, a ne pucaju. Samo nastupaju. To nije njihov običaj . . . A koga je vraga Krnjačić obukao ovu žutu košulju«, šapne mi.

»Voli se kicoštić«, odgovorim.

»Da on to bandi ne signalizira da ga ne gađaju!« upita me i namigne sumnjičavo. Poslije one famozne Krnjačeve naredbe da spalimo Prekopu i poubijamo sve muškarce iznad šesnaest godina starosti Gigac mu više nije vjerovao.

»Ne pričaj koješta!« ukorim ga.

»Vidjet ćeš, to neće dobro svršiti«, opomene me.

Udaljenost između nas i najbližih neprijateljskih strijelaca smanjila se na kakvih tri stotine metara. Istodobno su nam već ostali zalazili s bokova i leda. Bilo je krajnje vrijeme ili da otvorimo vatru ili da se povučemo. Toga časa Krnjaić naredi operativnom oficiru Jerkoviću da se probije do položaja Druge Čete i da joj da zadatak. Jerković je krenuo na težak put. Krnjaić je još uvijek osmatrao nastupanje neprijatelja.

»Daj da sad raspalimo po njima i jurnemo«, predloži Gigac.

»Čekaj i miruj dok ne naredim!« odgovori Krnjaić. »Nije još vrijeme.«

Borci su napeto pratili pokrete strijelaca koji su se uspinjali otkriveni, s puškama na gotovs ... I tada, kada je trebala pasti komanda »Brza paljba« i odmah zatim »Hura! juriš!«, Krnjaić naredi: »Trkom na onaj čuvik!« Rukom nam pokaže najbližu glavicu. Krenemo i mučno se, poslije petnaest minuta trka, zadahtani uspnemo na susjedni položaj. Odmah zatim Krnjaić ponovno naredi: »Trkom onamo!« Pokazivao je na treću glavicu, također kakvih petnaestak minuta udaljenu od sadašnjeg položaja. Oba posljedna položaja stavljala su nas prema neprijatelju u lošiju poziciju.

»Ubit će ga, majku mu njegovu!« stenjao je Gigac, ali je četu vodio kako mu je naređeno. Na trećoj glavici borci su već bili toliko izmoreni da su im drhtale i ruke i puške.

Tada neki borci zapucaju bez zapovijedi. Nisu više mogli izdržati blizinu neprijatelja koji se već uspeo na bombašku udaljenost.

»Trkom u dolinu!« zapovjedi Krnjaić, i prvi se pred svima sjuri s brda u kotlinu opkoljenu brežuljcima, na koje će se za nekoliko trenutaka uspeti neprijateljski strijelci. Borce zahвати panika i oni se sjure za njim.

Neprijatelj je otvorio uragansku vatru iz pušaka, mitraljeza i lakih minobacača. Bježali smo u smjeru pruge, prema bukovu gaju, na nesiguran teren, koji nam se u tom času činio jedinim mogućim izlazom. Bilo je to bježanje na sreću. Tukli su po nama sa svih strana; oko nas su praskali hici iz pušaka i rafali iz mitraljeza, dizali nam oblačice prašine oko nogu i fijukali oko ušiju. Nitko nije komandirao, ni Krnjaić, ni Gigac, ni ja, ni vodnici, ni desetari . . . Bježalo se bez reda, pojedinačno i u gomilama, prema pruzi.

»Ako nas i tamo čekaju, nitko neće ostati živ«, dobaci mi Gigac u trku . . . »Drž' se blizu Krnjaića, njega neće gađati«, posavjetuje me.

Žuta košulja bježala je žustro i lako, a oko nje zujali su meci kao i posvuda . . .

Slabo su gađali. Nisu znali ili nisu htjeli da nas unište, a imali su dobru priliku. Događa se da domobrani loše gađaju, namjerno ili nemamjerno, ali ovo nisu domobrani; to su Mrakove bojne. Naša se četa probila do bukvika, preko pruge, i borci su polijegali da odahnu, skriveni u gaju. Manjkalo je deset boraca. Trojica su se do večeri probila do nas, sedmorica su ostala u kotlini pod Lebrenicom. Mrtvi, ranjeni ili zarobljeni?

U Gigčevoj četi nema više nijednog borca ni starještine koji ne sumnja u Petra Krnjaića, svojeg bivšeg komandira i sadašnjeg komandanta bataljona. Sumnjuju u njega zbog Prekope i zbog Lebrenice, a najviše zbog košulje napadno žute boje, koju nikada ne bi obukao nijedan pametan i iskusni borac. Zašto nije dopustio da otvorimo vatru u pravi čas? Zašto nas je bez

razloga prebacivao s visa na vis? Zašto je obukao žutu košulju, koju inače nikada nije nosio? Takva i slična pitanja bruje četom, i kad bismo Gigac i ja naredili ljudima da vežu Krnjaića i da ga strijeljaju, oni bi to izvršili s najvećim zadovoljstvom. On se drži po strani i vjerujem da mu je neugodno.

Gigac mu priđe i upita ga otvoreno:

»Zašto si nas gonio s čuvika na čuvik i onda komandirao, trkom u dolinu?«

»Ostavi me na miru! Loš dan«, odgovori.

Vratio se i Jerković. Uspjelo mu se probiti do Druge čete, a na povratku naišao je na neprijateljske položaje. Bili su to bivši naši položaji i Jerković nije znao da nas tamo više nema. Zapucali su na njega iz blizine i ranili ga u šaku desne ruke. Nije opasno.

Ponovo sam se sjetio četničke kame s mrtvačkom glavom i šestomjesečnog četničkog kursa. Na Baniji, doduše, nema četničkih formacija, ali možda ima prikrivenih četnika? To se ne bi dogodilo daje živ Vasilj Gaćeša! Ni Đuro Kladarin, komesar Banjanskog odreda, više nije ovdje. Postavljen je za komesara 1. operativne zone i sada je negdje u Lici. Nema ni Demonje. Otišao je na čelu svojih proletera preko Kozare u Slavoniju. Zato se Krnjaić previše osilio. On je sada u narodu najpopularniji partizanski komandant. Priča se kako su svi očekivali da će poslije Gaćešine smrti on biti postavljen za komandanta Odreda, a ne Ćane Bjelajac. Možda se i nadao tome . . . Bio je vješt i smion borac i komandir na čelu najbolje čete, a danas je pokazao takav kukavičluk da bi ga trebalo smjesta degradirati. Ili je namjerno htio svoju četu izložiti uništenju! . . . Sve je još suviše svježe. Treba dobro razmisliti. Naše sumnje mogu biti i neosnovane. Možda se naprsto nije snašao.

Lebrenica

Ima mnogo promjena. U Odredu je osnovan Peti bataljon i naša kompletna četa prekomandirana je u taj novi bataljon. Sada nismo više Prva Četa Prvog bataljona, nego Prva četa Petog bataljona. Dobro je što smo se riješili Krnjaića, jer u njega nitko više nema povjerenja.

Komandant našeg bataljona je Sava Gajić. Dosad je bio komandant Trećeg bataljona. On je podoficir ili oficir, ne znam točno, bivše jugoslavenske vojske. Kažu da je vrlo hrabar i sposoban. Nosi plavu avijacičarsku odoru, kosa mu je svjetloplava, a lice preplanulo od vjetra i sunca. Na odori ima umjerenu količinu kožnih uprtača i drugih vojničkih ukrasa, kao što je i red. Vedar je i veseo čovjek. Vidjet ćemo kako će biti pod njegovom komandom!

Politički komesar Petog bataljona je Milan Despot. Bio je dosad komesar Druge Čete Prvog bataljona. On je grafički radnik iz Gline. Dobro se poznajemo iz prijašnjih akcija Prvog bataljona.

U našoj četi sve je ostalo isto.

Sutra idemo u borbu. Prva borba u sastavu novog bataljona. Na Kozari je ofenziva i naša je zadaća - ne samo naša, nego cijelog Odreda - da napadima u Pounju pokušamo rasteretiti kozaračke partizane koji su u oboruču.

Poslije naporna noćnog marša kolona se zaustavila. S onu stranu Une, iz Bosne, čula se mukla tutnjava; kao da grmi u daljini. Topovi, bacači i avioni na Kozari. Osluškujemo, ali daleko je i ne uznemiruje nas.

Odnekud, preko brda, dolijeću u luku puščani meci i fijuču visoko iznad nas. To je već bliže, i zato što je bliže razbija umor i pospanost. Ako potraje, naviknut ćemo se, nervi će popustiti i opet će cijela četa polijegali i zaspati. Svi osim straža i patrola.

»To dvorske i matijevićke straže puškaraju, osjetili su nas«, kaže Nikola Demić. On uvijek zna tko puca i odakle se puca. Nalazimo se dva-tri kilometra zračne linije od Dvora i Matijevića, i Nikola Demić vjerojatno ima pravo.

Dolutali metak zabio se u vrat četnog bolničara. On zaurla kao ranjeni tigar i odmah zatim zabugari seljački: »Ajoooj! Pogiboh!«

Metak se na dugoj putanji, preko dva brijeza, ohladio i samo se do polovice zabio u bolničarev vrat, pa ga je jedan borac iznenada zgrabio i naglim trzajem iščupao iz mesa, kao zubar klimavi Zub.

Bolničar je sam sebi omotao vrat s mnogo zavoja, smirio se, izvadio alat, rasporedio ga pažljivo na starom panju i počeo brijati rasanjene borce. Kad nema ranjenika, bolničar postaje četni brico.

Komandant bataljona Sava Gajić sjeo je na travu, razastro pred sobom specijalku i zabuljio se u nju. Bio je ozbiljan i zabrinut. Gigac i ja sjeli smo pokraj njega i također se zabuljili u njegovu specijalku, iako nismo znali o čemu će biti riječi.

»Znate kakva je ova čuka?« upita nas pokazujući prstom određenu točku na karti. »To je Lebrenica⁸, a ovo ispod nje je Laudonov klanac. To su znamenita mjesta, upamtite!« reče strogo i poučno . . . »Ja sam iz toga kraja pa znam. Na Lebrenici, on ponovo upre prstom u kartu, »austrijski general Laudon branio je Turcima prijelaz preko Une. Turci nikada nisu uspjeli zauzeti Lebrenicu i prijeći Laudonov klanac. Nikada, unatoč mnogim pokušajima. Tko drži Lebrenicu, taj dominira nad cijelom okolicom« . . . Tu Gajić zastane i pogleda nas ozbiljno. »Mi, to jest Prva i Druga četa našeg bataljona, moramo je noćas zauzeti na juriš.«

»Zauzet ćemo«, izjavi Gigac samouvjereni.

»Zauzet ćemo«, složim se i ja, po dužnosti, kao politički komesar.

»Zauzet ćemo«, složi se s nama i Sava Gajić, ali s prijetećim prizvukom u glasu.

»Zauzet ćemo«, izjavi on još jedanput, »pa makar nas na vrh čuke stigla samo trojica.«

»A šta je gore?« upita Gigac poslovno.

»Gore su dvije haubice i tri teška minobacača«, odgovori Sava. »A gdje su haubice i minobacači, tamo ima i mitraljeza i puškomitraljeza i svakoga drugog vraga. Što ima od ljudi i kakvi su, ne zna se tačno. Mislim da su domobrani. Neka artiljerijska jedinica.«

Pošutjeli smo čas-dva razmišljajući.

»A kakav je plan?« upita opet Gigac.

»To je velika operacija«, počne Sava Gajić. »Ratkova brigada⁹ napast će Novi s bosanske strane. Naš odred napast će Dvor i Matijević s ove strane Une. To će biti fingirani napad, toliko da posade iz tih uporišta budu zauzete i da ne priteknu u pomoć Novom. Mi moramo zauzeti Lebrenicu, i to odmah u početku operacije, najuriš. Ako ne zauzmemo Lebrenicu, Bosanci se ne mogu održati u Novom. Topovi i bacači s Lebrenice tući će odozgo ravno u njih. Takav je to položaj.«

Bila je noć kad su čete krenule. Poslije nekoliko kilometara zajedničkog puta razdvoje se na raskrsnici i odu svaka na svoju stranu, prema zadatku.

Naoblaci se. Tama je postala gotovo neprovidna i borci su koračali tiho i nečujno. S vremena na vrijeme tamu su presijecali svijetleći meci. To su straže s osiguranja razbijale vlastiti strah i signalizirale.

Poslije dva sata hoda uspela se Četa na uzvišicu obraslu niskim grmljem. Pod nama, malo udesno, u dolini Une, pokažu se odjedanput svjetla grada.

S lijeve strane rijeke vide se tamni obrisi visoka i strma šiljata visa. To je Lebrenica, na koju ćemo uskoro jurišati. Gledao sam je sa strahopoštovanjem, dok čelo kolone nije krenulo polako se spuštajući njezinu podnožju. Išli smo sporo i oprezno. Neprijatelj je blizu.

⁸ Postoje dvije Lebrenice. Jedna je kraj Bijelih Voda u glinskoj općini, a druga više Bosanskog Novog.

⁹ Čuvena bosanska jedinica. Ime je dobila po svom komandantu Ratku (Ivici Marušiću) . . . Ivica Marušić-Ratko bio je predratni zagrebački komunist. Poginuo je u NOB-i. Proglašen je narodnim herojem.

Četa zastane u dolini pod samim visom. Gigac rasporedi borce u streljački lanac i obide svakog pojedinca, a sa svakim desetarom i vodnikom izmijeni nekoliko riječi. Polako i pažljivo, da ne bi zveckali, borci stave noževe na puške, pripreme bombe i spreme se za početak napada.

Za sve nas nastade sada tjeskobni časovi, kao pred svaku borbu koja će biti teška i ozbiljna i u kojoj će možda neki i poginuti. Neki između nas . . .

Petnaest minuta prije pola noći začu se iz daljine detonacija. Bosanci su iz bacača bacili minu na Lebrenicu. Mina prošisti nad nama i padne negdje pod vrh glavice. To je znak za početak napada. Istodobno s druge strane Lebrenice poče puščana i mitraljeska paljba. Kratko i škroto štektanje puškomitraljeza označavalo je da to tuku partizani, navikli da štede municiju. Bila je to Druga četa našeg bataljona. Počela je napad točno prema planu.

Naš streljački lanac pokrene se puzeći. I tada zaori sa svih strana. Posada Lebrenice otvorila je zaglušnu vatru iz svih vrsta oružja. Odmah joj se pridruže, kao po dogovoru, posade Dvora i Matijevića. Više se nije moglo razaznati tuku li topovi, bacači, mitraljezi ili puške. Sve se slilo u prijeteće grgotanje kao da smola i katran ključaju u divovskom kotlu.

Uspeli smo se i polijegali blizu bodljikave žice, kojom je opasan neprijateljski položaj na vrhu. Mogli smo već i jurišati, ali trebalo je čekati da bosanski bacač ispali desetu minu, kako je bio dogovor, a ta mina trebala je biti ispaljena točno u pola noći. Inače bismo bili izloženi vatri vlastita bacača. Bilo je još sedam minuta do pola noći. Te minute otegle su se u beskraj. Brojio sam zajedno s Gigcem i Savom Gajićem mine. Minutu prije pola noći, po mojem satu, na vrh glavice pade deseta mina. »Sada!« vikne Sava svom snagom Gigcu u uho i ovaj odmah iz dva pripravljena raketna pištolja ispali u visoku luku crvenu i zelenu raketu, pa zaurlavši reskim i prodornim glasom otegnuto »jurišš! hurrrra!«, s naporom poleti pred svima nama uzbrdicom prema bodljikavoj žici. Uz njega, s revolverom u desnoj i odvrnutom bombom u lijevoj ruci, jurišao je Sava Gajić.

»Hurrira! Juuurrriš!« prihvate borci i srnu naprijed.

Gore su osjetili blisku pogibelj i počeli nas tući kartečom. Posvuda naokolo eksplodirale su ručne granate montirane na bodljikavim žicama. Bacali su ih iz rovova. Tamu su gusto presijecali svjetleći meci u svim smjerovima.

Čuo se jauk pogodenih. Ostali, ne osvrćući se, nalete na žicu, najtežu zapreku, pregaze je onako »s hoda« i provale u neprijateljske rovove.

Titrava, bijeda, crvena i zelena svjetlost raket, kojima je neprijatelj osvjetljavao okolicu da bi mogao uspješnije gađati, odražavala se na licima napadača. Obasjani drhtavom svjetlošću djelovali su kao prikaze koje srljaju naprijed, ne obazirući se ni na jauke umirućih ni na ubitačnu vatru, opijeni jurišem i borbom i odlučni da svoju namjeru ostvare po svaku cijenu.

Bio je to odlučan juriš. Ni karteč, ni bombe, ni žica, ni uzbrdica, ni sve oružje nisu pomogli braniocima. Petnaest minuta poslije pola noći prestao je otpor. Upravo toliko koliko je približno trebalo da se uz krajnji napor uspnemo od polaznih položaja do vrha glavice. Tamo su raspaljeni borci bombama i bajonetama časkom odlučili borbu u svoju korist.

Ali na vrh Lebrenice stigao je samo jedan dio čete. Glas neosvojiva visa ona je skupo prodala. Dvadeset što teže što lakše ranjenih i osam mrtvih boraca ostalo je na prilazima vrhu, pod žicom i oko rovova. Nosači ranjenika nosili su ih na previjalište. Osim u Brubnu, kada je poginuo Vasilj Gaćeša, četa nikada nije pretrpjela tolike gubitke. Dvadeset i osam izbačenih iz stroja, to je više od trećine čete. Krvava je Lebrenica!

Desetak metara ispod vrha izdisao je na Gigčevim rukama Sava Gajić, naš novi komandant koji nas je vodio u prvu i najtežu borbu. Bio je smrtno pogoden bombom. Još je bio pri svijesti i možda je osjetio slast pobjede. Osmjehnuo se i, teško hropćući, pohvalio četu . . . Onda je zaželio crne kave. Gigac je nije imao. Ponudio mu je rakije iz čuturice. Odbio je . . . Čuo se smrtni hropac i Sava je izdahnuo mirno i junački kao što se i borio. S uglova usana potekla su mu dva tanka mlaza krvi, a na crvenu licu pojavilo se mrtvačko bljedilo.

Gigac zaplače kao malo dijete i spuštene glave pođe do svojih boraca da im objavi tužnu vijest o komandantovoj smrti.

Krvavi vis

Gigac se premještao s jedne haubice na drugu, uzjahivao ih kao dječak drvene konje i cičao od dragosti.

Zamišljaо je u mašti povratak čete u slobodna banijska sela. Bit će to trijumfalni povratak, razumije se. Ljudi će izići pred kuće i zadivljeno gledati pobjednike iz velike borbe na Lebrenici ... U koloni: haubice, teški minobacači i teški mitraljezi, sve okićeno cvijećem; mnogo drugog zaplijjenjenog oružja i ratne spreme ... i na začelju kolone stotinjak zarobljenika, kojekako odjevenih, ali uglavnom lišenih svojih odora i drugih vojničkih atributa. Ljudi zure iskolačenih očiju u sva ta čuda i ugled Gigčeve čete raste u nedogled. Djevojke darivaju umorne i razdragane borce lijepo izvezenim ručnicima i rupcima, daju im svježe vode i nude ih biranim jelima, onako usput ... A navečer banijsko kolo, bez glazbe ali s pjesmom, prema ovdašnjem običaju:

»Mila mi je, joj mila mi je vojnička parada« . . .

Takve su zamamne slike uzbudjavale Gigca, zato je i cičao od dragosti.

Dok Gigac jaše haubice, njegovi borci pričaju sa zarobljenicima. I borci su razdragani kao i njihov komandir, i zato što su razdragani puni su blagonaklonosti prema pobijedenima. Osjećaj neprijateljstva naprosto se izgubio, kao da ga nikad nije ni bilo. A još prije pola sata tukli su se bombama i bajonetama. Ispada kao da i zarobljenici imaju stanovitih zasluga što je četa osvojila krvavi vis, jer da ga nisu branili, ne bi ga četa ni zauzimala pa se ne bi ni proslavila . . . Ima i u tom neke logike!

U Novom je za to vrijeme trajala borba. Oko Dvora i Matijevića se puškaralo. Samo na našoj glavici, koja je upravo između ta tri bojna poprišta, vlada mir i trijumf . . . Bosanski partizani tukli su se s braniocima Novog između kuća. Mnoge su kuće gorjele. Promatrali smo prizor s osvojenog položaja uvjereni da će Novi uskoro pasti.

Na mene se napopastio zarobljeni satnik, zapovjednik pobijedene artiljerijske jedinice na Lebrenici. Moljakao me da mu dam priliku. (On je, veli, naš simpatizer te će vrlo rado dokazati lojalnost. Svi su zarobljeni satnici naši simpatizeri!) Predlagao je da okrenemo haubice i bacače prema Novom i onda, uz njegovu stručnu pomoć, otvorimo vatru na branioce grada. Prijedlog mi se, moram iskreno priznati, učinio vrlo zamamnim i da nije potjecao od zarobljenog satnika odmah bih ga prihvatio. Svašta pada na pamet zarobljenim satnicima! Još prije pola sata tukao nas je kartečom i nanio nam osjetne gubitke (dvadeset ranjenih i osam mrtvih), a sada bi na brzu ruku htio da se od zarobljenika prometne u partizana i da za nas osvoji Novi. To za njega nije ništa; čas domobran, čas partizan, već prema prilikama! Ispada da mu je svejedno na kojoj se strani tuče, glavno da se tuče. On je aktivni oficir, profesionalac . . . Vjerojatno se, jer je profesionalni vojnik, ne bavi politikom nego je lojalan prema svakom poslodavcu; poput vojnika-plaćenika. Tako sam razmišljaо i zato mu nisam dopustio da tuče Novi . . . Bilo je i drugih, ne manje jakih razloga, koji su upućivali na to da se ne trebamo miješati u borbu za grad. U Novom su i naši i njihovi. Tko zna na koga bi padale granate i mine s Lebrenice? Možda bi satnik pobjio naše, »u najboljoj namjeri«? Odavde je teško ocijeniti do kojeg su dijela grada doprli partizani. Naša četa, uostalom, nije dobila zadaću da tuče Novi iz zaplijjenjenih haubica i bacača, nego da na juriš zauzme Lebrenicu i samim tim osigura Bosancima napad na grad. Tu smo zadaću izvršili. Sad treba mirovati i čekati razvoj događaja i nove naredbe.

Novih naredbi nije bilo. Sava Gajić je poginuo odmah na početku borbe, a ni Gigac ni ja nismo znali što treba raditi pošto bude osvojen položaj na Lebrenici. Bilo nam je jasno da položaj treba držati sve dok traje borba u Novom, a borba u Novom još je uvijek trajala. Znali smo također da haubice i bacače treba što prije evakuirati u pozadinu, jer ako ostanu na položaju do zore, nećemo ih uopće evakuirati. Poslat će zrakoplovstvo i ono će sve pobiti na ovoj goloj glavici koja je kao stvorena za avijatičke ekshibicije. Sami nikako nismo mogli organizirati evakuaciju. Za haubice i bacače potrebna je konjska ili volovska zaprega, a nju se moglo naći samo u selima.

Napisao sam izvještaj o svim tim problemima i poslao ga patrolom u štab bataljona. Sati su nam prolazili u očekivanju, ali patrola s odgovorom nije se vraćala. Tko zna da li se uspjela probiti; posvuda oko nas vodila se borba.

Sat prije svanuća počelo je ono nepredviđeno . . .

U velikom rovu, natkrivenom šatorskim krilima, drijemali smo Gigac i ja i još nekoliko naših boraca. Odjednom je na šatorske krilo pao neki predmet. Prenemo se iz drijemeža i uhvatimo za pištolj. Predmet se odbio od Šatorskog krila, pao pokraj rova i tog časa zagluši nas snažna detonacija. Shvatimo odmah da netko na naš rov baca ručne granate. Uto zaprašti sa svih strana. Poskakali smo iz rova najvećom brzinom; brzinom za koju je čovjek sposoban samo u takvim i sličnim slučajevima ... i prije nego što smo se dospjeli snaći i orijentirati, ustanovisemo da je na položaj prodro neprijatelj i da se već svuda oko nas vodi borba prsa o prsa.

Prednost je bila na strani neprijatelja. Iznenadili su nas i napali neočekivano . . . Opet su svijetleći meci parali tamu i opet se sa sviju strana orilo »hurra! juriiš!«, samo su to ovaj put bili povici neprijatelja. Na položaju su se smeteno vrzmali borci, čekali su zapovijed za povlačenje. Neki su i bez zapovijedi jurili niz strminu. Oni najhrabriji hvatali su se s neprijateljskim vojnicima za guše i tukli kundacima.

»Povlači se!« urlao je Gigac. »Povlačenje!« vikao sam i ja. Muvali smo se obojica naokolo i čekali da borci napuste položaj i spase se u noći.

Ne znam kako se moglo dogoditi ali nitko od nas u cijeloj toj gužvi nije nastradao. Na podnožju Lebrenice našli smo se svi na okupu, zdravi, živi - i pokunjeni. Na vrhu brijege ostali su topovi, bacači, mitraljezi i sve drugo oružje koje smo samo Šest sati prije zaplijenili.

Šest smo sati bili gospodari toga krvavog visa i svega živog i mrtvog na njoj. Naši su bili topovi i bacači, naši su bili zarobljenici, naš je bio i njihov zapovjednik - satnik. A sada više ništa nije naše. Ostalo nam je jedino da se prebrojavamo i da žalimo za osmoricom mrtvih i dvadesetoricom što teže što lakše ranjenih.

Gore su ostali i svi naši zarobljenici, svi do jednoga. Ostao je i njihov zapovjednik - satnik, kojemu nisam dopustio da dokaže lojalnost . . .

Svitala je zora kad su se haubice i bacači s Lebrenice ponovo javili. Tukli su Novi. Satniku se ispunila želja. Samo, sada je vjerojatno tukao naše, a ne branioce grada . . . Ubit ću ga ako nam ponovno padne u šake! To izjavljujem svečano, ne zato što bih bio bijesan na njega, nego zato što sam bijesan na sebe. Trebalо je dopustiti da tuče Novi! Sigurno bi u tom slučaju sve

drukčije svršilo. Ako ništa drugo, satnik bi se kompromitirao i morao bi zajedno sa nama bježati.

Sada je sve gotovo, propalo u nepovrat. I kao što uvijek biva, sada su svi pametni. U štabu kažu da je svakako trebalo tući Novi iz haubica i bacača. Četa je, tvrdi se sada, propustila jedinstvenu priliku da s Lebrenice odluči čitavu operaciju u našu korist. Ni sami nismo bili svjesni što znači taj prokleti vis. A svemu je kriva smrt Save Gajića, našega komandanta. Da je on ostao živ, sigurno bi se snašao. Tako govore u štabu bataljona i u štabu Odreda ... i bit će da imaju pravo. Pa ipak, bolje bi bilo da ništa ne govore. Žderemo se Gigac i ja i cijela četa više nego svi oni zajedno. Jer mi smo te proklete haubice vidjeli i pipali, Gigac je čak i jahao na njima. Smatrali smo ih svojima. Zato je nama teže nego njima. Pa i moj izvještaj primili su u štabu bataljona. Patrola se probila i predala ga na vrijeme. Ali konje po haubice i bacače nisu poslali. I njima je manjkao Sava Gajić, ne samo nama, na položaju.

Znam unaprijed da će u svakoj budućoj borbi, s razlogom i bez razloga, i bacači s Lebrenice biti spominjani:

»Eh, da nam je sada makar jedna od one dvije haubice, makar s jednom jedinom granatom!« Tako će govoriti kada budu puškama tukli u kakav tvrd, zidani ili betonirani objekt od kojeg se puščano i mitraljesko zrno odbija kao da bacaš bob o zid.

»Eh, da nam je sada makar i jedan od ona tri bacača, makar i s jednom jedinom minom, da je bacimo preko brda i javimo se da smo tu!« govorit će kad neprijateljska kolona izmakne iz zasjede i ode svojim putem prema uporištu . . . ništa, drugi put neka jurišaju svi oni koji su sada pametni i tvrde da bi znali iskoristiti uspjeh. Gigac i ja pobrinut ćemo se za konjsku ili volovsku zapregu i organizirati evakuaciju. Sve će biti bez greške!

Oj đevojko . . .

Pokušajte, ako imate dovoljno mašte, zamisliti otprilike ovakav ugodaj:

Zimsko doba. Spušta se sutan i vi sjedite u toploj (obično pretoploj) sobi seoske kuće zatrpane snijegom. Kuća se svakako mora nalaziti negdje uz debelu, neprohodnu šumu. Na zamrznutom staklu malenog okna vi ste tvrdim i debelim noktom kažiprsta desne ruke (a taj je nokat moćan poput papagajeva kljuna) izgrebli oveći okrugao i providan prostor, te kroza nj promatraste kako snijeg sipi, a iz obližnje šume dopire do vaših istančanih ušiju jezivo vuče zavijanje. Gladni su zimski vuci i sad se sazivaju da krenu u pljačku osamljenih torova. U sigurnosti ste, a ipak vas od toga vučjeg zavijanja prolaze žmarci strave i nehotice se ogledate prema ulaznim vratima da provjerite jesu li čvrsto zatvorena. Tužno je i sablasno to vuče zavijanje.

Ne bojte se, jer vukova u ovome kraju nema, i varate se ako uistinu vjerujete da se to čupavi šumski razbojnici sazivaju za noćni pljačkaški pohod! Ne, nisu to vuci, to borci Banjiskog odreda u susjednoj kući pjevaju omiljenu ljubavnu pjesmu svojega kraja:

»*Oj đevojko, draga dušo moja, oj*« . . .

Riječi se ne čuju, jer vrata su zatvorena i gusto sipi snijeg, čuje se samo otegnuto zavijanje. Kad Banijci pjevaju, čovjeku koji nije Banijac ježi se koža. Ali treba voljeti i poštovati ne samo ljude s kojima živiš i boriš se, nego i njihove običaje, pa i njihove pjesme. Zato ja zajedno s njima pjevam i trudim se da vijem jednako lijepo i dobro kao i oni, ali mi to nikako ne uspijeva. Ne mogu pogoditi pravu intonaciju, a i timbar glasa ne odgovara . . .

Za vrijeme marševa i borbi često je uz našu četu Kole Kaić, zamjenik komandanta bataljona. Prije rata Kole je bio učitelj, a kako sam i ja nekakav propali preparandist, sprijateljili smo se ne samo kao ratni drugovi nego i po toj profesionalnoj liniji. Treba da znate: svaki učitelj, ili nesuđeni učitelj, nosi u sebi sve do duboke starosti, ili čak i do smrtne postelje, neostvarene glazbene, većinom pjevačke ambicije i uvjeren je ne samo u to da divno pjeva i da ima apsolutni sluh nego da je u stanju i druge naučiti da pristojno pjevaju, pa i one koji uopće nemaju sluha.

Tako četa pješaci, po šumama i gorama, u koloni po jedan ili u propisnom vojničkom četveroredu, već prema terenu, na čelu stupamo Kole Kaić i ja, i obojica, iz petnih žila, nadobudno pjevamo revolucionarne partizanske pjesme, jednu za drugom neumorno i nepokolebljivo. Zajedno s nama, s istim žarom, pjeva i Ferdo Herbstsommer, politički delegat Prvog voda i moj zamjenik. Istrenirani smo tako savršeno te smo u stanju pjevati iz svega glasa čak i kad se penjemo uz strmine od preko Četrdeset i pet stupnjeva. Katkada nam se stidljivo pridruži i Dušan Čavić, politički delegat Drugog voda. On je autohton Banijac, ali je radio u gradu pa je donekle poprimio gradske običaje i gradsko pjevanje. Svi ostali borci mumljaju iz pristojnosti ... Znaju oni da su to revolucionarne pjesme i da ih kao ljudi »svjesni ove naše borbe« moraju slušati s dužnim poštovanjem, ali opet, ako se pravo uzme, zvuče im kao crkveno pojanje . . . Ipak, htio - ne htio, moram priznati da lakše Banijci uče revolucionarne pjesme nego Kole Kaić i ja njihove »ojkalice«. Jedino ih Ferdo Herbstsommer, iako je pravi pravcati osječki Švabo, pjeva već prilično dobro . . .

Imaju Banijci i nekoliko originalnih i slikovitih tekstova po kojima ojkaju. Najviše mi se sviđa ovaj:

»*Stani, mala, na cipele moje da ne zebu bele noge tvoje*«

Zamišljam bosonogu seljačku curu kako se iskrada noću iz kuće i sastaje s »đuvegijom« koji već nestrpljivo čeka. Ljube se strastveno, a da im bude udobnije i zgodnije (osobito njoj), stala mu je bosim nogama na cipele . . . Noge manje zebu, o tom nema sumnje, a i viša je. Praktično, zar ne!?

Pjevač se cijeni po jačini glasa - i ni po čemu drugome. Kad za nekog pjevača kažu da »more riknut ka' bik, ili ka' vo«, to je najveće moguće priznanje.

Kole i ja vrlo smo uporni . . . Kao što rekoh, svaki učitelj ili propali učitelj suđeni je ili nesuđeni seoski zborovođa, a ako je osobito muzikalan, može postati i crkveni orguljaš . . . Čvrsto smo odlučili da ove banjske vukove preobrazimo u slavuje (što se pjevanja tiče), i tako, uz pomoć te naše upornosti, Četa je napokon-unisono propjevala:

»*Po šumama i gorama
naše zemlje ponosne,
idu čete partizana,
slavi borbe pronose*« . . .

Poslije je već išlo lakše. Naučili su Mitrovčanku, Bilećanku i Čapajevku. Riječi se svima svidaju, ali melodije su im tude i daleke.

S pjesmom se lakše maršira, a pjevanje borbenih i revolucionarnih pjesama može se smatrati političko-propagandnim radom. Bude li pjevala četa, pjevat će i omladina po selima kroz koja prolazimo. Kole, Ferdo i ja znamo sve moguće pjesme iz ruske revolucije i s repertoara radničkih pjevačkih društava od prije rata. . . . Ipak, kada naši borci zapjevaju radi vlastita užitka, a ne zbog toga »što su svjesni ove naše borbe«, opet zaore ojkalice . . .

Praznik pušača

Što da se kaže o napadu na neprijateljsko uporište Majur? Ima akcija o kojima se ništa osobito ne može reći jer se ništa osobito nije ni dogodilo . . .

Četa je tijekom dana marširala, u prvi mrak izbila je na granicu »ničije zemlje« i, prešavši je, počela se šuljati na prstima - kao da ide u štetu. U velikom luku, a sve šuljajući se, zaobišla je Majur, stigla u neko selo na neoslobodenom teritoriju i tu se zavukla u dva prostrana sjenika partizanskih simpatizera. Na sjenicima borci su prodrijemali ostatak noći i sav slijedeći dan, a uvečer, s prvim mrakom, šuljanje se nastavilo. Četa se provlačila kroz seoske sokake i između neprijateljskih bunkera i pošto se dobra dva sata nečujno prikradala, stigla je blizu ustaških rovova na periferiji uporišta. Bio je pun mjesec i vidjelo se nadaleko kao po danu. Raspoređeni u streljački lanac, počeli smo puzati, tiho i polako.

Nije trebalo ni pripucati. Samo su neki, po navici, urlknuli »hura« i »juriš« i začas je cijela četa uskočila u ustaške rovove. Bili su nam okrenuti leđima. Nisu očekivali napad s neoslobodenog područja. Zatečeni, nisu ni pokušali oduprijeti se.

Ostale naše čete privukle su se vojnim objektima nečujno kao i mi. Samo je na željezničkoj postaji bilo kratka puškaranja. Zapovjednik domobranske posade koja je branila postaju pokušao je pružiti otpor. To ga je stajalo glave. On je jedina žrtva borbe za Majur, ako je to i bila borba.

Poslije svake uspješne akcije broje se zarobljenici i ostali ratni pljen. Posada Majura bila je sastavljena od ustaša, domobrana i žandara. Zarobljena je gotovo kompletna. Zaplijenjeno je i dosta pješačkog oružja i druge ratne spreme. Sve je prebrojeno, sortirano i još iste noći evakuirano. Kada svane zora, u Majuru neće više biti ni nas ni našeg plijena. Prava partizanska akcija.

Poslije zarobljenih i nakon toga izgubljenih lebreničkih topova i bacača bilo bi dosadno nabrajati sitno pješačke oružje iz majurske akcije, Mogli bismo postati loše volje.

To je sve što se može reći o napadu na neprijateljsko uporište Majur. I da na željezničkoj postaji nije pronađen »wagon dragocjene sadržine«, ta bi akcija, iako vrlo uspješna, ubrzo bila zaboravljena. Ovako, baš zbog toga vagona, ostat će ona mnogim borcima Banjiskog odreda i mnogim stanovnicima slobodnih banjiskih sela u trajnoj i ugodnoj uspomeni.

Kakva je razlika između pušača i nepušača? Velika razlika, svakako!

Nepušač se hrani kruhom (kukuruznim ili zobenim), pokrije se dekom, razmišlja dulje ili kraće o svemu i svačemu, i onda se uljulja u san.

Pušač se također nahrani kruhom, možda poslije toga čak i legne i pokrije se dekom, ali sad, baš tada kada bi trebalo razmišljati, sređivati dojmove i psihički se pripremati za buduće događaje, on - ako nema duhana, a obično ga nema — nije u stanju koncentrirati se i svaki pokušaj da se u mislima zanima bilo čime osim problemom nabavke duhana, bijedno propada. Počinje ga gristi činjenica da nema ni jednog jedinog čika ... I dok nepušač slatko spava, pušač lunja kao uklet i njuška naokolo u potrazi za nečim iz čega se može izvlačiti dim.

Za vrijeme borbe nepušač puca iz zaklona, ili juriša, ili bježi, već prema prilikama, i pri tom misli isključivo na borbu, ili ne misli uopće ništa.

Pušač se bori isto kao i nepušač, samo s tom razlikom što onoga časa kad mu popusti nervna napetost osjeća neodoljivu potrebu za nikotinom. Možda čak premeće džepove mrtvima i traži cigarete ili bilo kakav surogat za duhan . . .

Ima u partizanskom životu i lijepih, romantičnih časova. Najljepše je kad se u toplim ljetnim noćima četa utabori u šumi. Suma je divna u ljetnoj noći (ako ne grizu komarci). Borci se okupe oko vatara i vode partizanske razgovore o minulim borbama, o drugovima koji su poginuli . . . i o svojim intimnim brigama. Najviše govore o intimnim brigama. Čeznu i nadaju se, strahuju i mire se s najgorim, zaboravljuju i opet se sjećaju. Ugodaj je topao, intiman, potreban svima nama kao kruh i voda umjesto kuće i obitelji, umjesto prijatelja, umjesto ljubavi, umjesto svega što smo imali i što sad više nemamo . . . Pušač je proklet biće - ako nema duhana, ne može se ukomponirati čak ni u takav ugodaj.

Jednom riječju, pušač ima uvijek i u svakoj prilici jednu brigu više od nepušača, i to veliku brigu više. Pušač u partizanskom ratu, i to u ovakvom nesretnom kraju u kojem nema duhana . . . Pa ipak, nikad neću ostaviti duhan! Sve kad bih i našao u sebi dovoljno snage da ga ostavim, ne bih ga ostavio. Jer ipak je ljepše živjeti pušaču nego nepušaču, samo što nepušači nisu toga svjesni . . . Ponekad ima duhana. U tim rijetkim časovima pušači u svemu uživaju dvostruko. Obaviješ se dimom i maštaš. Ma što se događalo, krijepi te i grije spoznaja da imaš duhana i da možeš zapaliti kad god zaželiš.

Zaista mi je žao lebreničkih topova i bacača, ali moram iskreno priznati, u ovome času nisam siguran da bih ih zamijenio za vagon cigareta i duhana zarobljen na željezničkoj postaji u Majuru. To je heretička misao, no ako mi budu sudili pušači, osuda neće biti teška. Oni će razumjeti moju herezu.

Svi smo nabili džepove, torbice i nogavice svim vrstama cigareta, duhana u paklićima, pravim papirićima. Prije akcije nisam imao ni trunka duhana, a sad odjedanput »Ljuboški«, »Rama«, »Dubrava«, »Velebit«. Ima mnogo vrsta cigareta . . . Baš je dobra ta majurska akcija!

Pokraj nas nepušači ližu med. Odmah do vagona s duhanom pronašli su vagon pun meda. Napunili porcije, čuturice i ratne šljemove. Umljuckani su i ljepljivi kao muhe uhvaćene na lijepak. Na cigaretete se i ne osvrću. Nepušači su isključivi, za razliku od nas pušača. Mi pušači spremni smo za sve vrste užitaka. Liznemo med, pa zapalimo — opet liznemo i opet zapalimo. Uvijek dvostruki užitak za pušače.

Za četnom kolonom vije se mirisav dim. Usput dijelimo cigarete i paketiće duhana seljacima. To je praznik pušača na oslobođenom teritoriju Banije.

Čuntić

Usred sela je crkva i odmah do nje zgrada franjevačkog samostana. Crkva je bijelo okrećena i ima visok zvonik, a zgrada samostana obrasla je bršljanom. Kad je lijepo sunčano vrijeme, gledano iz daljine, to selo, baš zbog crkve i samostana, djeluje romantično, kao na razglednici za uskršnje čestitke. Iz daljine se ne vide vješto zakamuflirani rovovi kojima su okruženi crkva i samostan, i ne mogu se raspoznati fizionomije ustaških koljača koji iz tih rovova treba da brane i obrane selo (i crkvu i samostan) od našeg napada.

Ustaše u rovovima su domoroci. Hvale se da im nije potrebna pomoć, da mogu i vlastitim snagama izići na kraj s partizanima. Zato u Čuntiću nema strane posade. Hvale se, također, da se u njihovu samostanu (obraslom bršljanom) još davno prije rata skrivaо Ante Pavelić. Da li se zaista skrivaо ili je to izmišljeno radi reklame, ne zna se sigurno. Svi ovdje vjeruju da se zaista skrivaо, a to nije dobro za Čuntić.

Prije rata selo je bilo beznačajno. U ratu postalo je poznato, po zlu. Fratrima je uspjelo tijekom godina odgojiti stotinjak po izbor koljača i upravo njihovom zaslugom Čuntić je danas najkrvavije ustaško gnijezdo na Baniji. Poharali su okolna srpska sela, obogatili se pljačkom i pročuli nadaleko svojim krvološtвима.

Gigac se okladi s Jerkovićem da će prvi, na čelu čete, upasti u ustaške rovove oko crkve i samostana. S Gigčeve strane ulog je talijanski pištolj marke »Beretta«, s Jerkovićeve ručni sat. Kad Gigac likvidira ustaše, mora se javiti s crkvenog zvonika. Zvonjava crkvenih zvona znak je daje borba za Čuntić završena ... i da je Jerković izgubio okladu. Znam sigurno da Gigac želi dobiti tu okladu i još sigurnije da je Jerković želi izgubiti. (Uostalom, u našem bataljonu ima važnih novosti. Umjesto poginulog Save Gajića za komandanta bataljona postavljen je Mate Jerković).

Kod nas se akcije pripremaju u strogoj tajnosti. Napad na Čuntić također je pripreman u strogoj tajnosti. Ali kad su naše napadačke kolone krenule iz svojih baza, za njima se digla »kuka i motika« . . . Osjetili su stanovnici poharanih sela da je Čuntić »sazorio« i pošli su po svoje.

Svi takvi napadi teku na sličan način. Četa se privukla nečujno na jurišnu udaljenost. Raspoređeni u streljački lanac, borci su polijegali iza prirodnih zaklona i čekali znak za početak juriša. Noćni napadi su partizanski specijalitet i pravo je čudo kako se ustaše još nisu uspjeli prilagoditi takav način borbe. Točno u pola noći Gigac je ispalio iz raketnog pištolja jednu crvenu i jednu zelenu raketu. Šištale su prema ustaškim položajima u velikom luku i, prije nego što su pale i ugasile se, mi smo zapucali i jurnuli ... U jurišu partizani ne pucaju mnogo; svaki strijelac po koji metak, puškomitralski po koji kraći rafal. Uspjeh ovisi o silovitosti i brzini napada, a mnogo pucnjave usporava jurišanje. Neprijatelj, kada se brani iz takvih objekata, obično ima već razrađen plan vatre. Svako automatsko oružje ima svoju strogo određenu zadaću i, kada počne napad, svi su smjerovi nastupanja prema centru obrane pokriveni gustom i unakrsnom vatrom. Tako je bilo i u Čuntiću. Naš streljački lanac jurišao je, pomalo pucajući, a ustaše iz rovova branili su se brzom paljbom iz pušaka i mitraljeza.

U takvima momentima komanda gotovo i ne dolazi do izražaja. Tama je i ljudi se među sobom ne raspoznaju. Uzbuđenje je na vrhuncu i svatko vodi računa samo o sebi. Svaki borac postaje sam svoj starješina i uspjeh ovisi pretežno baš o sposobnosti pojedinca da se sam snađe i izvrši svoj dio zadatka. Mora znati gdje je neprijateljski položaj i kako će najlakše do njega

doprijeti. Mora biti borben, hrabar i odgovoran, jer će inače ostati iza zaslona u pozadini i tamo na sigurnome mjestu čekati ishod borbe. Starješina ga ne vidi i ne može ga nadzirati. Vješt i hrabar borac prebacivat će se hitro od zaslona do zaslona sve bliže neprijateljskom objektu. Kada dopre blizu rovova, odmah napada ručnim bombama. Neprijateljska vatrica, iako unaprijed isplanirana, teško može sprječiti partizanski napad. U mraku se ne gađaju živi ciljevi, puca se napamet, i već u pomalo paničnoj situaciji. Kada dođe do obračuna ručnim bombama, a to je završni dio juriša, bitka je obično već dobivena za napadača. Branioci bježe i predaju se.

Čuntićki ustaše nisu se predavali. Bili su krvoloci i znali su da za njih nema milosti ... U rovovima oko crkve i samostana odigrao se krvav obračun.

Bit će da se Jerković iznenadio! Točno petnaest minuta poslije početka napada, još dok su partizani »čistili« rovove, začula se zaglušna zvonjava s Čuntićke crkve. Gigac je potezao užad na zvoniku kao pomaman i zvonio tako stručno kao da je cijelog života bio zvonar.

Još se ponegdje u selu puškaralo, kad su seljaci iz pozadine, koju sam okrstio »kuka i motika«, provalili u prve periferne kuće i počeli »čistiti« ormare, ostave i staje. Uzimali su sve što se može ponijeti ili potjerati, samo, na žalost, nisu imali dosta ruku da izidu na kraj s nagomilanim Čuntićkim bogatstvom. Ne treba im zamjeriti ako se nisu kapricirali da pronađu i uzmu baš ono što je nekada njima pripadalo. Tko će se u brzini snaći!

Zanimljivo je promatrati narod kad se spontano »organizira« u »kuku i motiku« i počne operirati u osvojenom neprijateljskom uporištu, osobito kada se radi o ovakvu gnijezdu kao što je Čuntić. Teško je to i opisati. Trebalo bi naslikati.

Babe obično vuku mast u kantama i čupovima, tekstil i posteljinu. Nevjerojatno koliko kilograma može uprtiti i odnijeti takva isušena stara baka! Muškarci se najviše bave oko staja i svinjaca. Kao pametni, svjesni ljudi i dobri gospodari oni znaju gdje leži najveće bogatstvo. Blago dobro poznaju pa se u takvim prilikama među njima vode interesantni razgovori:

»Čuj, Ljubane! Bi l' to bila junica onog Markana Dulikrave iz Komogov'ne!? . . . Sve mi se vidi da j' to baš njegova junica.«

»Ćeraj je, čija bila da bila . . . naša je, narodna!« odgovara Ljuban i stručno je razgledava.

Ima i nesnalažljivih. Ti uzimaju baš ono što im po svojoj prilici nikada neće trebati. Iskopaju, na primjer, kućni prag pa ga vuku u svoje selo. Ili uprte prozorske okvire bez stakla, stakla su porazbijali, i nose ih žurno, kilometre i kilometre, kao da grade novu kuću a nedostaju im baš prozorski okviri.

Naši ekonomi i intendanti su sistematicniji. Priredili su kola, upregli konje, lijepo slažu robu i tjeraju u naše baze. To je ratni plijen.

U takvim časovima najteže je komesarima. Jer ako se i partizani iz oružanih jedinica pretvore, u općoj gužvi koja nastaje, u ekonome i intandante i zaborave da su pravi vojnici, lako se svašta može dogoditi.

Obilazim četu i otimam borcima kojekakve drangulije pokupljene po seljačkim kućama. Osobito me nervira kad partizanima iz džepova i torbica vire bijele krpetine: košulje, gaće,

ručnici i drugi odjevni predmeti. Ti su predmeti, doduše, vrlo potrebni, ali nije dobro kad se partizan zbog njih pretvara u kramara.

Slavlje je bilo na vrhuncu . . .

Ne znam točno koliko kilometara ima od Čuntića do Komogovine. Deset najmanje, možda i petnaest. Cijeli taj put jutros smo prevalili u trku, kao trenirani dugoprugaši. Bio je to pravi cross-country, sa svim mogućim prirodnim zaprekama; samo što nam, na žalost, nitko nije mjerio vrijeme pa se nikada neće ustanoviti jesmo li postigli kakav rekord na toj stazi. Doduše, start nije izведен po pravilima. Umjesto startnog pištolja koji pucanjem određuje početak utrke, pucala je za nama cijela ustaška bojna tako da se oko nas sve prašilo. Bojna je, naime, pošla iz Petrinje, potisnula naše osiguranje i iznenada prodrla u Čuntić. Zakasnila je da spasi čuntičke ustaše, ali je stigla upravo na vrijeme da nam priredi dobar ispraćaj. Bježalo se iz petnih žila. Gigac i ja naprijed, Jerković nekoliko koraka iza nas, a posvuda oko nas, pojedinačno i u skupinama, partizani i seljaci i razne domaće životinje iz razvaljenih čuntičkih staja. Životinje su, kao i mi, bježale na partizanski teritorij. Valjda su još pamtile svoja rodna sela iz kojih su ih Čuntički ustaše bili oteli.

Gigca unatoč neslavnom ispraćaju iz oslobođenog Čuntića nije ostavljalo dobro raspoloženje. U punom trku i sav zadahtan i znojan, jer peklo je srpanjsko sunce, rekao mi je isprekidanim glasom:

»Sreća što mi je Jerković već da' sat. Sad mu ga više ne vraćam!«

U tom času Jerković je bio desetak metara iza nas i nije mogao čuti što Gigac govori.

Prava je istina da su partizani neuništivi. Neuništivi su čak i seljaci iz partizanskih sela. Jedan je čovjek na ulasku u Komogovinu, dakle izvan svake opasnosti, pao u nesvijest. Jedva su ga oživili umjetnim disanjem i šljivovicom. Ustvrdjeno je da se onesvijestio zbog toga što je na sebi imao tri odijela i pet košulja. Da mu ruke ostanu slobodne, sve što je mogao obukao je na sebe. Trka je bila oštra, a vrućina velika, pa su ga opljačkana odijela i košulje gotovo stajali glave. Ali povratio se i preživio. Samo, kad se pribrao, odijela i košulja više nije bilo. Oduzeli su mu ih za kaznu. (Pitanje je da li je ta kazna pravedna).

Četa se u kompletном sastavu našla u Komogovini. Poginuo nije nitko, ranjen nije nitko, nestao nije nitko. Sjedimo u sjeni čadavih golih zidova - Komogovina je odavna spaljena - i psujemo Drugi bataljon koji je propustio ustašku bojnu u Čuntić.

Tada još nismo znali da je u borbi s ustaškom bojnom poginuo Milan Mraković, komandant Drugog bataljona. Bio je najbolji puškomitrailjezac na Baniji i poznati junak iz prve Gačešine ustaničke grupe.

Žalostan događaj

Ovih dana strijeljan je Petar Krnjač, bivši komandir naše čete i bivši komandant Prvog bataljona . . . Poslije napada na Prekopu pozvan je u štab I. operativne zone da položi račun zašto je naredio da se selo spali, a svi muškarci stariji od šesnaest godina poubijaju.

U štabu zone osudio ga je ratni sud na smrt strijeljanjem. Osuda je neki dan izvršena. Kažu da je poginuo mirno i svjestan svoje krivnje.

Ne znam jesu li u štabu zone raspravljali i o borbi kod Bijelih Voda, kad je naša četa lako mogla biti uništена, i da li je odgovarao za smrt sedmorice boraca koji se nisu vratili ispod Lebrenice. Kod nas još uvijek vlada uvjerenje da je Petar Krnjač namjerice pokušao uništiti Četu. Sada mnogi ljudi na Baniji govore da je bio povezan s ustašama u Glini i s Mrakom osobno. Da li je istina, ne znam. Mnogi sumnjaju da je Krnjač kriv i za Gaćešinu smrt. Neki čak smatraju da ga je on osobno u onoj gužvi ubio. Bio je, kažu, nezdravo ambiciozan i vjerovao je da će poslije Gaćešine smrti postati komandant Banjiskog partizanskog odreda. To su neutemeljene sumnje. Nitko ne zna kako je poginuo Vasilj Gačeša. To se može samo nagađati. Istina je, Krnjač mi je u bijegu rekao daje Gačeša mrtav, da je video njegovo truplo. Mi ostali vidjeli smo mrvoga Gačešu tek poslije povratka u Januzovu kuću. Ležao je u dvorištu, na mjestu gdje posve sigurno nije pao. Ustaše su ga izvukli iz zgrade i tamo izmrcvarili mrtva, a možda i živa. Nikad se neće saznati kako je bilo.

Poslije Gaćešine smrti Krnjač je postavljen za komandanta Prvog bataljona. Od toga časa on se jako izmijenio. To možemo posvjedočiti svi mi koji smo zajedno s njim ratovali. Osilio se i postao samovoljan. Očito se smatrao najboljim i najpopularnijim partizanskim komandantom. Za njega više nije bilo autoriteta. Zato se i dogodila ona famozna akcija na Prekopu koja je mogla u hrvatskim selima Banije teško kompromitirati Narodnooslobodilački pokret. Treba zahvaliti Šukriji, Bijediću, Jerkoviću i Gigcu što se to ipak nije dogodilo. Oni su znali izvršiti bojni zadatak, no isto tako znali su vješto izbjegći pokolj i haranje. Ali je unatoč tome u Prekopi spaljeno nekoliko kuća i poharano nekoliko domova, i politička šteta od toga je nesumnjiva.

Borba kod Bijelih Voda i njegovo držanje u onim najodsudnijim momentima, kada se radilo o opstanku čete, ostat će nerazjašnjeni. Moram reći da mu svi mi više zamjeramo Bijele Vode nego Prekopu. Ali nas nitko nije o tome pitao, a trebali su nas pitati. Samo, i da su nas pitali, teško bi došli do nekih određenijih zaključaka. Jedino mi, borci i starješine Prve čete, bili smo očevici. Krnjač bi se mogao izgovoriti na stotinu načina. Tko bi mu mogao dokazati da je imao zlu namjeru? Ali mi, njegovi partizani, dobro znamo kako je on bio vješt i sposoban komandir. Mnogo je puta bio u težim situacijama i uvijek se znao snaći. Kako to da je na Lebrenici i kod Bijelih Voda odjedanput postao malodušan paničar i potpuno nesposoban komandant!?

Uostalom, sada je svejedno! Petra Krnjača više nema. Poginuo je sramotnom smrću, a mogao je časno živjeti i boriti se, i svima nama koristiti. Mnogi ljudi ginu, možda ćemo svi mi do kraja rata poginuti. Žalimo ih i sjećamo ih se. Ali okolnosti koje su uzrokom smrti Petra Krnjača žalosne su i ostavljaju mučan dojam. U svima nama izazivaju loše raspoloženje. Taj je događaj među banjiskim partizanima jedinstven i bez primjera. Odsad moramo biti budniji i oprezniji. Neprijatelj će, što god budemo jači i brojniji, sve češće i više pokušavati da protiv nas djeluje i iznutra.

Ne znam kako bi završio Petar Krnjaić da je ostao živ. Ali ne mogu se oteti uvjerenju da je postao partizan i partizanski komandant samo zato što na Baniji nikada nije bilo četnika. Da ih je bilo, Krnjaić bi bio četnik i četnički komandant. U to ne treba sumnjati. Pa i ovako, našao bi ih on prije ili poslije. Nije uzalud svršio i četnički šestomjesečni kurs još prije rata i nije uzalud u sari čizme nosio četničku kamu, sa znakom mrtvačke glave ... A bio je smion i vješt borac i komandir, dobar gerilac.

Oproštaj

Oproštaji su uvijek tužni, a promjene su obično dobrodošle. Zato ovog časa ne znam sasvim točno jesam li žalostan ili radostan.

Prošlo je pet mjeseci od dana kada me je Čarles doveo. Ovdje je pet mjeseci mnogo. Kada meci zvižde oko ušiju, vrijeme sporo odmiče; minute su kao sati, sati kao dani . . . Čuo sam mnogo jauka i smrtnih hropaca, pretrpio mnogo velikih i malih strahova; smrt vreba na nas svakog časa i svaki novi dan života zapravo je čist dobitak. Na sreću, o tome rijetko kada razmišljamo.

Prije dolaska u Četu nisam imao prilike steći osobita bojna iskustva. Sve borbe u kojima sam prije sudjelovao jedva se mogu nazvati »ratnim krštenjem«. I tako, iskreno govoreći, bio sam još napola regrut. Nije dobro biti regrut. Kad zapuca, ne znaš tko puca, što puca i odakle puca. Moraš zapitati nekog pravog partizana je li opasno i kako se treba vladati. Inače se može dogoditi da munjevito legneš na trbuh, dok svi oko tebe stoje uspravno kao svijeće i mirno razgovaraju o svemu i svačemu. Isto tako može se dogoditi da ostaneš mirno stajati i da zvjeraš naokolo onda kada zaista treba leći na trbuh i prilijepiti se za zemlju »kao taksena marka«.

Nikola Demić-Dugonja, (Nikola Demić-Dugonja poginuo je u NOB-i. op.p) s licem stare žene, najviše mi je pomogao prvih dana regrutskog staža. Bio mi je dobrovoljni instruktor iz partizanskog ratovanja. Pri tom se dosljedno pravio nevješt i uvijek kada bi odgovarao na neko moje regrutsko pitanje učinio bi to tako kao da ja provjeravam njegovo znanje. Bilo je to lijepo od njega. »Nikola! Kol'ko sudiš da ima do onog hrastića?« pitam ga.

»Moj komesaru, po momima ima šesto metara i ni cola više ni manje! Znaš ti to bolje od mene«, odgovara Nikola.

Onda ja neopazice pomaknem nišan s četiristo na šesto metara, iako sam prije bio uvjeren da nema ni trista pedeset. Regrut uvijek misli da je udaljenost manja.

Stari četni kurjaci: Markeza, Mican K., Mile P., Iča D. (Markeza je poginuo u NOB-i. Ostala trojica danas žive u svojim selima. op.p) i drugi primili su me s priličnim nepovjerenjem. Oni spadaju u red ljudi koji ništa ne drže ni do kakvih karakteristika i popratnih spisa i o svemu se žele uvjeriti osobno, vidjeti vlastitim očima. Čovjek iz grada je kaputaš, može biti i ustaša ili ustaški špijun, i bez obzira što tko o njemu mislio i govorio, treba da on prvo pokaže na djelu tko je i kakav je ... Sada, kad je sve prošlo, moram istini za volju priznati da ni oni na mene nisu u prvi mah učinili osobito povoljan i ugodan dojam. Poslije se sve izmijenilo. Ti grubi momci naučili su me ratovati. Zajedno s njima mnogo sam puta svladavao smrtni strah i juršao, mnogo puta podlijegao općoj panici i bježao svom snagom i mnogo puta osjetio slast pobjede i gorčinu poraza.

Tako su me naučili i da ih volim. Teško bi bilo živjeti i boriti se među ljudima koje ne voliš. To bi bilo teže od svih ratnih napora. Čovjek ne može živjeti sam, ne može razgovarati uvijek samo u sebi i sa samim sobom. Ratno drugarstvo ujedno je i intimno osobno prijateljstvo. Treba nadomjestiti sve što je ostavljen i možda zauvijek izgubljeno.

Tko zna hoću li ikada još sresti drugove koje ostavljam? . . . Jedno je sigurno: nikada mi nijedna druga jedinica neće nadomjestiti Gigčevu četu, u kojoj sam postao pravi partizan.

Oproštaj s Gigcem i njegovom četom počeo je na Kordunu, sasvim iznenada i neočekivano. Tamo nas je poveo novi komandant Petog bataljona Mate Jerković. Krstarili smo opustošenim kordunskim krajem. Kordun je siromašniji od Banije i preko njega prešle su teže ofenzive. Nadaleko nema čitave zgrade, nema ljudi. Kuda god prolazimo nailazimo na opustjela zgarišta.

Zajedno s četom Kordunaša napali smo žandarmerijsku stanicu u Čemernici. Žandari su obično ljuti i ogorčeni protivnici. Izvrsno vladaju oružjem, brzi su i dobri strijelci i iskusni borci. Godinama se ne rastaju od puške i bombe. Čemernički žandari bili su baš takvi i odlučili su boriti se do kraja.

Četa je izvela dobar juriš i prodrla do zidova neprijateljskog objekta. Puškama i mitraljezima žandari nas nisu mogli zaustaviti. Pod zidovima zgrade zasuli su nas bombama. Bacali su ih kroz otvore puškarnica i tako nam onemogučili da miniramo objekt. Sve je teže osvajati tvrde zgrade bez teškog oružja. Ako neprijatelja ne zahvati panika i ne pokuša probor, ili se ne predra, preostaje nam jedino da dobrom organizacijom vatre zatvorimo puškarnice i pošaljemo odjeljenja jurišnih pionira da se podvuku sve do zidova i miniraju zgradu. Bombama i benzinskim bocama teško je gađati kroz male otvore puškarnica. Pri takvim pokušajima borci mnogo ginu, a uspjeha obično nema. Da su nam sada lebrenički topovi i bacači!

Napad se nije razvijao dobro, stajao je na mrtvoj točki. Objekt je, doduše, bio opkoljen i pod stalnom vatrom, ali to je bila neorganizirana i neefikasna vatra koja ne može žandare istjerati van. Borci su tukli nasumce i rijetko je koji metak pogađao cilj. Banjci izvrsno jurišaju i obično odlučuju borbu odmah u prvom naletu. Kada se to ipak ne dogodi, kada se neprijatelj uspije odrvati, akcija teško uspijeva. Žestoki smo, ali premalo uporni i izdržljivi. To nam je slabost.

U takvima časovima, kada se napad raspline, najvažnija je uloga starješina. Treba poduzeti ozbiljnu i organiziranu akciju koja će radikalno izmijeniti situaciju u našu korist. Ali ni starješine nisu uvijek raspoloženi da sebe i svoje drugove izlože ubitačnoj vatri. To su slabi dani. Radije čekaju da se nešto samo od sebe dogodi, ili da netko drugi umjesto njih riješi stvar. Ipak, treba priznati da nas ta Čemernica zapravo i nije mnogo interesirala. Napali smo je tek toliko da nam ne prigovore kako ovdje na Kordunu samo plandujemo. Da je taj neprijateljski objekt na Baniji, već ga davno ne bi bilo.

Šuljali smo se naokolo, pucali, sklanjali se u mrtve uglove, i vrijeme je prolazilo, dan se približavao. Oko nas praskale su žandarske bombe, kojima smo lako izmicali. Kada zapaljena bomba noću leti zrakom, ostavlja za sobom svijetao trag kao zvijezda repatica. Sve dok ne eksplodira lijepo je možeš okom pratiti i, ako si vješt, ugnuti joj se na vrijeme u mrtvi ugao ili, ako nema mrtvog ugla, leći na trbuh, smanjiti se i stanjiti u nadi da te nijedan »geler« neće zahvatiti.

Stajao sam s Gigcem iza zida gospodarske zgrade udaljene desetak koraka od objekta. Provirivali smo iza ugla i promatrali kako se žandari vješto brane bombama i kratkim mitraljeskim rafalima. Kurir je otišao po Jerkovića. Čekali smo ga da zajedno nešto poduzmemo. Jedna je bomba u svjetlucavu luku i šišteći doletjela i pala nam pod noge. Udarila me u cjevanicu. Brzo je odgurnem cipelom i oba se povučemo nazad iza zida. Eksplodirala je tek poslije nekoliko sekundi.

»Neće žaco da je dugo drži u ruci. Zapali je i odmah baci«, reče Gigac i opet se promoli iza ugla. Druga bomba nije letjela na nas. Nismo je ni vidjeli. Samo je odjednom u blizini eksplodirala i Gigac se uhvatio za rame.

»Ranjen sam, majku mu!« rekao je jadljivim glasom kao da ga je ujela osa. Povukao se do mene i pokazao mi desno rame. Njegov civilni kaput bio je rasporen na mjestu gdje ga je zahvatila krhotina i bio je već obilno natopljen krvlju. Stajali smo još neko vrijeme za našim zidom. Ni on ni ja nismo znali treba li njegovu ranu shvatiti ozbiljno. Srećom, stigao je Jerković i odmah otjerao Gigca u pozadinu na previjalište.

»Da povučemo vojsku?« predloži mi. »Samo je vaša četa doprla do objekta. Doći ćemo im drugi put.« Jerkovića se kosnulo što je Gigac ranjen. Izgubio je volju za ovu akciju.

Povukli smo se.

Posjetio sam Gigca (Adam Petrović-Gigac, ratni invalid, narodni heroj. Živi u Glini) na previjalištu. Bio je na nogama. Samo mu je rame u povoju. Nije ništa opasno. Za mjesec dana, još i prije, bit će opet u stroju. Ipak, to je oproštaj. Sprema se velika reorganizacija u partizanskom odredu Banije. Teško da ćemo još ikada zajedno ratovati. Jer Gigac zasad ostaje u bolnici, a kad mu rana zarasle, vratit će se u četu. Mene više neće zateći, moram u prekomandu. Došla je zapovijed štaba Odreda kojom sam postavljen za političkoga komesara Prvog bataljona. To je rastanak.

Banija

Moj novi komandant zove se Đuro Vujić. Visok je oko metar i devedeset, širok najmanje metar. Sastavljen je od krupnih kostiju i tvrdih mišica. Njegova rastvorena šaka nije manja od reketa za ping-pong, a kad bi mu izmjerili obujam grudi, siguran sam da se mjere ne bi postidio ni mnogi profesionalni rvač teške kategorije. Đuro Vujić je takva ljudina, takva ljudeskara kakva se rijetko sreće. Kad bi paleontolozi za nekoliko tisuća godina slučajno iskopali kostur ovakva čovjeka, dobili bi posve pogrešnu predodžbu o dimenzijama današnjih ljudi. On jaše velikog i snažnog paripa, ali i taj, poslije dva-tri kilometra puta, počne pod njim posrtati. Za mojega novog komandanta trebalo bi zaplijeniti onu brončanu kljusinu s Jelačićeva spomenika u Zagrebu.

Kao što je i red za takva diva, Đuro Vujić je velika junačina i još veća dobročina. Da je dobročina, poznaje mu se po licu i pogledu. Iz velike glave, rumenih i širokih obraza, gledaju dva dobra i vedra oka, i kad se moj novi komandant razljuti i razbjesni do krajinjih granica, pogled njegovih očiju ostaje i dalje blag, pa odmah svatko zna da se on samo pravi ljut i da nema razloga strahu. A da je junačina, razabrat će se najbolje ako opišem jednu beznačajnu epizodu iz borbe našeg bataljona. Neki dan bataljon je napao domobransku satniju koja je prodrla na slobodni teritorij i ukopala se kod sela Brnjeuške. Domobran u takvoj situaciji obično zabije glavu u rov — rovove kopaju solidno i duboko - isturi puščanu ili mitraljesku cijev i puca napamet. Đuro Vujić je dojurišao do rovova i šakom zgrabio za cijev puškomitraljeza, koji je sipao rafale gađajući vrane u letu. Domobran se čvrsto uhvatio za svoj puškomitraljez - zadužen je za njega - pa ga je moj komandant, zajedno s njim, izvukao iz rova. Pri tom je, naravno, temeljito opekao dlan, jer cijev je bila vruća, i sad nosi šaku u povoju. Na domobrana se ipak nije naljutio. Kao i ostala njegova subraća, neslavni je »strojničar« otisao u Glinu - naravno u gaćama i košulji, kao što je običaj.

Sve partizane i uopće sve stanovnike slobodnog teritorija naziva skupnim imenom »braća«. Zato i njega svi zovu »brat Đuro«. Svoju terminologiju ne mijenja ni kad piše izvještaje višem ili susjednom štabu. Dopustit ću sebi slobodu da citiram nekoliko redaka iz tih njegovih opće poznatih i popularnih izvještaja.

»Braćo moja! čer im nji'ovu, još ima te bande! Tol'ko ih tučemo, a njih sve više i više. Ja ne znam, braćo moja, čer im nji'ovu, šta j' ta banda smislila!? . . . Od jutros je, braćo, banda, čer joj njezinu, ušla u Vla'ović. Predlažem da vi, braćo, s prvim mrakom pritisnete od Bukvika, a brat Đuro će sa svojom braćom s . . .« (Možete misliti od kuda).

Tako ratujemo mi borci i starješine Prvog bataljona pod komandom brata Đure. Može se reći ratujemo »po domaćik« i »po partizanski«, a to je mnogo bolje i uspješnije nego što ratuju naši neprijatelji, koji su svršili sve moguće vojne škole.

Inače, kod nas, na oslobođenom teritoriju Banije i Korduna, vlada zatišje. Neprijatelj ne izlazi iz svojih garnizona, a ni mi partizani nismo baš osobito aktivni. Zašto neprijatelj miruje, ne znam. Mi mirujemo zato što nemamo mogućnosti da budemo aktivni. Pokušali smo likvidirati uporišta Čemernicu i Vrginmost, ali nismo uspjeli. Nemamo teškog oružja, a iskreno govoreći nemamo ni dovoljno iskustva za napade na veće i solidnije utvrđene objekte. U napadu na Vrginmost moj bataljon je imao osjetne gubitke: deset mrtvih i dvadeset i pet ranjenih boraca. A rezultat nikakav. Ima još jedan razlog naše neaktivnosti i naših neuspjeha. Najbolje jedinice našeg odreda nisu više na Baniji. Još u svibnju otisla je Demonjina Proleterska četa preko Podgrmeča i Kozare u Slavoniju. Prije mjesec dana za njom su otisla, samo drugim putem, i

tri banijska bataljona. Poveo ih je Nina Maraković, dotadašnji komandant Trećeg bataljona. Među njima je i Peti bataljon s Matom Jerkovićem i Gigčeva četa. To je, zapravo, novoosnovana I. banijska brigada, iako se službeno još tako ne zove. Lijepo je što Banija pomaže Slavoniji i Sjevernoj Hrvatskoj, ali nije lijepo nama koji ostajemo ovdje! Pusto je i monotono.

Lutamo prašnjavim putovima i mijenjamo konake obilazeći spaljena i opljačkana sela Banije i Korduna. Držimo mitinge i dajemo kulturno-umjetničke priredbe. Hranimo se sve slabije. Prošla su ona dobra, stara vremena kad se u svakoj kući mogao dobiti kulen i kad su nam snaše pekle uštipke. Sada se kuha u vojničkim »kazanima«, a kako se kuha i što se kuha, o tome bolje da ne govorim, to svakako nisu uštipci. Sreća je što se nađe još pokoja cigareta iz majurske akcije!

Partizanski je život sve manje romantičan. Oslobođeni teritorij pretvorio se u pravu partizansku državu u kojoj sve funkcionira prema mogućnostima i prema zahtjevima ratne situacije. Privatnih osoba nema, svi stanovnici partizanske države su službeni, zaduženi, i u svakoj prilici puni važnosti i ozbiljnosti.

Kažeš, primjerice, nekoj seoskoj djevojci da ima lijepe oči, ona ti odgovori: »Druže, budi svjestan ove naše borbe!« ... I što možeš? Pokunjiš se i lijepo pozdraviš našim borbenim pozdravom »Smrt fašizmu!«. Jer to nije više obična seoska cura, nego je, recimo, potpredsjednica seoskog odbora Antifašističke fronte žena i kao takva nije raspoložena da prima bilo kakve sumnjive komplimente.

Mnogo se toga izmijenilo od onoga dana kada me je Čarles doveo u Bojansku četu i kad su mi blagonaklono dali preklopni štuc broj 16 sa sedam naboja.

Dakle, u toj monotoniji života na čvrstom i sigurnom teritoriju Banije i Korduna odjednom je i meni svanulo novo sunce, i to u liku mojega starog znanca Jože Horvata.

Joža je već prije nekoliko mjeseci otišao s Banije u Liku, za pomoćnika komesara II. operativne zone, a sad se vratio i pozvao me da podem s njim na Kalnik. U Glavnom štabu Hrvatske dali su mu zadaću da ode do Slavonije i pokupi tamo Demonjinu Proletersku četu, za koju se vjeruje da je već prerasla u bataljon, i da je odande povede na Kalnik. Dobio je odobrenje da sa sobom odvede još nekog čovjeka iz Banijskog odreda, prema svojem nahođenju. Taj čovjek, po njegovu nahođenju, bit će ja. Baš je dobro što me se sjetio!

Oprostio sam se s bataljom i s bratom Đurom, sjeo u seljačka kola i krenuo u štab grupe kordunaških odreda, odakle treba da krenemo . . .

Put nije prošao bez incidenta. Na Baniji i Kordunu seljaci uvijek tjeraju konje u galopu, po putu i po bespuću. Tjerati konje u galopu, bez obzira na stanje puta i na prirodne zapreke, to spada u kodeks banijske i kordunaške časti. Tko god se tako ne vozi, nije muškarac nego baba i sigurno bi se o njegovoј djeci govorilo: »Vidiš, to ti je sin, ili čak sinovac, onog Markana koji se bojao potjerat konje.«

Jurili smo kao da nas vile nose, s tri kotača u zraku a jednim na zemlji, poskakivali na prednjem sjedalu i pipali vlastite bubrege, te tako stigli do korita rječice Trepće. Moj Kordunaš nije se obazirao na tu prirodnu zapreku, nego osinu konje i natjera ih galopom u

rijeku. Obala je na tome mjestu strma i njegov junački pothvat završio je prilično neslavno. Zajedno sa sjedalom preletjeli smo preko konja i zabili se glavama u mulj.

Stajao sam mokar u vodi do pasa i čitao svom kočijašu »litanije lauretanske«, koristeći se svim svojim jezičnim blagom stečenim u civilnom i vojničkom životu i obogaćenim folklornom slikovitošću Banije. Kordunaš je stočki slušao sve moje kletve i psovke i kad sam se ispuhao, još je mirnije odgovorio:

»A šta misliš da je meni bolje neg' tebi!?«

Imao je pravo! S njega se cijedila voda kao i s mene, morao je putovati mokar do kasno u noć kao i ja, a ni fizički nije bio otporniji od mene. Sva sreća što je ljetno doba!

Oko ponoći stigli smo u nekakvo selo na noćenje. Odijela su se osušila na nama i sve je već bilo u najboljem redu i poretku. Ali nije mi bilo suđeno da se okrijepim zasluženim zdravim snom. Ležaj koji su mi odredili na zemljani podu sobe u poluspaljenoj kući bio je zapravo mravinjak. Ne baš pravi mravinjak, jer nisu to bili mravi, nego buhinjak. Upalio sam svjetlo i ugledao nešto što još nikad u životu nisam vidio. Na meni i oko mene rojile su se tisuće buha, i to nekih sitnih buhica kojima je usud iznenada donio svježu i dobru večeru (jer svojih ukućana već su se bile zasitile). Da je doista tako, vidjelo se po tome što su svi oni mirno spavali i hrkali kao da je u kući tog dana izvršena temeljita dezinsekcija. Znači, buhice su se okomile samo na mene.

Ustao sam, izišao pred kuću i sjeo pod šljivu. Zapalim majursku cigaretu i počnem snatriti o Kalniku. Bili su to lijepi snovi. Kalnik, to je kao Zagreb. Kao da se poslije višemjesečnog izbivanja vraćam kući. Tamo sam iz Zagreba sa školom išao na izlet. Sigurno nema ni toliko buha kao ovdje, a možda ni svraba.

Ujutro se probudim mokar od rose i drven od hladnoće, iako je sredina kolovoza. Razgibam se i potražim malo sunca da se ugrijem. Negdje u blizini biglisao je slavuj, a mene je svrbjelo cijelo tijelo od gležnja do vrata opominjajući me da je bolje ne ulaziti više u kuću, čak ni za cijenu doručka.

Na odlasku želim nekoliko riječi posvetiti Baniji . . .

Kada partizan ude u bilo koju kuću oslobođenog teritorija Banije, ušao je u svoju vlastitu kuću. Svi ljudi oko njega njegovi su ratni drugovi. Ako je došao blatnjav i mokar (partizani dolaze obično blatnjavi i mokri), ujutro će naći suho, očišćeno i pokrpano odijelo i dobro osušene, podmazane cipele, a u svojem partizanskom torbaku kruha i mesa i još koješta drugog, već prema tome čega u kući ima. I to bez razlike svaki partizan, bio Srbin, Hrvat ili muslimanskevjere, poznat ili nepoznat, starješina ili običan borac.

Seljaci daju hranu i podvoz. Oni su vodići sve do pred neprijateljski položaj. Često je prvi neprijateljski metak njihov. Kad partizani spavaju, oni im drže straže. Znaju za sve bolnice i zemunice skrivene u šumama. Znaju za njih i ne odaju ih. A kad se partizanske čete povuku pred nadmoćnjim neprijateljem, njihova sela ostaju nezaštićena. Pale im kuće i otimaju sve čega se domognu. Kolju ih i odvode u logore. Ubijaju sve, od djeteta u kolijevci do nemoćnih staraca i starica koji više ne mogu bježati. A oni ne proklinju partizane, jer partizani su njihova vojska. Razumiju da tako mora biti i ne gube vjeru u pobjedu ni onda kad im je najteže.

Najbolje i najdraže što imaju šalju u partizanske čete. To su kršni momci i jedre djevojke, većinom u dobi između šesnaest i dvadeset godina. I ako je koji takav mladić još kod kuće, to nije zato što ne bi želio u Odred, nego zato što Banija nema toliko pušaka, čak ni lovačkih, koliko ima dobrovoljaca.

Kalnički odred rujan – prosinac 1942.

Daleki put

U štabu grupe odreda, na slobodnom teritoriju Korduna, okupilo se društvo putnika u nepoznate krajeve.

Pružila mi se prilika da napokon i osobno upoznam »zagrebačke poštare« o kojima sam već toliko čuo. To su: Joža Čuljat, Slavko Markon i Nada Galjer. Zovem ih »poštarima« jer su prije godinu dana izvršili veliku diverziju na Glavnoj pošti u Zagrebu. Dan nakon diverzije osvanuli su na svim oglašnim stupovima veliki plakati s njihovim fotografijama. Ucijenili su ih sa 100.000 kuna. Građani su čitali plakate i gledali bezbrižna simpatična lica trojice mladića i jedne sasvim mlađe žene u vjenčanoj haljinici. I tako su Markon, Čuljat, Vilim Galjer i njegova žena Nada preko noći postali najpopularniji ljudi u Zagrebu. Otada se mnogo toga izmijenilo. Nada Galjer ne nosi više vjenčanu haljinu, nego partizansku uniformu, i izražaj lica nije joj vedar i bezbrižan kao na fotografiji s ustaškog plakata. Njezin drug Vilim Galjer poginuo je odmah, nekoliko mjeseci poslije dolaska u partizane, u borbi s ustašama kod Slunja. Joža Čuljat i Slavko Markon sada su komesarji bataljona u kordunaškim odredima.

»Poštari« putuju na Žumberak. Dio puta, do Kupe, treba da prijeđemo zajedno.

Ovdje je i Josip Cazi, poznajemo se iz Zagreba. Putuje u Slavoniju. Bio je dosad komesar odreda u Lici. Sobom nosi tovar knjiga, težak dvadesetak kilograma, i po svoj prilici ćemo te njegove knjige na smjenu tegliti sve do Slavonije. Što možemo, prema marksističkoj literaturi, i prema literaturi uopće, treba se odnositi s dužnim poštovanjem . . . »Druže, budi svjestan naše borbe!«

Među nama, putnicima u nepoznato, jest i skupina partizana koji su došli čak iz Vrhovnog štaba, iz Glamoča.

Petar Drapšin (umro je poslije oslobođenja kao komandant tenkovske armije u činu general-potpukovnika. Proglašen je narodnim herojem) je španjolski borac. Donedavno bio je komandant operativnog štaba za Hercegovinu. Radojica Nenezić, Đura Dulić i Ranko Zec, partizani iz srpskih odreda. Poslije ofenzive Nijemaca na oslobođeni teritorij Srbije povukli su se sa svojim jedinicama i s Vrhovnim Štabom u Bosnu. Kao stare i iskusne borce uvrstili su ih u Prateći bataljon Vrhovnog štaba.

Svi oni putuju u Slavoniju, gdje treba da budu raspoređeni na starješinske dužnosti.

Iz Vrhovnog Štaba zajedno s njima stigla je i skupina Srijemaca, na čelu s Nikolom Grulovićem, starim i poznatim revolucionarom. Idu u fruškogorske partizanske odrede.

U Slavoniju putuje i Đorđe Momčilović. Dosad je bio na dužnosti komandanta bataljona u Kordunaškom odredu.

I na kraju Joža Horvat i ja. Usuđujem se reći da nas dvojica imamo najteži i najuzbudljiviji zadatak. Doduše, svi putujemo u nepoznato. Svi se moramo probijati kroz neoslobodene predjele, prelaziti ceste, željezničke pruge i rijeke da stignemo u krajeve o kojima znamo vrlo malo. Ali Joža i ja idemo čak pod Zagreb, na Kalnik. Tamo nema oslobođenog teritorija,

nema većih partizanskih jedinica, ni partizanskih bolnica i svih drugih ustanova na koje smo ovdje navikli. Nema seoskih odbora koji se brinu za prehranu i smještaj. Tamo su samo neprijateljski garnizoni i tek nekoliko partizanskih skupina koje se skrivaju po šumama, žive i bore se u najtežim uvjetima.

Za komandanta naše putničke kolone izabran je Petar Drapšin, a za komesara Nikola Grulović. Svi ostali bit ćemo, dok traje put, obični borci. Put do Slavonije trajat će nekoliko dana.

Putujemo od releja do releja. Veze izvrsno funkcioniraju i divno je čudo kako je na neoslobodenom teritoriju sve dobro organizirano: vodiči, prehrana, smještaj. Krenemo obično navečer, kada padne prvi mrak, i pješačimo cijelu noć. Prije nego što svane već smo na sigurnome mjestu. Na relativno sigurnome mjestu! To znači negdje u šikari, ili na kakvu seoskom sjeniku. Ponekad putujemo i po danu, što ovisi o sigurnosti terena kojim prelazimo. Dosad smo prešli glavnu prugu Beograd-Zagreb, kao najopasnije mjesto, i još prije toga dvije rijeke, Kupu i Savu. Sve je dobro prošlo. Ako slučajno na nas nađe koji pastir ili seljak, zadržimo ga dok opet ne krenemo. Moramo biti oprezni. Ima svakojakih ljudi. Mogli bi nas odati.

Sada smo pravi gerilci. Malo nas je i svi smo neprekidno na dužnosti; ili na straži, ili u izvidnici. Puška je uvijek u pripravnosti.

Neki dan predanih smo u Kljuki, šumi između Kupe i Save. Prihvatio nas je bataljon »Kljuka«. To je pravi gerilski bataljon koji samostalno operira na tom teškom i opasnom terenu. Komandant im je Ivo Mladen, isti onaj Ivo Mladen - čovjek s dva imena — koji je, maskiran u domobranskog časnika, uveo Gigčevu Četu u ustašku utvrdu u Grabovcu.

U partizanima se ljudi brzo razvijaju, ako su hrabri i sposobni i, razumije se, ako imaju sreće da ostanu živi. Pozdravili smo se kao stari drugovi iz Gigčeve čete . . . Gigčeva četa! Kao da već spada u daleku prošlost.

U šumi Brezovici, pet kilometara od Siska, postoji logor sisačkih terenaca. Ti su terenci pravi ilegalci. Odlaze u Sisak, vraćaju se i stalno komuniciraju između grada i partizana. Za takav rad potrebna je velika hrabrost i odgovornost.

Predanili smo u njihovu logoru. Vrijeme je lijepo i sunčano. U logoru, iako je samo pet kilometara udaljen od Siska, živi se slobodno i mirno. Čovjek se osjeća kao da je na nedjeljnju izletu.

Pričamo s novim znancima. Kada se sastanu partizani, teme za razgovor su neiscrpne. Promatrao sam jednoga druga kako sipa bijeli prah u kovertu. Prišao sam mu i upitao ga što radi.

»Pravim pakleni stroj za jednog zlikovca, za sisačkog logornika«, odgovori mi i nasmije se.

Počeo mi je objašnjavati kako se pakleni stroj može napraviti i u takvoj, najobičnijoj koverti. Njega je to naučio neki iskusni diverzant. Pošalješ pismo, logornik ga otvorí i ono mu eksplodira u rukama i raznese ga.

Slegnuo sam ramenima i udaljio se. Imam loše iskustvo s eksplozivima.

Nije prošla ni minuta od našeg razgovora i bijeli prah grunu. Drug koji je pravio pakleni stroj za logornika ostao je na mjestu mrtav.

Okupili smo se oko mrtva tijela. Medu nama je i drugarica stradalog čovjeka. Pokušali su je odvesti, jer truplo je raskomadano. Nije dopustila da je odvedu. Gledala je raskomadanu, krvavu lešinu i tiho, sasvim tiho jecala.

Česte su u partizanima ovakve tragedije. Tako česte da ih nitko više i ne smatra osobitim tragedijama. Navikli smo gledati kako ljudi ginu, navikli smo slušati o smrti i govoriti o smrti; sami smo uvijek spremni na smrt.

Đordu Momčiloviću, koji je slučajno bio blizu, izranjeno je cijelo lice. Bio je sav u krvi. Na prvi pogled činilo se da je opasno ranjen, na sreću, bile su samo ogrebotine. Poginulog druga su pokopali, Đordu su isprali i dezinficirali ogrebotine. Spustio se mrak, mi se oprostimo i krenusmo.

Drugovi koji su došli iz pasivnih i opustošenih predjela oduševljeni su ovdašnjom prehranom. Za njihove pojmove čak se i na Kordunu dobro jede. Mi Banjici smatramo da se na Kordunu jede prilično slabo. Pored toga tvrde da mi banijski partizani ne znamo što je partizanija jer uopće i nismo partizani nego obični »pekmezari«. Kakav je to partizan, kažu oni, koji nikada nije osjetio što je glad, ona istinska besperspektivna glad koja se pretvara u psihičku glad, dakle u pravu duševnu bolest koja ne prestaje čak ni onda kad ima dovoljno hrane. Možda imaju pravo! Oni su, ako im je vjerovati, često pasli travu. Osim špinata, matovilca i zelene salate, kako saznajemo od njih, ima i drugih vrsta jestivih trava, na primjer: divlji luk, sremuša i kiselica. U danima izobilja pili su »govedski čaj« i žvakali neslanu govedinu. Govedski čaj je specijalitet opustošenih krajeva. Govedina se kuha u vodi, bez soli i bez ikakvih drugih dodataka. Juha dobivena na taj način zove se »govedski čaj«.

Sudeći po apetitu Petra Drapšina, Radojice Nenezića i ostalih pravih partizana (onih iz pasivnih i opustošenih predjela), njihove su tvrdnje istinite. Radojica je jednom prilikom, pred našim očima, pojeo dva kilograma sira, a Petar Drapšin nikada iza sebe ne ostavlja ni mrvice za ptice (iako oni ne boluju od psihičke gladi).

U nekom selu na rječici Ilovi priredili su nam ribe pečene na ražnju. Bilo je mnogo riba, a nas malo - sasvim obratno od poznatog biblijskog slučaja kad je Isus s ciglih pet riba i dva hljeba nahranio pet tisuća ljudi. Da su medu tih pet tisuća kojom nesrećom bili Petar Drapšin i Radojica, čarolija bi uspjela samo onda ako bi se među ribe zabunom umiješao i koji kit. Onda možda!

Dobre su bile ribe pečene na ražnju. Pogotovo poslije ošapa. Ošap je kordunaški specijalitet. Ima takvih lokalnih specijaliteta koji su, uostalom sasvim nezasluženo, slabo poznati u široj javnosti. Ošap se priređuje ovako: šljive se kuhaju, s košticama ili bez koštica - kako gdje i kako kada - sve dok se ne pretvore u žitku masu, nekakav prijelazni stadij između komposta i pekmeza. Kada se najedeš toga »prijelaznog stadija«, koji se na Kordunu zove ošap, najpametnije je da se zadržavaš vrlo blizu takva mjesta koje pruža dobar zaklon od oka i zrna, osobito od oka. Nipošto se ne preporučuje uživati ošap prije pokreta i borbe, jer će inače napadačka kolona sporo napredovati, a još prije nego što uđe u boj mnogi će napuniti gaće i nikad se neće ustanoviti je li to posljedica slabih živaca ili ošapa, ili jednog i drugog zajedno!

U Golubinjaku - koji nikada neću zaboraviti – bogatom srpsko-češkom selu kraj Daruvara, rasporedili su nas u nekoliko kuća. Petar Drapšin, Radojica Nenezić, Đura Dulić i Ranko Zec (travožderi iz pasivnih krajeva) i ja (jedini predstavnik banijskih pekmezara) imali smo veliku sreću. Zapala nas je imućna srpska kuća.

Pokušat ću nabrojiti sve što smo nas petorica izjeli za ručak. Već oko deset sati iznijeli su pred nas obilato kuhanе šunke, sira i jaja. Sve smo slistili u tren oka. U podne su nas pozvali na objed. Najprije su »svladana« dva oveća lonca juhe od pileće sitneži. Poslije juhe istu su sudbinu doživjele mnoge kuhanе kokoši, priređene s kiselim hrenom i pire-krumpirom, i dvije pečene guske. Onda je zbrisano sa stola šezdeset valjušaka sa šljivama i dvije velike tepsije savijače od jabuka i sira. Ručak je dovršen voćem: kruškama i grožđem.

Oko nas okupili se ukućani i njihovi najbliži susjedi. Zadivljeno su promatrali kako hrana nestaje u bezdanu naših želudaca. Po narodnom shvaćanju dobar junak mora mnogo jesti. Kraljević Marko mogao je proždrijeti pečena ovna, a možda čak i pečena vola. Jadni naši gostoprimeći nisu znali da imaju posla s četvoricom rekonskensata poslije kronične gladi i jednim skromnim ali razmaženim banijskim pekmezarom.

Duševna hrana, to je već nešto drugo. Ima naša skupina i duševnih potreba. Ne samo što teglimo Cazijeve knjige, mi ih pomalo i čitamo. A i razgovaramo o književnosti i o drugim estetskim pitanjima. Joža je prozaik, Cazi pjesnik. Mi ostali izričemo o njima hladne i nepristrane sudove. Poslije se raspravlja o Jesenjinu i Majakovskom, a ni ostali velikani pera i duha ne ostaju poštedeni.

U najprikladnijem času Pero Drapšin skreće »diskusiju« na vojno-strateški i vojno-historijski kolosijek. To je teren na kojem on suvereno vlada. Jedini je između nas čitao Klausewitza i Engelsa (kao vojnog pisca) i umije ih u pravo vrijeme citirati. Njegovi povijesni uzori jesu veliki vojskovođe od Cezara do Napoleona, svi redom, uključujući Suvorova i Kutuzova. I tako naša kolona putuje . . . Drapšin nas je naučio komsomolsku pjesmu »Krasnij flot« i sad, pošto smo stigli u poluoslobođene krajeve Slavonije, putujemo i danju, a za nama se ori . . .

*»A na parahodje s krasnimi bukvami
Kamsamol napisano . . .
Krasnij flot; krasnij flot« . . .¹⁰*

Putujemo već tri tjedna i sada smo nadomak cilju. Cilj je štab III. operativne zone. Bit će da Nezavisna Država Hrvatska (Unabhängiger Staat Kroatien) egzistira samo u gradovima i duž važnijih cesta i željezničkih pruga. Ovdje u brdskim masivima Papuka i Psunjja svakako ne egzistira. Kao i na Baniji i Kordunu, ovdje je partizanska država.

Svaki kraj ima svoje osobitosti. Osobitost oslobođenog i poluoslobođenog područja Slavonije i Moslavine su konspirativni nadimci i uopće kult konspiracije. Svi partizani i terenski radnici koje susrećemo imaju nadimke i nitko ih ne zove pravim imenima. Obično se i ne zna kako se zapravo zovu. Za nas je to novo. Na Baniji i Kordunu, i svugdje gdje smo dosad bili, živi se i ratuje pod pravim, na krštenju dobivenim imenima, i prezimenima naslijedenim od otaca i djedova.

¹⁰ »A na parobrodu crvenim slovima Komsomol je napisano Crvena flota, crvena flota«

Riječ konspiracija ima ovdje svestrano značenje. Štab je u konspiraciji, kažu Slavonci, a to znači da je štab u šumi. U tom kontekstu, prema tome, konspiracija znači šuma. Naravno da svi znaju gdje je štab i o nekoj stvarnoj konspiraciji nema ni govora. I bolnica je također u konspiraciji, to jest u šumi.

»Zdravo drugovi! Ja sam Zeko«, pozdravlja nas i predstavlja se komandant mjesta u Bijeloj. Bijela je selo na granici slobodnog teritorija Slavonije, pod Papukom. Zeko se zapravo zove drukčije, a to mu je konspirativno ime.

»Moram javiti u štab zone da ste vi partizani«, kaže nam, »mislilo se da ste četnici iz Bosne ili Srbije. Takav se glas pronio.«

Dakle, dok je naša nadobudna partizanska skupina putovala prema slobodnom teritoriju Slavonije i puna optimizma teglila Cazijevu marksističku literaturu pjevajući »Krasnij flot«, pred nama je hitao glas da idu bosanski ili srbijanski četnici! Zašto su nas smatrali četnicima, Zeko nije umio objasniti. Možda zato što nemamo konspirativnih imena. Slutim da su zabunu stvorile »čakšire« Radojice Nenezića, Ranka Zeca i Đure Dulića. Imaju neke nemoguće hlače skrojene nevještrom rukom od grube vojničke deke, a i kape su im sličnije šajkačama nego titovkama ili partizankama.

Konspirativna imena izmišljena su zato da se ustaše i Nijemci ne bi osvećivali partizanskim obiteljima koje žive na neoslobođenom i poluoslobođenom području. To je zacijelo pametno. Prirodno je da su prilikom dodjeljivanja tih tajnih nadimaka pojedincima došle do izražaja različite ambicije i sklonosti. Neki su stvar shvatili više sa šaljive strane; to su oni koji imaju smisla za humor. Drugi su pak željeli da im novo ime točno odredi političku, klasnu i revolucionarnu pripadnost. Treći vole patos, pa su im imena patetična. Ima ih i s jasnom sklonosću za romantiku. Ali ne određuje čovjek uvijek sam sebi nadimak, čak ni u partizanima. Ponekad naprsto na sastanku odrede kako će se ovaj ili onaj drug zvati. U tom slučaju on je kao novorođenče na krštenju, i ne možeš ga okriviti ako ti se njegovo ime ne sviđa.

Uzmimo na primjer nadimak Zeko. Neprilična li nadimka za partizana! Partizan mora biti hrabar, a hrabru čovjeku bolje pristaju nadimci Lav, Tigar, Vuk ili čak Zmaj. (Tigra, Vuka i Zmaja upoznali smo još u Moslavini, Lava zasad još nismo sreli!). Ako je komandant mjesta u Bijeloj sam sebe okrstio Zekom, onda ima smisla za humor. Ako su mu jednostavno dodijelili to ime, što može, nije kriv.

Nadimci Traktor i Kombajn - to je već nešto drugo. To su simboli. Iako su konspirativni nadimci, nisu apolitički kao Zeko. U njima je sadržana perspektiva, mehanizacija poljoprivrede. Drugovi Traktor i Kombajn zacijelo vide u daljini prostrano obradivo zemljište kolhoza, a na kolhozima su, kao što se zna, glavni baš traktori i kombajni. »Druže, budi svjestan naše borbe!«

Drugarice Bukva i Šojka nisu u izboru nadimka imale političkih pretenzija. Njihovi nadimci podsjećaju na lica iz Robin Hoodove družbe.

Strijelka i Zvjezdanka, to su lijepa imena, premda nisu prava. Strijelka se zove Marica (suviše prozaično), a Zvjezdanka je obična Dušanka.

Drugovi Oktobar i Februar nose zaista prave revolucionarne nadimke. Upoznaješ se s njima i pri tom repetiraš kratki kurs iz povijesti SKP(b). To je korisno.

Orao i Bijeli Orao zvuči nekako monarhistički i, po mojemu mišljenju, ne priliči partizanu.

Ima još mnogo konspirativnih imena i mogla bi se o njima napisati prava studija.

U nekom selu, na putu do Štaba zone, jedna je drugarica u dva velika kotla kuhalala pekmez od šljiva. (Ne kordunaški ošap, nego pravi slavonski pekmez od šljiva). Zamolio sam je, ponizno, da mi da malo pekmeza. Od djetinjstva volim pekmez od šljiva. »Druže, to je za štab zone«, odgovorila je s prizvukom ponosa i strahopoštovanja u glasu i pogledala me prijekorno. Nije mi dopustila ni da se približim toj posvećenoj hrani. Uzdahnuo sam čeznutljivo (za pekmezom!) i pošao svojim putem sretan što me nije istukla kuhačom.

Kamo god stigneš, uvijek novi dojmovi i nova iskustva. Tako je, putujući i skupljajući dojmove, naša skupina stigla i do cilja, štaba III. operativne zone, u selu Zaile, na Papuku.

Ugledniji drugovi primljeni su kao gosti prvoga razreda. To znači da spavaju u kući zajedno s članovima štaba i da se hrane u blagovaonici biranim jelima rafinirano priređenim u šapskoj kuhinji. Nas ostale tretiraju kao goste drugoga razreda, ili kao pratnju uglednijih drugova. To znači da spavamo gdje hoćemo, a hranimo se iz kotla s prišapskim osobljem. »Kazanska« hrana nije priređena nimalo rafinirano. U štabu III. operativne zone ne vlada »uravnilovka«. Uravnilovka je štetna, a za vojsku, čak i za partizansku vojsku, mogla bi biti i opasna. Načelo komunizma ipak je donekle ostvareno: »Svakome prema potrebi!« Razumije se, potrebe drugova u štabu veće su nego naše.

Moji drugovi na kotlu, pored ostalih, jesu i bosanski i banijski proleteri. Bosanski proleteri su pod pritiskom Četnika bili prisiljeni preplivati Savu i probiti se u Slavoniju. Banijski proleteri su moji stari znanci s Banije. S njima su Demonja i Mrki¹¹, komandir i komesar čete. Četa nije prerasla u bataljon, kao što se prepostavljalo u Glavnom štabu Hrvatske, nego je još uvijek samo četa. Banijski proleteri treba da idu s Jožom Horvatom i sa mnom na Kalnik.

Da ne dangubim, čekajući dok se osnuje odred za put na Kalnik, zadužili su me da privremeno budem komandir šapske straže. Sada skakućem s brda na brdo i obilazim stražarska mjesta. Ne znam zašto se govori »ravna Slavonija«. Oko nas su same šumom obrasle planine i kud oko seže nigdje ravnice. Osim u nekoj većoj ofenzivi, teško da će se bilo koja neprijateljska jedinica odvažiti ući u ove nepregledne šume.

Banijski bataljoni, pod zapovjedništvom Nine Marakovića, već su gotovo mjesec dana u ovim krajevima. Vrlo su aktivni. Napali su Grubišno Polje i Goilo. To su velika i jaka neprijateljska uporišta. Imali su uspjeha. Goilo je važan objekt. Tamo su izvori nafte koje eksplotiraju Nijemci.

Volio bih da se nadem s Banjcima, a osobito s Gigčevom Četom.

¹¹ Vlado Mutak

Čizme

Ovdje sam čovjek bez posla i bez prave dužnosti, zato neću opisivati kako je tekao napad slavonskih i banijskih partizana na Španovicu. Osobno nisam sudjelovao u akciji i ne znam posve točno kako je tekla borba. Reći će tek toliko da je Španovica najzloglasnije ustaško koljačko glijezdo u ovome kraju.

Zadržat će se samo na dva uzbudljiva događaja koja sam doživio i, na sreću, preživio toga dana.

Joža Horvat i ja bili smo uz operativni štab koji je rukovodio napadom. Borba je trajala i iz Španovice se vio gust crni dim, znak da su naši prodri u uporište i da iza napadačkih kolona već operira »kuka i motika«. Španovica ovdje uživa isti onakav glas kao Čuntić na Baniji.

»Dornieri« su se pojavili iznenada nisko nad nama. Pokraj mjesta gdje su nas zatekli postoji duboko usječen šumski put, a to je najbolji zaklon u takvu slučaju. Joža i ja ležali smo u tome zaklonu, i to na trbuhu, kad su nas zasuli bombama. Bila su samo tri aviona, ali imam dojam da su sve svoje bombe izbacili na nas dvojicu. Kao da su znali da se baš Joža i ja spremamo pod Zagreb, pa im upravo od nas dvojice prijeti najveća opasnost.

Tko nije doživio nešto slično neće sebi moći predočiti kako je bilo. Bombe su jedna za drugom padale točno u naš usjek. Prevrtali smo se i civiljeli kao sitna štenad, samo se to nije čulo, jer su grmjele eksplozije. Mislio sam da je Joža poginuo, a on je pak mislio da sam poginuo ja. I naprosto je nevjerojatno kako smo ostali živi, i ne samo živi nego i neozlijedjeni!

Bili smo zasuti ilovačom i vapnom i na prvi pogled u prilično jadnom stanju, ali živi i zdravi. Teren je tamo mekan pa su se bombe zabijale duboko u zemlju.

Avioni su otisli i mi stresosmo sa sebe zemlju i vapno, nasmijasmo se oduševljeni svojom izuzetnom srećom i nastavismo promatrati dim iz Španovice.

Drugi je doživljaj toga dana zanimljiviji i, bar za mene, mnogo značajniji.

Komandant zone Grga Jankez opazio me blizu štaba odmah poslije bombardiranja i dao mi zadatak. Bio je to vrlo čudan zadatak, čudniji od svih zadataka koje sam ikada morao izvršiti.

U selu Dragoviću, koje je odmah do Španovice, postoji zgrada osnovne škole. Ustaše su je pretvorili u svoje uporište. Zazidali su prozore do pola, napravili puškarnice i organizirali plan vatre. Bez težeg oružja teško se može zauzeti takva zapravo sasvim obična zidana kuća. Ustaška posada te utvrde još je uvijek uspješno odolijevala svim napadima.

Morao sam izabrati deset banijskih proletera i s njima zauzeti ustašku utvrdu, i to ovako: pronaći će seljačka kola, što nije teško, natovariti ih vrećama napunjenim zemljom, što također nije teško, gurati taj improvizirani partizanski »tenk« do puškarnica i onda vješto ubaciti u zgradu bombe i zapaljene benzinske boce. A to je već teško i ne samo teško nego i neizvedivo! Naime, kola natovarena vrećama zemlje ipak nisu tenk, a da bi mogao ubaciti bombu ili benzinsku bocu kroz puškarnicu u objekt, moraš se otkriti i sigurno je da ćeš dobiti svoje, odmah čim se pomoliš iza zaklona da zamahneš rukom.

Prije nego što počnemo s provedbom toga plana, treba da ustašama pošaljem pismeni poziv za bezuvjetnu predaju. Tako mi je zapovjedio komandant.

Izabrao sam deset Demonjinih proletera. Uzmemo kola, natovarimo ih vrećama zemlje izrovane bombama, i tako »ekipirani« uputimo se prema školi. Oko nje komešali su se partizani i pomalo pripucavali. Pod puškarnicama, na dva-tri metra od zgrade, ležalo je nekoliko mrtvih. Mrtvi su svjedočili o ozbiljnosti pokušaja da se likvidira uporna ustaška posada. Nisu uspjeli.

Napišem pismo i pošaljem neku staru baku da ga preda braniteljima zgrade. Baka im se neće učiniti opasnom, smatrali smo. Uputila se neodlučnim koracima. Na pet-šest metara do ulaza pokosi je kratki rafal ustaškog mitraljeza. To je bio odgovor na naš poziv.

Promatrali smo jadnu baku gdje s pismom u ruci mrtva leži pred zgradom i razmišljali kako da provedemo tu čudnu zamisao.

Ne znam što bi se dogodilo da se toga časa nisu ponovno pojavili isti oni »Dornieri«. (Otišli su u Zagreb po bombe i gorivo i sad su nadlijetali nisko nad nama.) Vjerljivo bi nas ustaše iz objekta sve postrijeljali. Uostalom, tko zna, možda zamisao nije bila loša, možda bismo i uspjeli! Avioni nas zaspali gustim rafalima teških mitraljeza i kišom malih pješačkih bombi. Morali smo potražiti zaklone. Ustaše nisu čekali. Iskoristili su priliku i jurišem se probili iz zgrade. Nekoliko ih pade odmah, ostali se raštrkaju po selu koje je bilo puno partizana. Teško da su daleko dospjeli!

Avioni su odletjeli i mi uđemo u zgradu.

Sa štapske osmatračnice komandant je dalekozorom pratio razvoj borbe oko posljednje neprijateljske utvrde u Španovici-Dragoviću. Gledao je kako guramo kola i kako poslije slobodno hodamo oko zgrade i ulazimo u nju. Bio je ponosan na svoju zamisao koja je, tako mu se činilo iz daljine, odmah dala željeni rezultat.

Petar Drapšin, novi operativac štaba zone, odnekud se stvorio pokraj mene. Upro je prst na poginula borca koji je s benzinskom bocom u desnoj ruci ležao pred puškarnicama i poučno mi reče:

»Vidiš, ovo je heroj! . . . Samo to nije pametno«, dodao je. »Na taj način ne može se osvojiti ovakva utvrda.«

U zgradi su ležala dva mrtva ustaše. Jedan je pogoden u glavu, drugi u srce. To su bila jedina dva točna pogotka od nekoliko tisuća ispaljenih hitaca u borbi za likvidaciju bivše školske zgrade u Dragoviću!

Bio sam napola bos. Moje cokule od sirove teleće kože raspale su se na dugome putu od Korduna do Slavonije. Prsti su mi virili iz kapice. Osim toga moje hlače od šatorskog krila bile su prljave i otrcane. Čovjek u takvu stanju mora misliti i na sebe. Okrenuo sam se po sobama i počeo temeljitu pretragu. U drvenoj škrinji našao sam par novih novčatih čizama od prave ruske juhtovine i sasvim novu ustašku oficirsku odoru. Da su čizme doista od prave ruske juhtovine tvrde svi koji se razumiju u kožu. Odmah sam obukao odoru i obuo čizme. Bio je loš dan, ali se dobro završio. Problem odjeće i obuće za put na Kalnik je riješen.

Sreća što mi je komandant povjerio ovaj čudan zadatak. Inače bih na Kalnik marširao bos i u poderanim hlačama od šatorskoga krila.

Preko Vranog kamena i Bilogore

Pred pokret postrojeni smo u Bijeloj. Gašpar, politkomesar zone, održao nam je govor. Kalnik je nepoznanica. Naša je zadaća da se tamo održimo pod svaku cijenu i podignemo ustanak. Pokušat ćemo! Bilogorski odred ide prvi dio puta s nama. Mi produžujemo, a Bilogorci ostaju na Bilo-gori.

Novoosnovani Kalnički odred ima nešto više od dvije stotine boraca. To su dobrovoljci iz Slavonije i šezdeset Demonjinih proletera. Proleterska četa je rasformirana, a svi proleteri raspoređeni su u tom odredu kao starješinski kadar, za desetare, vodnike, delegate i komandire četa. To su stari i iskusni partizani i svaki od njih sposoban je za starješinsku dužnost.

Naš novi odred ima dva mala, laka i pokretna bataljona od po stotinu boraca. Svaki bataljon ima dvije čete. Naoružani smo puškama i puškomitrailjezima. Teren na kojem ćemo ratovati zahtijeva da budemo izvanredno brzi i pokretni.

Komandant Odreda je Mate Jerković. Izrazio je želju da ide s nama na Kalnik i tako mu je Nina Maraković odobrio prekomandu iz Petog banjiskog bataljona u Kalnički odred. Štab zone se složio. To je vrlo dobro rješenje. Mate je dobar ratnik i hrabar čovjek.

Komesar Odreda je Joža Horvat.

Za komandanta Prvog bataljona postavljen je Nikola Demonja, dosadašnji komandir Proleterske čete.

Politkomesar Prvog bataljona je Vlado Mutak-Mrki, dosadašnji komesar Proleterske čete. On je također banjiski partizan, inače Zagrepčanin, metalski radnik na željeznici.

Za komandanta Drugog bataljona postavljen je Slobodan Ilić-Čića, slavonski partizan. Politkomesar Drugog bataljona sam ja.

Noć nas je zatekla u šumama Vranoga Kamena i Pijetlove Noge. To su dva visoka, šumom obrasla vrha, koje treba prijeći na putu iz slavonskog brdskog masiva za Bilogoru. Tu, u tim šumama, dakle već na prvim kilometrima dugog marša, zbio se prvi okršaj naših dvaju odreda s neprijateljem. Neprijateljska kolona nastupala je prema slobodnom teritoriju s namjerom da ujutro iznenada provali u partizanska sela. Susreli smo se neočekivano. Okršaj nije trajao više od petnaestak minuta. Razbili smo ih i raspršili, i oteli im brdski top. To je prvi top slavonskih partizana. Bilogorci će ga poslati u Slavoniju. Ni njima na Bilo-gori ni nama na Kalniku top neće biti potreban. Bio bi nam samo na smetnju.

Put je, dakle, počeo sretno.

Nalazimo se blizu Virovitice. Virovitica je moj rodni grad. Bilo bi lijepo kada bih mogao posjetiti rodnu kuću i vidjeti se s prijateljima i rođacima. Na žalost, to nije moguće. Tamo je veliki neprijateljski garnizon i morat ću se strpjeti do bolje prilike. Čovjek mora mnogo toga pregorjeti, osobito u ratu.

Pokraj Virovitice, sedam kilometara na zapad, jest općinsko mjesto Špišić-Bukovica. Kao dijete često sam pješačio iz Virovitice u Špišić-Bukovicu. Otac me vodio u svoje poslovne

posjete nekom Jungu, domaćem seljaku. Jung je mjesni Švabo i, ako je još živ, možda je kulturbundovac ili Čak kakav Gruppenfuehrer. Tko bi znao! Noćas će Kalnički odred napasti željezničku postaju u Špišić-Bukovici, onako usput. Osiguravaju je domobrani. Napada Prvi bataljon, a moj Drugi bataljon drži osiguranje prema Virovitici.

Moram reći da sam se prilično obrukao. Na sreću, to nitko nije opazio, a ja mudro šutim i osim ovog mog dnevnika nitko neće saznati moju sramotu, točnije rečeno za moj »vrlo razvijen smisao za orijentaciju«.

Napad Prvog bataljona je uspio. Domobrani - bilo ih je samo četrdeset - predali su se bez borbe s cijelokupnim naoružanjem. To cijelokupno naoružanje sastoji se od četrdeset starih francuskih trometki s dugim cijevima i bolje bi bilo da ih odmah uništimo ili zakopamo nego da ih teglimo na Kalnik.

Na našem osiguranju prema Virovitici također se ništa nije događalo. Virovitički garnizon nije kretao u pomoć napadnutim Špišić-bukovičkim domobranima.

Za zborno mjesto određeno je bilogorsko selo Šibenik. Vodiča nismo tražili, jer što će nam vodič kad ja, kao rođeni Virovitičanin, poznajem taj teren bolje od ikoga! Pri tom nismo mislili na to da sam se ja iz Virovitice odselio kao dečko od dvanaest godina, te da mi centar za orijentaciju i inače ne funkcioniра naročito dobro, pogotovo noću.

Povukli smo se sa zasjede čim nam je kurir javio da je akcija završena i krenuli prema Šibeniku. Zapravo, mi smo samo mislili da idemo prema Šibeniku . . . Poslije nekoliko kilometara puta pred nama se odjednom ukazu svjetla grada. Virovitica nije baš pravi grad i svjetla iz nje ne bliješte nadaleko. Treba prići posve blizu pa da čovjek mojega kova shvati gdje je. Ogledao sam se malo pozornije oko sebe i ustanovio da se nalazimo na kraju Strossmayerove ulice. Umjesto u Šibenik, doveo sam bataljon u Viroviticu. Lijepa parada! Okrenuli smo se »nalijevo krug« i brzim koracima pošli najprije nazad i onda pod pravim kutom na jug u Bilo-goru. U Šibenik smo, umjesto u ponoć, stigli tek u svanuće.

Svi su šutjeli i zadovoljili se mojim jednostavnim tumačenjem da smo naprosto zalutali. Činilo se da nitko iz bataljona nije opazio da sam ih doveo u Viroviticu. Tek drugi dan, za vrijeme marša, stidljivo mi se priključio bataljonski bolničar Rudi Rajh i upitao me: »Druže komesaru, je li da smo noćas bili u Virovitici?« Rudi Rajh je iz Virovitice, kao i ja. Ali on je šesnaestogodišnji dječak i ja sam mu superiorno odgovorio: »To si ti sanjao, kakva Virovitica, što ti pada na pamet!« Komesar bataljona »zna bolje« od bataljonskog bolničara, i Rudi Rajh nije više načinjao tu temu.

Možda i nisam toliko kriv kao što se čini. Možda je moje rodno mjesto djelovalo na mene snagom magneta! Uostalom, da smo zaista dokrajala zalutali i ušli u centar grada, na promenadu, tko zna što bi se dogodilo. Mogli smo tako i nehotice zauzeti Viroviticu.

Ima dana kad je zaista dobro biti partizan. Danas je takav dan: dobar za partizane i neočekivano sretan za živalj Bačkovicu. Bačkovicu je srpsko selo na Bilo-gori i slučaj je, sasvim izuzetan slučaj, što se nalazi upravo na našoj ruti za Kalnik.

Komandant i komesar našeg odreda odlučili su da u tom selu zastanemo, ručamo i održimo miting. Bačkovicu je bogato selo i pametna je zamisao baš u njemu zastati i ručati ... a što se

tiče mitinga . . . održavamo ih u svim selima kroz koja prolazimo, oni su neizbjegni, i prava je sreća što se publika mijenja pa možemo govoriti uvijek jedno te isto.

Približili smo se cilju - odmoru, jelu i mitingu - kad je patrola prethodnica dovela dva mladića. Našli su ih skrivene u grmlju s još nekolicinom ljudi koji su se razbjegzali. Mladići su bili prestrašeni. Vjerovali su da su ih uhvatili ustaše ili domobrani - jer partizanskih jedinica u ovom kraju nema - i nisu ih mogli razuvjeriti ni riječi ni crvene petokrake zvijezde na našim trorogim partizanskim kapama. Ipak, obavijestili su nas da su u njihovu selu od jutros ustaše iz Velike Pisanice; njih dvojica pobegli su pred njima u šumu ... Iz sela se čulo puškaranje.

Komandant Odreda odmah je naredio da se ustroje dvije napadačke kolone. Svakoj koloni dodijeljen je po jedan mladić za vodiča.

»Vidjet ćete«, rekao im je, »jesmo li ustaše ili partizani, samo se još malo strpite!«

Počelo je opkoljavanje . . .

Nisu očekivali napad. Bili su zabavljeni i zanijeti pljačkom. Zato je borba potrajala upravo toliko koliko je trebalo da od jurišnih položaja dopremo do sredine sela.

Evo što pričaju zarobljeni ustaški čarkari iz Velike Pisanice:

Pili su od večeri do ponoći, rakiju i vino. Prije pothvata uvijek piju. Poslije je lakše i čovjek ne misli. Onda je došla zapovijed za pokret. Uzeli su oružje i posjedali u kamione; njih šezdeset i dvojica u tri kamiona. Dio puta pjevalo se i pilo, a negdje, već blizu sela, kamioni su stali i tabornik naredi da se iskrcaju i umuknu. Ostatak puta prešli su pješice.

Jurišne položaje zaposjeli su još za mraka, a kad je počelo svanjivati, zapucali su po krovovima i ušli sa svih strana. Neki ljudi izišli su da vide što je. Te su ubijali odmah na kućnome pragu i na putu. Mnogi, osobito mladi ljudi, bježali su. Ustaše su se zabavljali gadajući u njih. Teško je pogoditi iz puške čovjeka kad bježi; vijuga i prebacuje se od zaklona do zaklona. Iz strojnica, to je drugo; rafalu nećeš lako izbjegći.

Uvijek se tako odigrava u prvom naletu; neki poginu, drugi se razbjedejo kojekuda po okolnim šumarcima. Ostale pohvataju pa ili pobiju na mjestu ili otjeraju u logor. Već prema tome kakve su volje i kako im se prohtije.

Svi su ljudi istjerani iz kuća, od starih baba do onih u pelenama. Takva je bila zapovijed. Muškarce su povezali žicom, po dvojicu u jedan red, i cijelu vrstu spojili kroz sredinu. Tako ih je najlakše tjerati i ne treba mnogo osiguranja. Žene i djecu sabili su u hrpu i stavili pod stražu, da se ne razbjegnu.

Poslije je počela pljačka. Upregnuta su sva seoska kola i natovarena svime što se našlo po kućama, podrumima i trapovima; od hrane, pića i robe. Za kočijaše su izvučeni iz žice stariji ljudi koji ne mogu bježati. Onda su otvorene staje i svinjci i sve je blago istjerano na put. Sagnali su ga u krda i čopore i određeni su gonići, opet od onih iz žice.

Ostalo je još da se zapali selo. To je trebalo učiniti tek prije pokreta. Dalje znate . . .

Na seoskom putu, blizu crkve, postrojenje odred partizana. Nasuprot odredu okupila se gomila seljaka. Između postrojenih partizana i seljaka stoji trideset zarobljenika u zelenim odorama i visokim žutim čizmama. Svima su vezane ruke na leđima, lica su im bijelosiva i odražavaju smrtni strah. U prašini oko njihovih nogu razbacane su ustaške kape sa slovom U, i sasvim mala djeca skupljaju ih i igraju se njima. Partizani koji čuvaju zarobljenike drže puške »na gotovs«; na puščanim cijevima nataknute su gole bajunete. Od njih se odbija sunčeva svjetlost, pa bliješte i smetaju očima. Stražari izgledaju tvrdo i nemilosrdno.

Svaki čas iskoči ponetko iz gomile seljaka i poleti prema zarobljenicima; stisnutih šaka i s očajnim divlјim krikom. Ponekad poleti ih i nekoliko odjedanput. Stražari s bajunetama na puščanim cijevima ne dopuštaju.

»Odbijte, drugovi! Niste ih vi zarobili«, govore grubo, ali bez ljutnje.

Jedna se žena prokrade između njih do mladog plavokosog ustaše s oznakom časnika. Baci se na njega s kletvom i zadere mu noktima lice. Stražar je mirno uhvati za ruku, otrgne je i gurne nazad u gomilu.

Pogled mi doluta do obližnje seoske kuće. Na pragu leži mrtav čovjek, oko njega prašina je već upila krv. Preko trupla pala je žena, grli ga i nariče. U ovome kraju za mrtvima se ne plače, nego nariče.

»Ajoooj, ubišeee mooogaaa Minlanaaa!« ori se selom.

Ima još mrtvih seljaka i seljanki pred kućama i u dvorištima; i mrtvih ustaša u zelenim odorama posvuda naokolo.

Putem lunja uznemirena stoka. Krave i konji sami se vraćaju u svoje staje. Svinje ruju po jarcima. Nekoliko starijih ljudi muči se da ih otjera u dvorišta.

Pred stroj zarobljenika izveden je tabornik, zapovjednik uništene ustaške postrojbe. To je onaj plavokosi časnik kojega je izgrebla seljanka. Na obrazima poznaju mu se tragovi noktiju. Gleda tupo i neodređeno, u ništa . . . Sigurno se pomirio sa sudbinom.

Jedan od partizana izvadi pištolj iz kožnog toka, priđe sasvim blizu i opali mu metak u zatiljak. Taborniku klecnu koljena, zanjiše se i padne licem prema zemlji. Tijelo mu počne podrhtavati i grčevito se trzati. Partizan se prigne, pogleda odozdo na gore, ponovo se prigne i mirno izjavi: »Metak mu viri iz glave.« Prignu se i drugi da provjere. Zaista, iz kose nešto povije šije virio je metak. Tijelo se grčilo i još podrhtavalо. Drugi partizan skine automat s prsiju i pokosi ga kratkim rafalom. Tabornik tržne nogama još jedanput i smiri se ...

»Druže, daj da i ja strijeljam makar jednoga!« obrati se molećivim glasom djevojka. »Ubili su mi oca i brata.«

»Odlazi!« zapovjedim joj.

Pokraj nas su dva partizana ispitivala slučaj:

»Proširena cijev«, konstatira prvi ogledajući pištolj. »To je njegov«, izjavi i pokaže glavom strijeljanog ustašu. »Ja sam ga osobno zarobio. Sakrio se u sijeno, majku mu banditsku!«

»Ne znači da je proširena«, odvrati drugi. »Može biti i slabo punjenje«, doda znalački. »Nije mu bilo suđeno da pogine od vlastitog oružja ... a kažeš, sakrio se u sijeno?« »Da, u sijeno . . . jedna ga je baba opazila kad se zavlačio u štagalj, pa sam ga iščeprkao.«

Ljudi iz Baćkvice poludjeli su od radosti. Zaboravili svoje mrtve i pridružili se partizanskim kolima. Pravo je čudo koliko naši borci mogu igrati u kolu, čak i poslije tridesetak kilometara marša. Ne događa se često da partizani ovako u posljednji čas spase selo od propasti. Pogotovo ne u ovim krajevima gdje nije bilo većih naših jedinica. Sad svi govore: »Već je i vrijeme da se Bosna i Lika presele i k namana Bilogoru.« Misle da nas ima najmanje tisuću, a ne samo dvije stotine.

Bio je izvrstan objed i sjajan miting. Najbolji od svih mnogobrojnih mitinga na kojima sam dosad sudjelovao. Izredali smo se svi, komesari i komandanti. Mi komesari govorimo uvijek, u povoljnim i u nepovoljnim situacijama; komandanti govore samo u izuzetno dobrim prilikama. To nije pravedno, ali neka im bude . . .

Šteta što moramo otići. Čeka nas dug i naporan put. Pridružilo nam se dvadeset mladih ljudi iz sela. Među njima su i ona dva momka koje je dovela patrola i koji nikako nisu htjeli povjerovati da smo partizani. Sad vjeruju. Svu dvadesetoricu naoružali smo karabinima pisaničkih ustaša, od kojih se ni jedan jedini nije vratio u Pisanicu.

Zaista, to je bio dobar dan za partizane i vrlo sretan dan za stanovnike Baćkvice . . .

Kalnik

*Dragi su mi samo moji domaći motivi,
iskreno volim samo njihove boje
i punim plućima udišem
samo njihove mirise.*

Umoran sam na smrt i neispavan do očaja. Teturam u koloni i drijemam, a kada kolona zastane, udaram nosom o prednji nišan puške, koja se njije na leđima mog prethodnika; bit će da i on spava. S naporom izvlačim teške čizme iz gusta i ljepljivog žutog blata koje beznadno prekriva sav predio - jer mi ne putujemo tvrdim cestama, vučemo se po raskvašenim i razgaženim bespućima. Sipi gusta i hladna jesenska kiša i vлага prodire do koštane srži; sviće bljedunjavaju i krmeljivo jutro, uvod u jedan novi partizanski dan.

Razbijam snenost i palim cigaretu. Danju je pušenje dopušteno. Posvuda naokolo je poznati krajolik, naši pitomi domaći motivi; vinogradi i voćnjaci po brežuljcima, klijeti i tužna osamljena stabla bresaka. Sve je obavijeno rastrganom koprenastom maglom; magla se isparuje iz opojno mirisne kmetske zemlje na kojoj dobro rodi noja . . . Sada su vinogradi i voćnjaci obrani i pusti . . .

Iako je tmurno, kišovito jutro već poodmakle jeseni, u meni se rada radost. Kao da sam s daleka puta i poslije duga izbivanja ponovno došao kući, vratio se u rodni kraj. Lakše izvlačim umorne noge iz ove masne ilovače na poljskoj stazi kojom koračam. I mirisi su ovdje drukčiji, poznatiji i opojniji, kao da je zemlja natopljena vinom iz malih klijeti rasutih po obroncima. Znam sasvim točno kakve su klijeti iznutra i kakav je okus vina, i tvrdoga sira i prostih kobasicu.

U dvorištima seoskih kuća leže hrpe velikih žutih bundeva za svinje, puši se gnojnica i sve je puno trokutastih kokošjih tragova. Pod strehama vise žuti klipovi kukuruza.

Bit će teško ratovati u ovom kraju. Ne pristoji se ovdje ubijati ljude. Ovdje rat još nije ni počeo. Sve je kao i nekad, mirno i neoskrnjeno, zatrpto tajnim nevidljivim velom tihe tuge. Osjećate je posvuda; u kućama i klijetima, pogledima ljudi . . . i kad pjevaju opijeni vinom zaborava i utjehe.

Danas je dvadeseti listopada tisuću devetstvo Četrdeset i druge. To je dan povratka!

Prvi bataljon smjestio se u Mali Poganac. Drugi bataljon u Botinovac, štab Odreda negdje na sredini između jednog i drugog sela. Botinovac i Mali Poganac su vezana sela i nalaze se pod Kalnikom; još je svega tri-četiri sata hoda do Beline tvrđave na vrhu, dakle do krajnjeg cilja našega dugog puta.

Sjedim u čistoj, jednostavno namještenoj sobi kuće Gaje Krajčinovića iz Botinovca. Zadovoljno dimim dobru cigaretu i pomalo pijuckam »tudum« koji mi moj gostoljubivi domaćin stalno natače. Pri tom mi ne vjeruje ni jedne jedine riječi i uvjeren je da sam zamaskirani ustaša. Nabio sam na glavu partizansku kapu i sad se trudim da ga isprovociram. Trud mi je uzaludan, jer Gajo nije rekao još ništa lošega o ustašama ili Nijemcima, ali ni o partizanima. Ni loše ni dobro . . . Govori neodređeno, pitjiski, i ne mogu ga uhvatiti ni za glavu ni za rep. Mora da je neobično ponosan na tu svoju vještinsu da se pravi šeret-budalom. Tako nas dvojica pijuckamo »tudum«, na koji je Gajo također veoma gord, i razgovor teče:

»Slušaj, Gajo!« velim mu s urotničkim prizvukom u glasu, »jesu li u vašem selu već bili partizani? Jesi li ih ikada vidio i razgovarao s njima?«

»Mi smo tu, znate gospodine, po strani od glavnog puta«, odgovara on. »K nama rijetko 'ko i zaluta . . . Tako pijemo pomalo i dijelimo dok još moremo. Za politiku ne vodimo brigu.«

»A da li ti, Gajo, voliš partizane i da li se raduješ što smo došli u tvoje selo i u tvoju kuću?« zapitujem uporno.

»Vraga ja znam kog volim, a kog ne volim! Volim svakog onog 'ko mi hoće dobro - samo takvih je malo onog pak 'ko mi želi зло, čuvam se, ako morem . . . Ali i čuvati se danas je teško.«

»Praviš se da ne znaš za partizane, a nama je dobro poznato da si ti pravi partizanski simpatizer i da vaši domaći partizani, tu gore iz šume, svraćaju k tebi u kuću.«

»Šta bi kod mene tražili. Kod mene još nigdo nije bio ... Za vas otkud morem znati kakva ste vojska? Da nekakova jeste to vidim, ali kakova to ne bih znao reći. 'Ko bi se tu snašao kod tuliko vrsti vojske. Za moje vrijeme, dok sam ja služio, bila je samo jedna vojska.«

Na ormaru su poslagane dunje i kasne jabuke pa u sobi ugodno miriše. Oko stola poredane su široke drvene klupe s naslonom, na zidovima vise obiteljske fotografije obitelji Krajčinović.

Gajina žena ispekla nam je kajganu i skuhala pun lonac krumpira. Nudi me da jedem: »Ij milo rijepice! . . . Rijepica je krumpir.«

Na obroncima Kalnika ima dvadesetak srpskih sela. Njihovi stanovnici govore nekom čudnom štokavsko-kajkavskom mješavinom.

U ovim se krajevima, naoko, još i sad živi kao u mirno doba. U selima rade trgovine i trafike, postoje općine s bilježnicima i pisarima i, što je glavno, s općinskim blagajnama, kojima se obilno koristimo. Pošalješ patrolu u općinu sa zadaćom da zaplijeni novac iz blagajne, spali sve spise, i ako je moguće i općinsku zgradu. Zaplijenjenim novcem patrola kupi u trafici sve cigarete i sav duhan, u trgovini nakupuje šećera u kockama, lampica, baterija i drugih sitnih potreba. Tako poslujemo već počevši od zapadne Bilogore, i sada svaki borac našeg odreda ima u torbici, u svaku dobu, kutiju od sto cigareta i kilogram Šećera. Već su počeli pušiti i nepušači. Blažen ovaj kraj! Samo, kako će dugo potrajati?

Neprijatelj u okolnim garnizonima vjerojatno još nije uspio prikupiti točne podatke o nama. Kad ih prikupi, napast će sa svih strana: iz Križevaca, Koprivnice i s ceste Križevci-Koprivnica. Možda i iz Varaždina . . . U to ne treba sumnjati.

U štabu Odreda interesiraju se za situaciju na putu do vrha Kalnika. Sutra uvečer treba da krenemo. Teren nam je sasvim nepoznat i ne znamo što nas čeka.

Puškaranje je počelo na lijevom krilu. To je prvi okršaj s neprijateljem na obroncima Kalnika, gdje treba izboriti bitku za opstanak partizana i za opći ustank.

Demonja, komandant Prvog bataljona, ustao je, lijeno se protegnuo i samouvjereni rekao: »Ne brinite, sad će ih ja umiriti.« On očito vjeruje u svoje borce i u sebe. Zaista, već za četvrt sata stigla je u štab Odreda obavijest, potpisana Demonjinom rukom, da je Prvi bataljon raspršio neprijatelja koji je pokušao prodrijeti u Mali Poganac, i zarobio petnaest domobrana. Demonja je poslao desetinu da obide protivničke položaje i pripuca im s leđa, onako po partizanski. Stara i prokušana partizanska taktika pokazala se još jedanput vrlo djelotvornom. Čim je desetina zapucala, domobrani su se razbjegali.

Puškaranje je ubrzo počelo i na desnom krilu, kod Drugog bataljona. I na tom je položaju bio prvi okršaj za kratko vrijeme završen. Neprijatelju su naneseni gubici i odbijen je. Povukao se i pripucavao iz daljine.

Stizali su zarobljenici, i s jednog i s drugog kraja rasporeda naših bataljona. Prate ih oznojeni i umorni borci. Preko zarobljenika odmah smo ustvrdili da nas napadaju »koturaši« iz Koprivnice i legionari iz Križevaca. Zajedno ih ima do dvije tisuće. Dakle, dvije tisuće protiv dvije stotine . . . Samo, više vrijedi jedan Demonja nego cijela njihova bojna! I to nije nimalo pretjerano.

Oko podneva počele su tući dvije haubice. Dovukli su ih na cestu Križevci-Koprivnica i pokušali gadati naše položaje. Granate su u visokom luku prelijetale iznad naši eksplodirale negdje daleko u šumi.

Mještani Botinovca i Malog Poganca sada vjeruju da smo partizani. I ta činjenica toliko ih oduševljava da zaboravljuju na opasnost. Obilaze borce na položaju i nude im hranu i piće, skaču oko zarobljenika kao djeca i čude se kako to partizani lako izlaze na kraj s domobranima i kako je jednostavno bahate neprijateljske vojnike pretvoriti u prestrašene i pokorne bijednike. Stari, bradati seljaci, vojnici prošlih ratova, stišću pesnice i groze se prema Križevcima i Koprivnici. »Aha, sad vam se Bosna preselila i ovamo pod Zagreb!« viču pobjedonosno, kao da je rat već pri završetku i naša pobjeda osigurana.

Moj gostoprimec, Gajo Krajičinović, naprsto je pomahnutao od oduševljenja. Oči su mu vlažne od suza (i od tuduma), i lunja kao sumanut od jednog do drugog partizana s demijošnom u jednoj i čašicom u drugoj ruci i nutka ih da piju. Pri tom, od vremena do vremena, stavlja demijoš na tlo i smiješno širi ruke kao da želi zagrliti sve oko sebe. Svojim teškim šakama briše oči i razmazuje suze i znoj po licu. Ćudi se i negoduje što partizani malo piju.

Spustio se mrak i borba je prestala. Imamo petoricu ranjenih i dvojicu poginulih boraca. Ranjenike moramo voziti sa sobom. U ovom kraju nema partizanskih bolnica. Poslije ćemo ih otpremiti u Slavoniju.

Pred nama je jedno neizvjesno partizansko sutra. Noćas naime krećemo dalje prema vrhu Kalnika. Ujutro će neprijatelj vjerojatno ući u Botinovac i Mali Poganac. Ali ljudi su još uvijek puni oduševljenja i ne misle na jutro. Bježat će u šume i skrivat se. Što možemo, drukčije se partizanski rat ne može voditi.

Noć je tamna, bez mjesecine. Napredujemo sporo. Umorni smo od borbe, a put do vrha Kalnika vrlo je naporan. Ne znamo što je pred nama i krećemo se oprezno; moramo biti spremni na iznenadni susret s neprijateljem. Ipak dijemamo hodajući. Partizan može

drijemati u hodu čak i po bijelom danu, kad sja sunce; noću može drijemati i kad se kolona probija po bespuću. Neispavanost je gora od gladi i od svih ratnih poteškoća.

Čim kolona zastane, svi odmah polijegaju i zasprijevaju. Spavaju u blatu, u vodi i na tvrdom šumskom korijenu. Svejedno gdje . . . spavati se može uvijek i svugdje. Postoji samo jedno prokušana sredstvo protiv spavanja - to su hici ispaljeni u blizini; puščani, revolverski ili mitraljeski hici. Smjesta se trgneš, živci se napnu i više ti se ne spava.

Naš bataljon je na začelju. Čelo je zastalo, polijegalo i zaspalo. Sigurno komandant i komesar Odreda ispituju teren. Treba to iskoristiti i spavati. Spavaju borci, spavamo i mi starješine. Starješine ne bi smjeli spavati, opasno je i nije dopušteno. Ali pospanost je jača od osjećaja dužnosti i odgovornosti, jača od svega, osim od straha. Ponekad je jača čak i od straha.

Ležim u blatu, glavu sam naslonio na panj, i sanjam. Moji su snovi uvijek isti. Zapravo, to je uvijek samo jedan san u bezbroj varijacija. San o urednom i čisto presvučenom krevetu u toploj, jednostavno namještenoj, pospremljenoj sobi. Nema opasnosti, nema dužnosti i nema nikakve gamadi, čak ni jedne jedine muhe. I ne moram ustati, tako dugo dok me ne bude volja. Ne moram nikamo ići, nemam baš nikakvih obveza. Naprosto spavam i svjestan sam toga da spavam. Svjestan sam ugode i ljepote spavanja ... i sve je naokolo mirno i spokojno. To je bit svih mojih partizanskih snova. Onda se osjećaj odgovornosti kao crv zarije u moje snove. Čini se da naša kolona već dugo leži i spava. Zašto tako dugo? To je sumnjivo, nešto nije u redu, i sigurno sam ja kriv! Ruje crv u meni i tjera me da ustanem i da provjerim.

Ustao sam i zaglavljao pokraj usnule kolone, gazeći preko ispruženih tijela na šumskome putu. Pred čelnim borcem ispriječilo se stablo bukve. Čela kolone nije bilo. Otišlo je naprijed i odmaklo nekoliko kilometara, dok je začelje spavalo. Probudio sam čelnog borca i odmah se sve objasnilo. Učinilo mu se da je bukovo stablo čovjek, njegov prethodnik u koloni. Stablocovjek stajalo je nepomično, a to je bio znak da kolona stoji. I on je zastao, legao i zaspao, a svi mi za njim, jedan za drugim, kao kad djeca slažu karte ili domino, i kad prvu sruše, ruse se i sve ostale za njom.

Brzo budim borce. Oni grubo psuju i teturaju dalje. Poslije pola sata stigli smo čelo kolone i priključili se. Tamo nitko nije opazio da nas nema.

Pred nama su prve seoske kuće. To je Apatovac, selo na putu za Kalnik. Kolona ulazi oprezno i polako. »Mrtva tišina!« prenosi se zapovijed s čela na začelje. Svi ponavljaju »mrtva tišina, mrtva tišina, mrtva tišina« . . . Tko zna, nema li u Apatovcu neprijatelja.

Planulo je nekoliko hitaca i kolona se uskomešala. Neki pohitaju naprijed da se obavijeste. I onda, poslije tih nekoliko hitaca, opet se s čela na začelje prenosi poruka: »Zarobili smo domobransku satniju.«

Satnija je zanoćila u apatovačkoj školi. To je konjička satnija iz Varaždina — samo bez konja — koja je stigla prošle noći. Imala je zadaću napasti nas s leđa rano ujutro, čim svane, u našim bazama Botinovcu i Malom Pogancu. Naša patrola iznenada je naišla na domobranskog stražara pred školskom zgradom. Propuškarali su se i odmah je sve bilo gotovo.

Zapovjednik satnije, domobranički poručnik A. N., završio je školu u Stockerau. U džepu nosi ljubavna pisma nekakve Mitzi iz Beča i Hitlerovu fotografiju. Za ljubavna pisma Mitzi iz

Beća manje-više, a što se tiče Hitlerove fotografije!? . . . Bolje bi mu bilo da ju je ostavio u kasarni iznad noćnog ormarića.

Imamo desetak ranjenika i isto toliko bolesnika. Jovica, lječnik našeg odreda, ima pune ruke posla. Mora previjati i njegovati čak i ranjene domobrane. Inače, on je student medicine druge godine. Nije lako biti ranjeni partizan. Bolnica ovdje nema. Sve nepokretne ranjenike i bolesnike morat ćemo hitno uputiti u Slavoniju. To nije jednostavno. Treba se probijati najprije preko ceste J pruge Križevci-Koprivnica na zapadnu Bilo-goru, poslije toga preko ceste i pruge Bjelovar-Đurđevac u istočnu Bilo-goru, i napokon preko ceste i pruge Daruvar-Đulovac u slavonska brda gdje su partizanske bolnice. Zaista nije lako biti partizan! Među ranjenicima je i Demonja. Ranjen je nesretnim slučajem. U gužvi koja je nastala kada smo zarobljavali satniju jedan naš puškomitrailjezac nehotice je okinuo. Metak je pogodio Demonju u lijevu nogu i prošao kroz meso. Rana nije opasna, ali Demonja ipak mora u bolnicu. Nepokretan je.

Sada svaki borac tegli dvije do tri puške, mnogo municije i druge ratne opreme. Ovdje ima tri puta više oružja nego partizana, a to nije dobar znak. Uništavati puške i municiju ne smijemo, iako imamo za to veliku volju. Protivi se partizanskom načelu. Morat ćemo zakopati oružje, iako ni to baš nije u skladu s našim običajima. Sudbina da bude zakopan stiće će i naš teški mitraljez »Schwartzlose«, kojem smo se noćas, kad je zaplijenjen, toliko radovali. Naše kolone moraju biti vrlo brze i pokretne. Zato je za nas prikladno samo lako pješačke naoružanje.

Tu su i zarobljenici. Ima ih više od stotine i ako ovako potraje uskoro se neće znati tko koga vodi, mi zarobljene domobrane ili oni nas. Zarobljenog domobrana možeš se riješiti na tri načina: da ga pustiš, da ga pretvoriš u partizana ili da ga ubiješ. Četvrti način još nije otkriven. A nama bi trebao upravo taj četvrti, još neotkriveni način. Pustiti ih, opasno je. Njihovi garnizoni su blizu i neprijatelj bi o našem odredu vrlo brzo doznao mnogo toga što ne zna i što je bolje da i ne dozna, ili da ne dozna odmah. U partizanima ne želi ostati ni jedan jedini od svih stotinu zarobljenika. Pitali smo ih sve do jednog, čak smo ih molili i nagovarali. Neće. Ubiti ih također ne možemo, nemamo pravih razloga. I tako ih vučemo sa sobom i gubimo s njima vrijeme. Po svoj prilici ćemo ih morati pustiti. Šteta što ih ne možemo zakopati kao puške i municiju! Kad se pojave domobrani u gaćama, po ovom kišnom jesenskom vremenu, bit će to u ovim krajevinama novost i atrakcija. Jedina dobra strana toga prisilnog rješenja.

Sve je to šala, a zbilja je da smo sasvim iscrpljeni i da se jedva vučemo.

Prema otprije određenom planu Štaba Odreda morali bismo odmah nastaviti put do vrha Kalnika. Jer, vrh Kalnika nije samo puki simbol i ne radi se o našem kapricu da na najvišu kotu zataknemo partizansku zastavu kao znak naše nazočnosti u ovim dosad neoslobodenim krajevima ... Na vrhu Kalnika su šume. To je jedini prikladni teren na kojem možemo organizirati početne baze, dok ne izvojujemo pravo boravka u selima. Nama su takve, relativno najsigurnije baze potrebne za odmor poslije borbe i za prikupljanje novih snaga. Osim toga, treba pohvatati veze s partijskom organizacijom koja djeluje na tome terenu i s nekoliko gerilskih skupina koje operiraju u okolini. Zasad smo još sami i sve je nepoznato i neizvjesno.

Komandant i komesar Odreda dugo su vagali situaciju prije nego što su donijeli odluku. Odluka je da se vratimo u Botinovac i Mali Poganac, da se probijemo nazad na Bilogoru i

odande pošaljemo ranjenike i bolesnike u Slavoniju. Na Bilogori Odred će se nekoliko dana odmarati.

Vratiti se u Botinovac i Mali Poganac znači ponovno prihvati borbu s neprijateljem s kojim smo se jučer cijeli dan tukli.

Pada kiša, a zarobljeni poručnik ima dobru vojničku kišnu kabanicu. Dobre kišne kabanice imaju i trojica zarobljenika podoficira. Mi kisnemo, a oni ne kišnu. Kabanice im još nisu oduzeli, ili zbog pretjerana obzira, ili naprsto zato što se nitko nije sjetio. I tako se, sasvim prigodno opremljeni, vuku zajedno s nama nazad u Botinovac i Mali Poganac kroz debelo i masno, ljepljivo žuto blato kalničkih vinograda, kao da je sasvim normalno i u redu što oni ne kišnu a mi kisnemo. Jedino poručnik ima nekih poteškoća. Njegove kicoške čizme, s naboranim sarama, skližu se i on ponekad četveronoške puzi uzbrdo, kao dijete. Nisu to čizme za pješačenje po blatu nego za jahanje. On je, da ne zaboravimo, konjički časnik (bez konja).

»Treba im uzeti regenmantle«, kaže moj drug iz bataljona, »i to iz slijedećih razloga: prvo i prvo, regenmantli su nabavljeni za narodni novac, a narodna vojska smo mi, a ne domobrani. Prema tome, ti regenmantli su naše vlasništvo; oni su ih samo prisvojili. Drugo i drugo, htjeli su nas ujutro napasti s leda i pobiti. Da su uspjeli, hvalili bi se po svim varaždinskim birtijama i pravili se junacima. Možda bi dobili i odlikovanja. Treće, oni su domobrani, to jest naši neprijatelji. Četvrto poručnik nosi u džepu Hitlerovu sliku i treba mu skinuti ne samo regenmantl nego i glavu.«

»A ljubav s Mitzi iz Beča i njezina pisma?« upitam. (Pisma su bila u istom džepu u kojem i Hitlerova fotografija). »Što će Mitzi misliti o nama ako njezin poručnik pokisne i dobije kihavicu?« »To je četiri prema jedan u korist oduzimanja kabanica«, odgovori drug iz bataljona.

Tako su poručnik i njegovi dočasnici ostali bez kišnih kabanica, i mi više ne kisnemo . . . Surov je rat!

U Botinovac i Mali Poganac ušli smo rano ujutro zajedno s križevačkom legijom i koprivničkim »koturašima«. Mi s jedne, oni s druge strane . . . Propuškarali smo se onako s hoda, i legionari i »koturaši« smjesta su se razbjezali. Oni koji nisu uspjeli uteći povećali su ionako veliko brojno stanje naše zarobljeničke kolone. Borba je opet trajala do mraka i opet su bez prekida sa svih naših položaja stizali novi zarobljenici. Mještanima naših sela (jer Botinovac i Poganac su naša sela) postalo je već pomalo i smiješno kako mi lako izlazimo na kraj s ovom službenom NDH-azijskom vojskom. Moj Gajo Krajičinović, kao i jučer, hoda po selu s čašicom i demižonom. Nudi nas da gucnemo, a sam piće kao smuk, i to pravi nepatvoren i »direktor«, od kojeg ga uopće ne boli glava.

Gerilski život

Uvjeti za pisanje dnevnika, ovdje na Kalniku, vrlo su loši. Svakoga dana, doduše, dogodi se ponešto što bi vrijedilo zabilježiti ali, ako i uhvatim malo slobodnog vremena, obično sam toliko umoran da zaista ne nalazim u sebi snage odrvati se neodoljivoj potrebi organizma za snom. Zapamtit će sve što je zanimljivo pa će naknadno opisati kad nastanu bolji dani . . .

Moj partizanski staž traje već više od deset mjeseci. Ratovao sam na Baniji i Kordunu i nešto malo u Bosanskoj krajini. Ne može se reći da to nije bio pravi partizanski rat! Banijski su se partizani služili partizanskom taktikom iznenadnih prepada, postavljali su zasjede, naglo se pojavljivali tamo gdje ih nitko nije očekivao i naglo iščezavali. Sjećate se kako smo se maskirali u domobrane i tako se do maksimuma smiono i drsko koristili nečuvenim ratničkim varkama koje su uvijek davale izvrsne rezultate!? Ako ikada tko bude obrađivao iskustva partizanskog ratovanja, ne bi smio mimoći nas banjiske partizane i mnoge naše tipično partizanske i gerilske pothvate iz prve godine ustanka. Ali pravi gerilski život upoznao sam tek ovdje na Kalniku. Ovdje nema oslobođenog ni poluoslobođenog teritorija. Nama partizanima pripada upravo onoliko terena koliko možemo pokriti dometom svojih pušaka i mitraljeza i obraniti u svakidašnjoj izravnoj borbi s neprijateljem. Ovdje neprijateljska ofenziva traje neprekidno. Na Baniji i Kordunu govori se: »martovska ofenziva«, ili »proljetna ofenziva«, a kad ofenzive prođu, na oslobođenom teritoriju opet dulje vremena vlada mir i partizani se bore samo kad napadaju neprijateljske objekte. Kod nas borba traje bez prestanka i puške se nikada, ni danju ni noću, ne nose na ramenima nego uvijek »na gotovs«.

Kako to izgleda u praksi, teško je opisati. Možda otprilike ovako: Vodimo borbu od jutra do mraka; napadamo, izmičemo i manevriramo, a kad padne suton, »odskočimo« pedesetak kilometara u nepoznatom smjeru, razorimo negdje prugu, ulovimo teretnu ili putničku kompoziciju, likvidiramo oružničku postaju. Poslije se opet izgubimo, odahnemo sat-dva i ponovno prihvaćamo borbu ili izmičemo, jer je neprijatelj već otkrio naše položaje. Mi pješačimo, oni putuju kamionima. Poslije cijelog dana borbe marširamo šumskim stazama i bespućima, na smrt umorni i iscrpljeni, da nekako zametnemo trag, a naši neprijatelji odlaze kamionima na večeru i spavanje u obližnje garnizone, dobro se naspavaju i ujutro svježi i siti opet dolaze kamionima do naših položaja. Već prije podneva borba ponovno počinje. Neprijateljska uporišta načičkana su posvuda oko nas. Nema mjesta na Kalniku i u okolini do kojeg ne dopire topovsko tane ispaljeno iz bilo kojeg uporišta, i to ne iz dalekometnog topa. Svi mi borci Kalničkog odreda imamo kondiciju maratonskih trkača. Za nas je tridesetak kilometara marša obična štajnja. Ne svlačimo se i ne izuvamo danima, spavamo usput, kad kolona zastane koju minutu, ili naprsto hodamo i spavamo. Kad mi se pruži prilika, izujem svoje francuske čizme od ruske juhtovine i svučem hlače. Tada dolazi na red bolna procedura odmatanja zavoja s čiravim i gnojnim nogu. Od kukova do stopala na objema nogama imam stotine gnojnih rana. Zavoji se zapeku i slijewe, noge svrbe i bole; sličim pobožnom, strpljivom Jobu kojega je gospod Bog iskušao na taj odvratan i sadistički način. Ovo moje tužno stanje ljudi iz naroda zovu jednostavnim imenom »mokri svrab«, i nikome ne pada na um da me zbog »tričavih« stotinu čireva i gnojnih rana smatra bolesnim. Osim toga imam i žuticu. Žut sam kao žganac ili kanarinac i stalno imam temperaturu. Morao bih ležati i dijetalno se hraniti. Zamislite tu ideju: ležati i dijetalno se hraniti na Kalniku! Da to nekome kažem, smatrali bi da sam šenuo - i imali bi pravo. Valja pješačiti ako se želi živjeti! Život, to je gibanje; mirovanje je smrt! Tu znanstvenu definiciju života i smrti treba na Kalniku shvatiti bukvalno.

Sreća što ovdašnje neprijateljske jedinice nemaju ratnog iskustva. Nisu još upoznale partizansku taktiku. Lako izlazimo s njima na kraj. Dosad smo ih potukli u svim okršajima i svaka akcija potpuno nam je uspjela. Zato nam je moral, može se reći, na visini. (Moj moral je, iskreno govoreći, ispod svake kritike, ali samo zbog čireva i žutice).

Ljudska izdržljivost, kao što je poznato, ipak ima granica. Zbog toga ni partizani Kalničkog odreda ne mogu vječno i bez predaha pješačiti, bdjeti i boriti se. Kad se toliko umorimo da zaista nismo više sposobni ni za što, mi prelazimo prugu i cestu Križevci-Koprivnica i odlazimo na Bilo-goru. Sve je relativno! Na Baniji i Kordunu misle da je Slavonija vrlo nesiguran kraj. U Slavoniji smatraju da je Bilogora »vruće tlo«. Naše kalničko iskustvo pokazuje naprotiv da je Bilogora pravi partizanski Eldorado . . . Bilogora i Kalnik, to je kao neutralna i ratna zona. Na Kalniku je uvijek borba, na Bilogori zatišje. Moje je mišljenje da neprijatelj predlaže nijemi prešutni sporazum: Bilogoru nam prepušta, ali zato Kalnik ne da ni po koju cijenu. Partizani iza ceste i pruge Križevci-Koprivnica uopće ih ne uzbuduju, no čim prijeđu graničnu liniju prema obroncima Kalnika, i dalje na sjeverozapad, počinje ogorčena bitka. Sve što je preko ceste i pruge, to su neuralgične točke. Priznajemo da nam je na Bilogori lijepo i ugodno, ali na ovakav sporazum ipak ne možemo pristati, jer naš cilj je Kalnik. Bilogoru smatramo već osvojenom.

Inače, u Odredu ima promjena. Prišle su nam tri gerilske skupine koje se u ovim krajevima bore još od 1941. Kažu da dolazak našega odreda za njih znači oslobođenje. Dojadila im konspiracija, zaželjeli se otvorene borbe i slobodnog života među svojima. To su ludbreška, kalnička i bilogorska grupa; svih zajedno ima ih oko pedeset. Većinom su to seljaci iz okolice te radnici i studenti iz obližnjih gradova. Svi su predratni članovi Partije i SKOJ-a ili simpatizeri. Dobro poznaju ovaj teren, a to je za nas vrlo važno.

Poslije njih pojavila se na Kalniku četa Kordunaša. Doveo ih je Izidor Štrok, španjolski borac i kordunaški komandant bataljona. Zapravo, oni su doputovali vlakom! U ovim krajevima događaju se kojekakva čuda, pa se, eto, može dogoditi i to da partizani putuju željeznicom. Vlak su zaplijenili negdje usput, i kako je Štrok čovjek izvanredno poduzetan i dovitljiv, iskoristio je tu okolnost, ukrcao svoje Kordunaše i krenuo na put pun neizvjesnosti. Došli su do Ivana, iskrcali se, skinuli vlakovođu i strojvodu, dobro naložili lokomotivu i cijelu kompoziciju poslali u Varaždin (naravno praznu) kao partizanski pozdrav građanima. Ne zna se kakva je sudbina zadesila taj vlak-fantom. Po svoj prilici se negdje zaustavio.

Dolazak Kordunaša sa Štrokom na čelu uzrok je jednom sasvim neobičnom slučaju, jedinstvenom u našem ratu, a možda i u povijesti ratova uopće. Štrok je, naredbom Štaba II. operativne zone (Kalnički odred je pod komandom toga dalekog i nepoznatog štaba), postavljen za komandanta Kalničkog odreda! Do te zbrke došlo je jednostavno zato što štab zone ni od koga nije obaviješten da je Kalnički odred »kidnapirao« Jerkovića, koji je preuzeo čast i dužnost komandanta. I tako imamo sada dva komandanta! Problem je naoko težak i nerješiv, ali partizani su čisti praktičari, nisu opterećeni vojničkim načelom subordinacije, i tako je naprsto do daljnjega ostavljen status quo i mi se borimo protiv »nadmoćnog neprijatelja« pod dvostrukom komandom. Štrok i Jerković se savršeno slažu i poštuju, zajedno rješavaju stvari, a jamstvo takva složnog društvenog rada, dobrih odnosa i zdrave atmosfere u štabu svakako je Joža Horvat, politički komesar Odreda.

Dolaskom ovdašnjih gerilskih grupa i Kordunaša Odred je brojčano ojačao. Pristupaju nam danomice i mladi ljudi iz kalničkih i bilogorskih sela. Nastali su uvjeti za reorganizaciju. Osnovan je treći bataljon. Za komandanta novoga bataljona postavljen je Stevan Došen. Za

komandanta Prvog bataljona, umjesto ranjenog Demonje koji je prebačen u Slavoniju, postavljen je Stojan Komljenović-Čoka. Došen i Komljenović su banijski proleteri.

Štab Odreda uspostavio je veze s partijskim organizacijama. Sav taj teren pokriven je partijskim celijama i komitetima (općinskim, kotarskim i okružnim). Najbolja je veza s O. K. Varaždin. Na njihovu području ratujemo. (Kad smo na Bilogori, surađujemo s bjelovarskim O. K.). Sekretar O. K. Varaždin je Stjepan Ivić-Mali, članovi su Stjepan Puklek-Jura, Gabrijel Santo, Joža Čuljak-Crni i još nekoliko drugova kojima ne znamo imena. Dobro je imati vezu s Partijom, no istodobno to uvijek rađa i nove zadatke. Nije dovoljno što ratujemo i pješaćimo do besvjести, sada uz to još osnivamo po selima narodnooslobodilačke odbore i odbore Frante. Dakle, mučimo se, ali i napredujemo. Bitka za Kalnik traje i na vojnom i na političkom polju.

Ima i dobrih dana na Kalniku

Naš omiljeni sport je lov na vlakove. To je naročita i zaista vrlo uzbudljiva vrsta lova. Mi neobično volimo hvatati putničke i teretne kompozicije i, kada krećemo u akciju na prugu, ne smatramo da idemo na zadatak, jer za nas je takav pothvat užitak i zaslужena naplata za mučan i težak život. Vlakovi se love ovako: Najprije se minira pruga na dva mjesta. Između jednog i drugog miniranog mesta ostavi se razmak dovoljan da u nj komotno stane cijela kompozicija. Kada vlak nađe, mineri dignu prugu na udaljenjem kraju. Vlakovoda i strojovoda vide i čuju eksploziju i odmah zakoče. To je i predviđeno! Vlak mučno zaškripi, vagoni se lagano sudare na spojnicama, i zatim se polako zaustavi. Stoji čas-dva na mjestu i, kako se ništa osobito ne događa, ludo se ponadaju da neće biti napadnuti i pokušaju pobjeći natraške. U tom času grunu mine straga i - ulovljeni su. Mogu se jedino vozati naprijed i nazad između polomljenih tračnica.

Mi ležimo blizu pruge, na nekom zgodnom položaju, i čekamo strpljivo. Potrebna je velika strpljivost, kao i u svakom lovnu, jer u NDH ne poštuju vozni red i ne može se znati kada će vlak naići! Čim posljednja mina grune, pustimo plotun po krovovima vagona. Dobro pazimo da ne pogodimo putnike, oni su nam potrebni živi i zdravi, a i iz humanosti. Pošto je plotun ispaljen, odmah jurnemo. Sve je to vrlo uzbudljivo iz više razloga. U prvoj redu, nikad se ne može unaprijed znati što ima u kompoziciji! Može biti oružje i municija, ili transport vojnika, može biti meso ili brašno, a mogu biti i dječja kolica. To je lutrija! Mi najviše volimo putničke vlakove. Pretraga vagona putničkih vlakova zanimljiva je i uzbudljiva. Nađe se u njima ustaša, njemačkih vojnika, policijskih agenata, gestapovaca, domobrana i domobranskih časnika, običnih švercera, nakupaca, zemprovaca i drugih zanimljivih bića. Sve živo i neživo iskrcamo, a vlak zapalimo. Civilima održimo govor - uvijek ti govor! — i pustimo ih da idu svojim putem, pješice. Oni ne odlaze praznih ruku i ne treba ih sažaljevati! Dopuštamo da ponesu živežnih namirnica zarobljenih u vlaku koliko im »slabe sile« dopuštaju. Da im susret s partizanima ostane u što ljepšoj uspomeni . . . Kako su moćne te njihove »slabe sile«! Dirljivo je promatrati kako građani razvlače živežne namirnice i vuku ih na leđima, u količinama i težinama kojih se ne bi postidio ni mnogi profesionalni dizac utega. Mnogo može čovjek ponijeti kad nosi za sebe. Glad vlada u NDH.

Noćas je naš bataljon ulovio bas takav putnički vlak.

»Uhvatili smo generala«, javili su mi. »Dođi da ga vidiš, tu je u klijeti«, pozvali su me.

General, čak ako je i običan domobranski, nije mačji kašalj, i ja sam ustao i pošao.

Posvjetlim ga baterijom i odmah ustanovim da nije general nego bojnik. Viši domobranski. Časnici prilično su nakićeni kojekakvim gajtanima i rojtama, pa su naši partizani mislili da imaju u rukama generala. »Nije general nego običan bojnik!« objasnim im razočarano i onda ga pogledam u lice. Preda mnom je u slici i prilici stajao moj trafikant iz Zagreba, odjeven u pravu časničku odoru, s pravom k. u. k. telericom na glavi i bojničkim zvjezdicama pod grlom. Zanijemio sam i gledao zapanjeno.

»Pa vi ste držali trafiku u Zvonimirovoj ulici«, izustim napokon.

»Je, držal sem trafiku«, prizna bojnik. »Ja se vas sečam. Pušili ste ,Ibar' cigarete« . . .

»Ibar! Svaki dan jednu kutiju ,Ibra' za pet dinara«, razveselim se, sjećajući se starih, dobrih vremena.

»Pa kako to da ste sada bojnik?« upitam ga.

»Dal sem se reaktivirat«, odgovori bivši trafikant.

Morao je, dakle, početi rat, morala se dogoditi okupacija zemlje i morali su poteći potoci krvi da bih saznao što se krije iza starog trafikanta iz Zvonimirove ulice, pokraj »Union« kina . . . Nikada ne bih pomislio, ni u snu.

Odveo sam ga u bazu i počastio ukusnom kokošjom juhom i kuhanom kokoši. Kuhane kokoši sada su u Zagrebu rijetkost i ne jedu ih čak ni bojnici, ako nisu na terenu. Jeo je velikim tekom.

»Hoćete li još komadić?« ponudio sam ga.

»Je, prosil bi još jedno krilce«, nije se dao dugo nuditi.

»Vidite kak čovek može imati sreću v nesreću«, rekao je kad je pojeo krilce. »Vrag zna kaj bi ovi vaši dečki z mene naredili da se nisem na vas nameril!« . . .

Bila je to naivna domobraska provokacija.

»Mi svakom po zasluzi«, odgovorim strogo. »Ako niste nikoga zaklali ili ubili, skinut ćemo vas do košulje i gaća i poslati u Križevce.«

»Kaj, to delate i z višim časnikima?« upitao je s nevjericom u glasu.

»I s višima i s nižima . . . Viši časnik, skupocjenija odora.«

»A kakva je vaša šarža, ak smem pitat?« vješto je promijenio temu. »Vidite, ja nisam znal da ste i vi v šumi med odmetnikima, kak bi rekeli.«

Riječ »odmetnici« očito ga je zbulila.

Održao sam mu miting . . . To je partizanska, a osobito komesarska dužnost. Prenoćio je, a ujutro pronašla se za njega nekakva stara domobraska odora u najbjednjem stanju. Presvukao se, odrezao iz grma podeblju batinu i pognute glave krenuo za Križevce.

Kada prijeđemo s Kalnika na Bilogoru, često bataljon zanoći u Šandrovcu. Šandrovac je selo izvan ceste; u njemu caruju vječni mir i vječno blato. Blato je visoko do koljena, žitko i vrsno, kao vrhnje šandrovačkog učitelja kod kojega se uvijek smješta naš štab. Štab je obično tamo gdje se najbolje jede i spava! Zato Što u Šandrovcu vlada vječno blato, postoji u narodu izreka »Ajd u Šandrovac po kremenje!« Jer u Šandrovcu bi lakše našao slonove nego i jedan jedini najsitniji kremenčić, osim u kakvu seljačkom upaljaču. Uvijek će se sjećati Šandrovca, sela u kojem vlada mir i spokoj, i seoskog učitelja, prijazna i gostoljubiva čovjeka koji nas izdašno gosti kobasicama, krvavicama, sirom i vrhnjem, jabukama, orasima i medom; a sve je prvorazredne domaće kakvoće.

Prigodom takva jednog ugodnog boravka u Šandrovcu, pošto se bataljon dobro najeo, naspavao i izdosađivao, krenuli smo u napad na vlak koji vozi prugom Đurđevac-Bjelovar. Napad je uspio i, između mnogih vrijednih stvari koje se uvijek nalaze u vlakovima, zarobili smo domobranskog satnika K. Upravo tome domobranskom satniku K-u posvećujem ovih nekoliko redaka ratnog dnevnika. Doveli smo ga u Šandrovac. Satnik K. je sedamdesetogodišnjak, ali još uvijek u aktivnoj, to jest djelatnoj službi. Položaj u vojsci mu nije osobit; on je vojni referent u Đurđevcu, ali ako se uzmu u obzir njegove časne godine i časne sjedine, onda je svakako hvale vrijedno što je uopće još u bilo kakvoj službi, pogotovo u ovim teškim ratnim vremenima. Satnik je, naravno, bivši austrougarski k. u. k. oficir i dolaskom NDH izvukao se iz mirovine i ponovno stupio iz pasive u aktivu.

Starac je inače impozantan. Visok je dva metra i nosi izvrstan novi časnički šinjel. Taj šinjel je jedina vrijednost koja se na njemu može naći i poslije najpomnije pretrage.

Ćaskali smo sa satnikom krčkajući pomalo učiteljeve orahe do jutra i tako sam saznao da je on brat mojega nekadašnjeg profesora iz crtanja. Taj profesor iz crtanja progonio me kao vrag grešnu dušu kroz sve razrede niže gimnazije, jer sam bio totalni antitalent za tu plemenitu vještinstvu ili umjetnosti, i sad se, eto, njegov brat našao u mojim rukama kao oficir neprijateljske vojske. Linija Narodnooslobodilačke borbe ne dopušta da se ljudi kažnjava zbog krivice svojih najbližih. Niti mogu kazniti svojega profesora, sve kad bi se i nalazio u mojim rukama, što mu je brat neprijateljski oficir, niti pak smijem kazniti zarobljenog satnika što me je njegov brat progonio kao vrag grešnu dušu.

Zato sam poslije ugodna časkanja sa satnikom, koje je potrajalo do zore, naručio udobne saonice, posjeo ga u njih, osobno ga brižljivo potrpao u tople gunjeve, da ne nazebe, dao mu na put - neka mu se nađe - tisuću kuna i uputio ga u Đurđevac na dužnost. Morao mi je dati poštenu časničku riječ da će izručiti moje srdačne pozdrave i poštovanje svojemu bratu, profesoru.

Ne znam bih li trebao spomenuti da je ipak ostao bez svojega novog šinjela i odore. Odjenuli smo ga, siromaha starog, u neke dronjke, koji su mu, jer je bio zaista napadno visok, sezali do koljena. Istini za volju treba reći, satnik K. za nas je bio slab plijen. Koristi nije donio bogzna kakve, a stajao je prilično truda i troška. Osobno je prošao izvrsno i sigurno će se dugo sjećati dana kad su ga zarobili partizani Drugog bataljona Kalničkog odreda. Proveo je cijelu noć u društvu ugodnih i ljubaznih mladih ljudi u toploj gostinskoj sobi šandrovačkog učitelja, izjeo je tom prilikom mnoštvo đakonija, uključujući orahe i medenjake, narazgovarao se i još dobio tisuću kuna za put. Ovako nešto lijepo i u isto vrijeme uzbudljivo teško daje ikad prije doživio. Do smrti će pričati svim svojim znancima kako je zapao u partizansko zarobljeništvo i tko zna kako će iscifrati tu svoju priču. Na taj način bit će, vjerojatno prvi put u životu, interesantan. Nikad se ne zna što se može zarobiti u vlaku! Lutrija!

Naš bataljon zaista je pravi željeznički bataljon. Ovaj put napali smo željeznički tunel kod Mišulinovca i to, može se reći, slučajno.

Moj novi komandant Joka, bivši barjaktar i puškomitrailjezac, i ja dogovarali smo se što da napadnemo. Na Bilogori je tako. Možeš napasti sve što ti padne na pamet i nema straha da napad neće uspjeti. U obzir su dolazila dva objekta: posada u Sirovoj Kataleni i posada koja osigurava tunel na Mišulinovcu. Odlučili smo se za tunel, naprsto zato što nam je bio bliže ... I još nešto: napad je izvršen u po bijela dana, točno u podne. Partizani obično napadaju noću,

ali kako je postojala opasnost da će se domobrani noću posakrivati, odlučeno je da ih pokušamo pohvatati

danju. Napad je tekao točno po planu. U 12 sati bataljon je izbio na hrbat tunela i onda se pola boraca sjurilo niz jednu a pola niz drugu stranu brda na prugu, i akcija je bila završena. Svi domobrani, na čelu sa svojim zapovjednikom, pohvatani su živi i zdravi. Pucali nisu, ili nisu htjeli ili nisu dospjeli. Komandir Druge čete Miloš Kreća zarobio je jednog domobrana - sa samim revolverom na dvije stotine metara daljine. Takvo zarobljavanje može se smatrati raritetom, jer domobran je držao u rukama pušku, a puška nosi 2.000 metara, dok vojno-državni pištolj Miloša Kreće ne nosi dalje od pedesetak metara. Kreća je zaurlao »Predaj se!« i domobran, do koga je jedva dopro glas, odmah je poslušno odbacio oružje i podigao ruke . . . Nema ih mnogo, samo četrdeset domobrana, zajedno sa zapovjednikom.

Zapovjednik je pričuvni domobranski satnik O., po zanimanju u građanstvu hotelijer iz Osijeka. Možete zamisliti kakav je to zapovjednik i kakva je to satnija!

Svukli smo ih do gaća i pustili. Sutra će vjerojatno opet osiguravati tunel. Ako nam bude usput, posjetit ćemo ih. Sad se pozajmimo sa zapovjednikom pa će nam biti lakše. Mogli smo ga zadržati za štapskog kuhara, sigurno se, kao hotelijer, razumije u kulinarsko umijeće.

Opisao sam, ukratko, ovih nekoliko veselih i donekle romantičkih događaja iz borbe i života našeg bataljona. Inače, život na Kalniku je, vjerujte mi, vrlo težak i mukotrpan. Tko zna što će biti sutra!

Crna legija

»Evo zore, evo dana; evo Jure i Bobana«, pjevaju crni ustaše i jurišaju na naše položaje. Zapravo, oni i ne jurišaju, oni naprsto nadiru. Naši su položaji bolji od njihovih. Onaj tko se brani u početku je obično uvijek u povoljnijem položaju od napadača. Ali napadač zato ima psihološku prednost. Tučemo ih iz pušaka i puškomitraljeza, i ne može se reći da naša vatra nije djelotvorna. Ginu prilično, no njihovi streljački lanci, iako prorijeđeni, napreduju jedan za drugim uzbrdo prema nama; potiskuju nas prema vrhovima Kalnika. Nije to uobičajeno vojničko nastupanje, kao kod Nijemaca. Vojnički nastupati znači organizirano napredovati prebacujući se s položaja na položaj, sve bliže cilju, pod zaštitom vatre.

Crnolegionari se ne prebacuju, oni nadiru hodajući uspravno i pucajući preda se. Slično kao i partizani.

»Jesu li crnolegionari hrabri?« upita me mali Valent. Valent je dvanaestogodišnji štapski dječak koji nema druge dužnosti nego da postavlja kojekakva pitanja. »Ostavi me na miru, baš me briga«, odgovorih. Poslije, za vrijeme kratkog noćnog predaha, umjesto da spavamo počeo sam razmišljati kako bi trebalo odgovoriti na Valentovo pitanje.

Zaista, jesu li crnolegionari hrabri?

Jučer je počela ozbiljna neprijateljska ofenziva na Kalnik. To nisu više ustaše i domobrani iz okolnih garnizona, s kojima se već dva mjeseca poigravamo oko Kalnika i Bilogore; to je Francetićeva Crna legija. Povukli su je iz Bosne i poslali ovamo sa zadaćom da nas likvidira.

Crna legija je najelitnija ustaška postrojba. Upotrebljavaju je samo u borbama na najkritičnijim terenima, ili u kaznenim ekspedicijama. Kalnik je sada za njih kritičan, jer je blizu Zagreba; toj činjenici treba da zahvalimo što su nas počastili Francetićevim ustašama. Legija je formirana od nekoliko tisuća divljaka iz vjerski i nacionalistički najzadrtijih i najzatucanjijih sredina. To su primitivni gorštaci, zaluđeni od katoličkih popova i kasnije korumpirani pljačkom i pokoljima. Nose crne ustaške odore i za vrijeme borbe uvijek su pijani. Kada napadaju, iz njihovih se redova ori divlja, sumanuta rika i teško ih je zaustaviti. Oko vrata vise im križići, a u lisnicama i notesima imaju svete sličice. Tko zna, možda im je negdje u zamagljenoj svijesti zaostao fratarski nauk o svetoj misiji da uništavaju bezbožnike, misiji koju svaki dobar katolik i Hrvat (a po njihovu najbolji Hrvati i katolici jesu ustaše) treba obavljati za Crkvu, poglavnika i hrvatsku državu.

Zapovjednik im je ustaški pukovnik Jure Francetić. Njegov zamjenik je ustaški bojnik Rafael Boban. Obojica su emigranti. Francetić je, kako ustaške novine pišu, najzaslužniji za osnutak Crne legije i za sve njezine uspjehe. Također pišu da je njihov »dični« Jure sin dobre hrvatske i katoličke obitelji iz krsne Like. Kod njih je sve dično i kršno. Inače, taj je čuveni krvolok nekada bio student. Sudjelovao je u frankovačkim terorističkim akcijama i tako kao frankovački terorist emigrirao u Italiju. Iz Italije se povremeno ilegalno vraćao u Jugoslaviju. U ustaškim emigrantskim logorima doškolovao se za današnje zadaće koje zdušno izvršava.

Rafael Boban, njegov zamjenik, koliko se zna, živio je u Belgiji kao ekonomski emigrant. Tamo su ga ustaše zavrbovali i stvorili od njega koljačkog zapovjednika. Jučer su provalili u selo Kalnik i dali strijeljati učitelja i učiteljicu, iz čista mira. Nisu bili partizanski pomagači. Strijeljali su ih naprsto radi zabave.

Što je hrabrost? Čitao sam Tolstoja. On ne priznaje romantičnu ratničku hrabrost. Priznaje samo onu svakidašnju običnu vojničku hrabrost koja se očituje u pomalo fatalističkom obavljanju teških i opasnih ratničkih dužnosti. Njegovi primitivni i iskusni kavkaski oficiri i vojnici-mužici žive i ratuju kao ratnici i junaci, no uopće im i ne pada na pamet pitanje jesu li hrabri. Kad mogu, oni čuvaju glave; kad moraju, oni ih izlažu i najvećoj opasnosti. Vidio sam mnogo takvih boraca i kod nas. Po mojoj mišljenju takva hrabrost je velika ratnička vrlina. Ali treba reći da hrabrost mora predstavljati spremnost da se žrtvuje život za plemenite ciljeve. Kada čovjek čini smion pothvat, čak takav pothvat kojemu se svi dive, onda je hrabar, ali samo uz uvjet da je svjestan plemenitosti i korisnosti cilja za koji se žrtvuje. Uvjeren sam da i takav čovjek osjeća strah. I te kako ga osjeća. Nikome nije ugodno kad mu kugle zvižde oko ušiju i bombe praskaju oko njega. Svatko se boji smrти, to je u ljudskoj naravi. I kad ipak, i unatoč tome što mu je život u smrtnoj opasnosti, predano vrši svoju dužnost, čak i više nego što mora, onda je to zaista hrabar čovjek. Promatrana s te točke gledišta, hrabrost je svladavanje straha. Onaj tko ne poznaje osjećaj straha ne može biti hrabar. Ne plašiti se smrти, to je ili defekt ili pomanjkanje sposobnosti da se shvati opasnost. Ako ima ljudi koji uistinu ne znaju za strah i koji se pri čistoj svijesti i u trijeznu stanju ne boje smrти, onda to nisu obični, normalni ljudi i ne treba ih mjeriti običnim ljudskim mjerilima. A hrabrost može biti svojstvena samo običnom, normalnom čovjeku.

Crni ustaše su napojeni rumom i rakijom. Topovsko meso se uvijek opija, jer u pijanu stanju bolje juriša i lakše gine. Ovako pijani nastupaju srčano i gotovo su nezadrživi. Ne osvrću se na metke koji ih kose. Čini se da su zaista hrabri. Ali zašto sve to!? Kakav je cilj pred njima? Opći cilj je nakazan i zločinački, osobni motiv svakog pojedinca je pljačka i krvološtvo. Tu se ne radi o hrabrosti. Hrabrost je plemenita osobina čovjeka, a ne spontani poriv zvijeri. Teško ih je čak i mrziti. Kako da mrziš divlju zvijer zato što je opasna i krvoločna? Treba je onemogućiti, naprosto iz nužde i zbog općeg dobra.

Malo je komplikirano, ali možda će me štapski dječak Valent razumjeti. On je bistar partizančić.

Na vrhu Kalnika vijori ustaški stijeg. Lijepo se prostim okom vidi s našeg visa. Neki gledaju dalekozorom i tvrde da pod stijegom stoji Francetić, glacom, i svira gitaru. Kažu da mu raspoznaјu pukovničke rozete. Ja ne vidim tako daleko ni dalekozorom. Još se uvijek pomalo puca. To što Francetić za vrijeme borbe svira gitaru, smatra se u neku ruku kuriozitetom, a njegovoј osobi daje pomalo misteriozno obilježje. Znate kako je: Crna legija-crna odora, crni ustaše, kaznena ekspedicija; sve misteriozno, stravično i strahopoštovanja dostoјno, kao podzemne sile pakla. I povrh svega još gitara. A nema ničeg misterioznog, sve je samo trik i blef, i to jeftin trik i blef. Stvaranje samo zločin. Užasan, zapanjujući zločin, ali zločin koji se afirmirao, koji je ozakonjen pa bi ga trebalo smatrati korisnim i pozitivnim, povijesno nužnim i opravdanim.

Čuje se pijana ustaška pjesma:

»Visoki je Trebević, na njem sjedi Pavelić;
vino pije, peče janjce, kolje Srbijance« . . .

Klati Srbijance sveta je misija ustaštva, sveta i povijesna . . . Srbijance, Židove i Cigane, sve bez razlike, a Hrvate ako su komunisti ili antifašisti ili ako ne odobravaju i ne povlađuju ustaškim zločinima.

Ali ja ne mislim o tome. Sjećam se jednog našeg đačkog izleta na Kalnik, na kojem sada vjori ustaški stijeg. Otada je prošlo samo sedam godina, a koliko se toga izmijenilo. Bili smo opijeni od mladosti, zraka i mošta što smo ga potajno pili u ovim istim klijetima. Bili smo zaljubljeni u djevojke iz razreda, a one nas nisu htjele ozbiljno uzeti. Voljele su one iz starijih razreda i sa sveučilišta. Pjevali smo pristojne i nepristojne đačke pjesme. Producirali smo se i nastojali biti prvi u neposlušnostima prema razredniku koji nas je vodio. I nitko od nas još nije mislio na rat. Bili smo sasvim pomireni sa sudbinom seoskih učitelja i - prema idealu većine profesora - seoskih crkvenih orguljaša. A sada ratujemo na svim stranama svijeta i u svim mogućim vojskama. Ima nas u partizanima, u domobranima i ustašama, u njemačkoj vojsci. Svugdje. Mnogi su i ubijeni ... Naš razrednik umro je prije rata. Sreća za njega što nikada neće saznati da su upravo oni koje je cijeli život progonio sada bolji od onih koje je uvijek stavljao za uzor drugima. Zar je to baš moralno tako biti!?

Ustaški stijeg na vrhu Kalnika vjerojatno treba da znači da je Kalnik očišćen od partizana i ponovno osvojen za ustaše. Izdržljiv je naš odred, i usprkos Francetiću i Crnoj legiji uvijek ćemo se vraćati na Kalnik i ostat ćemo ovdje do kraja rata.

Pokret! To je prokleta riječ, i kad god je začujem prokunem prostački, u sebi ili glasno, već prema prilikama. Psovka me donekle smiri, lagano ustajem i poravnavam remenje i remenčice o kojima visi ratna spremna i oružje, guram čupavu kosu pod kapu, i trljam slijepljene krmeljive oči - ako mi je preostalo snage za tu ne baš prijeko potrebnu noćnu partizansku toaletu - i onda polako zaglavnjjam dalje, kao i svi ostali, za bataljonom. Tučeš se cijeli dan s Crnom legijom, a to pučki rečeno glasi: pucaš i bježiš uzbrdo, staneš, pucaš i opet bježiš uzbrdo, jer nije uvijek dano da se bježi nizbrdo. I tako bez prekida do prvoga mraka. Kada padne mrak, borba se prekida i počinje pješačenje. Ne pet kilometara, ni deset, ni petnaest, ni dvadeset, nego trideset, četrdeset ili čak pedeset kilometara treba prevaliti do zore i pri tom tegliti ratnu spremu i oružje, a to znači 15 do 30 kilograma tereta. Negdje poslije desetak prevaljenih kilometara, na kakvoj šumskoj stazi, kolona zastane. Svi odmah polijegaju preko staze i zaspju kao zaklani, iako znaju da odmor neće potrajati duže od desetak minuta. I ja to znam kao i ostali, ali ipak liježem, iako kao starješina baš ne bih smio. Moram, nemam snage da se oduprem čežnji svih svojih udova i organa za odmorom i snom. Onda mi u san grubo prodre riječ »pokret«. Na tu sto puta prokletu riječ reagiramo kao seismografi na potrese. Jedino zvuk ispaljenog metka budi brže i temeljitije od riječi »pokret«.

Vuče se naša napola usnula kolona prema nekom selu podno Kalnika, a što je u selu ne znamo. Možda nas čeka zasjeda. Jer, zašto ustaše ne bi pretpostavili da ćemo se probijati baš tim smjerom? Ako se pokušaju uživjeti u našu situaciju, mogli bi pogoditi. Nema tu velikog mudrovanja. Selo se zove Ljubeščica, lijepo ime, svakako ljepše nego Veliki ili Mali Poganac ... Patrola prethodnica javlja daje u selu neka banda, a kakva, ne zna se.

Umoran partizan loše je volje, i zato što je loše volje bolje se bori nego odmoreni partizan. Naletjeli smo na Ljubeščicu i jednostavno slistili s lica zemlje nekakve traljave domobrane koji su imali zadaću zadržati nas i pobiti. Siguran sam da ih ima posakrivenih po svim seoskim gnojnicama. Domobran se obično sakrije u gnojnicu, vjeruje da ga tamo neće tražiti. Nije njemu do gizde i ratničke časti!

Pred zoru Odred je stigao na Kozji Hrbat. To je jedan od kalničkih visova, posut vinogradima i malim drvenim klijetima. Ušli smo u klijeti po skupinama i, naravno, smjesta zaspali kao da nam na Kozjem Hrptu ne prijeti nikakva opasnost.

Sanjao sam svoj vječiti partizanski san o čistoj priprosto namještenoj seoskoj sobi i krevetu sa svježom, dobro opranom grubom posteljinom, u kojem spavam i svjestan sam da spavam, uživam u spavanju i mogu spavati dokle god hoću . . . Probudio me onaj karakteristični zvuk koji tvore puščani i mitraljeski meci kad probijaju drvene zidove.

Otvoram oči i ugledam zanimljiv prizor. Moj četni komandir Joka - nas dvojica sami smo u klijeti - stoji uz prozor i tuče kratkim rafalima iz puškomitraljeza. (Joka je jedan od onih komandira čete koji se nerado rastaju od puškomitraljeza}. Tuče kratkim rafalima i pri tom veselo jujuće kao da je u seoskim svatovima.

Skočim s ležaja i pogledam kroz prozor. Prema našim klijetima nadirali su streljački lanci crnih ustaša, kao i jučer pod Belinom tvrđavom. Nadirali su pucajući po klijetima, tako da je svakog časa poneki metak zacvrčao u našoj izbi.

»Blago nama dok imamo ovakvih Joka«, pomislim i munem ga pod rebra . . . »Bježi odatle, ubit će te!« opomenem ga. On se prene, pusti još jedan malo dulji rafal, i iskoči zajedno sa mnom iz klijeti.

Odigrala se repriza jučerašnjeg okršaja. Tukli smo i povlačili se. Crnolegionari su tukli i nadirali. Sve do noći . . . Uostalom, ostaje nam utjeha. Mi partizani ne običavamo, ako nema posebnih razloga, čvrsto držati položaje. Ne odgovara nam frontalna borba. Slabi smo u naoružanju i imamo malo municije. Što će nam Kozji Hrbat? Neka im bude! Mi ćemo već zagristi negdje gdje se neće nadati.

U tri smjera

Crna legija mi liječi žuticu. Goni nas tako uporno i sistematicno da zaista nitko nema vremena razmišljati o vlastitim problemima. Ni ja više ne razmišljam o tome da sam još uvijek žut kao kukuruzni kruh i da vjerojatno imam temperaturu. Opće je stanje mojeg organizma, uslijed totalne neispavanosti i premorenosti, takvo da žutica i laka groznica koju osjećam idu u red sasvim sekundarnih pojava i bilo bi smiješno davati im osobitu važnost. Moj »mokri svrab«, to je već nešto drugo. O njemu ne možeš da ne razmišљaš; svrbi i peče nemilosrdno, i što više pješačiš i dulje se ne izuvaš, to je strasnije. Za »mokri svrab« čak su i crnolegionari preslabi liječnici! Premoren je Kalnički odred i po svoj prilici ćemo Francetiću reći »do viđenja« i odmagliti s Kalnika. Neće ni on dovijeka ostati na Kalniku, a čim ode, smjesta se vraćamo. Zasad ćemo se držati narodne: »Pametniji popušta!«

U štabu Odreda odlučeno je da se s Kalnika izgubimo u tri smjera. Izrađen je detaljan plan. Prvi bataljon kreće prema Zagrebačkoj gori, Treći bataljon prema Zagorju, a naš, Drugi bataljon, ostaje na zapadnom dijelu Bilogore. U praksi, koliko mogu na osnovi iskustva predvidjeti, ta će operacija iščezavanja teći ovako: Prvi i Treći bataljon, a s njima i štab Odreda, provodit će se pod Zagrebom (ili nad Zagrebom, ako dođu do Sljemena) još mnogo gore nego što su se provodili dosad na Kalniku jer ima i gorih terena od kalničkog. Gonit će ih danju i noću bez predaha. Uostalom, čim se sazna da su tamo, krenut će za njima i Crna legija. Vratit će se, poslije duljeg ili kraće vremena, i to ne kao bataljoni, nego u izoliranim grupama, grupicama ili čak pojedinačno. Ali vratit će se uglavnom svi. Kalničani su neuništivi! Čuje se, ne znam je li istina, da je takva odluka štaba Odreda inicirana od nadređene komande. Navodno su primili pismo u kojem im »savjetuju« da ubuduće ne bježe s Kalnika nazad (misli se na Bilogoru) nego da pokušaju »bježati naprijed« (misli se na Zagrebačku goru i Zagorje). Ova formulacija »bježite naprijed!« vrlo je duhovita! Ipak, treba napomenuti da je nadređena komanda daleko i da ne može imati pravu predodžbu o situaciji u ovim krajevima. Oni to promatraju i ocjenjuju sa stanovišta općih planova i zadaća, a ne sa stanovišta naših mogućnosti. Sva je sreća što je naš bataljon zapala zapadna Bilogora. I dok će se dva drugarska bataljona zajedno s komandantom (točnije rečeno s dva komandanta) i komesarom Odreda natjeravati s ustašama i Švabama oko Sljemena i Ivančice, mi ćemo na Bilogori uživati i misliti na njih. Uživati, to u partizanskom žargonu znači jesti, piti i spavati do mile volje. Kad se umorimo od silnog odmora i kad nam dosadi miran život, napast ćemo i likvidirati kakvu domobransku posadu u bližoj okolici ili minirati koji vlak. To pak znači da ćemo imati napretok cigareta, novaca, dobrih odora i čizama i još kojekakvih drugih luksuznih stvarčica, kao što su: satovi (džepni i ručni), nalivpera, lampice, baterije, nožići i slično. Toga se u ovakvim pohodima uvijek nađe, a pravo je da i partizani imaju nešto od života!

Pokret! Prvi i Treći bataljon otišli su u nepoznato, mi noćimo u selu Gornje Zdjelice na zapadnoj Bilogori. Kalnik je ostao pust od partizana. Tamo su sada samo crnolegionari i ustaško-domobranske postrojbe iz okolnih garnizona.

Neki borci mi pričaju kako je zapravo počela borba s Crnom legijom. Prvi bataljon bio je u kalničkom selu Ivancu. Oko podne odjedanput se usred sela stvorila grupa crnih ustaša. Zapucali su i počela je borba u Ivancu između kuća. U isto vrijeme napali su odredi crnolegionara selo sa svih strana. Grupa ustaša koja se probila među naše borce likvidirana je, no bataljon se morao povući pod pritiskom onih koji su napadali izvana. Navodno se ta ustaška grupa prokrijumčarila u selo u vozu slame. Dovezao ih je seljak, njihov čovjek. Iskočili su iz slame i napali. Ali to je neprovjерeno i po svoj prilici neistinito. Vjerojatnije je da su se ušuljali pokraj naših straža i izvidnica koje su malo pridrijemale. Možda ih je proveo

kakav njihov simpatizer koji dobro poznaje teren. To je prvi slučaj da neprijatelj napada na partizanski način. Znači, počeli su se služiti našom taktikom . . . Dobro je biti oprezan!

Povratak na Kalnik

Bilogorska idila traje već dvadesetak dana. Sa Zagrebačke gore i Ivanšćice nemamo nikakvih vijesti. Odande ne dopiru do nas čak ni glasine koje se obično šire, a uvijek su ili panične ili suviše optimistične. Bataljon provodi akcije za svoj račun, kao potpuno samostalna jedinica kojoj ne zapovijeda nikakav nadređeni štab. To je divno doba u životu našeg bataljona! Imamo mnogo zaplijenjena oružja i ratne spreme; kroz naše ruke prošlo je u ovih dvadeset dana samostalnog života na stotine zarobljenika, većinom domobrana najniže kategorije, ali i ustaša i Nijemaca. Prišlo nam je i trideset novih boraca, mladića iz bilogorskih sela. Deset je puta bataljon napao željezničke pruge, postaje i vlakove. Napadnute su i domobranske posade u Sirovoj Kataleni i Velikom Trojstvu. U svim tim akcijama imali smo stopostotan uspjeh. Bataljon nema ni poginulih ni ranjenih. Vjeran ovdašnjim običajima, neprijatelj nas na zapadnoj Bilgori nije ni jedan jedini put uznemirio. Ratovali smo samo kad se nama prohtjelo. Ukratko, to je život kakav svaka partizanska jedinica može samo poželjeti.

Crna legija otišla je s Kalnika odmah drugoga dana nakon što su bataljoni Odreda krenuli prema Zagrebu i Zagorju. Naše patrole danomice kontroliraju kalnička sela. Sada se Kalnik već može smatrati pravim partizanskim krajem. Stanovnici brdskih sela postali su ozbiljni i zabrinuti. Poharali su ih, a mnoge i popalili. Ima i ljudskih žrtava u Botinovcu, Malom i Velikom Pogancu, Ivancu i drugim našim selima. Ljudi su shvatili da će borba biti duga i teška i da njih čeka sudbina Bosne, Like, Korduna i Banije. Ono što su u tim krajevima proživljavali prošle godine sada je počelo i ovdje u gornjoj Hrvatskoj. Osvojiti jedan predio i oslobođiti ga znači istodobno izložiti ga bijesu povremenih ustaško-njemačkih ofenziva. Tko je s nama, mora biti spreman na žrtve: popaljena sela, opljačkanu imovinu i mnogo ljudske krvi . . . Imam dojam da se Kalnik opredijelio za borbu. Tvrđi je sada i zreliji nego prvih dana, kada smo pobjeđivali u svim okršajima.

Bataljoni sa Zagrebačke gore i Ivanšćice su se vratili. Vijesti o njima donio je Joža Horvat, komesar našeg odreda. Sad znamo sve. S Jožom smo se sreli slučajno. Partizani pronalaze uvijek iste puteve. Izbjegavaju ceste i naselja, drže se brdskih prijelaza i šumskih staza, pa se često dogodi da se iznenada sretnu i bez dogovora . . . Zamalo da zapucamo jedni na druge. Evo kako se zbio naš susret:

Dotjerali smo kolonu zarobljenih domobrana u šumu iznad Trojstva i počeli uobičajenu proceduru. Najprije ih sa svom svojom slatkorječivošću nagovaramo da ostanu u partizanima. Pričamo im o plemenitim ciljevima oslobođilačkog rata, tumačimo im liniju NOB koja je prihvatljiva za svakog rodoljuba i poštenog čovjeka, obavješćujemo ih o stvarnom stanju na svjetskim bojištima . . . i pri tom smo nevjerojatno strpljivi i uporni. Kod nas se već uvriježila izreka: »Što mi tu pričaš k'o zarobljenom domobranu!« Srca zarobljenika obično ostaju zatvorena, a mozgovi totalno neprijemljivi, iako se svesrdno zalažemo i trudimo. Tek vrlo rijetko nađe se i među domobranima pojedinac koji izjavlji da je spreman ostati. Takvi obično postaju dobri borci. Poslije kratkog kursa iz NOB, koji nije urođio vidnijim plodom, obavlja se akt svlačenja. Kad nećeš da ostaneš s nama, izvoli otići u gaćama i bos! Nevjerojatno je kako zarobljeni domobran lako kreće na dug put u gaćama i bosonog po trnovitim šumskim bespućima. (Glavno da je glava na ramenu, a za obraz i tabane vrlo važno!) . . . Dakle, upravo se obavljao taj nemili akt razodijevanja, kad su izvidnice javile da šumom dolazi neka vojska. Dohvatili smo oružje i zauzeli položaje iza bukava. Vojska se uskoro pojavila razvijena u strijelce (jer i oni su nas opazili); prebacivali su se oprezno s puškama »na gotovs«. Prišli su već sasvim blizu kad smo se prepoznali. Bio je to Joža Horvat s desetinom boraca Trećeg bataljona i petoricom Rusa. Joža vodi Ruse u Slavoniju. To su crvenoarmejci iz njemačkog

zarobljeništva. Bili su na radu u Štajerskoj, pa ih je Treći bataljon u zajednici sa slovenskim partizanima oslobođio. Zovu se: Vanjka, Nikolaj, Semjon, Aleksej, a onom petom zaboravio sam ime. Zarobljeni su odmah u prvim danima rata, u ljetu godine 1941. Dobro je što smo ih oslobođili baš mi, jugoslavenski partizani! To je naš prvi susret s crvenoarmejcima. Tko zna kada ćemo se sresti s pravom naoružanom Crvenom armijom?

Joža nam priča o borbama Prvog i Trećeg bataljona pod Zagrebom. Ne znam jesu li to bile borbe ili pustolovine, ili možda partizanski križni put!? Jer Joža je duhovit i temperamentan pripovjedač, i sada, kada je sve sretno svršilo, svaki pa i najteži doživljaj s puta u njegovoј interpretaciji djeluje kao vesela zgoda. Čovjek mora poznavati Jožu Horvata i znati slušati »između redaka«. U tom slučaju otkrit će, makar djelomice, istinu da su oba bataljona preživjela vrlo teške dane. Tukli su se i pješačili danju i noću bez prestanka, događalo se da ih rasprše u grupe; pojedine grupe ostajale su bez međusobne veze i orijentacije, skrivale su se u grmlju oko kojeg su cijelog dana krstarili Nijemci i ustaše ... i tako dalje, slično kao i na Kalniku za vrijeme crnolegionarske ofenzive, samo još mnogo gore. Jednom prilikom proveli su Štrok i Joža na čelu grupe boraca čitav dan u rijetkom grmlju. Joža je htio da se probiju, grmlje nije smatrao nikakvim izlazom iz mučne situacije. Ali Štrok je pravi, stopostotni gerilac. Povukao ih je u grmlje, legli su na trbuh, stavili prste na okidače pušaka i pištolja i čekali noć . . . Noć je bila daleka, neopisivo daleka, a na livadi oko njih utaborili se Nijemci. Da bi situacija bila što komplikiranjija, grupa je vodila sa sobom dva zarobljena njemačka vojnika, vjerojatno iz jedinice utaborene pokraj njih. Zarobili su ih te noći . . . Tako su zarobljeni Nijemci gledali kako se na udaljenosti od kakvih tridesetak metara šeću njihovi slobodni kolege. Situacija neobična i opasna, i za partizane i za zarobljenike.

»Bježite naprijed!« - direktiva više komande, pokazala se ipak pametnom. Ako naši bataljoni i ubuduće budu bježali naprijed, umjesto nazad, kao što se obično bježi, ustašama nikada više neće pasti na um da poduzimaju veće ofenzive na Kalnik. Bolje je za njih da se partizani zadržavaju na Kalniku nego da se s Kalnika »bježi naprijed«, to jest u Zagreb. »Partizani u Zagrebu«, to je ipak malo previše za početak! Ovaj put to se gotovo dogodilo.

Prvi bataljon Odreda koji je predvodio Joža Horvat, jer on izvrsno poznaje taj teren, iznenada se pojavio na Sljemenu . . . Treba objasniti što je to Sljeme! Sljeme je najviši vrh Zagrebačke gore. Prečacem ima od grada do piramide na vrhu samo deset kilometara, a preko takozvane Mrcine (najstrmijim usponom) još manje. Dobar pješak uspne se na vrh Sljemena za manje od dva sata. Svake nedjelje polaze na Sljeme tisuće Zagrepčana. To se ne smatra pravim izletom nego malo ozbilnjijom šetnjom. Jer Sljeme je zapravo Zagreb! Kad dopreš do Rauchove lugarnice, možeš se, bez velike muke, spustiti u Tuškanac ili u Maksimir. U Tuškancu stanuje većina ustaških glavešina. Bila bi divna parada kada bismo im iznenada pokucali na vrata!

Joža je s nekoliko partizana ušao u planinarski dom i zatražio čaja. Konobarica ga upita: »Koliko čajeva želite?« »Za jedan dobar partizanski bataljon!« odgovori on. Nije povjerovala. Naokolo je bilo mnogo izletnika, među njima i nekoliko domobranskih oficira u društvu djevojaka. Ni oni nisu vjerovali Joži. Mislili su da se glupo i neslano šali. Kakav partizanski bataljon na Sljemenu!

Povjerovali su tek kad su ih, po starom običaju i nepisanom zakonu, svukli do gaća i poslali nizbrdo u Zagreb, radi propagande. Možda nije trebalo da to čine, s obzirom na to što su bili u društvu djevojaka. Blamirali su ih! Hoće li ove djevojke i dalje voljeti i poštovati svoje vitezove (u gaćama)?

Poslije posjeta Sljemenu postalo je na cijelom okolnom području vrlo »vruće« ... U Mariji Bistrici, odakle je Joža telefonirao nekom obližnjem neprijateljskom zapovjedniku i izgovorio pregršt drskosti, iznenadili su ih tenkovi. Ali partizani Kalničkog odreda su kao divokoze. Udariš dlanom o dlan i nema ih. Raštrkaju se i na prvome vrhu opet se svi prikupe. Vodi ih partizanski instinkt, i rijetko se kada koji izgubi. (Tom prigodom izgubio se puškomitraljezac Ivan Prša, sisački omladinac i banijski proleter. Lutao je tјedan dana sam samcat nepoznatim krajevima i napokon ipak pronašao svoju jedinicu. Donio je i svoj puškomitraljez!). Stigla je i Crna legija. Zajedno s ustašama i domobranima iz okolnih garnizona zaposjeli su sve ceste i pruge - a taj kraj gusto je ispresijecan cestama i prugama i nepodesan za partizansko ratovanje — tako da se bataljon mogao probijati samo pod cijenu stalnih oštih okršaja. Takve uvjete života i borbe nemoguće je izdržati. Uskoro su se raspršili u grupe i svaka se grupa probijala u svojem smjeru.

Na čelu kolone bio je komandant Odreda Jerković. Teren nitko nije poznavao i grupa se kretala s pomoću sekciјe i kompasa, a sekцијa i kompas u noćno doba vrijede manje nego pouzdan vodič. Naišli su na neko selo. Toga časa zaustavi ih stražarski »Stooj!« To je značilo da su selo zaposjeli ustaše, koji su bili posvuda naokolo, pa grupa i nije mogla naići na koga drugog. Jerković se smjesta odlučio. »Stao sam!« odgovori oštro vojnički. »Tko ide?« slijedilo je uobičajeno stražarsko pitanje. »18. pohodna domobraska satnija«, istrese Jerković kao iz rukava. »Bojni zov!« »Mi smo pohodna satnija iz Zagreba. Ne znamo vaš bojni zov. Naš bojni zov je Zagreb!« »Naš je Karlovac, prolazi!« odgovori ustaša.

Partizani su se priljubili uza zemlju spremni za borbu i pogibiju, a Jerković se upustio u opasnu igru. »Naprijed!« zapovjedio je i poveo svoju kolonu kroz selo. Prolazili su pokraj neke ustaške jedinice koja se upravo postrojavala.

Nisu bili maskirani. Svi su na kapama imali crvene petokrake zvijezde, a na njima su bile sve poznate vrste odora, od domobranksih do njemačkih; bili su u čizmama, cokulama i u običnim civilnim cipelama. Partizani šaroliki kao i uvijek.

Ustaše su, ne znajući o čemu se radi, začuđeno gledali šarenu kolonu koja je pokraj njih mirno prolazila. Samo je ustaški časnik postavio neugodno pitanje: »Kakvi ste to šareni kao partizani?« »Maskirani smo«, odgovori Jerković hladnokrvno. »Aha, za borbu protiv partizana. Razumijem«, odgovori ustaša. Nije htio da pred tim domobranom ispadne neupućen.

Kolona je produžila, sada već sigurnije, a u Jerkovićevu mozgu jedna je drskost rađala drugu. On zastane načas kraj ustaškog puškomitraljesca, pri kraju stroja, već na izlasku iz zaselka, i zatraži strogo vojnički: »Daj mi svoju strojnicu! Ti ostaješ ovdje, a ja idem u borbu!« Ustaša se zbuni pred časnikom - jer časnik je časnik - i procijedi smeteno: »Kad ćete mi je vratiti? Zadužen sam za nju!« »Odmah ujutro, čim se vratimo s položaja«, obeća Jerković i uzme puškomitraljez.

Pola sata poslije ustaše su otvorili bjesomučnu vatru za Jerkovićevom kolonom. Valjda su po nekim znakovima zaključili da su im ispred nosa prošli partizani. Ustaška vatra nije bila efikasna. Kolona je, čim su izašli iz sela, krenula trčećim korakom da što prije i što dalje odmakne.

Sada možemo, ovdje u spokojnoj Bilogori, raspravljati o tome da li je Jerkovićev hazard bio dopušten. Kažu da je dobro sve što se dobro svrši, i bez obzira na sve Jerković i njegova

grupa izvršili su pravi pothvat. Sine tako čovjeku u hipu nečuveno drska ideja i on postupa po osjećaju i instinktu. Drskosti ovakve naravi obično dobro ispadaju. Takvo je dosadašnje naše iskustvo.

Mala grupica Kalničana s Jožom na čelu povlačila se Zagorjem. Bilo je teško i bataljon se rasuo u grupe, i svaka se grupa samostalno probijala kroz neprijateljske položaje prema Kalniku.

Pred Jožinom grupom iskrsnulo je neko čudno betonsko zdanje. Ni oko zdanja ni u zdanju s kojeg su prijeteći gledale puškarnice nije se mogao opaziti nitko živ.

Počeli su obilaziti građevinu, koja je očito bila betonski bunker, vjerovatno napušten.
»Hej! Ima li koga unutra!« povikao je Joža . . . Nitko se ne odazove. Pokušali su ući, ali ulaz je bio zaključan.

»Daj eksploziv da ga miniramo«, deroao se Joža iz svega glasa, za svaki slučaj. Jer možda je netko ipak unutra.

Njegova grupa nije imala ni grama eksploziva. Joža je samo prijetio. Partizani počnu kuckati po betonu kao da buše rupe u koje će staviti eksploziv. To se pokazalo djelotvornim. Iz bunkera se odjedanput jave glasovi:

»Joj! Najte nas minirati!«

»Ne bumo, ak' se odma predate«, odgovori Joža, koji se u hipu snašao i shvatio da ima posla sa svojim starim znancima, domobranima. Jer Joža je specijalist za domobrane.

»Je, ne bumo se predali«, ustvrdoglavce se branioci bunkera. »Vi nam nemrete niš!«

»Moremo, moremo, bute već videli . . . Daj taj eksploziv!«

Bušenje rupa u betonu opet se nastavi.

»A bute nas pustili doma?« jave se domobrani.

»Bumo, bumo, sve vas bumo pustili. Samo oružje vam bumo zeli i bumo vas svlekli«, prihvati Joža pogadanje. »Jedino će ostanete pri nami, ne bumo vas svlekli i puške vam ostavimo!«

Tako su eto domobrani predali bunker, koji ni partizanska brigada ne bi topovima zauzela. Bilo ih je tridesetak. Blaženi domobrani!

Usuđujem se reći da su Kalničani izvrsni borci i izvanredno dobri partizani. To potvrđuje i ovih nekoliko epizoda sa Zagrebačke gore i iz Zagorja. Slabiji i manje iskusni ljudi ne bi mogli opstati i održati se u takvim uvjetima života i borbe. Jezgra našeg odreda jesu banjški proleteri, slavonski dobrovoljci, kordunaški partizani i stari gerilci iz ovih krajeva. Banjška Proleterska četa regrutirana je od najhrabrijih i politički najizgrađenijih banjških partizana, prvorazora. Među njima ima mnogo pravih proletera, predratnih članova Partije i skojevac. Četa je od osnutka do ulaska u Kalnički odred imala vrstan komandni kadar. Slavonski partizani koji su se dobrovoljno javili da pođu iz slobodnih i prostranih šuma Psunja i Papuka

na Kalnik, u neizvjesnost, isti su kao i proleteri. Svi su izvanredni borci, žilavi i uporni, te podnose sve poteškoće i napore. Kordunaška četa, koja nam se pripojila nešto kasnije, sastavljena je također od iskusnih ratnika. Oni su već prije odlaska na Kalnik sudjelovali u mnogim borbama. Drugovi iz gerilskih grupa s ovog terena živjeli su ovdje i borili se u najtežim mogućim uvjetima. Bolje od svih ostalih poznaju ove krajeve i njihova nazočnost u Odredu je dragocjena. Dobro je što naš odred nema lokalno obilježje. Svi naši borci davno su raskrstili sa svojim selima i kućama. Može ih se odvesti u bilo koji kraj Jugoslavije i svijeta da se bore za slobodu i pobjedu revolucije. Oni su uistinu pravi proleteri. Inače su partizanski odredi većinom još uvijek jedinice koje imaju lokalni karakter. Bore se u svojem kraju, oko svojih kuća i sela. Tek u drugoj fazi razvoja postaju sposobni za duge marševe i borbe u bilo kojem kraju zemlje, prema intencijama viših komandi. To je već faza kad odredi prerastaju u brigade. Naš odred sastavljen je od Banijaca, Kordunaša, Slavonaca, Kalničana i Bilogoraca. Nikada nije pripadao nekoj pokrajini. Sada pripada Kalniku, gdje se pojavio iznenada i osvojio ga za partizane. Ofenziva Crne legije je prošla i Kalnik sada smatramo oslobođenim ili bar poluoslobođenim teritorijem. Mogu nas potisnuti samo većim snagama i po cijenu velikih žrtava. A tako je i u svim ostalim partizanskim krajevima. Kad odu, opet ćemo se vratiti . . . Moj Gajo Krajčinović iz Botinovca živ je i zdrav, i on i njegova obitelj. Opljačkali su ih. Gajo je sa ženom i djecom bježao po šumama i patio se, ali sve je dobro prošlo. Isto je kao na Baniji i Kordunu. Kalnik je doista postao partizanski.

Oproštaj s Kalnikom

Odred je izbio na obronke Kalnika, u selo Botinovac i Mali Poganac, ujutro 20. listopada ove godine. Od tada do danas (26. prosinca) prošlo je više od dva mjeseca i prvi put na Kalniku vlada mir. Niotkuda se ne čuju ni puške ni topovi, ne nadljeću avioni i nijedna patrola ne javlja da je neprijatelj na vidiku. Možda još ne znaju da su kalnički bataljoni opet u svojim bazama. Ako ne znaju, uskoro će sazнати, jer Kalničani nisu navikli mirovati.

Prekomande i reorganizacije uvijek dolaze iznenada. Tako je i zapovijed više komande o reorganizaciji Odreda grunula među nas neočekivano kao bomba bačena iz aviona skrivenog oblacima. Tom zapovijedi prekomandirali su Prvi i Drugi bataljon u Slavoniju i oni ulaze u sastav novoosnovanih slavonskih brigada. Na Kalniku ostaje samo Treći bataljon, kao jezgra iz koje treba da ponovno izrasle odred. S njim ostaju Joža Horvat i Štrok. (Jerković, prvi samozvani komandant Kalničkog odreda, već je nekoliko dana u Slavoniji. Postavljen je za načelnika štaba novoosnovane Slavonske divizije). Kod nas se zapovijedi viših komandi izvršavaju smjesta.

Svrstavamo se u kolonu po jedan i već krećemo. Kada čovjek maršira u koloni po jedan, a put je dalek, ima mnogo vremena za razmišljanje... Svaka naša kolona ima strogo određeni cilj i, premda još nismo baš prava regularna vojska, sve teče po unaprijed određenom planu. Pješačimo tako danima i noćima (uvijek u koloni po jedan), svladavamo desetke, stotine i tisuće kilometara, u svim smjerovima. Probijamo se preko željezničkih pruga i cesta, prelazimo rijeke i potoke, ali nikada, baš nikada, nismo bez cilja. . . Treba, po višoj zapovijedi, prijeći s Banije na Kordun, s Korduna u Slavoniju i iz Slavonije na Kalnik. Već drugog dana pješačiš u koloni po jedan, svladavaš sve moguće zapreke na putu (kao jegulja), koristiš se vezama, a kad ih nema snalaziš se sam, i dospijevaš u najkraćem mogućem roku na mjesto kamo su te dirigirali. (Želio bih vidjeti kako bi to ispalio u pravoj regularnoj vojsci o kojoj i kod nas sada mnogo govore!). Boriš se, recimo, na Kalniku mjesec-dva dana i opet te, u koloni po jedan, vraćaju u Slavoniju. Na stotine takvih kolona po jedan, duljih i kraćih, zbijenih i manje zbijenih (već prema terenu), krstare neprekidno diljem Jugoslavije od Triglava do Đevđelije. Njihovi su putovi komplikirani i nevjerojatno ispresijecani, ali unatoč tome sve teče po unaprijed određenom planu. Točno se zna u koji kraj treba poslati jače snage, zna se kada i gdje su sazreli uvjeti za osnutak brigada i divizija i gdje je tko potreban. Rastemo i razvijamo se. Sigurno ćemo dobiti rat!

Naš Drugi bataljon ulazi u sastav novoosnovane 17. slavonske brigade. Prvi bataljon ulazi u sastav 16. slavonske brigade. Vidjet će Slavonci kakvi su borci Kalničani! Kad kažem Kalničani, pod tim imenom uglavnom se kriju banjški proleteri, slavonski dobrovoljci, Kordunaši i nešto malo pravih Kalničana. Ali Kalničani su za mene sasvim drugi pojам. To su borci koji se već treći mjesec tuku u najtežim uvjetima na Kalniku. Zato unaprijed znam da će naš Prvi i Drugi bataljon biti najbolji bataljoni 16. i 17. slavonske brigade.

Put od Kalnika do slavonskih brda dalek je, a naši bataljoni privlače neprijatelja poput magneta. Privlači i on nas. Bit će da u tome treba tražiti razloge mnogim usputnim doživljajima.

Počelo je odmah, prvog dana pokreta, u bilogorskom selu Zdelicama. Bataljoni su se sastali, prenoćili i ujutro se postrojili na zbornome mjestu. Toga časa napala nas je legija iz Križevaca. Zaštitnica se čarkala s legijom i povlačila se pod borbom, propisno vojnički, a naša kolona po jedan krenula je mirno i dostojanstveno svojim smjerom. Pokret je bio nešto brži

nego inače, a razmak između boraca u koloni dvostruko veći nego u normalnim prilikama. Legija je potisnula zaštitnicu iz sela, uspela se na brdsku kosu više nas i tukla po koloni puškama, mitraljezima i bacačima. Bili su udaljeni kilometar zračne linije i slabo su gađali. U toj jedinici, premda se kiti imenom legija, očito prevladava domobranski duh! Tako su nas gonili prema Malom Trojstvu.

Selo je na prijelazu iz zapadne u istočnu Bilogoru, blizu pruge Đurdevac-Bjelovar, i mi Kalničani uvijek prolazimo tim putem. Nitko od nas nije slutio da je neprijateljski napad planiran i dalekosežan i da nas u Malom Trojstvu čeka zasjeda. Približivši se nadomak selu, patrola je osjetila da situacija nije čista i bataljoni se razviju u strijelce te jurnu naprijed. Bili su domobrani, samo jedna satnija. Zatekli smo ih pijane. Cijela četa, osim zapovjednika, bila je pripita pa im nije ni na pamet palo da pucaju. Smjesta su se predali ... I dok sam nadobudno s puškom u ruci i sav u žaru iznenadnog okršaja jurio kroz selo, u susret mi je doteturao domobran, pogledao me pijano i rekao po domaći:

»Gospon, kaj ne da nas ne bute zafrknnuli!« Na brzinu ih prikupimo, postrojimo i zajedno s njima nastavimo trku. Jer legija je bila blizu ...

Negdje oko Ribnjačke i Bačkvice odustali su da nas dalje gone i vratili se, a nama je ostala cijela domobranska satnija. Naprosto su nas prisilili da je zarobimo.

Zapovjednik satnije je pričuvni domobranski poručnik Berislav Katunar, po profesiji u građanstvu učitelj. Tih mojih nesuđenih kolega, pučkoškolskih učitelja, ima sva sila i u partizanima i u domobranstvu. Očito je da su to pravi predstavnici narodne inteligencije. Katunar je naš simpatizer. Sklonio se u domobrane pred hapšenjem. Odmah je izjavio spremnost da ostane u bataljonu. Neka ga, neka, rekli bi naši stari, treba i nama narodne inteligencije.

A evo kakvih sve čuda ima: Ima naime domobrana pravih pravcatih Srba pravoslavne vjeroispovijesti. Ne samo domobrana pojedinaca, nego i cijelih pukovnija. Samo, ustaše nemaju povjerenja čak ni u takve Srbe koji služe u vojsci NDH. Daju im umjesto pravih pušaka neke smiješne pretpotpone ruske i francuske trometke, i ne šalju ih u borbu nego na rad. To su takozvani DO-RA pukovi (Domobranski radni pukovi).

Noćas su naši borići iz Ribnjačke, gdje se odmaramo, usput otišli po takvu jednu srpsku domobransku bojnu, koja se nastanila u Bulincu, a siječe drvo u šumi Pupelici. Postrojili su trometkaše i njihova zapovjednika, satnika, i sve zajedno dotjerali u Ribnjačku. Ima ih četiri stotine.

Ujutro sam im održao govor. Iako sam isti takav govor držao već pedeset puta (ovaj put sa stanovitim modifikacijama s obzirom na specijalni sastav te bojne), ipak sam nastojao ostaviti dojam da govorim iz srca.

I što mislite, koliko ih je od tih 400 mladića s Korduna, Banije i Bosanske Krajine izjavilo spremnost da ostanu u partizanima? Svega trideset, i to poslije višesatnog nagovaranja. Samo što ih na koljenima i sklopljenim rukama nismo molili da ostanu kod nas.

Ali to je ipak bolje nego inače. Od običnih domobrana poslije cijele procedure obično ne ostaje nijedan, a od ovih domobrana pravoslavne vjere ostalo je trideset. Bit će da ja slabo držim govore, ili bi trebalo primijeniti kakav drugi, bolji način »političkog ubjeđivanja«.

Rat je surov. Surov je i partizanski rat. Svi mi, htjeli ne htjeli, moramo sudjelovati u surovostima. Nismo krivi, ne ratujemo zato što volimo rat i ratne surovosti, ratujemo jer su nas prisilili da ubijamo ako hoćemo živjeti. Rat je najveća tragedija ljudskoga roda. Pogotovo je rat tragedija za ljude koji su odgojeni u pacifističkom i antimilitarističkom duhu, za ljude koji mrze odoru kao pojam i koji su nagonski i svjesno protivnici svakog nasilja. Takvi su upravo komunisti. Bili smo daci ili radnici, seljaci ili studenti, i uvijek smo smatrali da je pacifizam jedan od bitnih uvjeta naših gledišta o svijetu i naše ideologije. I sada tako smatramo, a ipak smo prisiljeni nositi odore, iako partizanske, da budemo vojnici, iako narodni, da ratujemo, iako u oslobođilačkoj borbi, da ubijamo, iako stvarne i najveće neprijatelje čovječanstva. Jer mi nismo apstraktni pacifisti. Ne zadovoljavamo se miroljubivim izjavama i lijepljenjem mirotvornih plakata. Kao komunisti, navikli smo boriti se protiv korijena društvenih zala, jer dok se ne iskorijene uzroci dotele se ne može iskorijeniti ni samo zlo. A zato je uvijek potrebna krv, naša i njihova, a tragedija ostaje tragedija i uvijek će to biti dokle god čovjek bude ubijao čovjeka.

Zapovjednik DO-RA bojne iz Bulinca, satnik L., Čovjek je u šestom desetljeću života. Za naše pojmove to je već star čovjek, jer nikome od nas nije još ni trideset godina. Bio je aktivni oficir bivše jugoslavenske vojske, po narodnosti je Srbin. Ne Srbin iz Hrvatske, nego Srbijanac iz unutrašnjosti Srbije. U prošlom ratu borio se satnik L., kao vojnik srpske vojske, protiv Austro-Ugarske i zajedno sa srpskom vojskom prešao albanske planine i sudjelovao u posljednjim bitkama na Solunskoj fronti. Tako su njegov život i njegova karijera tekli logično i dosljedno, moglo bi se reći časno i bez prigovora. Sve do novog rata. Onda je sve pošlo drugim tijekom. Drugi svjetski rat postavio je pred satnika L-a tešku i nerješivu alternativu; za mnoge druge rješivu, ali za njega nerješivu. Morao se odlučiti, ili da dosljedno svojem dosadašnjem životu stupi u redove aktivnih boraca protiv zatirača svojega naroda, ili da kapitulira pred tim zatiračem. Prva mogućnost bila je jasna i nedvosmislena, jer pravi put je uvijek jasan i nesumnjiv; morao bi aktivno, na ovaj ili onaj način, sudjelovati u Narodnooslobodilačkom pokretu. Druga mogućnost, to jest kapitulacija, mogla se ostvariti na više načina. Mogao je zajedno s obitelji otići u Srbiju i postati običan pasivni građanin. To bi u zlu bilo najbolje. Mogao je postati i nedicevac, ili Pečančev ili Dražin četnik. Mogao je ostati i u Hrvatskoj i postati Pavelićev časnik u DO-RA puku. Tu mogućnost, da ostanu živi i zdravi u NDH i da budu Pavelićevi časnici, nisu imali ostali Srbici. L. je, tko zna zašto, imao i takvu priliku. Vjerljivo zato što se oženio pravom pravcatom bosanskom Hrvaticom, trgovackom kćeri, pa su ustaške vlasti prema njemu i njegovoju obitelji ipak imale obzira. I on je odlučio iskoristiti tu spasonosnu priliku. Postao je satnik i zapovjednik DO-RA bojne, koja je, naoružana starim francuskim i ruskim trometkama, sjekla drvo u šumi Pupelici. Ali ta kapitulantska varijanta za koju se L. odlučio samo je prividno bila sigurnija za spas života od onog drugog poštenog rješenja. Naše vrijeme ne trpi kompromisa. Moraš biti na našoj strani ili protiv nas, a svaka strana zahtijeva totalnu angažiranost. Od svojega satnika L-a ustaše su tražili mnogo. Nisu se zadovoljavali samo običnom odanošću, htjeli su veće angažiranje. Tako je satnik L. postao ustaški doušnik i denuncijant. Možda se njemu to gadilo; on tvrdi da mu se gadilo. Možda se on toga posla prihvatio zaista vrlo nevoljko. Rado mu vjerujemo. Ali morao je, jer on je Srbin i teže mu je u NDH spasiti nego izgubiti glavu. A on je htio živjeti po svaku cijenu. Ne zbog sebe nego zbog svoje obitelji, žene i dviju djevojčica. Zbog njih je postao Pavelićev satnik, zbog njih je postao i ustaški doušnik. Satnik L. je strijeljan. Tako je neminovno morala završiti njegova izdaja.

Zar mnogi od nas nemaju žene i djecu? Ili možda nemaju toliko ljubavi za njih kao što je imao L.? Naše najmilije zatvaraju, muče i ubijaju i gotovo da između nas nema ni jednog

čovjeka koji nije proživio najtežu osobnu tragediju. Za svoje najmilije borimo se hrabrošću, a ne izdajom, i znamo da će borba baš od nas zahtijevati najveće žrtve . . . Ali nemojte reći: »Vi ste heroji, a mi smo obični ljudi.« Nemojte reći: »Vi ste fanatici, a mi smo normalni građani. Mi nismo sposobni za junačka djela.« Nemojte to reći jer to nije istina. Nismo mi ni heroji ni fanatici; mi smo, kao i vi, obični ljudi i normalni građani. I svi vi sposobni ste za ista djela i za iste žrtve kao i mi, jer ne radi se o heroizmu i fanatizmu nego u prvome redu o poštenju i ljudskom dostojanstvu!

Na stolu su sitni predmeti iz njegovih džepova. Medu njima su pisma i fotografije njegove žene i dviju djevojčica. Pisma su dirljiva, ne može se osporiti. I nije L-ova kapitulacija neshvatljiva. Da je živio u normalno vrijeme, ostao bi vjerojatno častan čovjek. Ovako, rat je postavio pred njega zahtjeve kojima nije bio dorastao. Pokleknuo je i izdao, i zato je morao stradati ... Pa i ne radi se o njemu osobno ili o njegovoj obitelji. Mnogo ima satnika L-a, mnogo žena i djece. Svakog dana gine ih diljem svijeta na desetke tisuća. I nismo uvijek potpuno svjesni ratnih strahota dok god promatramo stvari generalno i dok god operiramo brojkama. Strahote i sva tragika postaju reljefno jasni tek onda kad upoznamo sudbine pojedinaca, kad razotkrijemo osobne tragedije i kad u brojkama naučimo gledati ljude.

Onda ostaje u nama mučan osjećaj . . . Teško da će ikada zaboraviti dan kad je strijeljan satnik L.

Do nas je doprla vijest da je poginuo Jure Francetić, ustaški pukovnik i zapovjednik Crne legije. O njegovoj smrti govori ustaška radio-stanica u Zagrebu, a javila je i Slobodna Jugoslavija.

Francetić je putovao avionom iz Zagreba u Otočac, da u svojem rodnome mjestu proslavi Božić. Avion je imao defekt na motoru i morao se prisilno spustiti u okolini Slunja, na partizanski teritorij. U blizini nije bilo nijedne partizanske jedinice, no tu su se našli seljaci i zatukli ga sjekirama. Nije umro odmah. Prevezen je u partizansku bolnicu u besvjesnom stanju. Drugog dana podlegao je ranama. Nije više dolazio svijesti . . . Tako je završio jedan od najvećih ustaških krvoloka. Sve ustaške novine izišle su crno uokvirene i pune su napisa o Francetiću. Proglasili su ga vitezom i krilnikom.

Još prije nepunih mjesec dana žario je i palio po kalničkim selima. A sada su mu, umjesto nas kalničkih partizana, došli glave kordunaški seljaci. Prepoznali su ga i sudili mu po zasluzi. Tko zna koliko je nevinih ljudi pogubio tajčuveni ustaški krvolok, predvodeći kaznene ekspedicije u nezaštićena partizanska sela diljem zemlje!

Prolaze posljednji dani druge ratne godine. Približava se nova, tisuću devetsto četrdeset i treća. Kakva će biti? Oba kalnička bataljona još su uvijek na putu do svojih brigada. Pripremamo se za veliku borbu. Osnutak novih slavonskih brigada počinje napadom na jako neprijateljsko uporište u Voćinu. Već razrađujemo u štabu svoj dio zadatka.

Sedamnaesta udarna brigada siječanj – studeni 1943.

Nova godina

Danas je 31. prosinca tisuću devetsto četrdeset i druge. Imam dvadeset i pet godina, i da nije rat ... Da nije rat? Što bi bilo da nije rat? Uzmimo da vrijedi o tome maštati . . .

Na mojoj satu koji ima fluorescentne brojke i kazaljke, a skinut je prije nekoliko dana s ruke domobranskog časnika, točno je jedanaest ili, precizno vojnički, dvadeset i tri sata. Dakle, da nije rat, sada bih se zabavljao u društvu svojih vršnjaka na poznati silvestarski način. Možda bi mi bilo čak i ugodno. Na Staru godinu svi se zabavljaju ili bar nastoje da se zabave.

Naša viša komanda nema smisla za silvestarske ugodjaje. To najočitije potvrđuje činjenica daje bataljon upravo ovog časa u pokretu, na posljednjoj etapi. Marširamo forsirano, jer točno u ponoć (kada se u plesnim dvoranama ugase svjetla i kad počne sveopće ljubljenje) treba da »zagazimo« u borbu.

Voćin ima električno osvjetljenje i, kada ga noću gledam iz blizine, doima se kao pravi mali grad. Zapravo, Voćin nije nikakav, pa čak ni mali grad, nego sasvim obično općinsko selo. Ali sve treba promatrati u relacijama; ja sam sada šumski čovjek i za mene je (upravo zato što nisam uvijek bio šumski čovjek) električno svjetlo nedostiživ san. To je svjetlo jednog izgubljenog svijeta, svjetlo mojih davnih izgubljenih večeri, svjetlo koje se po volji pali i gasi ne samo zbog potreba nego i prema raspoloženjima, svjetlo s pomoću kojeg se mogu izvoditi kojekakve majstорије. Tamo gdje je električno svjetlo, mora biti i grad. Mi šumski ljudi izbušimo oveći krumpir ili jabuku, u šupljinu ulijemo rastopljenu mast, stavimo stijenj i zapalimo ga, to je partizanska elektrika. Sretni smo kad se u nekoj seoskoj kući namjerimo na pravu petrolejsku lampu.

Desetak žarulja svijetli po voćinskim ulicama. Osvijetljeni prozori kuća, u kojima još ovog časa normalno građanski žive obitelji, ljudi, privlače me neodoljivo kao što svjetlost u tami privlači noćnog kukca. Ti osvijetljeni prozori sjećaju me na jedan svijet u kojem sam i sam nekada živio. I moja čežnja da dođem u taj divni mali grad sve više raste. Makar da samo jedan jedini dan preživim kao sit, okupan i ispavan građanin. Ali nije lako ostvariti taj neskromni san Šumskog čovjeka.

Partizani nemaju teškog oružja. Nemaju ni tenkova ni aviona; o tenkovima i avionima nitko od nas i ne misli, osim kad nas napadaju. Nedostaje čak i obična puščana i mitraljeska municija. Brojčano smo također mnogo slabiji od neprijatelja. Zato su napadi na veća utvrđena uporišta za nas partizane vrlo teške vojne operacije. Moramo računati na dugu dnevnu i noćnu borbu. Za takvu borbu treba mnogo iskustva i umještosti, veći broj čvrstih i prekaljenih jedinica, takvih jedinica koje su u stanju i zauzeti uporište, a to znači likvidirati posadu u rovovima, bunkerima i drugim utvrđenim objektima, i po svaku cijenu, bez obzira na gubitke, spriječiti sve pokušaje neprijatelja da se iz susjednih uporišta probije u pomoć napadnutom i ugroženom garnizonu. Oni nastupaju uz pomoć tenkova i zrakoplovstva, imaju mnogo topova i bacača i neograničeno mnogo municije. Mi se branimo samo puškama i mitraljezima i nikad nemamo dovoljno municije. Nejednaka borba, kako se to obično kaže.

U voćinskoj operaciji sudjeluju tri brigade i nekoliko partizanskih odreda. Samo uporište, mjesto i Turski grad, napada 12. brigada. Ostale dvije brigade, 16. i 17, imaju zadaću da po

svaku cijenu spriječe prodor neprijateljskih kolona iz susjednih garnizona u Voćin. Odredi zatvaraju sporedne smjerove. To je prva akcija tek osnovane Slavonske divizije. Svečanost i akt osnivanja obavlja se u borbi.

Mi Kalničani nikada dosad nismo ni vidjeli ostale naše bataljone. Prvi put se susrećemo, i to u ovoj dosad najvećoj partizanskoj operaciji na području između Save i Drave.

Iznad Voćina je Turski grad. Tvrde i debele oronule zidine strše na nepristupačnom visu kao orlovo gnijezdo na strmoj litici. Noću obrisi te stare gradine djeluju sablasno i prijeteći. Još prije godinu-dvije vjerojatno su u Turskom gradu dječaci tražili skriveno blago, ili su naprsto lovili sove i šišmiše; sada je zaposjednut od jedne bojne ustaša i domobrana. To su branici Voćina. Glupo je što te stare sredovječne gradine, donedavno obitavališta šišmiša i sova, predstavljaju za nas partizane još i danas, u dvadesetom stoljeću, vrlo ozbiljne zapreke! Proklet je to rat; rat bez topova i bacača, rat u kojem se svaka borba rješava jurišem na gole cijevi i gole bajunete.

Ugodno je čekati u zasjeni i osluškivati kada će početi napad. Ima nečeg posebnog u partizanskom noćnom napadu na utvrđena uporišta. Po intenzitetu puščane i mitraljeske paljbe, praćene eksplozijama ručnih granata, ofenzivnih i defenzivnih, i tromblonskih bombi, može se približno ocijeniti kako se razvija okršaj i kakva je situacija na poprištu borbe. Kada neprijateljske predstraže osjete da se približuju napadačke kolone te zapucaju na njih, mi točno znamo što se događa. To su dva-tri puščana hica i nekoliko duljih i kraćih mitraljeskih rafala. Hici i rafali predstraža sadržavaju prizvuk panike; napadački kratki mitraljeski rafali regeću nasrtljivo. Sigurno je da raspoloženje strijelca utječe na karakter paljbe. Znamo i kad su predstraže iznenadene i bježe da ih napadači ne pohvataju. Onda se čuje tek pokoji puščani hitac ispaljen u bijegu, a kratkih napadačkih rafala nema. Komandir je samo načas zaustavio kolonu, osluškivali su, prošaptali dvije-tri riječi, poguli se još više i požurili naprijed prema neprijateljskim položajima. Važno je koliko će vremena proteći od časa kad su napadači opaženi do časa kada će stići na polazne položaje i napasti. Pravi, uspješni partizanski napad iznenadan je i silovit. Predstraže su ili zaobiđene ili rastjerane prije nego što su se uspjele javiti. Razvije se pravi bojni krkljanac oko rovova i bunkera i među kućama. Više se ne može razabrati kakvo oružje djeluje, sve se slijije u jednolikou bruhanje. Kada napadaš, to je uvijek dobar znak.

Prve puške planule su točno u ponoć. Očekivali su napad; nisu dopustili da ih iznenadimo. Njihova viša komanda, kao i naša, nije na uobičajen način dočekivala Novu godinu. Znači, 12. brigada počela je borbu za Voćin. Mi na zasjedama možemo do jutra mirovati. Kod nas će početi tek negdje prije podneva. Slušamo paljbu i nagađamo što se događa nedaleko. Dvanaesta ima zapravo dva zadatka. Da bi se zauzeo Voćin, mora se likvidirati posada Turskoga grada. Dok je na Turskom gradu neprijatelj, nemoguće je održati se u mjestu. No isto je tako nemoguće organizirati napad na Turski grad ako se prije toga ne očisti samo mjesto. Likvidiranje neprijatelja u mjestu smatra se lakšim zadatkom.

Ujutro 1. siječnja borba je postala žestoka i krvava, u Voćinu i na svim smjerovima nastupanja neprijateljskih kolona, koje su odmah krenule u pomoć napadnutoj posadi. Dvanaesta je uspjela da za kratko vrijeme zaposjedne sve objekte u mjestu i sada se bori na prilazima Turskom gradu.

Naša brigada bori se od svanuća po cijeloj dužini fronte. Mi zatvaramo virovitički smjer. Tuku nas topovima i povremeno iz aviona. Napadaju i kolonama tanketa. Oštro je počela naša treća ratna godina!

Demonja i Zet (Marko Bulović-Zet) jurnuli su na čelu desetine dobrovoljaca na kolonu tanketa koja se, krčeći put pješadiji, probijala cestom prema Voćinu. Dvije tankete su onesposobljene i zaplijenjene. Njihove su posade izginule. Tenkovska kolona je odbijena, pješadija se povukla. Naši su napali ručnim granatama i benzinskim bocama. Tankete nisu tenkovi, ali za nas partizane su gotovo isto što i tenkovi: puščana i mitraljeska zrna ne probijaju njihov oklop, a protutenkovskog oružja nemamo. To je samo jedna između mnogih epizoda iz prvog dana borbe za Voćin i prvog dana borbe i postojanja 17. brigade. I Šesnaesta, u kojoj je Prvi kalnički bataljon, tuče se duž cijelog svojeg položaja, dosad također s mnogo uspjeha. Ako održimo položaje i spriječimo neprijateljske kolone iz Virovitice, Podravske Slatine i Daruvara da prođu u Voćin, posada na Turskom gradu neće se održati. Nestat će im hrane i vode. Voda je pod brdom, ako je žele piti, moraju se do nje probijati borbom. Plaćaju je životima. Samo, hoćemo li održati položaje? Bojna na Turskom gradu može uspješno braniti svoje položaje i više dana. To su ustaše i domobrani Gorskog zdruga, koji su isti kao i ustaše . . .

Borba traje već četiri dana. Jedan je dan kao i drugi. Borbe na položajima naše i 16. brigade počinju točno u 7 sati ujutro, jer neprijatelj je točan, traju cijelog dana, a završavaju s prvim mrakom. Večeri i noći su mirne. Noću se prestrojavamo i pregrupiramo jedinice. Imamo i prilično mnogo gubitaka. Neprijateljski gubici na našim položajima mnogo su veći od naših. Mnogo smo ih zarobili i zaplijenili veće količine oružja i municije. Materijalno se voćinska akcija već isplatila. Pa i s moralnog stanovišta pokazala se ova velika i složena operacija opravdanom. Naše brigade su dorasle nadmoćnom neprijatelju. To su prave frontalne borbe koje zahtijevaju čvrstu disciplinu, veliku čvrstinu i upornost jedinica. A mi smo još do jučer bili partizani, navikli samo na iznenadne prepade i gotovo isključivo noćnu borbu. Sada je drukčije. Svaki borac i starješina svjestan je odgovornosti. Napustiti položaje i propustiti neprijatelja u Voćin značilo bi ne samo upropastiti cijelu operaciju nego i 12. brigadu, koja napada, dovesti u vrlo tešku situaciju. Postoji stalna veza između naših jedinica koje osiguravaju napad i Dvanaeste koja je u napadu. Šaljemo im svakoga dana po nekoliko puta pismene poruke u kojima jamčimo da ćemo održati položaje i tako im omogućiti nesmetanu aktivnost u uporištu. Odgovaraju nam da će ispuniti očekivanja i likvidirati Turski grad.

Hrabrenja su korisna, pomažu održavanju morala, ali razgovori u štabovima odaju tešku zabrinutost i odgovornost. Akcija može uspjeti, a može i ne uspjeti. Ima uvijek razloga za sumnju. Sumnja se uvlači i u mozgove i osjećaje onih koji su najodgovorniji. Moraju se truditi da je prikriju, ali ne uspijeva im uvijek. Raspoloženja i intonacije u takvima časovima govore više nego riječi. Petar Drapšin, komandant divizije, smatra da treba izdržati do kraja. To je njegovo čvrsto stanovište. Ipak, pitanje je koliko će još dugo naše brigade izdržati pritisak koji ne prestaje? Borbe su sve teže, hladno je i vlažno. Mnogi su borci bosi i loše odjeveni. Nas iz štabova bataljona i brigada zovu na sastanak, interesira ih naše mišljenje. Mi uvijek podržavamo stanovište da treba ustrajati. Tako su nas naučili. U partizanima nema mjesta paničarima i defetistima. Ako se intimno u sebi pribavljamo, a sigurno je da se pribavljamo, onda sami sebe prekoravamo i trudimo se da mislimo samo na uspješan ishod borbe. Drapšin je tvrd. Kaže da je bolje imati veće gubitke i uspjeti, nego manje gubitke i ne uspjeti. To je sasvim sigurno bolje. Ali može se dogoditi da gubici budu veliki i da se unatoč tome ne uspije. Što onda!? Drapšin daje veliko značenje i psihološkom momentu: »Ako je nama koji napadamo teško, kako je tek njima na Turskom gradu?« Predviđa da branioci

Turskoga grada neće više dugo izdržati i da će se pokušati probiti. Neprestano ističe da najveću odgovornost za krajnji ishod borbe za Voćin snosimo mi na zasjedama. S Drapšinom nema šale. Napustiti položaj bez naredbe nadređenog štaba i propustiti neprijatelja znači vojni sud i strijeljanje.

Peti dan! Moram reći kako sve manje vjerujem da će nam uspjeti zauzeti taj prokleti Turski grad.

Borba traje već suviše dugo, bojim se da će nam ponestati daha. Nikad još nije bilo ovako duge i krvave borbe. Dogodi se da nas potisnu sve do prvih voćinskih kuća. Onda ipak iscijedimo iz svojih boraca i iz sebe one posljedne atome snage i daha i odrvemo se pritisku. Neprijateljske jedinice u napadu mijenjaju se i uvijek su svježe i odmorene. Naše jedinice su uvijek iste; nema tko da ih zamjeni i svi smo uvijek neispavani i umorni. Nema više fizičkih rezervi, to su moralne rezerve, a i te su pri kraju. Uostalom, zaplijenili smo mnogo oružja i municije i nanijeli neprijatelju velike gubitke. Akcija će svakako dati isto toliko rezultata izvan Voćina kao i u samom Voćinu, čak i pod pretpostavkom da Turski grad ne padne.

Noćas je naš bataljon smijenio jedan bataljon Dvanaeste pod Turskim gradom. Sektor je vrlo aktivan. To je baš ono mjesto gdje se ustaše probijaju do vode. Mora da im je dogustilo. Neprekidno nadiru prema vodi. Ima Drapšin pravo! Neće više dugo izdržati. Napokon, nama se radi o uspjehu ili neuspjehu, njima o životu i smrti. Lakše je nama nego njima. Naši komandanti Radojica Nenezić i Demonja ne misle o neuspjehu. Sigurni su da ćemo održati položaje.

Inače, ovdje pod Turskim gradom je lakše i zanimljivije nego na zasjedi.

Između okrsaja vode se razgovori s položaja na položaj. Blizu smo, najviše pedeset metara zračne linije. Razgovori su uvijek praćeni duljim i kraćim rafalima ili osamljenim hicima iz pušaka. Jer, ima vrlo upornih i zadrtih strijelaca i na našoj i na njihovoј strani. Leže na mušici puške ili mitraljeza i satima strpljivo čekaju da se netko na suprotnom položaju otkrije. Ako se to dogodi, odmah slijedi rafal ili hitac. Njihovi su rafali dugi, naši su kratki - kao i uvijek. Obično je promašaj, ali ponekad bude i pogodak. Onda nastaje vrisak i radosna cika. To je surova igra ratnika. Noćas je najrazgovorljiviji Svrabo, (Milan Svrabić-Svrabo) komandir Prve čete:

»Šta trošiš moju municiju, mater ti ustašku!«

On, naime, ustašku municiju već unaprijed smatra svojom i žao mu je svakog ispaljenog metka.

»Dođi po nju, ne boj se, majku ti tvoju!« odgovara ustaša.

Ali to je samo uvod u dalji sadržajni razgovor, koji ima pretežno »politički« karakter. Ustaša zastupa nacionalistička načela i Svrabi, koji, naravno, nastupa sa strogo frontovskoga gledišta i drži se linije, nikako ne uspijeva uvjeriti ga da mi nismo četnici nego partizani. U postojanje partizana ustaša ne vjeruje i sve nas smatra četnicima. Četnici i odmetnici, a sve je jedno te isto, i svi se bore protiv Hrvata i u korist Srba i Židova. Zatražio je od Svrabe da opsuje kralja Petra i kraljicu Mariju, kao dokaz da nije četnik. Svrabo mu je s najvećim užitkom ispunio želju, ali je odmah zatražio i od ustaše da opsuje Pavelića. Ne treba ni spominjati da razgovor nije tekao tako suhoporno. Sve je bilo začinjeno s mnogo Jovana, kralja Petra, Pavelića, čizama, soli, vode i kojekakvim glagolima i imenicama, koje na žalost nije moguće bilježiti

čak ni u intimnom ratnom dnevniku osim točkicama . . . (mnogo točkica!!!) I baš u času kad je ustaša umuknuo, jer nije htio ni mogao opsovati Pavelića, i kada mu se Svrabo ponovno obratio, neki je čarkar raspalio na njega rafal. Nije ga, doduše, pogodio, ali ga je prekinuo u pol riječi i Svrabo se zavuče u zaklon.

»Jesi ranjen?« upita ga njegov ustaša zabrinuto.

»Nisam!« odgovori Svrabo.

»Sta pucaš na njega, majku ti ustašku, vidiš da razgovaram s čovjekom«, okosi se ustaša na onog koji ih je prekinuo.

Znači, i među ustašama može se naći čovjek koji ima smisla za šalu čak i u najtežim časovima.

»Da ga uhvatim, pustio bih ga, časti mi!« izjavi Svrabo velikodušno. Ali u toj njegovoju izjavi nema ni trunke istine. Prije bi vrba grožđe rodila nego što bi Svrabo pustio ustašu. Domobrane puštamo, ustaše uništavamo bez milosti.

Odmah poslije toga zapucali su oštros. Opet su pokušali doći do vode. Svrabo ih je osjetio i pritajio se. On je izvanredno vješt i lukav borac. Kad su se spustili na vodu i počeli piti i puniti posude, prišuljao se s nekoliko boraca i zasuo ih defanzivnim bombama. Kaže da su pili pohlepno, bez obzira na bombe. Žed je jača od straha. Neke je pobio, nekima je uspjelo vratiti se u rovove . . . Sad vjerujem da se Turski grad neće više dugo održati.

Danas je šesti dan. Bataljon je opet na starim položajima. Borba je još oštija nego prošlih dana.

Štab brigade i štab našeg bataljona smjestili su se u Popovcu. Selo je odmah kraj Voćina. Osluškujemo vatru s Turskoga grada. I tamo je življe nego inače, pravi bojni krkljanac. »Možda se probijaju«, nagadamo . . . Počelo je iznenada. Ustaški streljački lanac najurišao je točno na naša dva štaba. Pucali su pred se i nezadrživo nadirali. To nije bio napad nego probijanje. Takav je neprijatelj najopasniji, teško ga je zaustaviti. Osim desetine uz štab brigade, u našoj blizini nije bilo boraca. Nastao je metež. Razbjježali su se kuriri i kuharice, konjušari i pratioci i čitava volumenta koja neizbjježivo prati sve štabove, niže i više. Razbjježali smo se i mi, neki s više neki s manje dostojanstva. Unatoč sasvim realnim mogućnostima da se izgubi glava, bilo je sve to i pomalo smiješno. Seoskim putem prašili smo iz petnih žila, i komandanti i komesari, njihovi zamjenici i načelnici štabova, zajedno s kuharicama i kuririma, i nitko se nije baš mnogo osvrtao nazad, jer svaki je trenutak bio dragocjen. Oko nas fijukali su meci i sva je sreća što su slabo gađali.

Pogledao sam Demonju. Od sviju nas njemu je najmanje godilo bježanje. Bijesno je istrgnuo nekom borcu puškomitrailjez iz ruku, okrenuo se i počeo iz stojećeg stava tući ustaški streljački lanac. Tako nam je malo pomagao da utečemo. To je bio jedini pokušaj otpora . . . Dokopali smo se brežuljka uz put, sredili se, pripucali i odbili ustaše na stranu prema Svrabinu položaju. Moglo je biti opasno za Svrabu. Doći će mu s leđa.

Svrabo je upravo vodio žestoku borbu s neprijateljem, koji još uvijek nije odustao od namjere da se probije u Voćin, kad mu je odred ustaša s Turskog grada zapucao s leđa. Nije se dao zbuniti. Okrenuo je pola čete prema novim napadačima i nakon kraćeg okršaja uspio ih

razbiti. Uskoro se pojavio kod štaba na čelu zarobljeničke kolone. Možda je među zarobljenim ustašama i onaj čarkar s kojim je sinoć razgovarao? Pohvatali su gotovo sve koji su preživjeli. Bila je to samo jedna grupa s Turskoga grada, manji dio bojne koja se pokušala probiti u nekoliko smjerova. Većinom su zaglavili. Među zarobljenicima je i zapovjednik bojne, bojnik S. Uhvatila ga je Dvanaesta. Vidio sam ga. Malog je rasta i nosi dugu crnu bradu. Nezgodno je kad zarobljenik ima bradu. Može nekom pasti na pamet da ga poteže za taj muževni ukras lica. Ima svakojakih ljudi, a brada uvijek djeluje izazovno. Svaka mu čast, dobro se tukao! Samo, ne vjerujem da će mu taj fakat poslužiti kao olakotna okolnost. Nanio nam je priličnih gubitaka.

U Popovcu je poginulo nekoliko boraca iz štapske straže. Među poginulima je i Marijan Vitanović, kalnički prvoborac. Bio je desetar. Volio sam ga i žao mi je ...

Borba za Voćin je završena. Neprijateljski pritisak na prilazima prestao je uskoro poslije likvidacije Turskoga grada. Više im nije vrijedilo krvvariti. Drapšin je imao pravo. Bilo je uvjeta da akcija uspije, on ih je znao vidjeti, ocijeniti i iskoristiti. Divizija se proslavila već u prvoj borbi.

Spavam u lijepoj, udobno namještenoj sobi. Na ormaru su poslagane velike žute dunje koje cijelu prostoriju ispunjavaju ugodnim i toplim domaćim mirisom. Okupao sam se u pravoj kadi. Odijelo i rublje očišćeni su od ušiju i izglačani. Ali, za svaki slučaj, ipak sam odjeven. Izuo sam samo čizme i raspasao se. Nema za partizana prave komocije!

Tri vagona

Tri vagona nisu obični željeznički vagoni, osobni ili teretni. Tri vagona uopće nisu vagoni. Tri vagona su specijalna vrsta. Čega? . . . Ali najprije treba objasniti historijat.

Ni u jednom ratnom dnevniku (pa prema tome ni u intimnom ratnom dnevniku) nije uvijek moguće izbjegći najnužnije vojne podatke. Evo tih nužnih i neizbjegljivih podataka:

Poslije oslobođenja Voćina naša je divizija izvršila veliku diverziju na magistrali Zagreb-Beograd. Željeznička pruga razrušena je tom prigodom na duljini od nekoliko desetaka kilometara, spaljene su sve željezničke postaje i drugi uređaji na toj dionici. Cesta je na mnogo mesta prekopana i razrušena. Uništeno je mnogo vagona i nekoliko lokomotiva. Zaplijenjene su veće količine dragocjenog materijala. Na istoj toj dionici likvidirane su potpuno ili djelomice posade koje su osiguravale prugu. Zaplijenjeno je mnogo oružja i ratne spreme i zarobljeno je oko stotinu neprijateljskih vojnika.

Bila je to vrlo uspješna akcija tek osnovane divizije.

Negdje na napadnutoj pruzi, kažu blizu Okučana, zbio se jedan mali, sasvim sporedan događajći. Bio je to zaista sporedan događajći i u sklopu velike i uspješne diverzije kojom su neprijatelju naneseni osjetljivi gubici tako neznatan da ga u nekom normalnom ratu vjerojatno nitko ne bi registrirao, ni u mozgu ni u dnevniku. Ali partizanski rat nije normalan rat i tako se dogodilo da je upravo ta neznatna, sitna epizoda za povijest slavonskih partizana i stanovnika oslobođenog teritorija postala važnija nego ta velika akcija. Usuđujem se čak ustvrditi da će velika akcija biti već davno zaboravljena a o »tri vagona« će se još uvijek govoriti. Štoviše, većina ljudi, kada budu izgovarali te dvije riječi, neće ni znati odakle zapravo ta »tri vagona« potječu. Jer nisu svi ljudi radoznali i ne zapitkuju mnogo . . .

Da napokon priđem na stvar. »Tri vagona« jesu specijalna vrsta duhana. Između zaplijenjenih kompozicija, osobnih i teretnih, u mnoštvu najrazličitijeg materijala, bila su i tri vagona duhana. (Bilo je zapravo šest vagona duhana, ali evakuirana su, zbog kratkoće vremena, samo tri, i zbog toga će i biti govora samo o ta tri vagona duhana). Duhan je prekrasne svjetložute boje i nježnih kao paučina tankih vlakana, poput najvrsnijeg trebinjca. Kažu da je to bugarski duhan poslan nekoj zagrebačkoj tvornici na prerađbu. Ne znam odakle uvijek ti sasvim precizni i iscrpni podaci. Vjerojatno ih netko naprosto izmisli!

Taj bugarski, ili nebugarski, fini svjetložuti duhan tankih vlakana, kao niti paučine, prozvan je »tri vagona«. (To ime ostat će mu do kraja rata), i nema i neće biti čovjeka koji je u to doba bio na oslobođenom području Slavonije -bilo u partizanskim jedinicama, bilo da je bio terenski, politički ili partijski radnik, bilo obični civil - koji se do smrti neće sjećati »tri vagona«. (Ako ne vjerujete, pokušajte provjeriti). A tko će se sjećati velike diverzije Slavonske divizije na željezničku prugu koja je izvršena u siječnju tisuću devetsto četrdeset i treće godine!? Svakako samo vrlo malo ljudi!

»Imaš 'tri vagona'?« pita borac borca.

»Imam«, odgovara upitani i pruža mu dozu ili duhan-kesu punu osušene i mirisave biljke, koja je svojim opojnim mirisavim dimom kadra čak i rat učiniti snošljivim.

Doduše, »tri vagona« su slab duhan, ne možeš ga se napušiti. Nema u njemu snage. Možda je to denikotinizirani duhan, »Ersatz« (kao i mnogi drugi švapski ratni izumi), ali kakav jest da jest, svi ga ovdje puše i u pomanjkanju boljeg duhana dobro je došao. On je nepotrošljiv. Čovjek ne bi vjerovao kakva je to količina - tri vagona duhana! A bolji je od hrastova lista, stavlja i kojekakva drugog bilja koje smo dosad pušili; ipak je pravi duhan.

Naravno, »'šenična« ostaje »'šenična«. Ima, naime i »'šeničnih« cigareta ili »'šeničnog« duhana. »'šenična« je prava cigareta iz trafike; »'šenični« duhan je pravi duhan iz trafike. Kao što postoji 'šenični i ku'ruzni kruh, tako postoji i »'šenični« duhan za razliku od »tri vagona«. Ku'ruzni kruh jede se svakoga dana, a 'šenični samo u izvanrednim prilikama. Isto tako »tri vagona« puše se svakoga dana, a »'šenični« duhan, ili »'šenične« cigarete, kad ih se slučajno domogneš.

»Imaš 'senični'?« moli partizan partizana.

»Nemam. Ako 'oćeš 'tri vagona'.«

»To imam i sam.«

Tako je riješena kriza duhana na oslobođenom teritoriju Slavonije.

Napad na rodni grad

Sjedim u štabu 12. brigade, dok borba za Viroviticu traje. Noć je! Posvuda naokolo se puškara . . . Sjedim i pokušavam maštati o djetinjstvu, jer Virovitica je moj rodni grad. Maštanje ne uspijeva osobito, jer sve oko mene isuviše je realno i ne mogu se koncentrirati. Svakog časa poneki detalj privuče moju pozornost. Ali, dužan sam najprije objasniti kako to da gubim vrijeme u štabu Dvanaeste, dok se vodi borba za oslobođenje mojega rodnog mjesta. Nije to moja krivnja. Po zapovijedi višega štaba izdvojili su me od moje jedinice i dodijelili štabu Dvanaeste, kao »čovjeka iz Virovitice« koji taj teren poznaje kao svoj dlan. Treba da im poslužim umjesto specijalke. (Sva moja uvjeravanja da ne poznajem ni teren oko grada ni prilike u gradu nisu pomogla. Naprosto ne vjeruju. I tako, napad na rodno mjesto traje, ja sjedim u štabu i grijem se, a moj bataljon i moja brigada napadaju sa sjeverne strane. Sa sjeverne strane je kasarna, a nedaleko od kasarne i kuća u kojoj sam proveo djetinjstvo. Dakle, svakako je zanimljivije nego ovdje, a bio bih i korisniji, jer jedino tamo zaista donekle poznajem teren).

Štab Dvanaeste smjestio se u vlastelinskoj kući pustare Branjevina, u virovitičkom Antunovcu, nedaleko od grada. Nalazimo se u gostinskoj sobi (Herrenzimmeru) obitelji M. (vlasnika pustare), i ta se gostinska soba, koliko se mogu sjetiti sada poslije trinaest godina, nije mnogo izmijenila. Samo su dvije znatnije promjene koje odmah padaju u oči: na zidu je golema Hitlerova slika, a na podu pokraj kanabeta je škrinja puščane municije i jedan sasvim nov vojnički karabin.

Vlasnici pustare Branjevina, obitelj M., bili su u doba mojega djetinjstva, dok smo živjeli u Virovitici, naši dobri poznanici. Posjećivali smo se. Vlasnik pustare W. M. često mi je pokazivao staje i obore na pustari i ja sam se divio čistokrvnim ždrijepcima i kobilama, bikovima i kravama. Neću pogriješiti ako ustvrdim da mi je baš iz toga doba negdje u zamagljenoj svijesti ostala potisnuta čežnja za životom na pustari. Široki i prostrani travnati ispusti prema Dravi, osamljene crvotočne đerme na kojima »birošik« napajaju stoku, i brojna jata bijelih pitomih gusaka, koje ponekad uzlijeću visoko i kruže iznad pašnjaka kao da se žeze pridružiti svojim divljim sestrama. To je ta potisnuta čežnja . . . Sada je W. M. nekakav nacistički funkcionar u gradu, Gruppenfuhrer ili tako nešto. On je, naime, Nijemac (virovitički Švabo) te je pripadnik njemačke nacionalne skupine (Volksdeutscher) i član Kulturbunda i sve ono što neizbjježno iz toga slijedi. A ja sam partizan i napadam Viroviticu i kad bi mi slučajno dopao šaka taj Gruppenfuhrer, gadno bi se proveo. Ali mi nije dopao šaka. Pobjegao je pred nama. Ostala je samo škrinja municije i novi karabin. I golema Hitlerova slika na zidu.

A kad bih ja njemu dopao šaka?

Razmišljam što bi sa mnom bilo da se kao dvanaestogodišnji dječak nisam zajedno s roditeljima preselio iz Virovitice u Zagreb. Da li bih sada bio partizan? Ne vrijedi nagađati.

Moj pratilec Tomo pozove me u vlastelinsku smočnicu:

»Gledaj, druže komesaru, kak' ovi Švabe, vrak im mater njihovu, spremaju krumpire!«

Pokazao mi je nekoliko redova velikih staklenki punih velikih, bijelih, okruglih plodova.

»Odmah napuni ranac tim krumpirom«, zapovjedim mu.

Otvorili smo jednu staklenku i kušali kakvi su švapski »krumpirić«.

Tomo se čudio. On je seljački momčić iz Šimljanice u Moslavini, a u Šimljanici nitko ne sprema kompot od bresaka.

Krenuli smo u grad, Tomo i ja posve sami. Počela je kiša. Na klinčanici u hodniku visio je kišni ogrtač mog bivšeg znanca W. M-a, Gruppenfuehrera. Obukao sam ga bez grižnje savjesti. W. M. je rastom niži od mene i ogrtač mi dopire samo do koljena. Ali, za nuždu, poslužit će.

U gradu je vladalo čudno stanje. Naše napadačke kolone ušle su u mjesto, sve do središta, a nisu naišle ni na kakav veći otpor. Jedino se 17. brigada kod kasarne oštrotukla. S one strane dopirala je snažna paljba. Ostale jedinice su se prilično neorganizirano vukle ulicama grada i pucale na pojedine objekte koje je neprijatelj još uvijek držao. Činilo se da će Virovitica pasti za koji sat.

U središtu grada je perivoj. Na brežuljku usred perivoja stari je dvorac grofa Pejačevića (zapravo još turski dvorac). Čini se da se u tom dvorcusu koncentrirao neprijatelj. Naokolo se puškaralo, bez rezultata. Do toga perivoja stigli smo Tomo i ja. Moglo se sasvim slobodno kretati ulicama. Samo neke prostore, koji su bili više otkriveni, trebalo je pretrčati u pognutom stavu. Tomo i ja imali smo plan; tražili smo cigarete, i to »šenične«. U jednoj kući blizu perivoja postoji dućan. »Nekad je to bio B-ov dućan«, pomislim. Sada je firma glasila na T-a . . . »Aha, B. je Židov, a T. je ustaša«, sjetim se (toliko poznajem prilike u svojem rodnom gradu). »Prema tome, B-a su otjerali u logor i ubili, a T. je prisvojio njegov dućan.« Dućan je bio zatvoren i nas dvojica uđemo u kuću i zalupamo na vrata . . . Kada vojnici za vrijeme borbe, osobito noću, lupaju na nečija vrata, obično im odmah ne otvaraju. U takvim prilikama pristojni građani leže pod podrumskim prozorima, u mrtvim uglovima, potruške, a prozori su ispunjeni jastucima i perinama, koje metak teško probija. Nama također nisu odmah otvorili . . . »Daj bombu!« poviće Tomo. »Daj bombu!« to je magična formula koja otvara svaka vrata, i danju i noću.

Magična formula pokazala se i ovaj put djelotvornom. Vrata su se odmah otvorila, a na njima se ukazala prilika čovjeka u donjem rublju. Bio je vrlo prestrašen. Mucao je i pleo ruskim naglaskom da vlasnik trgovine ne stanuje u ovoj kući, da je ovdje samo dućan i da se u dućanu ne prodaju cigarete.

»Vi ste Rus?« upitam ga najpitomijim glasom.

»Da, Rus«, odgovori čovjek u donjem rublju i problijedi. Lice mu je postalo bijedo kao zid.

»Ne bojte se!« utješim ga. »Vrangelovce zasad još ne ubijamo. To ne bi bilo na liniji Narodnooslobodilačke fronte.«

Interesantno kako ti ljudi slabo poznaju liniju!

Ni Tomo ni ja ne shvaćamo zašto se tako uplašio. Obojica smo uvjereni da djelujemo sasvim miroljubivo. Doduše, Tomo drži u rukama otkočeni šmajser, a ja veliki pištolj i bateriju koja svijetli čovjeku u lice, ali rat je i ne možeš drukčije dok traje borba.

Uputio nas je u obližnju kuću. »Tamo je dučan, a prodaju se i cigarete«, objasnio nam je. Tomo i ja upadnemo kroz dvorište u neku kuhinju punu žena. Neke od njih sam poznavao. Kad čovjek očekuje poznata lica, lako prepoznaće nekadašnje znance. Ali sam obično ostaje neprepoznat, jer nitko od domaćih i ne pomišlja na njega. Tako se dogodilo i meni. Jedna žena, i to baš ona koju sam najbolje poznavao (Lila Harger), stala je preda me i sva u suzama zdvojno kršila ruke. »Nemojte me ubiti, imam muža i dijete«, molila je. »Neću, ako mi donesete kutiju cigareta, svejedno kakvih«, obećao sam.

Odmah se preda mnom stvorila velika kutija s pet stotina komada cigareta »Ljubuški«. Izvadim novčarku i platim velikom novčanicom u kunama. Cigarete stoje mnogo manje. »Ne trebate vraćati ostatak«, izjavim galantno, »ima u virovitičkoj štedionici dosta papira.« Doista, ustaški novac za nas ne predstavlja problem.

Pozdravili smo i otišli. Prije odlaska pozvao sam prestrašenu ženu i šapnuo joj u uho tko sam. Mora da joj je sada neugodno što me molila da joj poštudem život jer da ima muža i dijete. Kao djeca zajedno smo se igrali . . . Ipak je zanimljivo ratovati u rodnom gradu!

Vratio sam se u štab Dvanaeste. Napad slabo napreduje.

Povlačimo se. Svanulo je i sve naše kolone odstupaju. Iz grada se čuje žestoka vatrica, neugodno žestoka vatrica neprijatelja koji nastupa. Vijesti su vrlo loše, tragične.

Bataljon koji je imao zadaću prekinuti željezničku prugu propustio je to učiniti. U grad su ušli oklopni vlakovi i doveli pojačanje. Jedna četa Prvog bataljona Šesnaeste (to je naš Prvi kalnički bataljon) zatečena je na nekoj livadi uz prugu. Izginulo je šezdeset boraca, sve kalničkih proletera, i s njima komandant bataljona Stojan Komljenović-Čoka (narodni heroj), proslavljeni banjaski proleter, poznati kalnički borac i jedan od naših najvećih junaka.

U mojem rodnom gradu ustaše su slavili slavlje. Masakrirali su mrtvu četu Kalničana iz 16. brigade. Tome su nazočni bili i građani, masovno; neki silom, a neki i po vlastitoj volji. Raspolažemo točnim podacima.

Zijad, komandant bataljona koji nije izvršio zadaću te propustio prekinuti željezničku prugu, izveden je pred ratni sud, osuđen na smrt i strijeljan. Kriv je za smrt šezdesetorice boraca 16. brigade i za smrt komandanta bataljona Stojana Komljenovića-Čoke. Kriv je što napad na Viroviticu nije uspio.

Trebalo bi da prokunem svoj rodni grad. To je najveći poraz koji su ikada dosad doživjele naše jedinice u ovim krajevima. Ali neću, rat traje, i to nije posljednji napad na Viroviticu.

Moja brigada je izvršila svoj dio zadaće. Na juriš je zauzela kasarnu. Zaplijenila je mnogo oružja i druge ratne spreme. Dovela je i dosta zarobljenika. Istakao se Drugi bataljon (Kalnički) pod Jokinim zapovjedništvom. To je moj bataljon . . . Ali ja nisam bio s njima. A kako je lako Virovitica mogla pasti!

Drug iz djetinjstva

Kolona se vuče blatnim putem. Naši su marševi dugi i naporni. Zajedno s nama gaća po blatu i moj drug iz djetinjstva Š Zarobljen je u Voćinu kao domobran, i sad treba da postane partizan. Sve više zarobljenih domobrana postaju partizani. Š je čovjek školovan, pa iako nikada, koliko mi je poznato, nije simpatizirao s revolucionarnim pokretom, nije isključeno da će se u sadašnjoj situaciji izmijeniti i postati pravi partizan i revolucionar. Mnogi su tako postali partizani i revolucionari, baš zbog novostvorene situacije u kojoj su se našli. Zasad Š. još nema oružja, takvo povjerenje bilo bi preuranjeno, nego nosi novi novcati pisaći stroj štaba bataljona. U svakoj vojski, pa i u partizanskoj, uvijek se pišu izvještaji i stroj je vrlo potreban.

Iza svojega druga iz djetinjstva, ili pored njega - već kako teren dopušta - gacam ja. Poznanik mi je, a kao politkomesaru i dužnost mi je da se brinem za njegov moral. I tako sam ga »uzeo u zadatak« . . .

Razgovaramo o Narodnooslobodilačkoj borbi. Trudim se da ga ne mučim parolama, i uopće da iziđem iz klišeja, jer Š. je, kao što sam napomenuo, čovjek školovan i jamačno ne bi bilo dobro kada bih s njim razgovarao kao s običnim zarobljenim domobranom. Mi raspravljamo ... Š. uglavnom sluša, kao što je i red, i kad god nabacim neko pitanje iz naše politike, on povlađuje. Slaže se sa mnom. I tako je naša rasprava šepava, nikako da se razvije u prepirku. A moje je mišljenje da je potrebno baš neslaganje i prepirku ... A možda je ovako bolje! Što da mi proturječi ako se uistinu slaže! Samo, nevolja je u tome što zarobljeni domobran smatra da mu i ne preostaje drugo nego da se slaže sa svim u što ga uvjeravaju oni koji su ga zarobili. Ne bi se moglo reći da je takvo shvaćanje nerazumljivo. »De, pokušaj ne složiti se!« misli on u svojoj domobranskoj glavi . . . Š. očito ne gleda u meni druga iz djetinjstva i poznanika, nego jednog od onih koji su ga zarobili, i po svojoj prilici rezonira ovako: »Da sam bar obični domobran (zagorski, prigorski ili slavonski) i da sam bar seljak, a ne školovan čovjek. Onda bih mogao reći: Pustite me doma na grunt. Ako me opet mobiliziraju, donijet ću vam još jednu pušku.« Kao školovan čovjek to ne može zahtijevati. Od njega se očekuje da raspravlja o ciljevima Narodnooslobodilačkog pokreta i o njihovoj pravednosti i opravdanosti. Ako raspravlja o tome, mora se u vlastitu interesu i izjasniti njima u prilog, a kad se izjasni, logično je da ostane u partizanima i bori se za njihovu provedbu. Pogotovo kad je zarobljen u Voćinu, gdje su se krvavo tukli punih šest dana i samo za dlaku izmakli da svi skupa ne budu postrijeljani.

Baš me zanima hoće li Š. ostati kod nas ili će prvom prilikom odmagliti. Događa se da zarobljeni domobrani, kad ih uvrste među partizane, odmagle čim se pruži povoljna prilika.

Mom znancu Š-u ubrzo će se pružiti povoljna prilika. Noć je, a mi se približavamo Pakracu. Može se sakriti iza grma, i kad naša kolona prođe, jednostavno otići u grad. Ipak, ne vjerujem da će uteći! Nije valjda lud, sada je tisuću devetsto četrdeset i treća, Nijemci su doživjeli strašan poraz kod Staljingrada i tko još vjeruje u konačnu pobjedu fašista!? ... Neće uteći!

Spremamo napad na Pakrac. Sve jedinice su već dobole zadatke. Imam zapovijed u džepu. Napadamo noćas. Naš bataljon ima zadaću prodrijeti u grad iz smjera sela Prekopakre i zauzeti tri utvrđena objekta. To su: Pikova zgrada, hotel »Pakrac« i učiteljska škola. (Zlobno primjećujem da mi je, kao propalom đaku učiteljske škole, osobito drago što napokon imam priliku s oružjem u ruci napasti i likvidirati zgradu ustanove mrskog imena). Sve naše jedinice

izvršile su koncentraciju i nalaze se u selima oko grada. Čim padne prvi mrak, krećemo. Moj drug iz djetinjstva, bivši domobran i sadašnji polupartizan Š., još uvijek nosi pisaći stroj. Držimo ga na oku.

Bataljon se smjestio u Donjem Čagliću; to je samo tri kilometra daleko od Pakraca. Pakračke straže pomalo puškaraju. Osjetili su nas.

Počelo je oko podne. Izišli su iz grada i napali nas, ne samo naš bataljon u Donjem Čagliću nego i sve ostale naše snage, u svim smjerovima. Bit će da imaju inteligentnog zapovjednika koji je umio ocijeniti da je bolje napasti nego čekati da budeš napadnut.

To nismo očekivali pa je nastala prilična zbrka. Morali smo se povući. Sada sjedimo u šumi i pokušavamo uhvatiti vezu sa štabom brigade ili Štabom divizije, ali ne uspijevamo. Potpuno smo dezorganizirani. Joka i ja raspravljamo o tome da li da napadnemo. Znamo da sve jedinice neće krenuti, jer su nakon ispada neprijatelja iz Pakraca pokidane veze i nitko ne zna što drugi misle i rade i uopće u kakvoj su situaciji. Ali činjenica je pak da svoju zadaću znamo i da smo dužni izvršiti je bez obzira na druge. Takva je i naša odluka. Mi krećemo, što bilo da bilo!

I tako nastavljamo gaziti blato u koloni po jedan putem prema selu Prekopakri.

Lupamo na vrata seoske škole. Zgrada je zidana, Čvrsta, dobra za Štab i ambulantu. Moramo imati ambulantu, bit će ranjenih. Lupa ne koristi, po običaju. Potrebna je »magična formula«, koja uvijek otvara sva vrata danju i noću. »Bacaj bombu!« dere se moj Tomo. Otvorila je učiteljica, zagrnutu u kućnu haljinu i bosa. Stajala je na betonu i cvokotala od zime i straha. Joka je velik kavalir. »Obujte papuče, prehladit ćete se!« savjetovao joj je brižno. Odmah se prestala bojati. Ta bosonoga žena je učiteljica, naša simpatizerka i suradnica. Ali i suradnici se prestraše kad im noću lupaju na vrata, a cijeli dan se posvuda naokolo pucalo. Nikad se ne zna tko lupa na vrata i kakve su mu namjere.

Bataljon je u naletu pregazio bodljikavu žicu, upao u rovove i likvidirao ih. Sva tri utvrđena objekta također su osvojena na juriš. Sad se šepirim u zgradu učiteljske škole, odakle partizani evakuiraju nove domobranske odore i mnogo pari posve novih cokula . . . Učiteljska škola. Ako je nisam mogao svladati znanjem, barem sam je svladao oružjem u ruci. I to je nešto!

Imamo osam ranjenih i tri mrtva druga. Učiteljica je rijetko dobra i požrtvovna bolničarka. Inspire im rane i previja ih, ništa joj nije teško. Radi vješto, brižno, pažljivo i brzo. Ostat će ranjenicima Drugog bataljona 17. brigade u najboljoj uspomeni. Moramo joj biti zahvalni!

Povukli smo se. Iz Pakraca, ali sasvim s druge strane grada, čuje se paljba. To napadaju neki dijelovi 12. brigade. Ostalih jedinica nema. Već sviće.

Cokule i odore poslali smo u pozadinu, u pratnji jedne desetine. Putem su sreli neprijateljsku kolonu i tako je dragocjeni plijen propao. Desetina se vratila i sad svi kunemo što odore i cokule nismo odmah razdijelili borcima. Držiš se reda, a ispada loše!

Kolona prelazi cestu. U času kad je pola kolone bilo s jedne, a pola s druge strane ceste, naišli su tenkovi. Pucnjava ... i ništa. Tenkovi su prošli i kolona se opet spojila. Čak se nijedan od četrdeset zarobljenih zdrugovaca nije izgubio. Svi su na broju.

Samo bivši domobran Š. je nestao. Ne zna se točno kada, ali nestao je. Neki kažu da ga već od jučerašnje trke u Donjem Čagliću nitko nije vidio u bataljonu. Sobom je ponio i pisaći stroj. Štapska pisarica Dara psuje, jer će sada morati pisati rukom. Neće dugo. Zaplijenit ćemo mi njoj drugi, još bolji i ljepši pisaći stroj! Sad moj znanac i drug iz djetinjstva S. negdje u pakračkom zapovjedništvu iznosi podatke o nama. Vjerljivo je mnogo toga zapazio i ocijenio, jer je školovan čovjek. Ako ga uhvatim poslije oslobođenja, a uhvatit ću ga, jer će zacijelo ostati živ i zdrav, neće se dobro provesti. Samo ako ja ostanem živ! Treba bolje provjeravati čak i drugove iz djetinjstva!

(Š. živi još i danas sretnim i spokojnim životom u Virovitici, mojem i svojem rodnome mjestu. Otkrio sam ga odmah poslije oslobođenja. Kaže da se onom zgodom, kada nas je neprijatelj iznenada napao u Donjem Čagliću, izgubio. Uhvatili su ga i odveli u Pakrac. Pisaći stroj su mu oduzeli, a njega optužili. Imao je grdnje muke da se izvuče! Kako mu narodni sud nije mogao dokazati protivno, ni ja se nisam kapricirao, i danas, poslije sedamnaest godina, sve je palo u zaborav. Inače, Š. je u našemu rodnom mjestu poznat kao čovjek koji je za vrijeme rata prošao sito i rešeto).

Borba kod Kajgane

»Oko 11 sati izbila je u Kajganu III. neprijateljska grupa i žestoko napala dijelove Drugog bataljona 17. brigade u tom rajonu. To je bila I. bojna IV. Gorskog zdruga, podržana s pet-šest tenkova i jednim divizionom artiljerije. Ova bojna krenula je u 03,00 iz Ivanova sela, pravcem Grubišno Polje-Veliki Zdenci-Klokočevac-Kajgana. Njeni napadi bili su vrlo žestoki i česti, no još su žešći bili protunapadi dijelova Drugog bataljona 17. brigade. Selo Kajgana prelazilo je u toku 23. februara nekoliko puta iz ruke u ruku. Hrabri borci 17. brigade odbijali su puškomitraljezima i ručnim bombama neprijateljske tenkove i pješadiju, a kad im je nestalo municije, jurnuli su na neprijatelja kundacima i bajonetama i izbacili ga definitivno iz sela. (Vidi knjigu admirala M. Jerkovića: »Borbe u Slavoniji za vrijeme IV. i V. neprijateljske ofenzive«. M. J. bio je u to doba zamjenik komandanta I. slavonske divizije).

Imao sam čast da zajedno s dijelovima Drugog bataljona 17. brigade sudjelujem u borbi protiv nadmoćnih neprijateljskih snaga kod sela Kajgane, na prilazima Garešnici. Pokušat ću opisati kako je ta borba izgledala izbliza, gledana okom čovjeka koji je bio u središtu zbivanja i koji je snosio najveći dio odgovornosti za njezin ishod.

To je priča o junačkom držanju pedesetorice boraca i njihova komandira, i o junačkom držanju zamjenika komandanta bataljona . . .

Dvanaesta je napala Garešnicu. Šesnaesta i Sedamnaesta osiguravale su napad. Postoji nekakav sporedni seoski put koji preko Tomašice i Kajgane vodi u Garešnicu. Nitko nije pretpostavljao da će neprijatelj iz daruvarskog smjera krenuti tim putem. Ipak, za svaku sigurnost i eventualnost, upućena je na taj smjer Svrabina četa. Sve ostale snage 17. brigade raspoređene su na važnije položaje, ili su ih ostavili u brigadnoj rezervi. Svrabina četa se u posljednje vrijeme najviše tukla i bio joj je potreban odmor. Tako su zaključili u Štabu i zato su je poslali na taj sporedni smjer, gdje vjerojatno neće biti borbe.

Napad na Garešnicu počeo je noću, a odmah ujutro začula se žestoka vatrica lijevo od položaja Svrabine čete, na glavnoj cesti. Taj položaj zaposjela je glavnina brigade. Tukli su mitraljezi, bacači i topovi, a na cesti su brujali kamioni i tenkovi. Položaj je počeo nadlijetati i avion-izviđač, za njim obično dolaze bombarderi.

Borba na položaju glavnih snaga brigade trajala je još sat, dva. Onda je počela jenjavati i do uskoro je sasvim utihnula. Do našeg položaja probio se kurir štaba brigade. Predao je poruku štaba da neprijatelju nije uspio pokušaj probiti našu liniju kako bi prodro u Garešnicu.

Povukao se s priličnim gubicima u mrtvima i ranjenima. Naše jedinice također imaju mrtvih i ranjenih; okršaj je bio kratak, ali ogorčen i žestok. Poslije borbe nekoliko je »Dorniera« počelo bombardirati položaje na glavnoj cesti.

Sat prije podneva počelo je puškaranje na našem položaju. Neprijateljska kolona, odbijena na smjeru glavnih snaga brigade, sada se pokušavala probiti prema Garešnici sporednim putem preko Tomašice i Kajgane. Svrabinoj četi očito nije bilo suđeno da se odmara, a nije joj bilo suđeno ni da u ovako velikoj operaciji ima sporednu ulogu. Neprijatelj se poslije prve vatre razvio u streljački lanac, opet su grunuli topovi i bacači, zrak su zaparali mitraljeski rafali i počela je repriza jutrošnjeg okršaja s glavne ceste. Samo, glavnu cestu držale su jake partizanske snage, a ovdje se našlo tek pedeset boraca Svrabine čete.

Borba se vodila između seoskih kuća, na sasvim maloj udaljenosti. Zdrugovi su nastupali zaštićeni jakom vatrom, a Srvabina pedesetorica povlačila se, pod borbom, prepuštajući stopu po stopu branjenog prostora.

Odmah sam poslao kurira u Štab brigade i zatražio pomoć. Odgovoreno mi je da shvaćaju svu težinu naše situacije, ali pomoć ne mogu poslati jer nemaju raspoloživih snaga; no položaj moramo po svaku cijenu održati da neprijatelj ne prodre u Garešnicu, u kojoj Dvanaesta još uvijek vodi borbu. Ipak, pokušat će nam poslati kao pojačanje jednu četu Moslavačkog partizanskog odreda.

Pomoć nije stigla, a borba u Kajgani postajala je sve dramatičnija. Četa je imala malo municije već na početku borbe, a sada, poslije nekoliko sati žestoke paljbe, ostalo je svakom strijelcu još samo desetak, a svakom puškomitralscu do pedesetak metaka. Gubici su bili sve veći. Neprijateljski bacači tukli su gusto i uništavali naša čvorišta obrane. Borce je postepeno zahvaćala panika.

Četa Moslavačkog partizanskog odreda ipak je stigla; to zapravo nije četa nego četrdeset loše naoružanih boraca. Poslali smo ih smjesta na položaj, ali bez vidnjeg rezultata. Neprijatelj je žestoko napadao frontalno, a istodobno je nastupao bočno nastojeći nas opkoliti. Već nas je tukla snažna bočna vatra, tako da smo opet bili prisiljeni odstupati. Do Garešnice više nije bilo daleko.

Srvabo je bio svuda. Tukao je iz puške i iz puškomitraljeza. Obilazio je sve svoje borce. Više ih nije bilo mnogo. Od pedesetorice ostalo ih je trideset. Dvadeset ljudi iznijeli su četni bolničari, što mrtvih što ranjenih. Srvabo je sokolio borce, a Nikola Sužnjević sokolio je Srvabu. Ali svi, i borci i Srvabo i Sužnjević, znali su da se taj položaj ne može održati.

Pedeset metara iza bojnog položaja, pred nekom seoskom kućom, postavili smo štab. Sjedio sam tamo s nekoliko drugova, partijskih radnika iz Moslavine, i slao kurire na sve strane ne bili nam tko poslao pojačanje. Kuriri su odlazili, ali se nisu vratili. Štab brigade poručio je da moramo izdržati. Otišao sam na položaj i rekao Srvabi i Nikoli da moramo izdržati. Znali su, kao što sam i sam znao, da moramo izdržati. Ali bilo je jasno da je to nemoguće. Pojedini borci već su počeli izmicati s položaja. Vraćali smo ih nazad da potroše još jedini preostali metak. U puškomitraljezima moglo se naći još po pet-šest metaka.

Onda je i Srvabo izgubio živce. »Pohvatat će nas žive!« rekao je s očajničkim izražajem lica. »Ne možemo se tući bez municije!«

Što da mu odgovorim! »Kundacima«, rekao sam, tek toliko da nešto kažem.

»Da pokušamo jurišati?« predložim.

»Možemo«, složio se Srvabo.

Borci su opalili plotun, zaurlali i poletjeli naprijed.

Dogodilo se čudo. Streljački stroj zdrugovaca se pokolebao, zadrhtao i rasuo se. Trideset preostalih boraca Srvabine čete, na čelu sa Srvabom, gonili su ih i hvatali žive na cijeloj dužini puta do crkve u susjednom selu gdje su im bili utvrđeni položaji . . . Trideset boraca bez municije gonilo je bojnu gorskog zdruga, koja je brojila najmanje šest stotina vojnika i

koja je bila pojačana jednim artiljerijskim divizionom. Zdrugovci su bacali oružje i municiju da bi mogli brže bježati.

Nikola Sužnjević i ja također smo pošli za njima. Ali prešli smo samo stotinjak metara i zastali. On se smijao i ja sam se smijao. I nikad u životu nismo bili sretniji . . . Spuštao se sumrak, a umorni borci vraćali su se u malim skupinama s trijumfalnim izražajem lica. Zarobljenike nisu doveli.

Vratio se i Svrabo.

»Vidiš da se može i kundacima«, rekao sam mu.

»Može se«, odgovori on, »ako je komandir čete ludi Svrabo.«

Svrabo, naime, nikada nije zadovoljan.

Primili smo čestitke iz štaba brigade i štaba divizije. Štab divizije izdao je zapovijed koja ima da se pročita pred strojem svih jedinica 1. slavonske divizije. U zapovijedi se pohvaljuje Prva četa 2. bataljona 17. brigade za herojsko držanje u borbi protiv nadmoćnih neprijateljskih snaga kod Tomašice i Kajgane.

Drapšin nas je naučio da se bojni položaj ne smije napustiti bez naredbe ni u kakvim uvjetima i ni po koju cijenu.

Nevažan događaj

Ima u partizanskom životu događaja koje možda ne vrijedi ni spominjati a kamoli zapisivati u bilježnicu. Događaju se danomice i sami po sebi nisu ni značajni ni odviše zanimljivi. Ipak, neki ljudi tvrde da se veliki i važni događaji sastoje od mnogo sitnih i sporednih događaja. U svakom slučaju treba ustanoviti što se događa našim jedinicama u intervalima između jedne i druge značajnije oružane akcije. Treba to ustanoviti kako bi se bolje upoznalo partizane i partizanski način ratovanja. U ratu uopće, a pogotovo u partizanskom ratu, događa se da neprijatelj učini nešto nepredviđeno i poremeti određeni plan. Osim toga, planovi komandanata i viših štabova nisu baš uvijek savršeni, katkada su i loši. (U intimnom dnevniku čovjek sebi dopusti ovakve slobodne i nevojničke konstatacije!).

Nije bilo po planu štaba divizije da ih iznenadi neprijatelj. Upali su im u selo i rastjerali ih na sve strane. Nema goreg nego kad je iznenađen štab, pogotovo viši štab. U takvim, na sreću vrlo rijetkim slučajevima, nastaje potpuna zbrka i dezorganizacija i nijedna jedinica ne zna što da radi i kamo da kreće. Veze su, dakle, prekinute, a naša brigada sjedi u tri moslavačka sela i čeka naredbu za pokret. Naredbe za pokret nema jer nema štaba ni štapskih kurira i nitko ne zna gdje su. Zna se jedino to da se u selu Popovcu, u kojem se smjestio štab, malo prije oštro pucalo, a puca se i posvuda naokolo, pa i oko naših sela.

Uvečer se smirilo, ali veze još uvijek nisu uspostavljene i još se uvijek ništa ne zna. Nagada se doduše, a kad partizani nagađaju što se dogodilo, onda su takva nagađanja obično točna. Partizan ima uho izvježbano da ocijeni karakter vatre, kao što muzikalni i glazbeno naobražen čovjek umije ocijeniti kako svira koji instrument u orkestru. Zato mi po jučerašnjoj vatri u Popovcu sasvim dobro znamo da je štab divizije iznenađen i da se sada skupljaju, ali se još nisu skupili. Jer da su se skupili, mi bismo dobili naredbu za pokret.

Ako tijekom noći ne stigne nikakva naredba za pokret i ako nas dan zatekne u ovim selima gdje se nalazimo, neće biti dobro. Neprijatelj je posvuda oko nas, opkoljeni smo. Noću ne bi bilo teško probiti se iz obruča. Partizanska kolona umije se kretati nečujno poput duhova i u stanju je provući se između gustog neprijateljskog rasporeda. Kako će biti, budemo li prisiljeni probijati se danju, veliko je pitanje. Uvijek imamo malo municije, a i teren nam nije najpoznatiji. Noć je, ali nitko ne spava. Osluškujemo kao zečevi, jer mogu nas napasti i prije dana.

Pred zoru stigne u naše selo Jerković. On je junačina i sam se do nas probio kroz neprijateljski raspored. Naša nagađanja bila su ispravna. Štab divizije sređivao se sve do sada. On će se probijati s našom brigadom. Ostali drugovi iz štaba probijat će se s Dvanaestom i Šesnaestom, drugim smjerom. Svima nam je cilj Bil-gora, onda grebenom Bilogore do Vranoga Kamenca, i kući, na oslobođeni teritorij Slavonije. Ovdje u Moslavini neprijatelj donekle i tolerira kakav partizanski odred. Ali divizija, to mu je već previše. Odmah reagira koncentracijom svojih snaga i protuofenzivom.

Dan nas je zatekao u Trnovitičkim vinogradima. Naš bataljon je na čelu kolone koja se probija. Tu je došlo do glavnog sukoba s neprijateljem . . . Nije bilo teško. Uspjelo nam je da ih odmah u naletu razbijemo i prođemo svojim putem. Srećom smo naišli na nekakvu domobraniju . . . Ali municije je sve manje, a Vrani Kamen je još vrlo daleko.

Neki pjesnički nastrojeni partizani, koji su se zaželjeli slavonskih šuma i planina, propjevali su:

»Ah da mi je, pa da stanem,
na slobodni Vrani Kamen!«

To su stihovi sročeni u narodnom duhu . . .

Približavamo se cesti Grđevac—Bjelovar. Cesti se uvijek prilazi oprezno, jer nikad se ne može znati kakvo te iznenadenje čeka. Partizani mrze ceste i željezničke pruge. Što manje cesta i pruga, to bolje za nas.

»Auto . . . osobni«, pronosi se kolonom, od borca do borca. »Tišina!« . . .

Zasjeda je postrojena, automobil je zaustavljen; nekakav mali zeleni automobil. Putnici su obični građani, za nas nimalo interesantni. Da su ustaški, ili makar domobranski oficiri, ili funkcionari, to bi bilo nešto drugo. Ali, na žalost, nisu . . . Obični civili, zagrebački građani koji se vraćaju u Zagreb. Uostalom, možda su i ustaški funkcionari incognito, ili policijski agenti, tko će znati!?

»Kamion na cesti«, javlja izvidnica.

Odmah skrenemo auto i putnike s ceste u šumu i postavljamo novu zasjedu. Kamion dolazi. Otvoren je, u njemu su domobrani . . . Oštra paljba i sve je u hipu gotovo. Kamion leži u jarku uz cestu.

U kabini su dvojica mrtvih domobrana. Formalno su im otkinute glave. To je djelo Branka Miščevića, puškomitrlijesca Svrabine čete. Stao je nasred ceste i pustio dulji rafal ravno u prednji dio kamiona, u staklo kabine. Gore u kolima su još dva mrtva domobrana. Trojici je uspjelo pobjeći nekamo u šumu. Ne gonimo ih.

Ovaj put bila nam je sreća sklona. Kamion je pun puščane municije i mina za teški bacač. Puščana municija nam je prijeko potrebna, a i mine će dobro doći. Negdje u Slavoniji postoji teški bacač, bez jedne jedine mine. Nema, doduše, ni nišanskih sprava. Što zato! Snaći ćemo se i bez nišanskih sprava.

Zagrepčani iz automobila bili su svjedoci te munjevite partizanske akcije. Sad su još uvijek prilično ustrašeni, ali kad ih pustimo bit će sretni što su imali ovako zanimljiv doživljaj. Pričat će u Zagrebu da su proveli pola sata (oni će vjerojatno reći tri sata) s pravim pravcatim partizanima i da su svojim očima vidjeli na koji način partizani dolaze do municije.

»A ima vam med njimi i čist pristojnih dečkih . . . Čak i Zagrebčanof«, govorit će.

Možda će ih zbog toga i uhiti. Netko bi ih mogao denuncirati da vrše »odmetničku promičbu«.

Ako su lopovi, a i to nije isključeno, jer, ipak, voze se u automobilu, smijat će se kako su nas namagarčili. Što možemo! Za propagandu mora se nešto i riskirati.

Sišli smo s ceste i krenuli šumskim putem. Teglimo škrinje pune municije i mina. Iz Grđevca već tuku za nama iz dva topa. Znači, naši su automobilisti stigli u Grđevac. Tuku napamet, ali prilično točno. Granate padaju blizu naše kolone . . .

*»Ah da mi je, pa da stanem,
na slobodni Vrani Kamen!«*

Nije baš prava poezija, ali je iskrena želja sviju nas!

Putujemo grebenom Bilogore, a prate nas »Štuke«. Bilogora je prvo brdo koje sam ugledao; moj rodni grad je pod tom lijepom i pitomom gorom. Na obroncima Bilogore su vinogradi. Tamo sam kao dijete išao u berbu. Još prije nekoliko mjeseci Bilogora je bila sretno utočište kalničkih partizana. Na Kalniku je bilo »vruće«, na Bilogori je uvijek bila »hladovina«. A sada!? Sada je Bilogora najprokletiji teren što se može zamisliti. »Štuke« nas tuku već danima. Počinju odmah ujutro, a prestaju kad se spusti sumrak; val za valom. Jedino kad je kišovito i oblačno vrijeme ostavljuje nas na miru.

Kažu da su »Štuke« izbačene iz upotrebe. Njemačka vojska ima sada bolje i brže bombardere. »Štuke« su prespore. Ali za nas partizane posve odgovaraju. Mi nemamo ni protuavionskog oružja ni lovačke avijacije. Nas se može tući iz svakog aviona, čak bi nas se moglo tući i iz »luftbalona«. Ne samo nas partizane, nego i nezaštićene stanovnike naših sela. Za njemačke i ustaške pilote to nije rat, to je za njih sport i ugodna razonoda. Dođu i izbacuju bombe, vrate se na zagrebački aerodrom i uzmu nove bombe, dolete ponovno i opet ih izbacuju. To se ponavlja od jutra do mraka. Naš stalni zračni pratičac je »zrakoplovno jato pukovnika Džala«. To su ustaški piloti s istočnog bojišta koji se upravo nalaze na zasluženom odmoru u Zagrebu. Da bi uvečer imali o čemu pričati svojim djevojkama, danju se zabavljaju s nama.

Sva sreća što slabo gađaju. Naši gubici su neznatni. Ali nije ni lako bombardirati partizansku kolonu. Tanka je i lagana pa se ne mora držati širokih putova. Krećemo se ili noću, a noću ne bombardiraju, ili danju kroz šume. Ne vide nas i bacaju bombe napamet. To traje već desetak dana . . .

*»Ah da mi je, pa da stanem,
na slobodni Vrani Kamen!«*

Na Vranom Kamenu prestat će bombardiranje. Pomirili su se s činjenicom da je tamo u slavonskim planinama i šumama partizansko carstvo. Ali na Bilogori ne vole vidjeti ovako velike formacije kao što je divizija. S tim se još ne mire.

Sad još malo o »Štukama« i njihovim stravičnim sirenama. »Štuke« se obrušavaju i dobro gađaju, bolje od ostalih bombardera. Takvo je naše iskustvo. Svi mi najviše strahujemo upravo od njih. Kad nas nadljeću i bombardiraju drugi tipovi bombardera, recimo »Dornieri«, ne bojimo se toliko. Gotovo bi se moglo reći da ih podecenjujemo. Ali »Štuka«, to je nešto drugo. No, koliko god strahujemo od »Štuka«, ipak je istina da nam avioni uopće nanose malo gubitaka; partizansku jedinicu teško je otkriti. Dosad nam ni »Štuke« nisu nanijele mnogo zla, ali iz uha sve to ipak respektiramo. Zašto? Da li samo zato što gađaju bolje od ostalih bombardera ili ima i drugih uzroka? Možda respektiramo »Štuke« i zato što njihove sirene tako stravično tule!? One nadljeću u krugu i jedna za drugom se obrušavaju okomito prema cilju koji tuku. Pri tom sirene tule i izazivaju jezu i paniku. Ljudi bježe na sve strane neorganizirano i neoprezno, otkrivaju se i postaju dobra meta za avionske mitraljeze.

Nacistički psiholozi sigurno su računali s ljudskom sklonosću misticizmu. Možda su i sami skloni misticizmu. Jezovitost i tajanstvenost utječe prvenstveno na neuke i primitivne ljudе.

Ali i kod naobraženih ljudi, čak intelektualaca, mogu se naći ostaci kojekakvih praznovjerica. Igraju »patience« i pri tom zamišljaju koješta. Ako »patience izide«, ispunit će se određena želja, ako »ne izide«, neće se ispuniti . . . »Pogledaj i u moju šalicu! Sto vidiš na mom dlanu? Ne vrijedi dlan desne nego lijeve ruke!« kaže, na primjer, profesor prirodnih znanosti ili liječnik . . . Nije to uvijek samo prilagođavanje društvu ni sasvim bezazlena razonoda. Nađe se čak i kod takvih ljudi djeličak praznovjerja i sklonosti misticizmu. Znaju oni da su sve te šalice s talogom od kave, dlanovi i karte najobičnije budalaštine. Ali to im govori znanje i razum, a negdje duboko u čovjeku ostao je strah pred »tajanstvenim i mračnim pojavama«; ostalo je to još iz mračnih dana ljudskoga roda. A da i ne govorimo o astrologiji i horoskopima! Kažu da Hitler, na primjer, mnogo drži do predviđanja astrologa. Astrolozi u nacističkoj Njemačkoj uživaju velik ugled. Rat i sve nevolje i strahote što ga prate izvanredno pogoduju širenju i razvijanju mistike i praznovjerica. Nacisti iskorišćuju tu činjenicu. Možda zato što nisu dovoljno moćni, a žele da ih takvima smatraju.

Dakle, neću se više bojati stravičnog zavijanja »Štukine« sirene. Neka zavija koliko joj drago, samo neka bombe ispušta na krivo mjesto.

Ožujska ofenziva

Ne znam jesu li viši štabovi imali provjerene podatke o ofenzivi većih razmjera koju je neprijatelj namjeravao poduzeti. U našim bataljonima, a vjerujem ni u štabovima brigada, nitko nije ni slatio daje neprijatelj krenuo. Naprotiv, mi smo spremali ofenzivne pohode . . . Tako je i počelo.

Prvi dan. Bataljon je forsiranim maršem prešao pedesetak kilometara i napao neprijateljsku posadu u Kutjevu. Napad nije uspio. Kutjevačka posada ne provodi noć u mjestu. Čim padne mrak, oni odlaze u okolna brda i tamo čekaju jutro. Tako je bataljon udario u prazno i ušao u Kutjevo bez ikakva otpora. Počela je evakuacija ratne spreme, nađene u vojnim nastambama, i plemenitih rasnih konja iz ergele. U Kutjevu je velika ergela za uzgoj konja lipicanske pasmine. Sutra krećemo dalje na istok prema neprijateljskim uporištima: Kula, Darkovac, Čaglin . . .

Drugi dan. Otpada pokret na istok. Iz štaba divizije dobili smo najhitniju zapovijed da smjesta napustimo Kutjevo i forsiranim maršem krenemo do zadanih položaja. To su sela Bokane, Macute i Ćeralije, blizu Podravske Slatine. Od Kutjeva do tih sela, zaobilaznim partizanskim putevima, ima najmanje šezdeset kilometara. Da bismo na karti prekontrolirali zadalu maršrutu, morali smo sastaviti tri sekcije. Pedeset kilometara do Kutjeva, probdjevena noć, i sada novih šezdeset kilometara nazad do Podravske Slatine. Takav je partizanski život! Očito se nešto događa, jer kako da inače protumačimo hitnu zapovijed štaba divizije! Uvijek to prokletno pješačenje!

Tri bataljona Sedamnaeste zaposjeli su Bokane, Macute i Ćeralije oko osam sati navečer. Iz Kutjeva smo krenuli prije svanuća. To je punih petnaest sati hoda, oko četiri kilometra na sat! I borci i starješine su na izmaku snaga. Umorni su čak i kutjevački lipicanci. Neprestano nesnosno ržu, čeznu za svojim stajama. Raspoređeni smo u seoske kuće, na hranu i spavanje. Nitko nema ni snage ni volje da čeka dok kuhari spreme večeru.

Naš štab je u Bokanima. Upravo su nam servirali večeru kad je počelo puškaranje. Napada Štirova bojna. To je zloglasna ustaška jedinica stacionirana u Podravskoj Slatini. Zapovjednik bojne je bivši slatinski stolar Štir. Čudno je što napadaju noću, to nije njihov običaj. Počeli su i oni primjenjivati partizansku taktiku. Borba se vodi duž cijelog položaja, ispred svih triju naših sela. Napadaju nasrtljivo, ali naši ih borci slabo respektiraju. Navikli su na Crnu legiju! Oko pola noći borba je završena. Ustaška bojna razbijena je i raspršena. Imaju mnogo mrtvih. Ranjenika i zarobljenika nema. Nije dobro napadati umorne i ljutite partizane, osobito noću!

Okršaj je trajao nepuna četiri sata. Od pola noći do svanuća ipak se može nekoliko sati odspavati, a to je za nas mnogo. Ali nije nam bilo suđeno. Točno u pola noći stigao je kurir iz štaba divizije, donio je novu naredbu. Pročitali smo je i odmah prokleli život i rat i izgovorili koješta na račun štapskih birokrata koji nemaju pojma o tome što se događa na položajima. Umor je neopisiv osim toga smo pospani i gladni . . . Pedeset kilometara do Kutjeva, najmanje šezdeset kilometara od Kutjeva do Bokana, Macute i Ćeralije, i sad još kakvih četrdeset kilometara do Ravne gore (Metla, Skresine i Kadimlje), i to uzbrdo. Partizanski život zaista nije uvijek zamaman! Psujemo, ali izvršavamo naređeno. Kolone su postrojene, spremne za pokret. Preko Voćina se ne može, jer Voćin je već zaposjeo neprijatelj. Tek sada saznajemo čemu toliki marševi. Počela je velika neprijateljska ofenziva na partizane i slobodni teritorij Slavonije. To što su neprijateljske snage zaposjele Voćin, ne bi za nas bilo

osobito značajno da nam zbog toga nije produljen put do Ravne gore za još desetak-petnaestak kilometara. Moramo mnogo obilaziti.

Treći dan. Još uvijek pješačimo. Kakve su to snage koje nas pokreću, nije sasvim jasno. Ima granica ljudskoj izdržljivosti, fizičkoj i moralnoj. No mi se vučemo; doduše polagano i jadno kao ranjena glista, ali ipak, vučemo se prema zadanom cilju. Otkako sam u vojski i otkako ratujem, uvijek je tako. Umoriš se na smrt još prije nego što si došao u priliku da ispališ prvi metak. Na nove položaje bataljoni su stigli oko tri sata poslije podne. To je četrnaest sati marša, poslije više od stotinu kilometara već prije prijeđenog puta. A nekad sam se divio maratonskim trkačima! Moj bataljon je na Skresinama. Tamo je i Prvi slavonski partizanski odred. Tuku se već od jutra s neprijateljem koji nadire s ceste Pakrac-Požega. Neprijateljske snage su nadmoćne brojem i oružjem i potiskuju ih. Bataljon je odmah ušao u borbu; do večeri neprijatelj je vraćen na polazne položaje. Dobra je ova borba. Ležiš i pucaš pomalo. Umoran si i pospan, a i živci su popustili pa te topovska paljba sasvim uspavljuje. To je opasno. Može se dogoditi da zaspis tvrdim snom, tvoji se povuku i zaborave te i probudiš se tek kada te kakav ustaša mune čizmom pod bubrege. Nije dobro drijemati na položaju, pogotovo za vrijeme borbe. Uvečer je opet stigla naredba za pokret. Čini se da se uopće neće spavati ni jesti dok ne prođe ofenziva. Odvajamo se iz sastava 17. brigade i priključujemo se 12. brigadi. To je samo privremeno, dok traje ofenziva. Naša brigada probija se u smjeru Bilogore. Mi ostajemo u slavonskim brdima, na Papuku i Psunj u vrag zna gdje. Dakle, opet pokret. Čovjek može biti tako umoran da više i ne osjeća umor! Mislite da ne može?!

Četvrti dan. Borba kod Bučja još uvijek traje. Zatvorili smo obruč oko neke njemačke jedinice i nastojimo je likvidirati. Pitanje je hoćemo li uspjeti. Nijemci se brane organizirano i ne podliježu lako panici. Naše i njihove položaje stalno nadljeće mali izviđački avion »Roda«. Predviđamo da će dovesti bombardere, jer ti mali izviđački avioni obično su preteče bombardera. Često nastavljaju kružiti i za vrijeme bombardiranja. Iznad točaka koje treba tući bombama puštaju neke specijalne rakete koje se rasprsnu u zraku ostavljajući trag dima. To je znak za »Štuke« i one se obrušavaju jedna za drugom na obilježeno mjesto. Zato mi »Rode« mrzimo više nego bombardere i borci ih vole gađati puškama i puškomitrailjezima. Lete nisko i polako i dobro organiziranom vatrom mogle bi se srušiti. Ipak, to nam dosad još nije pošlo za rukom.

Ovaj put »Roda« nije dovela bombardere. Kružila je neko vrijeme i onda se jednostavno, pred našim očima, spustila na cestu između njemačkih položaja. Bili smo zaprepašteni; to zaista nitko nije očekivao. Udaljenost između naših položaja i mjesta gdje je aterirao izviđački avion iznosi najviše kilometar i pol zračne linije. Borci tuku kao pomamni iz svega raspoloživog oružja, ali bez rezultata. Predaleko je. I Nijemci su pojačali paljbu, štite »Rodu«. Pokušavamo i prodrijeti, ali ne dopuštaju. Prostor je brisan i bilo bi mnogo žrtava. Promatramo dalekozorom. U avion ulazi viši njemački oficir. Time je sve razjašnjeno. »Roda« se spustila da izvuče iz obruča nekog višeg komandanta koji se ovdje zatekao prije napada. Pozvali su je preko radija. Zatim se »Roda« uzdigla polako, napravila još dva kruga oko naših položaja i mirno odletjela. To je da pukneš od bijesa! Da su nam barem mahali bijelim rupčićima!

Noću odstupamo. Nijemci su se uspjeli održati. Teško je s njima ratovati.

Zaista nema smisla brojiti dane. Svi su podjednaki. Borbe nisu osobito teške, jer neprestano manevriramo. Ne mogu nas prisiliti na frontalni otpor i na to da čvrsto držimo zauzete položaje. Ne izlažemo se nepotrebним gubicima. Kada pritisak postane suviše snažan, odstupimo. Naša je taktika još uvijek pretežno partizanska. Postavljamo zasjede na cestama

kojima neprijatelj komunicira. Jučer je jedan bataljon Dvanaeste uništilo jaku neprijateljsku kolonu. Zaplijenili su dosta oružja i municije. Drugi bataljon Dvanaeste nabasao je u pokretu iznenada na neku njemačku jedinicu. Razbio ju je i također zaplijenio veću količinu oružja.

Manevrirati znači pješački danju i noću bez prestanka. Ožujska ofenziva na oslobođeni teritorij Slavonije ostatiće mi uvijek u sjećanju zbog tog nesnosnog pješačenja. I na Kalniku se mnogo hodalo, ali svi kalnički marševi u usporedbi s ovim ožujskim maratonskim trkama samo su bezazlene šetnje. Više mi ni izdaleka toliko kao prije ne imponiraju sudionici Velikog marša kineske revolucionarne armije. Oni su prevalili samo 10.000 kilometara. Uvjerem sam da je svaki naš borac s Kalnika, koji i sada pješaci s Dvanaestom, samo u posljednjih pola godine, kada bi se sve zbrojilo, prevadio i više od 10.000 kilometara. Pravo govori jedan moj ratni drug, inače sklon mudrovanju, da su noge glavno partizansko oružje. One nas, veli, spašavaju iz teških i nemogućih situacija u koje dospijevamo zbog ludih glava. Uvjerava me da će, preživi li rat, uvijek stavljati jastuk pod noge, a ne pod glavu. Ima istine u njegovim riječima.

Ostaje činjenica da je Vicko Antić-Pepe, komandant 12. brigade, čovjek vrlo sklon manevarskom načinu ratovanja. Takav je način ratovanja vrlo djelotvoran. Neprijatelju nanosimo gubitke, a sami gotovo i nemamo žrtava. Ali je vrlo naporno! Blago onima koji znaju jahati. Ima dobrih konja zaplijenjenih u kutjevačkoj lipicanskoj ergeli i svi bataljonski starješine pomalo jašu i olakšavaju sebi život, no ja još uvijek nemam hrabrosti da se uspnem na leđa opasne životinje koja me je odmah prvih dana dolaska u partizane onako neslavno zbacila u duboki snijeg, i to naglavce.

Deseti dan. Prelazimo cestu Pakrac-Požega, što znači da idemo s Ravne gore na Psunj. Zašto idemo na Psunj, ne znamo. To je stvar Štaba i komandanta Dvanaeste. Naš bataljon je u prethodnici. U selu Branečima, na cesti, zametnula se iznenadna borba u susretu. Ustaše su se smjestili u školi i u nekim okolnim kućama. Borci su naletjeli kao vuci. Borbe u slučajnom susretu partizana jesu partizanski specijaliteti. Izmiješali smo se s neprijateljem. Vidio sam kako je Sužnjević na dva koraka pogodio jednog zdrugovca točno u kacigu. Odbio mu je pola glave. Sreća što nose šljemove, pa se raspoznajemo. Neprijateljska jedinica uništена je za ciglih četvrt sata borbe. Ima mnogo zarobljenika. Sad ćemo još i njih morati vući sa sobom. Mala Bosa Bogdanović sama ih je dotjerala desetoricu. Smiješna slika; osamnaestogodišnja seljančica s puškom »na gotovs« tjeran pred sobom deset muškaraca u vojničkim odorama. Svašta se događa u partizanskom ratu! Bosa Bogdanović je desetar i ide u red najboljih boraca u bataljonu. Kakav si u borbi, takav ti je i ugled. Zato Bosa i može voditi desetinu sastavljenu od samih momaka. I ni jednomo ne pada na pamet da je ne posluša.

Pokušat ću objasniti što mi, slavonski partizani, smatramo glađu! Ali prije toga moram objasniti što su suhoputne stanice.

Oslobođeni teritorij dobro je organiziran. Tu djeluju pozadinske ustanove koje misle o svemu. Te pozadinske ustanove izgradile su na više mjesta u šumama skrivene zemunice, u kojima je konzervirana pričuvna hrana. Kad neprijatelj za vrijeme većih ofenziva zaposjedne sela i oduzme partizanskim jedinicama izvore hrane, treba da se jedinice opskrbljuju iz takvih skrivenih zemunica. Zemunice se, vojničkim jezikom, zovu suhoputne stanice.

Ne znam zašto, ali u tim našim suhoputnim stanicama, koje su vrlo dobro zakamuflirane i stručno izgrađene, nema nikakve druge hrane osim pekmez od šljiva i dvopeka. Pekmez je kuhan na seljački način, to jest bez šećera, ali zato s košticama; dvopek ima okus po

pljesnivoj pogači od pilovine osušenoj na suncu. Dakle, kad je slavonski partizan, zbog nestašice svake druge hrane, prisiljen jesti taj pekmez od šljiva i dvopek iz suhoputnih stanica, i kad takvo žalosno stanje potraje nekoliko dana, onda se to smatra glađu. Kad se napuniš tim pekmezom i dvopekom, a moraš se napuniti jer drugog izbora nemaš, obuzme te takva žgaravica da od nje formalno crkavaš. Svečano izjavljujem da nikada i ni u kojoj prilici, ako preživim rat, neću staviti u usta žlicu pekmeza od šljiva, čak ni u slučaju da je priređen s mnogo šećera i bez koštica i peteljki, pa čak i od oguljenih šljiva! To sam dužan obećati svojem od žgaravice izmučenom tijelu.

Poslije podne se bataljon namjerio na krdo pitomih svinja. Odmah je počeo opći lov. Dobar je običaj slavonskih seljaka da krda svinja puštaju po šumama. Svinjetina je u naših naroda, osim u muslimanskom dijelu pučanstva, vrlo cijenjena hrana, više nego govedina ili teletina, čak više i od peradi. Ali da ne bude zabune, moram objasniti kako je bilo s tim svinjama i na koji je način bataljon uživao u svinjskoj pečenki. Već sam lov bio je vrlo mučan i naporan. Ubijati iz pušaka nije se smjelo, jer neprijatelj je blizu i pucnji bi otkrili gdje smo. Trebalo ih je hvatati žive. To su, doduše, pitome svinje, ali kad krdo takvih pitomih svinja živi dulje vremena u šumi, gotovo podivlja. Krdo je, dakle, po svim pravilima partizanske ratne vještine, opkoljeno, bajunete su nataknute na puške, i onda je pala krv. Bilo je veselo gledati kako se svinjetine željni borci bacaju za živahnom, žustom i vrlo pokretljivom hranom, kao golmani za loptom, i kako potcikuju u trijumfu kad bi žrtva pala. Svaki borac imao je pravo da od komada odsječe oveći komad mesa. Vatre su naložene. Svatko je svoj komad mesa, zajedno s čekinjama, nataknuo na prutić i pekao ga na vatri. To je osobito dobro polazilo za rukom nama gradskim ljudima koji smo u tim stvarima vrlo »spretni«. Da sam bar bio skaut ili planinar, bolje bi mi uspjelo! Čekinje su se osmudile, koža je postala žilava kao đon, a meso se nije moglo jesti bez soli i kruha. A soli i kruha, razumije se, nije bilo . . . Eto, i takvo stanje ishrane smatramo mi, slavonski partizani, glađu. Znam, ljudima koji ratuju u pasivnim krajevima ta moja kuknjava izgledat će jadna, smiješna i vrijedna prezira, ali bez obzira na to odlučio sam da u ovom svojem intimnom ratnom dnevniku bilježim samo čistu istinu. Nапослјетку, nisu slavonski partizani krivi što seljaci imaju običaj da krda svinja otjeraju u šume i što su pozadinske ustane na vrijeme osigurale pekmez od šljiva i dvopek za zle dane.

Četrnaesti dan. Pjegavac. Proklete uši! Na meni i na svim drugovima oko mene ima ih na stotine i stotine. To su bijele uši, a bijele uši prenose pjegavac. Na one u kosi se i ne osvrćemo. Te samo grizu, inače nisu opasne. Bijelih ušiju razmnožilo se toliko da ih se, u ovakvim prilikama, uopće ne možeš riješiti. Sada, kad su zbjegovi seljaka po šumama, uši na mnogim mjestima puze po travi kao mravi i biljni ušenci. Ima ih posvuda. Pojavio se i pjegavac. To nisu više pojedinačni slučajevi kojih je bilo i prije ofenzive, to je već početak epidemije. Danas sam u šumi našao partizana oboljela od pjegavca. Izgleda kao poluživi kostur. Sjedio je pod bukvom naslonjen na deblo, i čekao smrt. Zaostao je iza neke jedinice. Sad se vozi u kolima, za bataljonom. Oboljeli od pjegavca umiru obično kad već prebole, kao rekonvalescenti. Zapravo je to smrt od gladi. Organizam je sasvim iscrpljen visokim temperaturama i, ako nema dovoljno dobre i kalorične hrane, ne može se održati. Dosad se u Slavoniji nije umiralo od pjegavca. Kako će biti ubuduće, ne znamo. Ofenziva je, i može još dugo potrajati.

I dalje neprestano pješačimo. Prevalujemo svakog dana desetke i desetke kilometara. Sinoć se bataljon sukobio s neprijateljem u Biškupcima, u Požeškoj kotlini, a već u zoru tukli smo se kod Bijele Stijene. To je udaljenost od najmanje trideset kilometara. Da nema tih napora,

ofenziva nam ne bi bila teška. Naokolo gore sela. Uništit će sve baze. Ofenziva je uvijek najstrašnija za pučanstvo oslobođenog teritorija.

Dvadeset i drugi dan. Danas je bio dobar dan. Brigada se namjerila na dvije čete Nijemaca. Ukopali su se na Javorovici. To je najviši vrh Psunja. Borba je trajala od jutra do večeri. Neprestano juriši i protujuriši u gustoj i debeloj šumi. Borba u šumi je teška. Sve se izmiješa i puca se sa svih strana. Dogodi se da ne znaš gdje su tvoji a gdje njihovi. Nijemci su prokleti ratnici. Sve druge vojske i vojne formacije koje se bore protiv nas, uključujući i ustaše, nisu prema Nijemcima ništa. Dvije čete Nijemaca broje do tri stotine ljudi. Naša brigada ima oko tisuću ljudi. Pa ipak, borba je trajala cijeli dan. Od Nijemaca nije ostao živ ni jedan jedini, na našoj strani ima pedeset ranjenih i mrtvih, većinom ranjenih. Da nismo imali dovoljno snaga, bili bi se probili. Kad god su jurišali na naš raspored, uvijek su ga probili. Naprosto ih ne možeš zadržati. Tuku organizirano i nadiru. Bili smo blizu. Razgovijetno sam čuo Zugsführera kako skandira: »Vorwärts, Vorwärts!«, a kad Zugsführer kaže »Vorwärts!« onda Švaba ide naprijed. Ne osvrće se na mrtve i ranjene samo nadire. Prodirali su, a naši su ih bataljoni ponovo okruživali. Tukli smo i bacačem. Poslije posljednjeg juriša na vrh Javorovice, kojim je borba napokon završena, pred nama se pružila grozna slika pokolja. Raznijeto ljudsko meso. Na krošnji stabla visjela je nogu u kratkoj njemačkoj čizmi. Raskomadana tjelesa.

Ofenziva je počela jenjavati. Neprijatelj se povlači u okolne garnizone. Ima mnogo spaljenih sela na slobodnom području Slavonije. Partizanski rat postaje sve krvaviji.

Možda ćemo se malo odmoriti.

Zdrug pukovnika Bosnića

Prošlo je četrnaest dana od neprijateljske ofenzive. Za svih tih četrnaest dana trajala je i još traje žestoka ofenziva ustaškog propagandnog, ili, po njihovu, promičbenog aparata. Puške i topovi više se ne čuju, dim sa zgarišta više se ne diže. Sad avioni bacaju letke i propusnice. Lecima nas uvjeravaju da ne postojimo, a propusnice prilažu da bismo se, valjda zato što ne postojimo, predali u najbližem uporištu. Predati se, kažu, to je jedino pametno i u našem interesu, a osim toga drugo nam i ne preostaje. Jer nema više brigada, ostale su samo pojedine raspršene odmetničke skupinice koje će u slijedećem »pročešljavanju« terena biti uništene, naravno, ako se na vrijeme uzdignutih ruku ne pojave u Požegi, Pakracu, Daruvaru ili kojem drugom garnizonu.

Postavlja se pitanje da li ustaški »promičbeni« šefovi lažu nama ili pokušavaju lagati sami sebi, ili pak uopće ne lažu nego su sami namagarčeni od svojih vrlih vojnih zapovjednika koji su sa svojim jedinicama sudjelovali u ožujskoj ofenzivi. Jer kakva je logika da letke i propusnice bacaju po slobodnom teritoriju gdje svako dijete zna i vidi stvarno stanje stvari!? (Leci i propusnice, doduše, dobro dolaze; mogu se upotrebiti umjesto cigaretног papira. »Tri vagona« ima, ali cigaretног papira nema. No to im, vjerojatno, nije svrha). Prema tome, možda uistinu misle da, osim u raspršenim i demoraliziranim skupinicama, ne postojimo. Napokon, mnogi ljudi su skloni vjerovati u ono što žele!

Inače, naše brigade su odmorene, popunjene i uopće u dobroj kondiciji. Imamo i više oružja nego prije ofenzive. Svi borci i starješine puni su poleta i optimizma ... U takvu stanju dočekali smo zdrug pukovnika Bosnića.

Pukovnik Bosnić poveo je svoj zdrug, poslije petnaest dana propagandne ofenzive, iz Slavonske Požege na oslobođeno područje da konačno likvidira i te raspršene skupinice koje se nisu htjele predati i da se pobjedonosno vrati u bazu. To je ono »pročešljavanje« terena kojim su toliko prijetili.

Noću između 15. i 16. travnja veliko šumsko područje u Papuku obasjavale su logorske vatre Bosnićevih vojnika. Naši su bataljoni bili blizu, mnogo bliže nego što je Bosnić sa svojim štabom vjerovao, ako, naime, i on nije bio prevaren službenim izvještajima o rezultatima ofenzive. Na jednoj koti u šumi pritajio se i naš bataljon. Samo, mi nismo palili logorske vatre. Lijevo od nas, sasvim na drugom krilu prema Bosnićevu rasporedu, isto su se tako pritajili bataljoni Dvanaeste.

Jutro je počelo kanonadom. Zdrug se pokrenuo čisteći teren pred sobom topovskom paljbом. Možda Bosnić ipak nije posve siguran u priču o skupinicama. Granate su prelijetale preko nas, jer mi smo bili sasvim blizu. Ne znam točno kako se odigralo kod Dvanaeste, kod našeg bataljona sve je teklo po planu.

Na brežuljku suprotno od našega položaja, udaljenom najviše pedeset metara zračne linije, nagomilala se jedinica zdruga. Bilo ih je najmanje tri stotine. Ukopavali su teške mitraljeze i teške minobacače. Zapovijedao je časnik na konju. Brežuljak je na vrhu gotovo gol, obrastao samo rijetkim grmljem, i svaki se čovjek na njemu vidi. Bataljon je čekao. Odjednom poče na položajima Dvanaeste paljba. Naši zdrugovci su se uz nemirili i počeli se komešati. Bili su sasvim zbijeni.

Svi puškomitralski i svi strijelci bataljona otvorili su vatru. Brza kratka paljba i onda juriš . . . Mnogo ih je poginulo na mjestu, neki su zarobljeni. Ostatak se skotrljao niz brijeđ u Vučjački klanac, kojim je nastupala Bosnićeva glavnina. Desnu pobočnicu sjurili su u klanac bataljoni Dvanaeste. Zatim smo napali glavninu.

Zarobljeno je šest stotina neprijateljskih vojnika, poginulo ih je sto osamdeset. Zaplijenjeni su topovi i minobacači, mnogo pušaka, mitraljeza i svih vrsta municije, radiostanice i mnogo druge ratne spreme. Zarobljen je i pukovnik Bosnić zajedno sa svojim štabom. Naši gubici bili su pet mrtvih i desetak ranjenih boraca.

To je bila akcija da se bolja ne može ni zamisliti!

Šest stotina bosonogih zdrugovaca u gaćama i košuljama postrojeno je u nekoliko kolona i poslano u obližnje neprijateljske garnizone. Umjesto odmetnika pozvanih na predaju. Nisu trebali propusnicu. Nemamo aviona i ne možemo bacati letke. Naša je »promičba« skromna: putuje u gaćama, košuljama i bosonoga, ali je unatoč tome i te kako uvjerljiva.

Pukovnik Bosnić zadržan je u zarobljeništvu. Pričamo s njim bez zlobe, iako su nam smiješna njegova stručno-vojnička razmatranja o događaju. Kaže da je nastupao u »kari«. Neobično je ponosan na tu svoju »karu«. On je profesionalni vojnik. Ne želi ostati u partizanima. Navodi stotinu razloga zbog kojih ne može ostati. Ali, ne puštamo ga. Uvjeravamo ga da će ga strijeljati ako se vratи. Upropastio je čitav zdrug s tom svojom »karom«. Upropastio bi ga i bez »kare« ma u kakvom poretku da je nastupao. Koristimo ga kao nastavnika na partizanskom oficirskom tečaju. Nadamo se da će daći biti talentiraniji od učitelja! Tako je završilo »pročešljavanje« terena kojim su nam prijetili poslije velike ožujske ofenzive.

Na prvomajskoj priredbi u Velikoj, selu Požeške kotline, naš Kalnički bataljon Sedamnaeste izveo je pred više tisuća gledalaca (civila i partizana) skeč o pukovniku Bosniću i njegovu zdrugu. Na priredbi je bio i komandant divizije Petar Drapšin. Skeč nije bio unaprijed napisan niti režiran, nego je naprsto odigran. Kod nas se i važnije stvari često samo improviziraju. Glavnu ulogu, pukovnika Bosnića, odigrao sam ja. (Svi tvrde da sam bio izvanredan). Drapšin se hvatao za trbuh od smijeha, ne znam da li zbog duhovitosti samog skeča ili zbog toga što sam mu s vremena na vrijeme namigivao. To je neposredan kontakt između glumaca i gledaoca! Sadržaj je bio jednostavan: U štapskoj sobi (stol i jedna stolica) pukovnik Bosnić s cvikerom na nosu i povećalom u ruci, s kompasom i specijalkama na stolu, studira i stvara plan napada. To traje cijelih pet minuta. Pri tom govori (kao za sebe) o »kari« kojom će nastupati u ofenzivnom pohodu protiv razbijenih i izoliranih grupica odmetnika na Papuku. (Taj dio uloge bio mi je najteži. Nema akcije i neprestano su sve oči uprte u mene. Ne znam zašto se sva publika odmah počela grohotom smijati?). Zatim pukovnik rikne odrješitim vojničkim glasom: »Ordonans!« Pojavi se domobran, propisno stane u »pozor«, pozdravi i također rikne službouljudno: »Izvolite, gospodine pukovniče!« . . . »Smjesta pozovi sve zapovjednike bojni!« zapovjedi Bosnić. Ordonans opet rikne: »Na zapovijed!« isprsi se, pozdravi, okrene nalijevokrug i izide. Bosnić dalje zuri u specijalku . . . Dolaze zapovjednici bojni, pozdravljaju itd. Pukovnik izdaje zapovijed za napad.

Skeč svršava tako da kroz Bosnićevu kancelariju bježe prestrašeni domobrani, noseći kokoši u rukama i vojničkim prtenim torbicama. (Domobrani su poznati kradljivci kokoši!). Partizani su ih razbili i sad bježe. Zajedno s njima bježi i pukovnik.

Žive kokoši u završnoj sceni skeča neobično su uzbudile gledaoce. Raspoloženje u gledalištu bilo je izvanredno. Svi su urlali i smijali se oduševljeni neočekivanim obratom situacije. Mnogi kažu da ovako uspjele predstave još nije bilo i pitaju tko je napisao skeč.

Glumačku karijeru počeo sam u prvom razredu zagrebačke Učiteljske škole, ulogom u Kranjčevićevu oratoriju »Prvi grijeh«. Uloga je bila prilično beznačajna. Glumio sam genija! (Naime svi tenori recitirali su tekst u koru genija, a basovi u koru demona. U to vrijeme pjevao sam u školskom zboru prvi tenor, pa me je tako i zapala uloga

genija!). Svoju drugu ulogu odglumio sam iste godine u Cankarevoj drami »Sluga Jernej«. Ni ta uloga nije bila osobito značajna. (Jedan između seljaka koji sjede u krčmi i piju; bez teksta). Uloga pukovnika Bosnića predstavlja u mojoj glumačkoj karijeri vidan napredak.

Napad na Voćin

Opet jedna noć koja se dugo pamti! Lijeva hladna kiša, uporno, monotono i neumoljivo, a naša napadačka kolona maršira prema Voćinu. Svi smo prokisli do kože i promrzli do kostiju. Sada je početak svibnja - najljepšeg mjeseca u godini! - i naprsto je nevjerljatno kako čvjet, kad je zle sreće, može ozepstvu u kišnoj svibanjskoj noći.

Razmišljam o prvom napadu na Voćin. Otad su prošla četiri mjeseca, a meni se čini da su prošle duge godine. Mogao bih, okrećući stranice dnevnika, prilično točno ustanoviti koliko je u tom razdoblju bilo okršaja, koliko je mojih drugova poginulo i koliko smo kilometara propješaćili. Ali čemu statistike? Bilo je mnogo okršaja i mnogo je neprijateljskih metaka proizvođalo iznad naših glava. Kada bi samo svaki tisući pogodio, nitko ne bi preživio. I mnogo je mojih drugova poginulo! Sreća što o tome ne mislim često. Kod nas se ne gine mnogo, no ipak, kad se sračuna koliko partizana iz jednog jedinog bataljona bude izbačeno iz stroja (mrtvi i ranjeni) u ovako relativno kratkom razdoblju, ispada prilična brojka ... I kilometri se nižu, po suncu i kiši, snijegu i ledu, danima i noćima. Kilometar za kilometrom, uvijek u koloni po jedan. Trebalo bi skupiti sve specijalke Banije, Korduna, Podgrmeča, Slavonije, Moslavine, Kalnika i Bilogore, pa crvenom olovkom ucrtati na njih nevjerojatne partizanske putanje. Zatim izračunati koliko je kilometara svaki od nas prevelio. Uvjeren sam da bi cifre bile fantastične! Pješačimo tako i više-manje svakog dana obilno po nama pucaju iz svih vrsta oružja. Pravo je čudo kako već nismo svi izginuli. A ja još nisam bio ni ranjen. Ponekad mi je krivo što nikada nisam bio ranjen; ne teže nego lakše. Malo bih se odmorio, a poslije, kada bih se vratio u stroj, mogao bih, kao i većina mojih ratnih drugova, ponosno pokazivati ožiljak od rane i pričati kako sam se osjećao onoga časa kad me je kugla pogodila. Ispada djetinjasto, ali tko od nas ne mašta katkada kao dijete; dječji su snovi na javi!

Kako će proći ovaj drugi napad na Voćin? Prvi napad na taj lijepi mali partizanski gradić bio je neobično težak, ali i uspješan. Tada su me zanosila električna svjetla i snovi o jednom jedinom danu civiliziranog života. Sad više nemam takvih snova. Bit će da sam do kraja ogrezao u ovom tvrdom partizanskem bivstvovanju.

Jučer su bataljonu dodijeljena dva nova borca; (To su Enci Herbert i Branko Kobali. Enci Herbert postao je načelnik štaba 17. udarne brigade, poginuo u NOB-i. op.a.) obojica dolaze iz Zagreba. Tek su stigli i već zajedno s nama gaze blato do gležnja. Prvi dojmovi o partizanskom životu zacijelo im nisu baš blistavi! Osamareni su огромnim naprtnjačama u kojima nose sasvim nepotrebne predmete, i mučno svladavaju sklizak i neravan teren. Izgledaju kao uvelo cvijeće, a još prije nekoliko sati učinilo mi se da su sasvim pristali momci. (Sjećam se prvih dana boravka u Bojanskoj četi, suočaćam s njima, ali sam i pomalo zloban!). Kako tko ima sreću! Prije nekoliko tjedana stigla je poveća skupina mladića i djevojaka, također iz Zagreba. Stigli su u dobro vrijeme. Bataljon se odmarao u travnatu voćnjaku i sve je izgledalo romantično. Bio je lijep proljetni dan. Učili su nas da pjevamo šlagere koji su sada popularni u gradu!!! Nije li čudno što ima ljudi koji u današnje vrijeme pjevaju šlagere? Naravno da pjevaju! I plešu i šetaju, idu u kino i na nogometne utakmice; uopće, žive na isti način ili otprilike isto kao i u mirno doba. A mi ovdje gazimo ovo prokletno žitko blato i ne znamo hoćemo li dočekati sutrašnji dan ili će nas grobari odnijeti na nosilima mrtve negdje s položaja oko Voćina, ili ostaviti naša trupla nosom zabijena u blato ako neprijateljska vatrica obaspe to mjesto. (Jer nije pametno ginuti zbog mrtvih). Mladići i djevojke iz zagrebačke skupine sada su već »okorjeli« brigadisti. Ne sliče više regrutima. Kod nas je regrutski staž kratak; marš, borba, marš, borba i za dan-dva ratno je krštenje gotovo. Još su svi živi. Kako tko ima sreću! Samo nekoliko dana prije dolaska ovih mladića i djevojaka

bataljon je prihvatio transport novih boraca. Stigli su toga dana iz Zagreba pješice. (Sada dolazi mnogo Zagrepčana). Bili su slabe sreće . . . Odmarali su se u nekom šljiviku, već na oslobođenom teritoriju. Naišli su bombarderi i posuli selo s mnogo malih bomba za žive ciljeve. Poginula je jedna djevojka. Bila je mlada i lijepa, a morala je poginuti odmah prvoga dana.

Koliko će još marševa i napada proteći do kraja rata? Da li je već izradena kugla ili granata, bomba ili mina koja će prekinuti sve moje neostvarene želje i nade, čežnje i iščekivanja, iluzije, nastupe straha i časove oduševljenja, smiriti me zauvijek? Nije dobro o tome razmišljati. Čovjek bi mogao klonuti duhom. Mi partizani ne smijemo sebi priuštiti taj luksuz da klonemo duhom. Ne možemo nazad, možemo samo naprijed. Za nama su porušeni svi mostovi i pozatvarana sva vrata. Pred nama je sve otvoreno, ali moramo mnogo pješačiti i mnogo napadati ako želimo stići do cilja. Može se dogoditi da na tome dugom putu ostavimo kosti, ali živjeti možemo samo ako pobijedimo. Poraz bi bio sigurna smrt za sve nas. Zaista, nije uvijek dobro razmišljati o tome. Bolje je pažljivo koračati po kvrgavim šumskim stazama i paziti da se ne spotakneš i ne udariš nosom u deblo bukve. A ako ipak udariš, opsuj prostački i daj sebi oduška, slaveći naše narode što su stvorili jezik bogat sočnim izrazima! Ali ni psovanje u napadačkoj koloni nije dopušteno. Kolona se kreće nečujno, daje neprijatelju ne osjeti prije vremena.

Napad je počeo pred zorou. Bataljon nadire iz klanca, od voćinskog mlinia. Kiša još uvijek lijeva i nema znakova da bi uskoro mogla prestati. Ratovati po ovakvu vremenu prava je muka; ne zna se što je gore, neprijateljski meci ili kiša i blato. Ali ima to i svojih dobrih strana. Oblaci su nisko i sigurno neće biti avijacije ... S našeg položaja tuče i teški minobacač. »Sadi! mine po Prevendi i Turskome gradu. To su dva ključna čvorišta obrambenog sustava Voćina. I njihov teški bacač tuče naš položaj. Zapravo je to dvoboј dvaju bacača i njihovih posada! Pokušavaju i brdskim topom, ali bez uspjeha. Naš klanac je uzak i nije ga lako pogoditi iz topa. Bacač je prokletno oružje, od njega nema zaklona. Od prvih dviju mina obično jedna prebací, druga podbací, a treće se čuvaj, jer sigurno će tresnuti negdje blizu. Da nema teških minobacača, topova, aviona, te da neprijatelj nije mnogo jači i da nema neograničene količine municije, da ustašama i domobranima izdašno ne pomažu Nijemci, mi bismo već odavno pobijedili! Kada bi se moglo dogoditi da Nijemci prepuste Jugoslaviju vlastitu udesu! Bilo bi sve gotovo za tri mjeseca. S ustašama, četnicima, domobranima, nedicevcima i rupnikovcima (velikodušno im ostavljamo i Talijane, Bugare i Mađare) svršili bismo brzo. Osim ustaša i jednoga dijela četnika, svi bi pobacali oružje od straha! Ali ovi voćinski ustaše se ne predaju. Napadamo s dvjema brigadama, a njih nema više od tisuću, ali još ni na jednom dijelu nije postignut ni početni uspjeh. Zapravo, dvije tisuće napadača je premalo za tisuću branilaca u ovakvoj borbi, čak i po partizanskim mjerilima odnosa snaga. U pravim, regularnim vojskama takav je odnos između napadača i branilaca isključen. Potrebno je tri do pet vojnika u napadu na jednog vojnika u obrani. Dvije partizanske brigade u napadu i ne broje zapravo dvije tisuće boraca. Neki su bataljoni u rezervi, neke čete su na osiguranjima, i kako to već biva. Za ovakve akcije kao što je voćinska potrebno je mnogo snaga.

Puca se sa svih strana. U Voćinu i naokolo vrije kao u kotlu. I brigade na osiguranjima vode ogorčene borbe protiv neprijateljskih kolona koje su krenule u pomoć ugroženoj voćinskoj posadi.

Borci našeg bataljona leže u blatu i tuku iz pušaka i mitraljeza ustaške položaje. Svaki čas nosači ranjenika ponekog odnose na previjalište. I mi iz štaba ležimo s njima u blatu i ne

znamo što da poduzmem. Poći na juriš ne vrijedi. Pobit će nas iz rovova i bunkera. Pokušavali smo nekako, više da ocijenimo snagu otpora; dočekali su nas jakom vatrom. Sad se puškara bez određene svrhe, tek toliko . . .

Vjerujem da će opći juriš iz svih smjerova početi noću.

Krenuli smo oko ponoći. Do nas su sišli i drugovi iz štaba brigade. Kiša i dalje curi. Raspoloženje boraca je slabo. Juriš nije uspio, ne samo na našem dijelu napada, nije uspio nigdje. Odbili su nas. Po svemu se čini da ova akcija neće uspjeti. Mnogi misle da bi bilo pametno povući se. Ni u Štabu brigade nisu uvjereni u uspjeh. Oni to ne govore, ali im se može pročitati na licu. Meni se čini da je kiša ubila moral sviju nas. Lošije odjeveni i obuveni borci su polugoli i bosi. Odjeća i obuća naprsto se na njima raspala. Neke smo prisiljeni povući s položaja. Neizdržljivo je ... Ako se ustaše uspiju održati samo još jedan dan, pobijedili su. Morat ćemo se povući.

Odbijen je i drugi juriš. Imamo dosta izbačenih iz stroja. Ustaše su postali agresivniji. Počeli su izvoditi protu-napade. Sada mi s mukom održavamo položaje. Na sreću, već se spušta mrak pa će se vjerojatno povući u utvrde.

Preokret je nastao iznenada. Noću, sat-dva prije nego što je trebala stići zapovijed za povlačenje, Šesnaesta je prodrla na Prevendu. Nekako im je uspjelo u mraku se privući na jurišnu udaljenost i prodrijeti. (Moram iskreno priznati, bio sam uvjeren da uzalud gubimo vrijeme. Nikada još nisam doživio da bi akcija koja je ovako nesretno počela i potrajala dobro svršila). Odmah su nas izvijestili o uspjehu Šesnaeste na Prevendi. To kao da je vratilo moral ostalim borcima i starješinama. Odmah je izvršen žestok napad na sve neprijateljske položaje. Prodri smo u grad i između kuća se razvila borba prsa o prsa. Ustaše nisu više pružali organizirani otpor. Njihove razbijene jedinice tukle su se svaka za sebe, nastojeći se probiti iz Voćina i pod zaštitom mraka se prikrasti do susjednog uporišta. To je bio kraj . . .

Na nekoj kući u središtu gradića bio je znak crvenog križa . . . Ovo mora da je njihova bolnica, pomislim i odmah pozovem nekoliko boraca da zajedno uđemo. Ulične borbe bile su već pri kraju, no u ovu zgradu očito još nitko od naših nije ušao. Sve je zaudaralo onim posebnim zadahom joda, karbola, kasarnskog znoja i krvi. U prostranoj sobi na podu ležali su teški nepokretni ranjenici. Napustili su ih i liječnici i bolničari i vjerojatno svi lakši ranjenici koji su još mogli hodati. Svi su bili u pokislim i rasparanim zelenim ustaškim odorama, s rukama, nogama, glavama, grudima u krvavim zavojima. Neki su jaukali. Naokolo su ležale puške i ustaške kape. Ugledali su nas i toga časa, kao po dogовору, njih nekoliko upale defenzivne bombe. Držali su ih u pripremi. Brzo se povučemo s ulaza u prostoriju i zaklonimo seiza zida . . . Čulo se nekoliko detonacija jedna za drugom, i sve se smirilo . . .

Prizor je bio strašan. Raznesena tjelesa, krv po zidovima, po podu, gaze i zavoji posvuda naokolo i odvratan zadah krvi, joda, karbola i mokrih prljavih odora.

Hoće li pokušati da nam preotmu Voćin? Kiša nemilosrdno lijeva, a moj bataljon opet je u koloni po jedan. Krećemo na Ljutoč, jedan od vrhova Papuka. Tamo ćemo logorovati u prirodi, pod »vedrim« nebom. Nema nade da će se nebo ikada razvedriti! To je još petnaest kilometara puta.

Grlica

U slavonskim partizanskim jedinicama četni i bataljonski starješine idu pješice, zajedno s kolonama svojih boraca. To je običaj ili čak nepisano pravilo. Oni su, tvrdim bez pretjerivanja, pravi mučenici. Moraju podnositi sve fizičke napore kao i borci, a kad za borce napor prestanu te se mogu odmoriti i ispavati, starješine su još dugo vremena budni jer treba da postave osiguranja, da napišu izvještaj nadređenom štabu, da razmisle o sutrašnjem pokretu ili borbi i da donesu odluku o provedbi kakva zadatka. Dogodi se, doduše, da poneki komandant ili komesar bataljona zajaše konja, jer mu se žuri na sastanak u štab koji je udaljen više kilometara, ili u slučaju da napori njihovih boraca nisu veliki. No u pravilu to se ne događa i zato je, bez sumnje, lakše i zahvalnije biti običan borac nego starješina četnog i bataljonskog ranga.

Komandanti i komesari brigada jašu. To je nepisano pravilo! Samo kad su napor boraca izvanredni, ili kad u koloni ima ranjenih i bolesnih, a nema dovoljno kola, treba da sjašu s konja i ustupe svoje mjesto onima kojima je potrebnije. Zato je bolje biti starješina brigadnog nego četnog ili bataljonskog ranga. U to nema sumnje!

Neki dan postavili su me za politkomesara 17. brigade. Naime, poslije ožujske ofenzive pokret je u Slavoniji silno nabujao pa su osnovane dvije nove brigade (17. i 21) i nova divizija. Stvoreni su uvjeti i za osnutak Slavonskog korpusa. U vezi s time nastala je potreba za uzdizanjem kadrova. Tako je i mene zapala viša dužnost. Ne mogu reći da mi nije drago što su me postavili za komesara brigade.

Komesar bataljona bio sam više od godinu dana - na Baniji, na Kalniku i u Slavoniji - pa držim da sam tu dužnost prilično »ispeka«. Ali ipak, ima jedan značajan razlog zbog kojeg mi to povjerenje i unapređenje i nije sasvim dobro došlo. Sad ču, to je neizbjegljivo, morati na konja! Konj je nepoznata i opasna zvjerka koju treba izbjegavati. Zastriže ušima i »džilitne« se stražnjim nogama, pa ako si neoprezan, lako možeš i poginuti. Poginuo je u partizanima, ali ne od neprijateljskog zrna, nego od udarca kopita vlastita konja - zamislite kako bi to zvučalo!? Može konj i ujesti, i to opasno ujesti. Približiš mu se straga, ritne te, približiš mu se sprjeda, ujede te. Ako te slučajno ne ritne i ne ugrize, i ti se nekako (uz pomoć drugih) uspetljaš na sedlo, on sagne glavu među prednje noge, a stražnjima se odbaci visoko, i ti odletiš preko konjske glave naglavce, u visokom luku, i zabiješ se u trnje.

Da mi se sve to ne dogodi ili, ako se već mora dogoditi, da se dogodi što je moguće blaže, naredio sam »da se skine mitraljez s Grlice i da se ista osedla« za novopečenog politkoma brigade i novopečenog jahača. Grlica je sitna i mala prljavobijela i pjegasta kobilica na kojoj nikada nitko nije jahao. Dosad je mirno i bez ambicija teglila teški mitraljez i ni u najneobuzdanijim snovima nije pomisljala da će zajedno sa mnom i ona avanzirati. Samo, moj skok prema višoj dužnosti normalan je i redovit, a njezin je sasvim izvanredan. Prva jahačka ruta bila je velika. Brigada je logorovala na Ljutoču, a pozvali su me na konferenciju u štab Slavonskog korpusa, koji se nalazio u Požeškoj kotlini. To je šezdeset kilometara puta. Pomogli su mi da uzjašem, i ja u pratnji štapskog kurira, još dječaka, krenem. Istoga časa spustio se snažan pljusak koji se tijekom puta pretvorio u pravi prolov oblaka. Kiša nije prestajala za sve vrijeme mojeg mukotrpнog prvog jahanja do Štaba Korpusa.

Jahao sam uporno i stalno korakom. Grlica nije bila nimalo žustra ni temperamentna kobila. Vukla se, s nogu na nogu unatoč kiši koja je prala i nju i njezina jahača, navikla, kao ratno mitraljesko grlo, na sva moguća zla, skeptična i, što bi se reklo, »durašna« preko svake mjere.

Uzalud je konj malog kurira nestrpljivo cupkao i požurivao, uzalud je dječak nutkao svojega komesara da pokuša laganim kasom. Grlica nije hitala, a komesar se nije usuđivao u kas, jer stalno su mu noge ispadale iz stremena, pa kuriru i njegovu paripu nije preostalo drugo nego da se pomire sa stanjem stvari i da se vuku i kisnu zajedno s nadređenim starješinama.

Put je bio sretan sve do sela Biškupaca, gdje se smjestio štab 4. divizije. Putovali smo dugo, ali zato nisam bio ni ritnut, ni ujedan, ni zbačen. Grlica je vrlo pitoma kobilica. Od Biškupaca do štaba Korpusa trebalo je prijeći još samo koji kilometar ... I tada! Tada se dogodilo ono što se neizbjegno mora dogoditi svim takvim jahačima. Pred štabom 4. divizije bila je velika i najmanje pola metra duboka blatna lokva. Grlica je, osjetivši u blizini staju, malo živnula i pokušala preskočiti tu sudbonosnu lokvu. Pri tom se jadnica oskliznula i pala. To što je Grlica pala i ne bi bilo tako strašno. Preskačući zapreke padaju i bolji konji od Grlice, a nju nikada nisu trenirali za steeplechas. Ali preko njezine glave pao je - i to nekako nespretno, postrance usred lokve i njezin jahač.

Sad se sušim u Štabu 4. divizije, a moj slučaj ispunjava drugove nemalom radošću. Teška je dužnost biti politkomesar brigade!

Prođor u Požešku kotlinu

Partizani začas spjevaju pjesmu. Svi značajniji događaji i sve veće akcije odmah se opjevaju. Sada se naše dvije divizije spuštaju s Papuka u Požešku kotlinu i već svi bataljoni i brigade pjevaju novu pjesmu . . .

»Sa Papuka rijeke teku,
Rijeke vojske narodne.
Fašističku gamad gone,
Iz Požeške kotline!«

Pjesma je narodnog i partizanskog žanra, ali nije u narodnom desetercu. Možda ju je »sačinio« kakav pripadnik Agitpropa.

Naš smjer je: Velika-Vetovo-Kutjevo-Kula-Darkovac-Čaglin.

Velika je pala još prije. Oslobođila ju je 12. brigada. Tom prilikom zbitla se zanimljiva zgoda. Dvanaesta je imala teški minobacač sa samo tri mine i bez nišanskih sprava. Neprijateljska posada koja je branila mjesto zbitla se sva u veliki zidani bunker. Trebalo je s te tri mine likvidirati posadu u bunkeru. Gađao je Frane Kofler, bivši domobranički časnik. Kofler je stručnjak za teške minobacače. Kažu da boljeg nišandžije za bacač nema nadaleko. Ali pogoditi bunker bez nišanskih sprava, s tisuću metara daljine i sa samo tri mine, svakako nije lako. To je zapravo neizvedljivo i može se uspjeti samo pukim slučajem. Kofler je imao veliku tremu. Znao je da se od njega mnogo očekuje, a znao je i to da mu partizani ništa ne vjeruju. On je bivši domobranički časnik, a domobranskom časniku počinje se vjerovati tek kada to zasluzi. Osim toga, među partizanima Dvanaeste, borcima i starješinama, zavladalo je mišljenje da taj bunker, sada kad imaju teški minobacač, uopće nije problem. Likvidirali su oni takve bunkere i bez bacača! (Mina iz teškog bacača ne može probiti zidani bunker čak ni ako ga pogodi. Ipak, u takvu slučaju posada se često demoralizira i onda ili pokuša da se probije ili se preda).

Frane Kofler je namjestio cijev bacača onako od oka, stavio minu i, naravno, nije pogodio. Nije mu bilo lako. Kraj njega je stajao Milan Stanivuković-Oficir, (Milan Stanivuković poginuo je kao komandant 12. slavonske divizije. Proglašen je narodnim herojem) načelnik štaba, s otkočenim pištoljem u ruci (radi kontrole) i promatrao ga »ljubaznim pogledom«. Prva je mina, dakle, promašila, a pogled Milana Stanivukovića postao je još »ljubazniji«. Frane je uzdahnuo, korigirao cijev, napamet, i ponovno opalio minu. Kaže da se u tom času već pomirio sa smrću. Evo sad će me ovaj budalaš ustrijeliti - mislio je - ta nitko ne želi tako vruće kao ja pogoditi taj prokleti bunker! Ni druga mina nije pogodila cilj. Prva je prebacila, druga je podbacila. »Imaš još jednu šansu«, dreknu Milan Stanivuković i zaprijeti pištoljem. Kofler je opet korigirao cijev i opalio treću i posljednju minu, minu života ili smrti . . . Treća je mina pala na vrh bunkera. Borci oko bunkera su zaurlali »juriš! hura!«, i posada je likvidirana. Frane Kofler samo što se nije onesvijestio, sad kad je napetost prošla, a Milan Stanivuković jujuškao je od veselja i stalno grlio i ljubio bivšeg domobranskog časnika, kojega je čas prije htio ustrijeliti, kao da mu je najdraži drug. Doduše, Stanivuković sada tvrdi da mu nije bilo ni na kraj pameti ustrijeliti čovjeka, jer zna on kako se gađa bez nišanskih sprava, ali uspjeh se morao osigurati.

Naša Sedamnaesta brigada ušla je bez borbe u Vetovo i u Kutjevo. Neprijatelj se povlačio. Stalno jašem na Grlici i još uvijek isključivo korakom, nipošto kasom ili, ne daj Bože,

galopom. Stidim se, jer svi mi se rugaju, ali što mogu! Strah je jači od stida. Najgore je bilo u Kutjevu. To je varošica i čovjeku se ne mili, pogotovo kada nosi na rukavu crveni trokut sa zvijezdom (znak komesara brigade), preko promenade jahati na Grlici. Zamislite taj slučaj, u mjestu čuvenom po najljepšim punokrvnim konjima. Tu se svako dijete razumije u konje. Upravitelj ergele W. boluje od konjske bolesti ili hipofilije. Predveli su ga u štab brigade još sinoć u Vetovu; nekamo se bio uputio. U kovčegu su mu partizani našli Goringovu fotografiju s vlastoručno pisanom posvetom. Za takvu fotografiju s posvetom gubi se u današnje vrijeme glava, ali W. mi je objasnio da ju je dobio kad su mu konji pobijedili na nekakvoj izložbi u Njemačkoj, a on da s Goringom inače nije ni u kakvoj vezi. Danas mi je pokazivao fotografije pokojnih konja i kobila i žive plemenite egzemplare u ergeli. Najljepši je pastuh »Tulipan«. »Nemojte od mene očekivati ljudsku logiku«, govorio je W. »Od mene očekujte konjsku logiku i konjski način mišljenja, jer ja nisam čovjek, ja sam konj!« završio je ponosno. Bog zna može li on u trku puštati vjetrove — pomislio sam sjetivši se Hašekova dobrog vojaka Švejka.

Jučer i danas poslije podne igrali smo nogometnu utakmicu protiv domaćeg kluba. Prvi dan, još dok su pred nama imali respeksa, pobijedili smo sa 54:4. Drugi dan, kada su shvatili da im se ništa neće dogoditi ako pobijede, tukli su nas sa 4:0. Ipak, Radojica Nenezić, zamjenik komandanta divizije, koji je i sam igrao, naredio nam je da prije završetka igre napustimo teren, jer je smatrao da je sudac pristran i da sudi u korist Kutjevčana. Inače, ta druga utakmica odigrana je uz pratnju puščane i mitraljeske paljbe iz susjednog sela Kule. Tamo je kulturbundovski garnizon, a kutjevačko je igralište na livadama prema Kuli. No to je udaljenost od tri kilometra pa nije bilo opasno.

Iz Kule su pobjegli, a u Čaglinu također nije bilo borbe. Napali smo, ali domobrani su nas preduhitrili i predali se. Već putuju u gaćama i košuljama. Domobranski udes!

Komandant brigade Nikola Demonja stalno mi se prikrada i iznenada udara moju Grlicu korbačem po sapima. Ona sirota udari u trk, a ja se onda treskam na njenim leđima poput privezane vreće. Od tih Demonjinih šala stradavaju moji unutrašnji organi, osobito bubrezi, ali njemu je veselo. Što mogu, čovjek se ovdje mora priviknuti na tvrdo društvo!

Dor

Kažu da na svijetu ima mnogo ljudi sklonih kocki, riziku i hazardu. Bez toga im je život pust i dosadan. Svoju opasnu sklonost iživljavaju na stotinu načina. U mirno doba, ili u normalnim životnim okolnostima, igraju na ruleti, kartaju, klade se na konjskim i pasjim utrkama, ili se klade u bilo kakvoj prigodi, špekuliraju na burzi. Čak su i mala djeca sklona tim uzbudljivim igramu. Špekulaju se, kockaju o sitan novac, gađaju uskršnja jaja novcem. Ima i mnogo životnih hazardera. Bitnim pitanjima svoje egzistencije pristupaju krajnje rizično i hazarderski, pa ili uspijevaju ili nestaju. Postoji poučna anegdota o dvojici strastvenih kockara. Sjedili su u kavani, pili crnu kavu i dosađivali se. Nije bilo ni karata ni kocaka da se razonode. I tako, dosađujući se, izmislili su novu hazardnu igru za koju nisu potrebne ni karte ni kocke. Svaki je preda se stavio komadić šećera i uložio dogovorenu količinu novca. Ulog dobiva onaj na čiji šećer prije sleti muha! Uostalom, o kockanju i kockarima i svima vrstama životnih hazardera ispisane su čitave knjige i napisani milijuni službenih spisa i privatnih pisama. Gotovo da i nema romana u kojem glavni junaci nisu hazarderi. Čovjeku je u naravi da voli uzbudljive događaje, osobito ako je u njima i osobno zainteresiran, a svake minute i svakog sata života imamo prilike riskirati.

Za nas partizane tvrde mnogi da smo najveći kockari. Ako pri tome misle na političko hazarderstvo, ne možemo prihvati - ne slažemo se. Ali ako pod time misle na »đor«, moramo priznati da njihova tvrdnja nije bez temelja.

Kod nas je strogo zabranjeno kartanje i kockanje.

Novac u partizanima ionako nema vrijednosti i nitko ga ne cijeni, ali unatoč tome nisu dopuštene igre takve vrste ni radi zabave. U mnogim stvarima mi smo pravi puritanci, jer to zahtijevaju interesi borbe. No i partizani su ipak samo obični ljudi, i zato što su obični ljudi imaju u sebi i sve vrline i mane ljudskoga roda. Piti se ne smije, zaljubljivati se također nije preporučljivo, duhana često nema, a normalan čovjek ipak ne može živjeti samo i isključivo za borbu i revoluciju . . . Tako je nastao »đor«. Postoji »đor-viđeno«, poslije se razvio i u »đor-neviđeno«.

»Đor-viđeno« je partizanska uzbudljiva hazardna igra, a igra se ovako:

»Kakav ti je to sat?« pita drug druga.

»Štoperica«, odgovori upitani.

»Daj da vidim!«

»Hoćeš đor?« predlaže pošto ju je dobro i temeljito pregledao.

»Za šta?« interesira se drugi.

»Za sat, džepni«, odgovara prvi. »Prava željezničarska Omega!«

Vadi iz džepa ogroman džepni sat. Kad je i taj sat temeljito pregledan, ako su uvjeti za sporazum povoljni, utanačen je »đor«, i satovi se odmah mijenjaju. U džep prvog partizana prelazi »Omega«, a na ruku drugog partizana prelazi ručna Štoperica . . . Nije isključeno da će

oba sata već za pet minuta ponovno promijeniti vlasnika. Ionako su još prije kratkog vremena pripadali drugima . . . To je, dakle, »đor-videno«, zapravo sasvim obična trampa. Čovjek, konačno, mora trgovati na neki način. Život je manje monoton; mislim, duševni život!

»Đor-neviđeno« igra se ovako:

Dva partizana imaju satove.

»Đor-neviđeno!«, kaže jedan.

»Đor«, odgovara drugi.

Mijenjaju bez provjere. Prvi dobiva, recimo, vrsnu džepnu »Omegu«, drugi dobiva kakav prastari džepni »lokot«, možda čak bez kazaljki i brojčanika, ili uopće bez mehanizma . . . Ima svakojakih satova u partizana.

»Đor-videno« i »đor-neviđeno« igra se za satove, nalivpera, penkale, čizme, cokule, kape i uopće sve moguće predmete koje partizani posjeduju. Olako se dobiva i olako se gubi. Partizan se u takvim prilikama uvijek ponaša kao pijani milijunaš za ruletom. Do satova, nalivpera i drugih predmeta prikladnih za »đor« dolazi relativno lako, a možda će sutra i poginuti i baš ga briga je li dao pravi sat za šuplji ili dobro nalivpero za tuljac bez pera, jer bio je »đor-neviđeno«.

Najstrastveniji »đorist« u našoj brigadi je Božo Gunjević, zvani Kubura. On je vrlo hrabar borac, ali pored mnogih neosporivih vrlina ima i poneku manu. Sklon je kicošenju, skupljanju svilenih košulja, finih sapuna i perfema. I sklon je svim vrstama trampe, trgovine i kojekakvima poslovima takve naravi. Uvijek je počešljан, čist, namirisan i izglačan, kao da ide u svatove. Ali svaki tјedan najmanje se jedanput pojavi polugol i u nemogućim dronjcima. Đorao je neviđeno, i neki ga je »majstor« dobro namagarčio. Kubura se ne uzbuduje zbog toga. U prvoj akciji ili prilikom prvog uspješnog »đora« on je opet kao iz kutije. Ima kod nas u Slavoniji više takvih Kubura!

Eto, taj »đor« jedina je vrsta hazarda u partizanima.

Ipak, je li baš jedina?

Slijepi top

Naša brigada ima top. Zove se Mika. Kod nas partizana svako važnije oružje ima ime, ili bar nadimak. Mika je pravi brdski top, kao ono banijsko čudovište proizvedeno u vlastitoj radionici koje je pucalo samo da se puca i bilo podjednako pogibeljno za obje ratujuće strane. Doduše, i Mika ima svojih nedostataka. Gdje je taj tko ih nema!? Ali treba reći da su njegovi nedostaci objektivne naravi i nipošto ne proistječu iz kakve Mikine krivice. Naime, Mika nema nišanskih sprava. Prije nego što je pao u naše ruke domobrani su ih razbacali i uništili, i tako je on, može se reći, slijep. Top bez nišanskih sprava jest slijep top, može vidjeti i pogoditi cilj samo kad ga dovedeš u neposrednu blizinu i uperiš mu cijev tamo gdje želiš da pogodi. Ima Mika još jedan i to priličan nedostatak - manjka mu prava dobra municija. Prava municija jesu granate, a on ima samo šrapnele. Kakva su municija šrapnele, ne treba govoriti nijednom partizanu. Događalo se da nas neprijatelj tuče šrapnelima. Rasprskavaju se u zraku i nikada se još nije dogodilo da bi krhotina šrapnele ikoga ranila ili usmrtila. Zato mi partizani šrapnele podcjenjujemo i ne smatramo ih djelotvornom topovskom municijom. Dakle, nema nišanskih sprava, a ima samo šrapnele. Ima i svojega komandira. Komandir se zove Gajo Ivanović i velik je stručnjak za brdske topove. Ali što vrijedi stručnost bez nišanskih sprava i granata. Eto, takvo je stanje s našim brdskim topom. Što da se radi, u partizanima je rijetko što kompletno i potpuno onako kako bi trebalo biti!

Ima naša brigada i teški minobacač. Nije baš vlasništvo brigade, ali nam je dodijeljen za sljedeću akciju. Bacač ima dovoljnu količinu mina i sad ima i nišanske sprave. Frane Kofler kaže da mu više nisu prijeko potrebne. Naučio je gađati bez njih; »pomogao« mu je Milan Stanivuković u borbi za Veliku. Samo, mine na žalost također ne mogu probijati tvrde objekte, čak i kad je pun pogodak.

Ima u partizanskom ratu trenutaka kad je više od svega potrebna dobra i originalna zamisao. Izmišljati dobre i originalne ideje spada u nadležnost štabova, u prvom redu komandanata i komesara, ali događa se, iako ne prečesto, da Štapski, komandantski mozgovi zataje, a prava ideja sine u glavi običnog borca ili nižeg starještine. Eto, upravo se tako dogodilo za vrijeme napada naše brigade na neprijateljsko uporište u Siraču.

Sirač brani jedna satnija Gorskog zdruga. To je oko stotinu i pedeset neprijateljskih vojnika. Napada jedan naš bataljon. To je oko tri stotine partizana. Dva naprama jedan u našu korist nije osobito povoljan omjer, ali napadala je Sedamnaesta i pod mnogo gorim uvjetima . . . Borba traje već cijeli dan. To zabrinjava. Nismo računali s tako ozbiljnim i ogorčenim otporom, jer zdrugovci su u biti ipak samo domobrani. Odmah u prvim satima napada napustili su sve branjene objekte u mjestu i povukli se u zgradu pučke škole. Napustili su čak i sirački stari grad, koji je davao najbolje mogućnosti za dugotrajniji otpor. Oko tih objekata razvila se kraća borba i bataljon je postigao početne uspjehe. Likvidirao ih je sve do jednoga i zarobio tridesetak zdrugovaca. Školska zgrada je dobro utvrđena i dotjerana za dulju obranu. Treba pretpostaviti da su se povukli iz svih objekata u Siraču i smjestili se u tu utvrđenu Školsku zgradu prema unaprijed smišljenom planu obrane. Njihov zapovjednik očito vjeruje da odatle mogu odolijevati napadima partizana sve dok im ne stigne pomoći iz susjednih uporišta. To je sumnjiva pretpostavka! Pomoći iz okolnih garnizona teško će prodrijeti do Sirača. Napad osiguravaju ostale naše jedinice na svim smjerovima eventualnog nastupanja neprijatelja. Zdrugovcima, prema tome, preostaje jedino da izginu u borbi ili da kapituliraju.

Prve juriše odbili su glatko i imali smo dosta gubitaka. Tuku kroz puškarnice i bacaju defenzivne bombe. Teško je prići blizu i minirati ili potpaliti zgradu. Nesreća je što naš slijepi

top ne možemo iskoristiti. Da imamo granate umjesto šrapnela, bila bi borba za Sirač završena za pola sata. Ovako treba pronalaziti druge mogućnosti. Žrtve se lakše prebole kad akcija uspije. Najgore je kad jedinica ima gubitaka, a uspjeha nema. A upravo u ovakvim napadima to se često događa. U jurišima ginu najbolji i najsrčaniji borci; najviše se izlažu.

Napad se postepeno izradio u opsadu, a opsada utvrđenih zgrada daje slabe izglede za uspjeh i ne odgovara našem načinu borbe. To su krize koje nastaju s vremena na vrijeme i kod boraca i kod starješina. Ni najbolja jedinica nije u svakoj akciji jednak dobra. Tada treba smisliti ozbiljan i konkretan plan i organizirano ga provesti. Inače je pametnije odstupiti i čuvati ljude. Opsada ne daje rezultata, a borci ipak ginu. Municija se troši uzalud. Na žalost, originalne ideje koje smjesta donose preokret vrlo su rijetke. Ostaje tek da se pokuša ponovni, bolje izvedeni napad. Sve puškarnice zaspu se jakom i dobro organiziranom vatrom, tako da neprijateljski strijelci ne mogu gađati, i dok još vatra traje, odred jurišnih pionira treba da se podvuče pod zidove i minira objekt, ili se nekako probije unutra. Takvu akciju nije lako ni organizirati ni izvesti poslije nekoliko neuspjelih juriša.

Savjetujem se s Demonjom, ali nešto osobito nismo u stanju smisliti. »Napisat ću im pismo«, predložim. »Napiši«, slegne ramenima. On očito ne vjeruje u pisma. »Pozvat ću ih na predaju i zajamčit ću im život, svima bez razlike«, insistirao sam. »Možda se predaju.« Demonja još jedanput slegne ramenima, a to je vjerojatno značilo da mi ne može zabraniti ako baš želim mrčiti papir i gubiti vrijeme.

Pismo je bilo kratko, jasno i jezgrovito. Iako nemam originala, lako mogu ponoviti sadržaj: »Domobrani! Sirač je opkoljen jakim snagama 6. slavonskog korpusa. Vaš otpor je beznadan i besmislen! Uza lud očekujete pomoć iz susjednih uporišta. Posvuda naokolo su naše brigade i nikakva vam pomoć ne može stići. Obustavite borbu i predajte se. Razoružat ćemo vas i pustiti kućama. U slučaju da ne obustavite borbu i ne predate se, izginut ćete svi do jednoga.«

Udario sam pečat štaba 17. brigade i potpisao sebe i Demonju. On sam nije se htio potpisivati. Pismo je odnio zarobljeni zdrugovac.

Borba je načas prestala, no umjesto bijele zastave na zgradili osnovne škole uskoro nam je učiteljeva služavka donijela odgovor:

»Vaše uvjete i zahtjev za predaju odbijamo s najvećim prezriom. Nama stiže velika pomoć iz Daruvara i Pakraca. Ovdje su hrvatski domobrani koji se ne predaju. Dodite, mi vas čekamo!« Potpis nečitljiv.

Psovao sam glupave domobrane, a Demonja se smijao. »Nisi valjda mislio da će se predati!? Tko je još pismom zauzeo uporište!« . . . Puškaranje oko zgrade se nastavilo. Imali smo već pedeset boraca izbačenih iz stroja. Počeo se spuštati mrak. Onda se odjednom rodi prava ideja koja smjesta iz osnova mijenja situaciju. Rodila se u glavi topnika Gaje Ivanovića.

U početku nije nam se učinila osobitom. On je, naime, predlagao da se iz svih šrapnela povade upaljači i da se tako izbacuju iz topa u zidove objekta, kao kamenje. Šrapnele bez upaljača ne mogu eksplodirati, a probjorna snaga bit će im tolika kolika im je težina plus brzina. Gajo je, dakle, predlagao da naš Mika postane katapult i da tučemo iz njega kao stari Rimljani i Kartažani. Ali boljih ideja nije bilo, i tako je Gajo iz svih osamdeset šrapnela povadio upaljače, dovukao Miku ravno pred zgradu i kanonada je počela. U isto vrijeme je Kofler sa staroga grada gađao bacačem.

Šrapnele su letjele jedna za drugom i bubale po zidovima, mine su eksplodirale oko zgrade i zdrugovci u školi sigurno se nisu dobro osjećali. Podigla se neprozirna magla od vapna i razbijenih cigala posvuda naokolo, no Gajo nije prestao sve dok i osamdeseta šrapnela nije bубнula u već sasvim razrušeni zid. Toga časa borci su prodrli u objekt. Od stotinu i dvadeset zdrugovaca spasio se samo jedan, i to baš onaj koji se nije smio spasiti. Zapovjednik satnije, koji nam je odgovorio na pismo, iskoristio je maglu i noć i nestao. Događa se da baš najveći zlikovac izmakne kazni. On je kriv za pedesetoricu ranjenih i mrtvih partizana i za mnogo mrtvih zdrugovaca. Zaplijenjeno je mnogo pušaka i mitraljeza i jedan protukolski top, opet bez nišanskih sprava. Razbacali su ih, da nam ne padnu u ruke. Sada ih preživjeli zdrugovci traže. Malo ih je preživjelo.

U zgradu su zajedno sa zdrugovcima cijelo vrijeme bili učitelj, njegova žena i odrasla kći. Nisu ih pustili van. Nije im se ništa dogodilo, ali polumrtvi su od straha.

Tako je s pomoću dobre i originalne ideje topnika Gaje likvidirano neprijateljsko uporište u Siraču.

Susret na cesti

Danas je divno vrijeme, pravi vedri ljetni dan. Seljaci žanju, popci pjevaju i posvuda naokolo lete jata golubova. Na takve dane ne bi se smjelo ratovati.

Joka i ja dosađujemo se u štabu; čekamo da Dvanaesta dovrši posao pa da i mi povučemo bataljone s položaja i krenemo u svoje baze. Pričamo sa seljacima o koječemu i u nama nema ni trunka ratničkog raspoloženja. Najpametnije bi bilo razastrti gunj na livadi, izvaliti se po njemu te se dobro i temeljito naspavati. Sve je pitomo i miroljubivo, ništa čovjeka ne nuka na oprez, i da se pomalo ne puca u obližnjim Bastajima i na položajima prema Daruvaru, sasvim bismo zaboravili da je rat i da smo nas dvojica u akciji.

Naš operativni štab je u selu Gornjoj Vrijeski, na cesti između Malih Bastaja i Daruvara. Dvanaesta napada Bastaje; tamo su kulturbundovci, ustaše i domobrani. Sedamnaesta (zapravo samo dva bataljona Sedamnaeste) zaposjela je položaje prema Daruvaru. U Bastajima borba traje, ali nemamo još izvještaja iz štaba Dvanaeste i ne znamo kakva je tamo situacija. Na našim položajima prema Daruvaru također se još od jutra puca. Neprijatelj je izišao iz grada odmah pošto je Dvanaesta napala, no naišao je na naša dva bataljona i zaustavio se. Zauzeli su poziciju nasuprot našoj i počelo je sitno čarkanje. Zasada ne pokazuju prave namjere da prođu do Bastaja. Pucaju, onako reda radi, valjda da im se ne prigovori kako nisu pokušali pomoći susjedima. Ni njima nije do borbe u ovom lijepom sunčanom danu.

Desno od nas, ako se okrenemo prema Malim Bastajima, prostire se šuma. Njezin kraj dopire tik do napadnutog uporišta. Joka je iskusan ratnik i prepostavlja da će se neprijateljski vojnici, kada Dvanaesta likvidira Bastaje, razbježati po toj šumi, u grupicama i pojedinačno. Uvijek se dio razbijene posade spašava bijegom. »Tamo, u toj šumi, trebalo bi ih hvatati«, tvrdi on.

Borba u uporištu, sudeći prema vatri, ušla je u završnu fazu. Zato Joka uporno motri dalekozorom rub šume. Od našega štaba do šume ima oko dva kilometra. Motrim i ja, no ne opažam ništa. Motre i seljaci koji su se okupili oko nas, prostim okom. Seljaci i prostim okom vide vrlo daleko, mnogo dalje nego ljudi iz grada. Prvi ih je ipak opazio Joka. »Eno ih, prebacuju se«, poviće s prizvukom lovačke strasti u glasu. Na nesreću, u štabu osim nas dvojice i nekoliko štapskih kurira i stražara nije bilo nikoga. Ali Joka nije mogao mirovati. Postrojio je sve te kurire i stražare i poslao ih u šumu da love bastajske bjegunce. Jesu li to zaista bili vojnici ili samo seljaci iz okolnih sela, nikada se nije ustanovilo.

Pošto su kuriri i stražari otišli, nas dvojica ostali smo u štabu posve sami. Za svaki slučaj izvadisimo pištolje, otkočisimo ih i stadosmo motriti prema Bastajima u nadi da ćemo uskoro ugledati kurira Dvanaeste kako nam nosi vijest da je borba završena i da se možemo povući.

Odjedanput se u daljini pojavila vojska. Bila je to prava, uredno postrojena vojna formacija u jačini otprilike jedne čete - tako, do osamdeset vojnika. Dolazili su cestom prema nama. Odore im još nismo mogli razaznati.

»Kakva je to vojska?« upita Joka.

»Sigurno je četa Dvanaeste . . . Nose nam mine«, odgovorim. Joka se složio s takvim tumačenjem.

(Naime, u zapovijedi za napad na Male Bastaje izričito je naređeno da nam 12. brigada, pošto likvidira željezničku postaju, pošalje mine. Na našim položajima prema Daruvaru bio je bacač, ali s premalo mina, a pretpostavljalo se da bi nam mogle trebati. Štab Korpusa je imao podatke da neprijatelj na željezničkoj postaji ima teški minobacač).

Krenemo u susret četi 12. brigade. U rukama smo još uvijek nosili otkočene pištolje. Nije to bila mjera opreza; naprsto smo zaboravili da ih stavimo u futrole.

Čovjek ratuje iz dana u dan i iz godine u godinu, pa nije ni čudo što mu se događaju kojekakve zgode i nezgode. Neki doživljaji najprije se čine vrlo ozbiljnima, a poslije, kada sve svrši, dobivaju više šaljivo obilježje. Ne znam je li ovaj Jokin i moj doživljaj ozbiljan ili šaljiv; mogao je, tako mi se čini, biti i tragičan, ali završio se dobro i sretno, i sada mi je draga što sam ga doživio. Sigurno je to i Joki drago!

Stali smo jedni pred drugima na deset koraka udaljenosti. Joka i ja s partizankama i petokrakim zvijezdama i pištoljima u rukama, a nasuprot nama prava nepatvorena četa neprijateljske vojske sastavljena od kulturbundovaca, ustaša i zdrugovaca. Ne znam kako je dugo potrajala obostrana ukočenost i kako su nam dugo svi dijelovi tijela, a osobito ruke i noge, bili paralizirani. Svakako ne predugo. Možda smo čak zapanjeno razjapili usta. Možda ih i nismo razjapili. Ali jedno je sigurno - uplašili smo se. Danas žalim što nas nitko u tom momentu nije fotografirao. Znam da mi je u času posvemašnje uzetosti palo na um da je to zapravo neprijatelj iz Bastaja koji bježi u Daruvar i vjeruje da se jednostavno može probiti cestom.

Ipak, u Joki i u meni na vrijeme su proradili partizanski refleksi. »Odloži oružje!« zaurlali smo jednoglasno iz puna grla. Mi to znamo zaurlati vrlo oštro i grubo. Ovaj put bilo je oštije i grublje nego inače, ne znam da li zbog toga da prepadnemo neprijatelja ili da ohrabrimo sami sebe.

Banda iz Malih Bastaja bila je toga dana već pobijedena od Dvanaeste; pobijedena, razbijena i demoralizirana. Ili su vjerovali da Joka i ja nismo sami . . . Tek činjenica je da su na poziv »odloži oružje« prva deseterica u stroju pobacali puške i podigli ruke. Ostali su se čas-dva kolebali i zatim se razbjezali na sve strane.

Ostao sam čuvati zarobljenike, dok je Joka trčao za bjeguncima duž ceste i gađao ih iz pištolja. Na žalost, bez rezultata. Pištolj je oružje iz kojega se u borbi nikada nitko ne pogodi.

Zarobili smo pet zdrugovaca te zaplijenili deset pušaka i jednu radio-stanicu.

Ne može se osporiti da je doživljaj smiješan. Seljaci iz Gornje Vrijeske, svjedoci Jokine i moje pobjede nad cijelom satnijom neprijateljskih vojnika, i to upravo onih koji su dotad terorizirali okolicu Malih Bastaja pa i stanovništvo toga sela, čude se i govore: »Znali smo da ih partizani tuku, ali da se i tako što može zbiti, nismo vjerovali!«

Sad se smijenio i Joka i ja. Ali što bi bilo da se banda iz Malih Bastaja nije dala zaplašiti našim pozivom »odloži oružje« ma koliko mi grmoglasno urlali!? A što bi bilo da se Joka i ja nismo prvi snašli i podigli pištolje!? Tko zna što bi bilo! To već spada u oblast nagađanja.

Čudo u Kutjevu

Tri puta je Sedamnaesta napadala Kutjevo. Prvi put udarila je u prazno, posada se već prije napada povukla u šumu. Toga dana počela je velika ožujska neprijateljska ofenziva, a to je za sve nas značilo mjesec dana neprekidne borbe, danonoćnog pješačenja; mjesec dana nespavanja, pjegavog tifusa i nešto malo, ne mnogo, gladovanja. Zlo je započelo poslije jalova udara na Kutjevo!

Drugi put Sedamnaesta je napala Kutjevo za vrijeme nedavne kampanje Slavonskog korpusa na Požešku kotlinu. Neprijatelj je iz Kutjeva pobjegao u Kulu i brigada je ušla u mjesto ne opalivši ni metka. Da ratujemo kao što ratuju regularne vojske u regularnom ratu, to bi se smatralo uspjehom. Još je bolje ako se neprijatelj povuče pa zauzmeš važno uporište bez borbe. Ali mi partizani drukčije gledamo na stvar. Za nas je važno uništiti neprijatelja i oteti mu oružje i municiju. Kutjevo, ili bilo koje mjesto, za nas je manje važno. Što će nam kad ionako ne možemo u njemu ostati dulje od nekoliko dana!? Tom prilikom izabrana jedanaestorica iz brigade, među njima i politički komesar, odigrali su protiv kutjevačkog nogometnog kluba dvije utakmice. Ometali su nas puščanom i mitraljeskom vatrom iz susjednog švapskog sela Kule. Nogometne utakmice su svakako i politički uspjeh; to je djelovanje na kulturno-prosvjetnom planu, zблиžavanje s mjesnim pučanstvom uz pomoć fiskulture. Ali pravi uspjeh to ipak nije. Čemu da se zavaravamo!

Ovaj jučerašnji napad na Kutjevo je treći. I opet nije bilo sreće, i ne samo da nije bilo sreće nego su ustaše iz Kutjeva izveli nešto što nitko od nas još nije čuo ni doživio i što se može smatrati čudom. Uporište je branila bojna PTZ (Poglavnika tjelesnog zdruga). Osamnaesta brigada napada, a naša, 17. brigada, ima zadaću napraviti tanki streljački stroj oko mjesta i ući u akciju ako neprijatelj uspije prodrijeti kroz raspored Osamnaeste.

Osamnaesta je napala noću i postigla početne uspjehe već u prvom naletu. Likvidiran je vanjski sustav obrane i svi branjeni objekti u mjestu. Ustaše su imali gubitke do stotinu mrtvih, ranjenih i zarobljenih. Bilo je i plijena u oružju i municiji. Glavnina ustaške bojne povukla se u kutjevačku ergelu i odande pružala žilav i ogorčen otpor.

Kutjevačka ergela je masivan, velik objekt, vrlo prikladan za obranu. Sastoji se od glavne konjušnice i nekoliko sporednih zgrada. Borba je još trajala, ali prema našem iskustvu mogla se već smatrati završenom. Četiri stotine ustaša stjeranih na jedno mjesto i opkoljenih dvjema brigadama, Osamnaestom oko ergele i Sedamnaestom oko Kutjeva. Kako su se mogli izvući!? U Kutjevo su ušli i Štab Slavonskog korpusa i štabovi divizija te oba štaba brigada. Mjesto je bilo u našim rukama. Odlučni juriš na ergelu dogovoren je za pola noći. U štabu Korpusa razrađen je detaljan plan. Sve je bilo spremno. Napad je zaista izведен po planu i točno u dogovorenog vremena. Borci Osamnaeste otvorili su brzu paljbu i jurnuli. Upali su u praznu ergelu. Unutra nije bilo ni jednog jedinog ustaše, ni živog ni mrtvog. Nije bilo ni ranjenih. Štoviše, za njima nije ostala ni kap krvi, ni komadić gaze ili zavoja. Nijedna puška, nijedan metak, bas ništa. Pa ipak, Osamnaesta je cijelo vrijeme, sve do napada, držala položaje oko ergele i ustaše su tada bili unutra. Pucali su i vikali koješta. Kako su odjednom nestali? Sedamnaesta je opasala cijelo Kutjevo, a ipak nije opazila ni ustašku kolonu koja krišom bježi i ni jednog jedinog ustašu. Naprosto su iščezli. Gdje su i gdje bi mogli biti?

Zamalo da nismo povjerivali u nadnaravnu moć kutjevačke ustaške bojne, ali se zagonetka ipak uskoro objasnila. Evo kako je bilo.

Partizani su obično premoreni. Kada borba nije intenzivna, dogodi se da zaspu na položajima. Ustaše su iskoristili tamu i nebudnost partizana. Jedan po jedan izvukli su se tiho iz ergele i krenuli iz Kutjeva u brda. Sobom su odnijeli i ranjenike. Nijedan borac Osamnaeste nije ih opazio. Putem je ustaška kolona srela patrolu Sedamnaeste. Pritajili su se u tami, zaskočili trojicu boraca iz patrole i zaklali ih prije nego što su dospjeli alarmirati ostale. U rasporedu Sedamnaeste našla se i grupa kukavica. Opazili su ustašku kolonu, ali nisu zapucali. Preplašili su se i pustili ih da prođu.

Ne zvuči vjerojatno, ali baš tako se dogodilo. Ustaše su se počeli služiti partizanskom taktkom. Uče od nas.

Sada sjedimo u Kutjevu i bjesnimo sami na sebe. Dobro su nas udesili. Nema za nas sreće u Kutjevu!

Ferdo

Grlica je degradirana! Vraćena je u mitraljesko odjeljenje i opet je obično tovarno kljuse. Čak više ne nosi mitraljez nego sanduke municije. Malo me zbog toga grize savjest, pošteno mi je služila. Što mogu, nisam ja kadar izmijeniti svijet. Takav je konjski udes. U svijetu kojim gospodare ljudi konji ne mogu računati s ljudskom zahvalnošću. Ne mogu računati ni ljudi, a nekmoli konji! Sad imam novog konja. Po spolu je parip, pa boji zelenko. Zove se Ferdo! Ne može se reći da Ferdo nije lijepo i gizdavo ime - za paripa! Da je pastuh, bolje bi mu pristajalo ime Sultan ili Arslan ili neko drugo gromoglasno ime koje označava muškost i mušku snagu. Za paripa, Ferdo je prikladno i pristojno ime. Pao mi je s neba! Kolona brigade prolazila je kraj livade na kojoj je paslo nekoliko raga. Rage koje pasu na livadama oslobođenog teritorija ne smatraju se ničijim vlasništvom. Obično su to islužene i za rad neupotrebljive životinje puštene da pasu i da se same snalaze. Tako, neka vrsta predsmrtne konjske mirovine. Šteta je na njih potrošiti metak, a i ne mili se čovjeku bez prijeke potrebe ubijati konja . . . Jedna između tih raga bio je moj Ferdo. Glava mu je visila do zemlje, oči su mu bile pune krmelja na kojima su se skupljale muhe, dlaka otrcana i bez sjaja; ukratko, slika najveće bijede i očaja. Ali u našoj brigadi ima ljudi koji se dobro razumiju u konje. »To je čistokrvni lipicanac, možda baš iz kutjevačke ergele«, ustvrdio je jedan takav stručnjak. Pošao je do rage, ogledao je sa svih strana, opipao joj noge, zadovoljno kimnuo glavom i doveo je u kolonu.

Dva tjedna raga je jela i odmarala se, a i liječili su je. Postepeno je dlaka dobivala sjaj, sapi su se zaobljivale, vrat se uzdigao i savio kočoperno, a s vremena na vrijeme čak bi i zarzala.

Nekako u to vrijeme počeo sam se na konju osjećati sve sigurnije. Tjerao sam Grlicu u kas, no njezin kas bio je tako sitan i cupkav da su me zaboljeli bubrezi. Galopirati na Grlici bilo bi nečovječno, a i smiješno; noge su mi se vukle gotovo do zemlje. Tako se dogodilo da je Grlica otisla natrag u mitraljesko odjeljenje i moj konj je postala ničija raga s livade. A ona se upravo pretvarala u lijepo jahaće grlo srednje veličine, kakvo čovjek samo poželjeti može.

Odmah sam ga zavolio, a kad nekoga voliš, onda mu i tepaš. Nazivao sam ga mnogim imenima od milja, no najčešće sam mu tepao Konjoslav i Ždrijeboljub. U slobodnom prijevodu s našega jezika na njemački ili s njemačkog na naš jezik, Konjoslav ili Ždrijeboljub glasi (Pferd) Ferdinand, to jest Ferdinand glasi Konjoslav ili Ždrijeboljub. Dakle, skraćeno Ferdo! Tako se ničija raga s livade, anonimnog podrijetla - iako možda aristokratskog podrijetla domogla otmjenog imena.

Ima moj Ferdo i svojih mana; a tko ih nema! Nažderao se zobi pa se uzobijestio i postao vrlo plahovit. Jašem u galopu seoskim putem i odjedanput se nađem u živici, a on juri dalje kao da ga gone nečiste sile. To znači daje negdje na putu ugledao kakav bijeli papirić ili bijelo pile ili bilo što bijele boje. Kad ugleda iznenada nešto bijelo, trgne se i ritne, pa ako nisi ti ugledao istu stvar na vrijeme i ako ne vodiš računa o toj njegovojo fobiji, moraš se svakako naći u živici kraj puta. No, privikao sam se i više me ne može tako lako zbaciti.

Noć je obasjana mjesecinom. Vidi se gotovo kao danju. Divne su vedre ljetne noći u prostranim slavonskim ravnicama. Kolona brigade putuje. Sve naokolo je mirno i slobodno. Samo iz velikih daljina čuju se rijetki osamljeni puščani hici. To je vrlo, vrlo daleko i ne narušava mir. Na borcima u koloni tiho zvecka oružje, a njihovi teški koraci slijevaju se u mukli monotoni topot. Moj konj nosi me lagano i ugodno. Lijepo je putovati u takvoj noći.

Zaboravljaš da je rat i preneseš se u carstvo mašte. Sve dok Ferdo ne ugleda bijeli kamenčić i opet te ne vrati u grubu realnost . . .

Partizanski posli

Epidemija pjegavca prolazi. Nije bilo mnogo žrtava. Od stotinu oboljelih umirao je samo jedan ... U jedinice se iz bolnice vraćaju mnogi dobri borci i starješine. Bataljoni Sedamnaeste opet se popunjavaju i postaju kompletni. Mnoge je pjegavac privremeno izbacio iz stroja. U našem štabu odbolovali su pjegavac svi osim mene. Ne smijem se tužiti na sreću. Grizle su me iste uši kao i sve ostale drugove iz štaba; često spavamo zajedno u krevetu ili jedan do drugoga na podu. Uopće, živio sam u potpuno jednakim uvjetima kao i svi ostali, ali pjegavac me je poštadio. Možda sam ga i prebolio u blagoj formi, ne znajući. To se ponekad događa.

Za vrijeme ožujske ofenzive razbolio se od pjegavca i Petar Drapšin. Tek danas sam to saznao. Dobar dio ofenzive proveo je u konspirativnoj zemunici, u bunilu, s još nekoliko oboljelih drugova i jednom jedinom bolničarkom. Da je bio pri čistoj svijesti, ne bi izdržao. Dugo je trajalo. Korpusom je za to vrijeme komandirao Mate Jerković. Mate je izvrsno izvršio svoju dužnost. U svim slavonskim brigadama zavladao je veliki polet. Proljetos su prebrođene sve poteškoće i iz svih njih jedinice su izišle ojačane brojem i oružjem. Uspješno je svladana velika neprijateljska ofenziva, a ni pjegavac, koji se pojavio istodobno s neprijateljskim kolonama, nije mogao ozbiljnije nauditi ni vojsci ni civilnom pučanstvu. U Slavoniji još uvijek ima dovoljno dobre i kalorične hrane, i rekovalessenti nisu morali umrijeti zbog opće slabosti organizma . . . Krećemo u ofenzivni pohod prema istoku.

Dvanaesta napada Našice. Sedamnaesta je na osiguranju prema Osijeku. U Našicama traje borba, a iz smjera Osijeka neprijatelj napada žestoko. Unatoč tome naši položaji nisu ugroženi. Štab je u lugarskoj kući, na rubu šume, blizu ceste Našice-Osijek . . . Ali prije nego prijeđem na stvar, moram objasniti da imam dobar vojnički odgoj koji zahvaljujem još bivšoj jugoslavenskoj vojsci, a bit će da sam i po naravi sklon redu, disciplini i poslušnosti. Ovo je objašnjenje važno!

Disciplina mi je naprsto u krvi. Izdresirali su me . . . još davno, i to mi je ostalo sve do dana današnjega. U staroj vojsci znao sam napamet sva pravila službe, a osobito ono o disciplini; Disciplina je vojnička vrlina koja se sastoji u dobrom poznavanju i svesrdnom izvršavanju svih pravila, propisa i naređenja.« Tu formulu morao je znati napamet svaki vojnik, podoficir i oficir; osobito vojnik. Događalo se da me kaplar probudi iz duboka sna i ja onako bunovan i krmeljiv, u vojničkom donjem rublju (kao zarobljeni domobran), odmah automatski viknem (jer u vojsci se mora govoriti glasno i razgovijetno): »Izvol'te kaplare!« i nadovežem, iako me nije pitao: »Disciplina je vojnička vrlina« . . . Jednom me je tako probudio iza sna i moj drug, supatnik, i onoga časa kad me je prodrmao već sam stajao pred njim u stavu mirno i urlao: »Izvol'te kaplare!« Rugali su mi se zbog toga, ali starješine su me smatrале dobrим, odrješitim vojnikom, a to mi je bilo najvažnije. Vjerojatno će zbog toga dobrog vojničkog odgoja daleko dotjerati . . .

Likvidirati neprijateljsku posadu u Našicama nije teška zadaća. To je domobranska jedinica koja se na domobransko-ustaškom jeziku zove »obkoparska bojna« (inženjerijski bataljon). Kakvi već mogu biti borci domobrani i još k tome »obkopari«, o tome ne treba ni razmišljati.

Borba u Našicama bližila se kraju, kad se desno od naše lugarske kuće, na pola kilometra udaljenosti, pojavila skupina od trideset »obkopara«. Pobjegli su iz garnizona i sad se pokušavaju okolnim putovima provući do Osijeka. Nisu imali sreće, nabasali su na naš Štab!

Opazili su nas i smjesta polijegali u visoku travu, po nojevskom običaju. »Ako ne vidim ja tebe, valjda ne vidiš ni ti mene!« Nekoliko Štapskih stražara pošlo je da ih dovede. Predali su se bez otpora.

Među tridesetoricom »obkopara« našlo se i pet »obkoparskih« časnika. Imali su lijepo časničke odore i dobre čizme. Imali su i satove na rukama. Lijepo smo ih primili, po običaju. Događaj ne bi sam po sebi bio vrijedan spomena da tom zgodom nije došlo do potpunog izražaja moje divno vojničko svojstvo da uvijek i u svakoj prigodi postupam strogo prema propisima. Naime, stari je partizanski običaj svlačiti zarobljene domobrane. Odore su nam potrebne, obuća nam je još potrebnija, a drugo nam i ne preostaje jer, kao što se zna, vlastitih tvornica nemamo. Demonja je bio sklon da ih, unatoč kulturnom prijemu, izuze i svuče sve do donjeg rublja. I svi ostali članovi štaba nikako nisu bili za to da se to ne učini. Samo sam se ja, kao politički komesar, tome suprotstavio. Postoji izričita i jasna naredba štaba Korpusa, potpisana rukom komandanta Petra Drapšina, da se svi zarobljeni oficiri imaju netaknuti sprovesti u viši štab. Naređenje - izvršenje, za mene je to svetinja. Prema tome, naš štab brigade dužan je petoricu zarobljenih časnika poslati netaknute u štab divizije. Tako je i učinjeno. Ipak, satovi su im oduzeti, na lijep način . . . »Hm, gospodo časnici . . . znate, vama će biti lako nabaviti druge satove . . . i tako dalje. Mi partizani nemamo dovoljno satova, a potrebni su nam. Zapravo, svaki naš desetar trebalo bi da ima sat. Vi to razumijete« . . . i tako dalje. »Ali naravno da razumijemo!« spremno su pristali i počeli skidati satove. »Uopće nije u pitanju, nemojte se molimo vas ustručavati. Uzmite sve što vam treba, kako ne bismo razumjeli, hm« . . . i tako dalje.

Ne može se osporiti da je takav način oduzimanja satova kulturan i vrlo obazriv, jer se zarobljenim časnicima satovi mogu oduzeti i bez mnogo razgovora. Ovako ispada da im satovi i nisu oduzeti, sami su ih ponudili. To je, tako reći, njihov rodoljubiv doprinos Narodnooslobodilačkom pokretu i Narodnooslobodilačkoj vojsci, a oni su, razumije se, uvijek bili i ostat će naši simpatizeri.

Časnici su iz štaba brigade poslani u svojim gizdavim odorama i kicoškim čizmama (samo bez satova) u štab divizije. Prije toga su, s velikim odobravanjem, saslušali moja sverdnja uvjerenava da ih neće svlačiti do gaća i košulja i da će postupak prema njima i dalje ostati korekstan.

Akcija je završena uspješno i brigade se vraćaju u svoje baze. Negdje na putu - bio je to drugi dan marša poslije pada Našica - stigla je kolona Sedamnaeste kolonu štaba Korpusa. Jahao sam na Ferdi, pušio pravu cigaretu i svaki čas zagledao na svoj ručni »Marvin« s fluorescentnim brojkama. Odjednom osjetim da me netko iz kolone štaba Korpusa - upravo smo prestizali njihovu kolonu - promatra. Čovjek ponekad može osjetiti da ga netko promatra! Pogledam odozgo dolje (s konjskih leđa na pješaka) i ugledam neke jadne neobrijane odrpanice. Vukli su se bosonogi i u ritama, sa starim masnim kapetinama na glavi. Njihova lica bila su mi odnekud poznata ali nisam se mogao sjetiti otkuda. Gledali su me prijekorno.

»Zar se više ne sjećate!?« obrati mi se jedan od petorice odrpanaca. »Nemate baš dobro pamćenje! Prekjučer smo se upoznali.« Stao je pokraj mojega konja i prstom pokazivao »Marvin« na mojoj ruci.

Sjetio sam se i podbo konja. Čemu da se objašnjavam s njime.

»Naređenje - izvršenje!« Smisao naredbe Štaba Korpusa da se zarobljeni časnici moraju netaknuti slati u viši Štab shvatio sam toga časa i s drugoga gledišta o kojem dosad nisam razmišljao. (Jer o naredbi se može razmišljati samo sa stanovišta kako ćeš je što bolje i potpunije izvršiti.) Smisao je, dakle, u tome da lijepi i gizdave odore i kicoški naborane čizme zarobljenih časnika »obkopara« nose sada pisari iz viših štabova, umjesto nas. Još me samo interesira jesu li ih svukli u štabu Korpusa ili već u štabu divizije. Nije bitno, ali me interesira. Raspitat će se prvom prilikom . . . Ubrzo je sve izišlo na vidjelo.

Iste noći brigada je stigla u svoje baze. Pozvao sam šefa kurira da odnese izvještaj u štab divizije. Pojavio se u novoj odori s »obkoparskim« oznakama. Nije skinuo čak ni satničke zvjezdice ispod vrata. Na nogama je imao nove otmjene oficirske čizme.

»Odakle ti ta uniforma?« upitam ga.

»Od satnika«, odgovorio je prostodušno i iskreno.

»A jesam li ti strogo naredio da ih ne smiješ svlačiti!?«

»Kriv sam!«, priznao je. »Ali da ih nismo svukli mi, svukli bi ih u štabu divizije. Znam ja kako se to radi.«

»A znaš li ti što je disciplina!?«

Ukruti se u stavu »mirno« i reče: »Znam, druže komesaru!«

»E, ne znaš . . . Disciplina je vojnička vrlina koja se sastoji u dobrom poznavanju« ... i tako dalje.

A ja sam već bio sklon da optužim štab divizije i štab Korpusa.

»Svući ćeš tu uniformu i te čizme«, naredim šefu kurira. »I svi ostali koji su uzeli uniforme i čizme od zarobljenih oficira neka ih svuku. Odnijet ćeš ih ti osobno i podijeliti borcima Prvog bataljona, onima kojima je najpotrebnije, jesi razumio?!«

»Razumijem, druže komesaru«, isprasio se ... »Samo što da mi obučemo. Svoje smo već razdijelili, čim smo ovo obukli.«

»Nosi se do đavola!« kapitulirao sam pred neoborivim argumentima.

Naređenje - izvršenje!

Rekonvalsenți koji su preboljeli pjegavac i vratili se iz bolnica još se uvijek oporavljuju. Neki od njih nisu sasvim pri sebi i buncaju koješta. Dogodi se da odlutaju pa ih moramo tražiti. To je privremeno ludilo. Može potrajati i pola godine, ali uvijek prolazi.

Danas sam sreo starog ratnog druga B. On je borac Demonjine Proleterske čete. Ratovali smo zajedno na Baniji i na Kalniku. Sada je u Šesnaestoj brigadi. »Kamo ćeš?« upitam ga. »Idem malo kući u Sisak«, odgovori mi. (B. je iz Siska.) »Šališ se!« »Ne, ne šalim se, idem kući u

Sisak», potvrdio je odlučno. »Bio sam na Turskom gradu«, nastavio je. »Tamo su velike ruske tvornice aviona i tenkova, otiđi pa pogledaj«, predloži mi. Tek tada opazim da ga prate dva partizana pod oružjem. Davali su mi znakove iza njegovih leđa. »Poludio je od pjegavca«, šapne mi jedan od njih. »Pobjegao je iz bolnice. Jedva smo ga pronašli. Vodimo ga nazad.«

Oprostili smo se. Odveli su ga, a ja sam otiašao svojim putem, i premda znam da će B. sasvim ozdraviti, ipak nije teško i imam loš predosjećaj. Siromah u bunilu sanjari o kući u Sisku i o velikim ruskim tvornicama aviona i tenkova . . .

Odmah poslije susreta s B-om javio mi se dobro uhranjen nepoznat partizan. »Ne prepoznajete me?« upitao je. »Ne, ne prepoznajem te!« odgovorim mu. »Ja sam onaj skelet iz šume na Psunj. Sjećaš se kad si me našao pod bukvom? Pjegavac!« podsjeti me. Naravno da sam se sjetio. Pretvorio se u sasvim drugog čovjeka. Nikad ga ne bih prepoznao. Tada je imao najviše trideset i pet kilograma, a sada ima najmanje sedamdeset. »Vraćam se iz bolnice u svoju jedinicu, pa sam došao da ti se javim i da ti zahvalim.« »Ostani kod nas«, ponudim mu. »Hvala, ne mogu!« odgovori. »Sedamnaesta mi je spasila život, ali ja volim svoju Dvanaestu.« Razveselio me je.

Ilijina greda i Evin budžak

Metla, Skresine i Kadimlje, to su dobre naše stare kote. Poznajemo svaki grm na njima i oko njih. Pod tim partizanima najvjernijim visovima rasuta su popaljena i poharana brdska sela. Pod gorom je cesta, a preko ceste Psunj, prekriven gustim hladovitim šumama. To je srce oslobođenog teritorija Slavonije; predio izmučen i osiromašen, opustošen i primitivan. Mi više volimo boraviti u čistim i bogatim selima oko Daruvara ili u Požeškoj kotlini, ali kad god zagusti, evo nas na Metli, Skresinama i Kadimlijama, u Budićima, Koturićima, Popovcima ili preko puta u Tisovcu i Zabrdskim Kričkama.

Rano ujutro na cesti se pojavila motorizirana kolona Nijemaca. To je velika motorizirana kolona. Veće dosad nismo vidjeli. Brojimo tenkove i samohodne topove. Kamione i ne brojimo.

Uvečer su sve ceste koje opasuju ili presijecaju slobodni teritorij bile zaposjednute . . . Počinje velika ljetna ofenziva neprijatelja.

Sedamnaesta ima zadaću probiti neprijateljski raspored na cesti Pakrac—Požega, a poslije proboga usiljenim maršem izbiti na Savu, forsirati rijeku i preko banjiskog trokuta prijeći na Baniju.

Sa Sedamnaestom je Štab 28. divizije i štab Korpusa. Dvadeset prva brigada ostaje u obruču. 12. divizija (12, 16. i 18. brigada) već su dvadeset dana u gornjoj Hrvatskoj.

Noćas počinje naš veliki marš!

Noćni juriš na Nijemce koji čvrsto drže cestu. Nekoliko uzastopnih noćnih juriša. Nijedan ne uspijeva. Svaki se put moramo povući. Njihova je vatra jaka i dobro organizirana. Puške tako reći i ne tuku. Imaju mnogo lakih mitraljeza. Odstupamo nazad na Ravnu goru. To je još jedan dan u obruču . . . Teško će ići s Nijemcima.

Šaljemo izviđačke grupe da pokušaju otkriti slabe točke u neprijateljskom rasporedu. Vratile su se tek predvečer. Vijesti su loše. Komunikacija je zaposjednuta u neprekidnom nizu. Nema slabih točaka.

Štab Korpusa donio je odluku da pokušamo cestu prijeći partizanski, to znači da se nečujno provučemo kroz neprijateljske položaje i dohvativimo se psunjskih šuma. Ne znam kako ćemo izvršiti taj zadatak. Raspored neprijatelja je gust, a naša kolona nije nevidljiva, čak ni noću. Možda bi pravi partizanski odred uspio. Naš nekadašnji Kalnički odred sigurno bi se provukao. Ali naša kolona nije partizanski odred. Tu je cijela brigada, štabovi divizije i Korpusa sa svim prištapskim dijelovima i jedinicama, to je zmijurina duga najmanje pet kilometara; možda i dulja. Kako da se takva ogromna zmijurina prikrade između dva neprijateljska osiguranja koja jedno od drugog nisu udaljena više od stotinu metara?

Topovi i teški minobacači su zakopani. Nadamo se da ih do našeg povratka nitko neće otkriti. Moramo se osloboditi svega što bi nam onemogućavalo da nečujno prijeđemo cestu. Oprostili smo se i s pukovnikom Bosnićem. To je onaj pukovnik koji je zajedno sa svojim zdrugom zarobljen u Vučjačkom klancu. Kod nas je već tri mjeseca. Uvijek je gnjavio da ga pustimo; žena, djeca, i tako dalje. Ne znam kako će objasniti i opravdati što je dopustio da mu uništimo sav zdrug? Možda bi bilo bolje za njega da ostane s nama!

Napredujemo polako i oprezno. Čelo kolone svaki čas zastaje, čeka izvještaj prethodnice i tek pošto prethodnica izvijesti da je naprijed sve u redu, kreće dalje, polako, korak po korak. Borci hodaju tiho i mekano. Rukama pridržavaju oružje da ne zvečka. Svaki štropot može prouzrokovati neuspjeh i veliku pogibiju.

Izbili smo na cestu bez smetnje. Čelo kolone počelo se na prstima provlačiti između njemačkih položaja. Svi su ukočeni i napeti, nose puške i automate »na gotovs«. Svakog časa može se dogoditi da nas osjete i otvore vatru.

Radojica Nenezić, zamjenik komandanta divizije, i ja stojimo na cesti i požurujemo borce da brzo prelaze. S druge strane ceste je Demonja. Joka je komandant marševske kolone. Odjednom opazimo da pokraj nas stoje dva njemačka vojnika s kacigama na glavi. Mora da su Nijemci, nitko od naših ne nosi kacige! Pogledamo ih još jedanput pažljivo. »Nijemci su«, šapne Radojica. On je vrlo snažan čovjek. Dohvatio je bližeg Nijemca oko vrata i prislonio mu cijev pištolja na trbuš. Dao se zarobiti bez riječi. Nije se snašao. Drugog probodu bajonetama dva borca iz kolone. Primijetili su da se nešto događa i priskočili da pomognu. Zarobljenog odvedu odmah preko ceste, proboden je ostao ležati. Sve se to zabilo u tren oka.

Uspjelo je. Za jedan sat kolona je prešla cestu. Sad smo u psunjskim šumama. Još uvijek marširamo, ali napetost je prošla. Potajno palimo cigarete. Skrivam žar. Tako rade svi pušači.

Zarobljeni Nijemac je trgovački pomoćnik iz Graza, unteroficir. Dvadeset i jedna mu je godina. Kaže da ofenzivu protiv nas provodi Rommelov korpus zajedno s ustaško-domobranskim snagama. Udarit će u prazno. Dvadeset prva ima dosta manevarskog prostora. Psunj, Papuk, Krndija. Vidjet će je samo kad ih napadne.

»Tko će pobijediti u ratu?« pitamo unteroficira.

»Hitler!« odgovara spremno i uvjereni.

Sada je ljeto tisuću devetsto četrdeset treće godine. Na istočnom bojištu Nijemci gube bitku za bitkom i povlače se. Istjerani su iz Afrike (zato i jest Rommelov korpus ovdje). Saveznici su u Italiji i Italija može svakoga dana kapitulirati. Osovina se raspada! Svakom čovjeku, ako nije posve zatucan, jasno je da će fašisti izgubiti rat. Našem unteroficiru to nije jasno. Što mu možeš!?

»Zašto misliš da će Hitler dobiti rat«, pitamo dalje.

»Piše u zvijezdama«, odgovara nam.

Ne šali se on kad kaže da »piše u zvijezdama«. Naprotiv, govori ozbiljno i čak nekako pobjednički, kao da nas obavješćuje o neprijepornim činjenicama koje su nam do ovog časa bile skrivene. Nacistička propaganda (Goebbels) u posljednje vrijeme mnogo operira s astrologijom i horoskopima. I Hitler je dao da mu izrade horoskop. Sudeći po ovom zarobljenom podoficiru, ta vrsta propagande ima uspjeha. Uvjerili su ga da je Hitlerova pobjeda sigurna. Piše u zvijezdama!

»Sto tražiš u Jugoslaviji?« Zarobljenim Nijemcima uvijek postavljamo takva pitanja. Naivno se nadamo da će makar jedan između desetorice shvatiti kakav odgovor želimo. Ali ne shvaća nijedan. Svi odgovaraju otprilike isto:

»Ja sam njemački vojnik. Izvršavam naloge svoje komande.«

Trgovački pomoćnik iz Graza začudo ne odgovara tom uobičajenom formulom. On problem promatra s drugoga gledišta i ima svoj odgovor:

»Mi imamo pravo da budemo u vašoj zemlji. Imamo svoju ideju i borimo se za nju«, izjavljuje nadobudno. Sigurno je član Hitlerjugenda i ratuje ne samo zato što mu je naređeno nego i sa sviješću o nužnosti »novog poretka«. Kod nas se skupo plaćaju takva uvjerenja!

Posvuda naokolo kulja gust, crn dim. Po visoko uzdignutim stupovima dima nagađamo koja sela gore. Znači, jutros su Nijemci, ustaše i domobrani krenuli u unutrašnjost oslobođenog teritorija. Pokazujemo zarobljeniku stupove dima i objašnjavamo mu da to Nijemci pale naša sela. Čuje se i regetanje mitraljeza. »To pucaju na žene i djecu po šumama«, govorimo mu. Ne vrijedi, nikada ga nećemo uvjeriti da su njemački vojnici ratni zločinci!

Objasnio nam je kako se dogodilo da su on i njegov kolega stajali na cesti i zurili u našu kolonu. Poslali su ih u susjednu jedinicu da odnesu poštu. Putem su naišli na nas. Držali su da to neka ustaško-domobranska jedinica ide na neki zadatak. Čekali su da kolona prođe pa da produže. Tipično švapsko rezoniranje! Kako bi vojnik Rommelova korpusa mogao pomisliti da će partizani imati smjelosti šetati preko ceste koja je u njihovim rukama! Takvo nešto nije predviđeno u ratnoj službi Wehrmacha. I to još najmanje pet kilometara duga kolona partizana!

Drugi obruč neprijatelja je na cesti Pakrac-Okučani. Na tu cestu kolona je izbila u prvi mrak. Čelni bataljoni brigade odmah su ušli u borbu. Bio je to žestok dvosatni okršaj. Neprijatelj je razbijen i raspršen. Zaplijenjeno je nešto oružja i municije. Kolona je odmah prešla cestu i nastavila marš.

Na prostoru između ceste Pakrac-Okučani i Save nisu nas uznemiravali. Komandant Slavonskog korpusa Petar Drapšin kaže kako Nijemci vjerojatno misle da je pogreška naše komande što je brigadu dovela na ovaj teren koji daje malo manevarskih mogućnosti pa nas mogu lako opkoliti i uništiti. Teško će prepostaviti da namjeravamo forsirati Savu.

Glavnu cestu i prugu Zagreb-Beograd kolona je prešla bez zastoja i uskoro poslije toga izbila na obalu Save. Brigada je, po planu, obišla selo Krapje (nalazi se pokraj Jasenovca), u kojem je ustaška posada, i napala selo Pušku. Jedan bataljon brigade (češki prapor Jan Žiška) ostao je u Krapju i počeo fingirani napad na ustašku posadu, da nam ne ometaju prijelaz preko rijeke. Seoski ustaše iz Puške, osjetivši da se približavaju jake partizanske snage, uzeli su sve raspoložive čamce i preveslali na drugu obalu Save. Napadnutoj posadi Krapja pritekli su u pomoć jasenovački ustaše. Koncentracioni logor Jesenovac ima jaku posadu od tri tisuće probranih Luburićevih koljača.

Situacija se izmjenila. Trebalo je odustati od plana da se u Puški forsira Sava i odmah provesti nov plan. Prema novome planu trebalo je svim raspoloživim snagama napasti Krapje, likvidirati ustašku posadu u selu i zaplijeniti skelu. Na toj skeli kolona će se po dijelovima prebacivati na drugu obalu.

Krapje je zauzeto u naletu, osim crkve. S crkvenog zvonika ustaše su pružali jak otpor. Istodobno brigada je vodila oštru borbu s jesenovačkim ustašama.

Jasenovački koljači i ubojice interniraca slabi su borci. Ubojice nikad nisu dobri borci! Bataljoni Sedamnaeste potukli su ih do nogu. Na bojnom polju izbrojena su sedamdeset i tri ustaška leša. Poginuo je i ustaški zapovjednik bojne. Možda će se drugovi iza logorske žice radovati našoj pobjedi, ako su još sposobni da se raduju. Možda će ih baš zbog te naše pobjede noćas ubijati još masovnije. Žao nam je što im ne možemo pomoći.

Plan je opet izmijenjen. Nemamo vremena zadržavati se u Krapju oko zvonika. Joka je u Puški pronašao nekakav čamčić, prevezao se na drugu obalu Save i doveo osam čamaca kojima su bili pobjegli seoski ustaše. Tako je počelo prebacivanje kolone.

Danas je vedar i sunčan ljetni dan. Podne je. Kolona se po dijelovima prebacuje u osam malih čamaca. Zaštitnica vodi borbu s jasenovačkim ustašama, koji su opet krenuli u napad. Borba nije sasvim ozbiljna. Naši bataljoni poigravaju se s ustaškim koljačima. Puste ih blizu pa ih dočekaju brzom paljbom i prorijede. Ostali se povuku. Meci zvijžde preko rijeke. Nije opasno. Riječno korito je mrtvi ugao, ne mogu nas gađati. Neki drugovi se kupaju. Nadlijetao nas je avion. Neće valjati ako dovede bombardere.

Vlado Janjić-Capo i Radojica Nenezić, dva najjača čovjeka među slavonskim partizanima, veslaju neprestano s jedne na drugu obalu i prebacuju borce. Dosad su već dvadeset puta prešli rijeku. Capo je politički komesar, a Radojica zamjenik komandanta divizije. Joka, koji je osobno doveo čamce s druge obale, zamjenik je komandanta brigade i komandant marševske kolone. To može biti samo u partizanskoj vojsci! I to je, po mojemu mišljenju, jedan od bitnih razloga naše nadmoći.

Preko Save je banjiski trokut. Naši bataljoni zanoćili su u selima Ivanjskom Boku, Crkvenom Boku i Strmenu. Sela su između Save i pruge. To nije oslobođeni teritorij, ali nema ni neprijatelja. Ničija zemlja! Seljaci nam se raduju. Vole partizane. Srdačni su i gostoljubivi preko svake mjere, po banjiskom običaju. Svaki borac Sedamnaeste pamtit će kako su nas dočekali stanovnici tih triju sela, a sasvim je sigurno da će se i oni još dugo sjećati Sedamnaeste udarne i njezine velike pobjede u Ilijinoj Gredi i Evinom Budžaku . . . Ali o tom poslije.

Umorni smo i iscrpljeni do krajnjih granica. Već šest dana pješačimo i gotovo gladujemo. Borci su opterećeni s mnogo oružja i municije, nose na smjenu puškomitrailjeze i teške rančeve mitraljeske municije. Obuća se raspada, odore su izderane i prljave. Ubija nas i velika vrućina, srpanj je. Više ne sličimo vojsci, čak ni partizanskoj; izgledamo kao kolona odrpanih skitnica koji putuju svijetom trbuhom za kruhom. Ne znam što će se dogoditi ako nas neprijatelj zatekne u ovom stanju! Gladan sam, a ne mogu jesti od umora.

Demonja spava s češkim praporom i Svrabinom četom u Strmenu. Ja spavam s ostala dva bataljona u Crkvenom Boku. Kažem da spavamo, no to nije prava riječ. To nije onaj obični san kojim spavaju ljudi poslije dnevnog rada. To je stanje najdubljeg mrtvila. Tako ne spavaju živi ljudi, tako spavaju mrtvaci u grobovima. Za vrijeme te posvemašnje obamrlosti budio me kurir štaba divizije. No mrtva čovjeka, kao što je poznato, nije moguće probuditi. Što je sve kurir sa mnjom radio, ne znam. Možda me i tukao. Činjenica je da mu je uspjelo utrpati u ruke naredbu za pokret, i činjenica je da sam ja tu naredbu preuzeo i gurnuo je u džep. Kurir je,

posve opravdano, smatrao da je svoju dužnost izvršio! Otišao je, a ja se okrenuo na drugu stranu i ponovno se vratio mrtvilu.

Probudila me podsvjesna grižnja savjesti. Na mojoj satu s fluorescentnim brojkama (koje tada nisu bile potrebne) kazaljke su pokazivale šest sati. Bilo je divno vedro jutro. Mašim se u džep i pronađem naredbu za pokret. Dakle, ono s kurirom i pismom nije bio san!? U naredbi je stajalo da se točno u tri sata poslije ponoći kreće do obližnje šume koja se zove Ilijina Greda. Ta šuma određena je za koncentracijsko mjesto marševske kolone.

Putem do Ilijine Grede, negdje oko sedam sati ujutro, naša crkvenobočka grupa prestigla je grupe štaba divizije i štaba Korpusa. Nisam zaspao samo ja, zaspali su i oni! Moj propust nije tom činjenicom umanjen, ali mi je ipak lakše. Na vrijeme se probudio samo Demonja i sad nas očekuje u Ilijinoj Gredi.

Bataljoni su bili u šumi kad se iz Demonjina smjera začula jaka paljba. Možda je napao neprijateljsku kolonu na cesti - pomislim. Razvijemo se u strijelce i požurimo naprijed.

Stigli smo u pravi čas. Demonja i Srvabo vodili su borbu s legijom iz Dubice, koja je napala nenadano. S nama legionari nisu računali. Došli smo im s leđa i borba je istog časa prešla u završnu fazu. Dvije legionarske bojne uništene su tako reći do posljednjeg čovjeka.

Evo kako je to bilo:

Demonja je doveo češki bataljon i Srvabinu četu u Ilijinu Gredu, kako je bilo zapovjeđeno, i čekao. Čekajući naš dolazak, svi su zaspali. Dvije legionarske bojne iz Dubice krenule su nekako u isto vrijeme da nas napadnu. Imali su podatke da u Crkvenom Boku, Ivanjskom Boku i Strmenu ima šesto na smrt umornih partizana, i da samo treba doći i odvesti ih u zarobljeništvo. Naišli su na usnuli češki bataljon i Srvabinu četu u Ilijinoj Gredi. Svi su spavali kao začarani. Legionari su mirno opkolili bataljon, zapucali i pozvali ih na predaju. Komandant bataljona Ružička velik je junak, osim toga s njima su bili Demonja i Srvabo. Pograbili su oružje i prihvatali borbu. Tukli su se između stabala u šumi i hvatali se s legionarima prsa o prsa. U tom času naišli smo mi.

Ono što je ostalo od dvije legionarske bojne bježalo je prema Savi. Na obali su ih dočekali jasenovački ustaše i postrijeđali. Naime, njihova akcija bila je unaprijed pripremljena i prema njihovim predviđanjima trebalo je da prema Savi bježimo mi. Jasenovački ustaše nisu znali da se plan izjalovio i da raspršene skupine koje im bježe u susret nisu partizani nego legionari. Nijemci, jer na svim komandnim položajima u legionarskim jedinicama su njemački oficiri i podoficiri, su se razbjesnili na ustaše i razoružali ih. Poslije su se valjda ipak sporazumjeli.

Sada seljaci iz okolnih sela skupljaju mitraljeze po Ilijinoj Gredi i Evinom Budžaku (to je šuma pokraj Ilijine Grede) i zakapaju leševe legionara. Ima ih toliko da ih ne stignu zakopati. Bacaju ih u presahli šumski zdenac.

Među zarobljenim legionarima bilo je i pet njemačkih podoficira. Održali smo im govor i pustili ih. Možda će u njemačkoj vojsci o nama dobro govoriti. Oduševljeni su i ponavljaju kao majmuni: »Gut partisan, gut partisan.«

Nagovaram zarobljenog legionara, Zagorca iz okolice Križevaca, da ostane u partizanima. »Joj gospon, ja sam vam tak v strahu. Ja vam nis nikakav borac«, izgovara se on. Za legiju je bio dobar, a za nas veli da nije. Neka ga vrag nosi, ali u gaćama, naravno.

Ideja da se zarobljeni njemački podoficiri puste nije bila dobra. Odmah drugi dan vratili su se s kaznenom ekspedicijom. Raskopali su onaj šumski zdenac pun leševa. Govori se da su tražili truplo nekog višeg oficira. Usput su maltretirali seljake.

Postavlja se pitanje što bi bilo da nismo zaspali i zakasnili na zborno mjesto! Sve bi se dogodilo drugačije i možda bi nam izmakla ova izvanredna pobjeda. U Štabovima se često planira jedno, a na bojnom polju događa se posve nešto drugo, nepredviđeno. Dolaze do punog izražaja slučajnost s kojima nitko unaprijed ne može računati. To, uostalom, tvrdi i Tolstoj u Ratu i miru, ali on, iako je velik pisac, nije nikakav vojskovoda pa mu se i ne mora vjerovati.

Naš štab je u Klasniću, nekadašnjoj bazi Gigčeve čete. Selo je potpuno spaljeno, kao što su bila i sva sela kroz koja je naša kolona prošla. Žalosno izgleda slobodna Banija, žalosno i siromašno! Poharali su je stotinu puta. I pusta je. Banijska divizija borila se u grupaciji oko Vrhovnog Štaba kroz četvrtu i petu neprijateljsku ofenzivu. Sada se preko Bosne vraća na Baniju. Tamo su svi moji ratni drugovi. Tamo je i Gigac. I Moša, moj drug iz Zagreba, kojega sam ostavio u bolnici u Ljeskovcu, također je s njima. Gdje je Banija iz prvih mjeseci tisuću devetsto četrdeset druge!? Skupo će nas stajati pobjeda i sloboda, vrlo skupo! Ne osjećam se dobro ponovno na Baniji; žalostan sam. Govori se da je 7. banijska divizija u četvrtoj i petoj ofenzivi teško stradala. Bili su u zaštiti kolone ranjenika i bolesnika i cijela se divizija zarazila pjegavcem. Stalni marševi i stalne borbe, ljuta nesmiljena glad i pjegavac. Može li neku partizansku jedinicu zadesiti veće zlo?

Ipak, sreo sam i mnoge stare poznanike. Neki stari banijski partizani ostali su u novoosnovanim jedinicama koje kontroliraju oslobođeni teritorij. Neki su u komandama mjesta i u komandi područja. Komandant jednog odreda je Đuro Vujić, moj stari ratni drug iz Prvog bataljona. Gdje je to vrijeme! U partizanima dani brzo prolaze, ali kad pogledam godinu i pol dana unazad, čini mi se kao da je prošla cijela vječnost.

Preostali stanovnici nekadašnjih banijskih sela žive u bajtama. Svugdje po šumama nailazimo na male kolibe spletene od granja. Neke su oblijepljene ilovačom. Oskudijevaju i u hrani. A nekad su nas u svakoj kući nudili kulenima! Ipak, primali su nas lijepo. Drago im je što je na Baniju došla Slavonska brigada. Kod nas su mnogi njihovi sinovi i rođaci: Demonja, Joka, Sužnjević, Svrabo i drugi. Većinom su to borci Proleterske čete, koja je još u proljeće tisuću devetsto Četrdeset druge otišla s Banije u Slavoniju. A i osjećaju se sigurnije. Pričamo im o tome kako smo se mučno probijali iz Slavonije. O velikoj pobjedi nad legijom iz Dubice čuli su prije nego što smo stigli. Ta nas je pobjeda proslavila u ovom kraju.

Prvi dan na Baniji bio je najljepši. Na periferiji slobodnog teritorija nađe se i poneko selo koje nije dokraja spaljeno. Brigada je logorovala u šumi i seljaci su nam donijeli hrane; svaka kuća za pet partizana. Tako je odredio seoski narodnooslobodilački odbor. Mojoj grupi donijela je hranu djevojka koja me je već jednom, u vrlo teškim prilikama, sakrila i nahranila. Nisam je vidio otada, ali dobro pamtim fizionomije i odmah sam je prepoznao. Bilo je to u siječnju tisuću devetsto četrdeset i druge. Naša grupa Zagrepčana teško je stradala probijajući se do Banijskog partizanskog odreda. Jedna je drugarica poginula, a dva su druga ranjena u sukobu s ustašama u Velikom Krčevu. Mi koji smo preživjeli rasuli smo se kojekuda. Jednu noć

prenoćio sam u staji u jaslama kod seljaka Damjana Petrovića, u selu Rakovcu. Rakovac se nadovezuje na sedam kilometara dugo selo Svinicu. U Svinici su bili ustaše, u Rakovcu još nisu bili, ali se znalo da će ujutro doći. Prije zore odveo me Damjan Petrović u obližnju šumu i sakrio u svoju zemunicu. Svaka seljačka kuća imala je zemunicu u šumi. Tamo su skrivali hranu od ustaške pljačke. Sjedio sam u zemunici i zebao, osluškujući kako ustaše u selu puškaraju. Učinilo mi se da se pucnjava sve više približava. Izidem iz zemunice, uspnem se na vrh brežuljka pod kojim je zemunica iskopana, da ocijenim situaciju. Istoga časa po meni se ospe paljba iz puškomitrailjeza i ja se sručim niz brežuljak u šikaru. Nisu me pogodili. Zajedno sa mnom skotrljao se niz brežuljak i sin mojeg domaćina. Bio je to dječak od kakvih petnaest godina. Ustaše su ga hvatali i on je od kuće bježao prema zemunici. Tako ih je i doveo. Pobjegosmo obojica u obližnje selo, u kuću njegovih rođaka. U kući je bila djevojka. Izlijela je pred nas zdjelu kupusa. Toga časa ustaše su provalili i u to selo. Bili su pijani. Tjerali su kolonu otetih kola i konja s opljačkanom imovinom srpskih seljaka. Usput su tukli iz pušaka, i to na svakog tko se zatekne oko kuće. Ubili su nekog seljaka. Djevojka nas odmah sakrije u staju. Ustaše su prošli i mi se vratismo u kuću da pojedemo kupus. Bio sam gladan. Dva-tri dana jedva da sam što jeo i kupus mi je prijao.

Bila je to ista ova djevojka koja mi je sada donijela hranu. Ovaj put nije kupus nego jaja, sir i vrhnje. Podsjetio sam je na onaj dan kad me je nahranila i sakrila pred ustašama.

Inače, ovdje vlada savršeni mir. Mirujemo i mi, odmaramo se. Odmor nam je zaista i potreban. Još nemamo vijesti iz Slavonije i ne znamo što se tamo događa.

Povratak

Sedamnaesta je pohvaljena naredbom Glavnoga štaba Hrvatske za uspješne borbe prilikom proboga neprijateljskog obruča u Slavoniji, za forsiranje Save pod borbom, i za pobjedu nad legionarima u šumama Iljinoj Gredi i Evinom Budžaku. Istom naredbom proglašena je udarnom brigadom! Svi naši bataljoni sada su, u pravom smislu riječi, udarni. Iskusni su i sposobni izvršiti svaku povjerenu im zadaću, i u napadu i u obrani . . .

Na Baniji je brigada provela nepunih mjesec dana. Prvi put otkako je osnovana dobro se odmorila.

Partizani su kao konji. Pješačeći iz jednog u drugo banjско selo vukli smo se s noge na nogu, a sada, na povratku u Slavoniju, odmor nam uopće nije potreban. Kao da hodamo dušama i srcima, a ne nogama. Baš kao konji kad osjete da se vraćaju u svoje staje; ma kako da su umorni, počinju lako kaskati.

Nosimo eksploziv. Poslali su nam ga iz Glavnoga štaba. Svaki borac ima u rancu nekoliko kilograma plastika. U Slavoniji nema dovoljno eksploziva, a potreban je za rušenje željezničkih pruga, cesta i mostova. To je vrlo dragocjen i vrlo opasan teret.

Na povratku, kolona je bez incidenta prešla sve ceste, pruge i rijeke. Zastali smo u nekom selu slavonskog trokuta. To je već slobodno područje . . . Katastrofa se dogodila iznenada . . .

Borci su upravo primali večeru. Bilo ih je mnogo na okupu oko nekoliko velikih kotlova. Oni koji su već dobili hranu posjedali su naokolo i jeli. Grunulo je strahovito. Svi smo istračali iz kuća. Prizor je bio strašan. Oko razbijenih kuhinjskih kotlova ležalo je mnoštvo krvavih i izmasakriranih tjelesa naših boraca. Neki su poderani i okrvavljenih lica i ruku trčali naokolo i zapomagali. Izbrojeno je osamdeset mrtvih i ranjenih. Srećom u nesreći, nema mnogo teško ranjenih. Petnaest boraca poginulo je na mjestu.

Ne možemo ustanoviti kako se dogodila katastrofa i tko je za nju odgovoran. Prepostavlja se da je nekom borcu eksplodirao plastik u rancu. Za vrijeme puta na Baniju, u svim borbama koje je naša brigada vodila, izbačeno je iz stroja samo trideset i pet boraca (dvanaest mrtvih i sedamnaest ranjenih), a sada odjedanput osamdeset. To su veliki gubici. Prokleti eksploziv! Sve do danas brigada je bila sretna, a sada, na kraju duga puta, ipak nas je morala zadesiti nesreća. Jer to je prava nesreća. Događa se da u borbi bude mnogo žrtava, ali ovo su nepotrebni gubici i zbog toga nepopravljivi. Kako objasniti borcima činjenicu što smo dopustili da nose smrt u rancima? Možda je to i sabotaža! Tko zna odakle je taj plastik i tko je tu imao svoje prste! Nitko od ljudi koji se razumiju u eksploziv ne zna objasniti kako se to moglo dogoditi . . . Partizani moraju biti oprezni čak i kad primaju darove!

Mrtvi su pokopani iste noći. Plastik je natovaren na kola i poslan na odredište.

Brigada je tužno produžila put, a iza nje vuče se pedeset seljačkih kola s ranjenicima. Mnogi jauču od bolova. Neki će umrijeti prije nego što stignu do bolnice.

Neprijateljska ofenziva na Slavoniju, zbog koje se Sedamnaesta sa Štabovima divizije i korpusa probijala do Banije, trajala je samo nekoliko dana. Poslije toga neprijateljske su kolone nenadano otišle na jug. Očekuje se da će Italija uskoro kapitulirati. Nijemci moraju na

tu frontu baciti sve svoje raspoložive snage. Prvi put otkako traje rat savezničke pobjede imaju izravan utjecaj na našu situaciju!

Ofenzivni pohod!

Dvanaesta divizija vratila se u Slavoniju. Više od mjesec dana tukla se i razbijala po Bilogori, na Kalniku i u Zagorju. To su vrlo vrući tereni!

Preda mnom je izvještaj štaba Dvanaeste s toga puta. U njemu su opisane sve borbe i pobjede, približno točno izneseni su podaci o gubicama neprijatelja i o vlastitim gubicima. Neću prepisivati izvještaj. Podaci o borbama i pobjedama te divizije, ovako jednostavno prepisani, ispali bi suhoparni i dosadni; oživiti mogao bi ih čovjek koji je osobno sudjelovao u svim akcijama ili ih bar promatrao iz blizine. Pokušat ću istaknuti samo najbitnije, jer za nas iz Dvadeset i osme važna su iskustva Dvanaeste; ona se vratila, a mi upravo krećemo njezinim tragom.

Cijelim putem do Zagorja Dvanaesta je danomice imala teške borbe. Slično se provela i na povratku u Slavoniju. Ratovati u tim krajevima izvanredno je naporno i ne može se bez gubitaka. Tamo se mogu održati brojčano manji i vrlo pokretljivi partizanski odredi, no za naše velike jedinice, brigade i divizije, taj teren još uvijek nije sazrio.

Dvanaesta je unatoč teškim uvjetima života i borbi imala znatne uspjehe. Oslobođena je Lepoglava. Napad na kazneni zavod u Lepoglavi izvršen je noću 13-14. srpnja; to je dan pada Bastille. Sudjelovali su Dvanaesta divizija i Kalnički partizanski odred. Oslobođeno je stotinu političkih zatvorenika. Mislim da je oslobođenje Lepoglave najljepša partizanska akcija izvršena u našim krajevima. Moramo iskreno čestitati drugovima iz Dvanaeste i Kalničkog odreda. Čestitamo im, ali im i zavidimo. Oslobođenje Lepoglave ima velik politički odjek u cijeloj zemlji. (Pogledajte pod Hrvatsko Zagorje u NOB op. p)

Prije napada na kazneni zavod likvidirano je uporište Jalkovac. Ono je udaljeno od Varaždina samo tri kilometra. I ta akcija Dvanaeste i Kalničkog odreda vrlo je značajna. U Jalkovcu je bio domobranski »topnički sklop« (artiljerijski poludivizion). Zapovjednik, domobranski bojnik Demeter Varda, održavao je već otprije veze s varaždinskim Okružnim komitetom i s Kalničkim odredom. Demeter Varda je antifašist i napredan čovjek. Slično kao on bili su orijentirani i ostali njegovi časnici, a i veći dio posade. Akcija na Jalkovac unaprijed je pripremljena i dogovorena. Sklop se predao bez borbe i odmah prešao na stranu partizana. Zaplijenjeno je mnogo oružja i ratne opreme. Divizija je, na žalost, morala uništiti Šest haubica i mnogo granata. Dvije brdske haubice i potrebnu količinu granata ipak smo evakuirali. Jedna od njih iskorištena je u napadu na lepoglavsku kaznionicu. Zbog probojne snage te haubice posada koja je branila kaznionicu kapitulirala je relativno brzo. Ipak, borba je trajala punih osam sati.

Prijelaz bojnika Demetra Varde i svih njegovih časnika na čelu »topničkog sklopa« u Narodnooslobodilačku vojsku ima velik politički odjek. To je u našim krajevima prvi slučaj da kompletan domobranski garnizon prijeđe u partizane.

O oslobođenju kaznenog zavoda u Lepoglavi i o prijelazu jalkovačkih domobrana u partizane govorila je i »Slobodna Jugoslavija«.

Dvanaesta se u sjeverozapadnoj Hrvatskoj uspjela održati mjesec dana. To je njezin najveći uspjeh. Stanovništvo tih predjela prvi je put imalo prilike vidjeti velike jedinice Narodnooslobodilačke vojske koja pobjeđuje Nijemce, ustaše i domobrane u otvorenoj borbi. Zbog toga se oslobođilački pokret i u tim krajevima počeo naglo omasovljavati. Domaće

partizanske jedinice narašle su i ojačale. Odmah nakon odlaska Divizije osnovana je Brigada braće Radića. To je prva brigada sjeverozapadne Hrvatske.

Sada je preda mnom izvještaj Dvadeset i osme divizije. Dvadeset i osma je krenula tragom Dvanaeste, ali se nije mogla okoristiti i njezinim iskustvima. Bolje rečeno, nije se morala okoristiti njezinim iskustvima. U našem ratu situacija se mijenja iz dana u dan i ono što je vrijedilo jučer danas više možda ne vrijedi. U mjesecu srpnju saveznici su se iskricali na Siciliji, a nedugo zatim, 7. rujna ove godine, kapitulirala je Italija. Kapitulacija Italije nije se, doduše, u sjevernoj Hrvatskoj odrazila tako neposredno kao u južnoj Dalmaciji i Primorju, no ipak se i ovdje kod nas upravo u tom razdoblju ustank naglo širio, a neprijatelj je bio u potpunoj defenzivi.

Divizija je napredovala i likvidirala uporište za uporištem. Neprijateljske snage angažirane su na jugu zemlje u borbi s našim jedinicama koje su poslije kapitulacije Italije oslobostile jadransku obalu. Zato se neprijatelj Dvadeset i osmoj ne suprotstavlja aktivno za vrijeme cijele kampanje. Umjesto toga služi se slabom taktikom pasivne obrane. Utvrđuju i pojačavaju svoje garnizone, da bi se mogli uspješnije braniti kad budu napadnuti. Susjedni garnizoni dužni su napadnutom uporištu pružiti aktivnu pomoć.

Prva akcija: Napad na Hercegovac izvela je 17. udarna brigada. Hercegovac brani bojna Gorskog zdruga koja ima 500 vojnika. U uporištu je još i jedna poljoprivredna bojna od 400 vojnika. Ova prva akcija Divizije samo je djelomice uspjela. Poljoprivredna bojna cijela je zarobljena, a bojna Gorskog zdruga uspjela je obraniti uporište. Borba se vodila noću, a u svetu se štab II. operativne zone naredio je povlačenje. Mi iz Sedamnaeste ogorčeni smo što nam nije pružena mogućnost da nastavimo borbu po danu i likvidiramo posadu Hercegovca. Ogorčeni su i u štabu Divizije. Operativno potpadamo sada pod komandu štaba II zone i moramo slušati. Drugovi iz štaba 11. zone vjerojatno nisu još navikli na dnevne borbe. Nisu htjeli preuzeti rizik da jedinicu ostave na ravnom prostoru. Sedamnaesta je od osnutka do danas uvijek dokraja izvršila svaki zadatak u napadu i u obrani. Ovaj put nismo potpuno izvršili zadatak jer nam nisu dali dovoljno vremena i mogućnosti da ga izvršimo. Žalimo za štabom 6. korpusa i Petrom Drapšinom, našim komandantom, koji insistira da se izvrši svaki zadatak i uvijek je spreman preuzeti rizik.

Druga akcija: Predala nam se bojna Gorskog zdruga iz Popovače. Zapovjednik bojne Bradač razoružao je žandarmerijsku stanicu, koja nije sudjelovala u dogovoru, i postrojio pred nama cijelu bojnu sa cjelokupnim naoružanjem. Raportirao je Demonji i akcija se mogla smatrati uspješno završenom. To je mnogo oružja, municije, odjeće i obuće. Osim trideset domobrana koji ostaju kod nas, ostali su pušteni da idu kamo hoće.

Pričam s bojnikom Karlom Bradačem. On je aktivni oficir bivše jugoslavenske vojske. Ispričao mi je jedan svoj ratni doživljaj u kojem, kako kaže, umalo nije izgubio glavu . . . Partizani su napali Garešnicu. On je sa svojim zdrugom pošao u pomoć ugroženoj garešničkoj posadi. U selu Kajgani sukobio se s partizanskim snagama na osiguranju. Razvila se ogorčena borba koja je potrajala sve do predvečer. Onda su partizani izvršili protujuriš i tjerali su ih kilometre daleko sve do polaznih položaja. Veli da su ga zamalo uhvatili živa.

Gledam tu jadnu zarobljenu domobraniju, koja je još prije sat-dva nosila ponosni naziv »Gorski zdrug«, i tog njihova bojnika Karla Bradača, uostalom vrlo simpatičnog čovjeka, slušam njegovu priču o borbi u Kajgani i živo se sjećam kako nam je bilo toga dana prije sedam mjeseci. Mi smo izvršili protujuriš iz očaja; bez municije i sa samo tridesetak ljudi. On

je sretan što je uspio izvući živu glavu. Kao da već tada nije mogao predati tu svoju nesretnu bojnu. Još nije bio sazrio, premda je već i u to vrijeme imao vezu s moslavačkim partizanima. I to što on još nije bio sazrio moglo je sve nas u Kajgani (Sužnjevića, Svrabu i mene) stajati glave. A stajalo je to glave petnaestoricu dobrih boraca, da i ne govorimo o ranjenima. Velika je razlika između zdrugovca kad napada i potiskuje ili kada ga gledaš zarobljena; kao da nije isti čovjek.

Ipak, dobro je što je bojnik Bradač predao bojnu!

Treća akcija: Dvadeset i prva je napala i likvidirala Sv. Ivan Žabno, samo dvije stotine ustaša i žandara. Sedamnaesta se za to vrijeme tukla s neprijateljem koji je krenuo iz Bjelovara. Razbila ga je u trosatnom noćnom okršaju i odbacila nazad u Bjelovar. Razrušili smo deset kilometara pruge Križevci-Bjelovar.

Sve su to samo usputne akcije.

Četvrta akcija: Brigada braće Radića napada Varaždinske Toplice. Sedamnaesta osigurava napad prema smjeru Novi Marof-Zagreb. Dvadeset prva i Kalnički odred zatvaraju ostale smjerove. Varaždinske Toplice, to je već vrlo vruće podneblje! Na zasjedi prema Zagrebu je zanimljivo. Ne napada nas nitko, promatramo kako napreduje napad na Toplice i pomalo hvatamo grupice feldžandara, koji bježe iz napadnutog uporišta. Uhvatili smo ih dosad oko trideset. Neprijateljska posada u Toplicama povukla se u Josipovo kupalište i odande pruža ogorčen otpor. Opet stara priča, nema teškog oružja . . . Ali »Radići« su došli na originalnu ideju, još originalniju od one u Siraču kad je topnik Gajo povadio upaljače iz šrapnela i svoj brdski top pretvorio u katapult. Dovukli su veliku vatrogasnju štrcaljku i nalili u nju dvije stotine litara benzina. Uz pomoć vatre vatrogasnja štrcaljka postala je velik bacač plamena. Josipovo kupalište je zapaljeno i napad na neprijateljsku posadu u Toplicama završen je uspješno.

Sedamnaesta je prošla kroz oslobođeno mjesto i krenula u obližnje selo Svibovac. Tako nam je naređeno. Štab brigade obično traži najbolju kuću u selu, a u takvim selima obično su najbolje kuće župni dvori. Zakucali smo na vrata gospodina župnika i zatražili da nas primi u goste. Odbio je. Izgovarao se da nema dovoljno mjesta. Mi s popovima uvijek taktiziramo; ne želimo se zamjerati božjim slugama i nismo inzistirali. Učtivo se ispričamo i krenemo u potragu za drugom dobrom kućom. Tog časa nađu »Štuke« i počnu bombardirati. Uspjeli smo skloniti se s drugima u dvorište susjedne zgrade. Prvi pun pogodak teškom bombom bio je u Župni dvor. To se dogodilo pred našim očima. »Štuke« su otisle, a iz ruševina župnog dvora izvukao se župnik bijel kao mlinar. Smjerno je pogledao crkvu - ona je odmah pokraj župnog dvora - prevrnuo očima, sklopio ruke i izjavio: »Glavno da se crkvici nije ništa dogodilo!« Njegova kuća pogodjena je po sredini krova. Bomba je probila sve do podruma i tamo eksplodirala. Podrum je, na župnikovu sreću, imao dvije pregrade. On je bio u onoj drugoj i tako je ostao živ i zdrav. Njegovo je zahvaljivanje Bogu što se crkvici nije ništa dogodilo po mojemu mišljenju iskreno. Kuća je samo kuća, a radionica je glavna. U radionici (ili u dućanu) stječe se kuća. Dok dućan dobre ide, lako je steći novu kuću.

Kako je dobro što svibovečki župnik nije gostoljubiv!

Peta akcija: Ludbreg je jako uporište - bojna Gorskih zdruga, oružnička satnija ustaša; ukupno 800 neprijateljskih vojnika. Smjestili su se u neku veliku utvrđenu zgradu koju zovu Alkazar. Tvrde da je nitko ne može zauzeti. Napali smo točno u pola noći. U osam ujutro

Ludbreg je bio u našim rukama. Zarobljeno je 500 neprijateljskih vojnika, među njima i 20 oficira. Naši gubici iznose 70 izbačenih iz stroja.

Moram spomenuti i Brigadu braće Radića. To je mlada, ali ipak vrlo dobra i pouzdana jedinica. Za vrijeme napada na Ludbreg ona je vodila krvavu borbu na položaju prema Varaždinu. Neprijatelj iz Varaždina krenuo je jakim snagama u pomoć Ludbregu. Imali su tenkove, a podržavala ih je i avijacija. Prodor im ipak nije uspio. »Radići« su izvanrednom borbenošću i junaštvoom boraca i starješina održali položaj. Neprijatelj je pretrpio velike gubitke, ali ni gubici Brigade nisu mali - oko 200 ranjenih i mrtvih.

Prvenstveno je njihova zasluga što je Ludbreg u našim rukama. Mnogo puta je teže održati položaj na osiguranju nego likvidirati uporište! Ovaj put bilo je tako.

Šesta akcija: Dvadeset i osma divizija i Brigada braće Radića prodiru još dublje u Zagorje. Najprije su »Radići« likvidirali posadu u Ivancu. Domobraska satnija osiguravala je ivanečki rudnik ugljena. Bila je to sasvim smiješna akcija. Radojica Nenezić zauzeo je Ivanec telefonom. Nazvao je zapovjednika satnije i savjetovao mu da predlaže satniju bez borbe. Satnik je doduše bio rezervni oficir, ali nije odmah pristao. Interesirao se koliko nas ima. Vjerojatno se bojao da će se predati kakvoj deseterici partizana, a to bi bila sramota. Radojica mu je objasnio da nas ima dosta i rekao mu neka se ne predomišlja mnogo jer ga nećemo dugo moliti. I tako se satnik predao. Prihvatile ih je Brigada braće Radića.

Sedamnaesta je za to vrijeme tukla neprijatelja koji je krenuo iz Varaždina u jačini od 1.200 vojnika. Odbačeni su, nazad u Varaždin.

Dvadeset i prva je likvidirala Bisag, uporište uz cestu Varaždin-Zagreb.

Sedma akcija: Naš štab je u Zlataru. Sastavljamo pozdravni brzovoj Paji Gregoriću-Brzom. Brzi je član Centralnog komiteta i glavni organizator ustanka u Slavoniji i Moslavini. Rođen je u Zlataru. Teška je bila borba za oslobođenje Pajina rodnoga grada, preko svakog očekivanja. Napadala je Sedamnaesta. Ali ja više nisam u Sedamnaestoj. Komesar te divizije, Capo, postavljen je na dužnost komesara Korpusa i već se vratio u Slavoniju. Na njegovo mjesto, u štab te divizije, odredili su mene. Ipak, bio sam sa Sedamnaestom u napadu na Zlatar . . .

Neću opisivati cijelu borbu. Trajala je dva dana i u dva dana događali su se mnogi obrati. Sedamnaesta je sada na vrhuncu udarne moći i nikada ne ulazi u borbu kolebljivo.

Ima izvrstan komandni kadar i iskusne borce. Zlatar su napali poput orkana. Ali ubrzo se pokazalo da su se namjerili na tvrd orah. Dvije stotine i pedeset ustaša, oružnika i feldžandara - više ih nije bilo - pružilo je otpor na kakav naša brigada još nije naišla. Izmjenjivao se juriš za jurišem, uvijek bez rezultata. Za to vrijeme nadirala je iz Zagreba jaka neprijateljska kolona potpomognuta tenkovima i avijacijom. Pritisak je bivao sve jači.

Posljednji i najteži juriš na glavne utvrđene objekte u Zlataru izvela je Prva četa Trećeg bataljona. To je bio juriš kakav se rijetko vidi. Komandir čete Marko Abalić poveo je svoje borce junački i vješto. Jurišali su prignuti, s bombama i benzinskim bocama u rukama, koristeći se svim mrtvim uglovima. Bila je noć. Neprijatelj je tukao dobro organiziranom mitraljeskom vatrom i malim topom. Formalno je svaka stopa terena bila pod stalnom vatrom. Tukli su znalački nisko. Ali uza sve to nisu mogli zaustaviti nalet čete. Borci su doprli do

zidova neprijateljskih utvrda. Ubacivali su bombe kroz puškarnice, padali mrtvi i ranjeni, sve bez uspjeha. Branioci Zlatara nisu kapitulirali. Četa je jurišala nekoliko puta i uvijek se ponovilo isto. U jednom od tih juriša poginuo je i komandir Marko Abalić.

Drugoga dana postao je pritisak zagrebačke kolone neizdržljiv. Zlatar je samo 40 kilometara daleko od Zagreba! Štab zone povukao je jedinice s osiguranja, a nama je naredio da obustavimo juriše na Zlatar. Zagrebačka kolona prodrla je u mjesto, spojila se s posadom i odmah se vratila. Zlatar su nam prepustili. U borbi na otvorenom terenu pretrpjeli su gubitke. Naše jedinice uspjele su im oteti i jedan petnaestotonski tenk.

Brigada je zarobila tridesetak ustaša, žandara i feldžandara. Imamo pedeset boraca izbačenih iz stroja, većim dijelom ranjenih.

Četa Marka Abalića, poginulog komandira, pohvaljena je naredbom štaba 28. divizije. Naredba je pročitana pred strojem svih jedinica.

Sada smo u Zlataru, ali oslobođenje toga glavnog zagorskog uporišta nije nam donijelo mnogo radosti. Zlatarska posada pokazala se dorasлом da odoli svim jurišima. Ne smatramo svojom zaslugom što je Zlatar u našim rukama. Takvo oslobođenje nije po našem ukusu.

Osma akcija: Naša najveća svečanost je godišnjica Velike oktobarske socijalističke revolucije. U svim jedinicama govori se o Oktobru i svugdje se priređuju akademije. Ali se mi ne zadovoljavamo samo takvim proslavama. Bile bi isuviše redovite i mirnodopske, a mi smo u ratu. Zato uvijek nastojimo da Oktobarsku revoluciju označimo i nekom većom pobjedom. Nije, prema tome, slučajno stoje Koprivnica napadnuta baš noću uoči 7. novembra, na dvadeset i šestu godišnjicu Oktobra.

Koprivnica je velik grad, velik za partizanske pojmove. Između Save i Drave još nije oslobođen tako velik grad . . . Noć je hladna i naše napadačke kolone marširaju po zamrznutu tlu. Uzbuđeni smo, i borce i starješine i svi štabovi. Bit će divno ako akcija uspije. Razmišljam o napadu na Viroviticu, prije devet mjeseci. Napad na Viroviticu nije uspio. Onda su naše brigade bile još mlade i neiskusne. Sad je drugo vrijeme. Koprivnica je isto tako velik grad kao i Virovitica, ima čak i veću posadu, pa ipak svi vjerujemo u uspjeh.

Napadaju 21. brigada i Kalnički odred. Brigada napada grad, a Kalnički odred Danicu i Čardu. Danica je bivši koncentracioni logor, u Čardi je smještena neka padobranska škola. Grad brani 500 domobrana, 200 ustaša, 120 feldžandara, 60 pričuvnih domobrana posadne satnije, 100 Nijemaca (jedna kvartir satnija) i 20 žandara. Zajedno sa 120 pitomaca padobranske škole to je oko l. 100 neprijateljskih vojnika.

Štab naše divizije smjestio se u koprivničkim vinogradima.

Borba je trajala trideset i šest sati. Najprije je pao grad, a tek dan poslije pale su Danica i Čarda. Pitomci padobranske škole pružili su najžešći otpor. Tko bi rekao! Dvadeset i prva je dobro izvršila zadatak. Osobito se istakao zamjenik komandanta brigade Mijo Bobetko. Organizirao je napade na pojedine glavne objekte u uporištu i tako pridonio brzoj likvidaciji jake koprivničke posade.

U štabu divizije na koprivničkim vinogradima također je bilo napeto. Ustaše sa željezničke postaje izveli su protu-juriš i doprli ravno pred naš štab. Nisu nas zbulili. Organizirali smo šapsku stražu i jedinicu u rezervi i odbili ih na polazne položaje.

Drugoga dana borbe za Koprivnicu krenula je u pomoć ugroženoj posadi jaka neprijateljska kolona iz Varaždina. Pred Ludbregom su ih dočekali »Radići«. Uspjeli su ih zadržati i vratiti u Varaždin.

Na smjeru prema Križevcima tukla se 2. moslavačka brigada. (Poslije 1. brigade braće Radića osnovana je u sastavu II. operativne zone i 2. moslavačka brigada). Moslavačka brigada također je potukla neprijatelja i odbacila ga na polazne položaje. Imala je gubitke: 50 ranjenih i mrtvih boraca.

Neprijatelj se nije htio pomiriti s činjenicom da je Koprivnica potpuno u partizanskim rukama. Dva dana poslije oslobođenja Koprivnice krenula je iz Bjelovara kolona od 800 Nijemaca sa zadaćom da ponovno prođu u grad. Pomagali su im tenkovi i avijacija. Dočekala ih je Sedamnaesta, Borba je trajala cijeli dan, a predvečer brigada je Nijemce razbila i nagnala ih u bijeg; imali su osjetne gubitke. Sve su naše brigade dobre, ali kad se Sedamnaesta tuče, zna se unaprijed kakav će biti završetak borbe. Kažu da je 17. udarna brigada još bolja, ali ne vjerujem. Može biti isto tako dobra, bolja nikako!

Borba za Koprivnicu (osim za Danicu i Čardu) završena je prije svanuća. Krenuo sam u osvojeni grad. Na ulicama nije bilo živa čovjeka; sve pusto i tiho. Na Danici i Čardi, ali to je daleko, još se pucalo. Divan je osjećaj kad šećeš pustim ulicama osvojena grada. To je nagrada za duga i mučna pješačenja i za sve napore partizanskog života, za sva stradanja; najljepše što čovjek u partizanima može osjetiti.

U osvojenim objektima partizani su sortirali i prebrojavali zarobljenike i zaplijenjeno oružje. Građani se još nisu odvažili izići iz kuća. Zato su ulice bile puste.

Zarobljeno je 400 vojnika i oficira. Zaplijenjeno je 8 teških puškomitrailjeza, 4 laka minobacača, 605 karabina, 7 automata, 10 pištolja, 300.000 metaka, 954 bombe, 620 mina za laki minobacač, 475 kg eksploziva, 2 kamiona, 2 automobila, 4 motocikla, 600 bicikla.

Štab divizije smjestio se u lijepoj vili blizu centra. Vila je komforna; nekadašnje većinske udobnosti više nas ne bi zadovoljile. Čovjek se vrlo lako privikava na komfor, ali se teško odvikava. Pokojni Suvorov zacijelo ne bi dopustio da mu se oficiri naviknu udobnom životu i omilitave!

Koprivničanke donose kolače i kompote za ranjenike. Javljuju se za bolničarke. Omladinci i omladinke javljaju se u brigade i odrede. Građani se aktiviraju u masovnim organizacijama i narodnooslobodilačkim odborima. Lijepo je sve to gledati, ali i malo neprilično. Naime, imam dojam da koprivnički građani misle da je rat gotov i da ustaška vlast nikad više neće do njih doprijeti. Sve rade javno, i kad jednom budemo morali odstupiti i ostaviti ih, oni koji ostanu loše će se provesti. Naći će se ljudi koji će ustašama ispričati sve što se dogadalo u vrijeme partizana.

Koprivnička akcija dala je najveći plijen koji se ikada našao u neprijateljskom uporištu. Na kolodvoru je zatečeno 400 vagona i 12 lokomotiva. Iznesen je materijal iz vagona i sada ih uništavamo. Endehazija će ostati bez željezničkog prometa. Četiri stotine vagona i dvanaest lokomotiva, to je za ustaški transport prevelik udarac. Nijemci će im morati dati druge vagone

i lokomotive, ako ih i oni još imaju. Zaplijenjeno je 2,5 vagona soli, 7 vagona šećera, 10 vagona brašna, 20 vagona tiskarskog papira (do oslobođenja na koprivničkom papiru tiskan je »Naprijed« i druge naše novine), 1.000 novih odora.

Dobro su naše brigade proslavile dvadeset i šestu godišnjicu Velike oktobarske socijalističke revolucije!

Deveta akcija: Tri tjedna nakon oslobođenja Koprivnice napale su jedinice II. operativne zone i 28. divizije Čazmu. Samo, ja više nisam u 28. diviziji. Marko Belinić, komesar II. operativne zone, odlazi u CK Hrvatske, mene su postavili na njegovo mjesto za vršioca dužnosti. To je rastanak sa Sedamnaestom i Dvadeset i osmom. One će se vratiti u Slavoniju, a ja ću ostati ovdje u Zagrebačkoj oblasti. Uvijek rastanci: s Bojanskom četom, s Gigčevom četom, s Banijom, s Kalničkim odredom i Kalnikom, i sad sa Sedamnaestom i Slavonijom. Rat traje, koliko ću još komandi i jedinica promijeniti!? Razvijamo se.

Čazmu je napala 2. moslavačka brigada. Na osiguranju prema Vojnom Križu (zagrebački smjer) je Sedamnaesta. Prema Bjelovaru osigurava napad Dvadeset i prva. Kalnički i Moslavački odred kontroliraju križevački smjer.

Čazmu brani 500 zdrugovaca, 200 feldžandara i 60 žandara; ukupno 760 neprijateljskih vojnika.

Druga moslavačka svladala je uporište nakon 36 sati oštре borbe. Ne pamtim da je ikada neprijateljska posada likvidirana tako potpuno kao u Čazmi. Rijeka Čazma poplavila je teren tako da se mjesto našlo opkoljeno brdima oslobođenog teritorija i vodom. Od cijele posade uspjelo se spasiti bijegom samo 13 zdrugovaca i 2 feldžandara. Svi ostali zarobljeni su ili poginuli. Najviše ih se utopilo. Seljaci još uvijek izvlače leševe iz nabujale Čazme.

Odmah pošto je akcija završena, komandant zone Vlado Matetić i ja krenuli smo iz štaba u mjesto. Avijacija nas je zatekla na brežuljku kod crkve. Tamo su bili i glavni neprijateljski položaji. Tukli su malim bombama za žive ciljeve. Te male bombe bacaju u pregrštima kao konfete. Kamo se god skloniš uvijek imaš osjećaj da će ti pasti na glavu. Srećom, brežuljak je pun iskopanih rovova. Dobro su nam došli. Bombe su eksplodirale posvuda naokolo, ali ranjen nije nitko. Avioni su bacili i nekoliko teških bombi. Jedna je od njih pogodila crkvu. Zaglavila se između dvije grede u potkovlju i nije eksplodirala. Teška je osamdeset kilograma. Taj slučaj dobro će doći čazmanskim popovima. Da sam na njihovu mjestu, ja bih ga iskoristio!

Dvadeset i prva je vodila tešku borbu kod Narte. Neprijatelj je nadirao iz Bjelovara. Teškom je mukom održala položaje. Imaju oko stotinu ranjenih i mrtvih. Sada je i 21. brigada »udarna«; dobila je taj naziv poslije oslobođenja Koprivnice.

Sedamnaesta se opet proslavila. Osobito se istakao Demonja. Tri dana uzastopce tukli su neprijateljske kolone koje su nadirale u pomoć čazmanskoj posadi, i to temeljito. Demonja im je svaki put namjestio klopku. Prihvatio bi frontalnu borbu i polako se povlačio sve do iza bosiljevačkog mosta. (Bosiljevo je selo kraj Čazme). Istodobno su njegovi bataljoni s oba boka kriomice nastupali. Kada bi glavnina neprijatelja prešla most, Demonja bi s fronte prelazio u protunapad, a bočni bataljoni napali bi s oba boka. Sva tri dana uzastopce neprijatelj je glupo upadao u istu klopku.

Tako je Sedamnaesta zaplijenila 10 teških mitraljeza, 4 teška minobacača, mnogo puškomitraljeza, 50 karabina, 30.000 metaka, 5 sanduka bombi i nekoliko radio-stanica. Na bojnom polju izbrojeno je oko 300 mrtvih neprijateljskih vojnika. Uništeno je 10 kamiona i 6 osobnih automobila. Kruna uspjeha su dva srušena aviona. Mitraljirali su u niskom letu i borci Sedamnaeste »skinuli« su ih puškomitraljezima. To je sasvim izuzetan slučaj. Jedan od srušenih aviona je »Messerschmidt«. Survao se pred njima na livadu.

U sva tri dana borbe 17. brigada imala je 2 mrtva i 5 lakše ranjenih boraca. Čini se nevjerojatno, ali je istinito.

Žene - ratnici

U četama naše brigade ima mnogo partizanki. To su većinom seljačke djevojke, Slavonke i Kozarčanke, sve još vrlo mlade. Pješače u našoj koloni, bore se na položaju, jurišaju na utvrđena uporišta neprijatelja; zajedno s ostalim borcima prve bojne linije podnose sve napore partizanskog života. Sada, prigodom oproštaja sa Sedamnaestom, posvećujem tim djevojkama-ratnicima nekoliko riječi.

Već sam prije u dnevniku pisao o Bosi Bogdanović kako je u iznenadnom susretu brigade s ustašama sama dotjerala deset zarobljenika. Ona je vodnik u Srvabinoj četi i ubraja se među najbolje borce naše brigade. Dobro se sjećam dana kad je Bosa stupila u bataljon. Pred nama u Štabu stajale su dvije djevojčice. Prave smiješne djevojčice dječjih lica i dugih štrkljastih nogu do listova prekritih širokim seljačkim rokljama. Obje imaju tanke kestenjaste pletenice, nalik mišjim repićima. Hoće da se bore protiv ustaša i švaba i žele da ih uvrstimo u bataljon! »Što će nam djeca u bataljonu«, branimo se Joka i ja, »i to još ženska djeca!« Zaplakale su obje i u suzama ispričale da su kozaračka siročad. Nemaju nikoga; roditelji, braća i svi rođaci stradali su u ofenzivi. Žive kod ovdašnjih seljaka. Pričaju i o partizanima Bosanske Krajine: o Mladenu Stojanoviću, o Simeli Šolaji, Šoši i Bošku Šiljegoviću. To su ona znamenita krajiška djeca koja donose borcima hranu na položaj, posjećuju ranjenike u partizanskim bolnicama ... I što učiniti!? Takva djeca moraju se primiti u bataljon.

Tukla se mala Bosa u svim okršajima, jurišala i bacala bombe, gađala iz puške i automata i nikada nijednom borcu nije palo na pamet da joj se naruga što je žensko i što ima tanku kestenjastu pletenicu, poput mišjeg repića. U Sedamnaestoj se junacima ne rugaju! Bosa više nije mala djevojčica i ne nosi pletenicu. Izrasla je u krupnu, snažnu djevojku i nosi kratko odrezanu kosu kao i sve druge partizanke. Pravi je ratnik, po hrabrosti ravna najhrabrijima, i to u brigadi Nikole Demonje, Radojice Nenezića, Milana Joke, Milana Srvabića i Nikole Sužnjevića.

Slavonke su iste kao i Kozarčanke. U napadu na Sirač poginula je jedna od najhrabrijih djevojaka naše brigade i cijele Slavonije, Persa Bosanac. (Persa Bosanac proglašena je narodnim herojem) Persa je rodom iz Čeralija kraj Slatine. Bila je tanka, vitka osamnaestogodišnja djevojka. Govorili su za nju: »Persa se ne zna bojati« ... U borbi na Javorovici, za vrijeme ožujske ofenzive, poslije cijelog dana jurišanja upala je među prvima u neprijateljske postave i tukla se s Nijemcima prsa o prsa sve dok nisu uništeni. Bile su dvije satnije dobro naoružanih Nijemaca!

Pala je pod siračkom školom, u jednom od mnogih juriša na taj utvrđeni objekt. Persa je morala poginuti. Izlagala se mnogo, nije se znala bojati! Kad je škola u Siraču osvojena, borci nisu poštanjeli život nijednog zdrugovca. Bilo je mnogo mrtvih partizana u toj borbi, ali u konačnom obračunu najskuplje je naplaćena Persa.

Na Javorovici je pokraj nje jurišala i Katica Hacman, Bilogorka. Bile su najbolje drugarice i uvijek su se držale jedna uz drugu. U posljednjem jurišu Katicu je zahvatilo neprijateljski rafal i smrtno je ranio. Podlegla je na bataljonskom previjalištu odmah poslije borbe.

U proljeće tisuće devetsto četrdeset i treće Sedamnaesta je tražila popunu. Neprestano je bila u akcijama i brojno stanje osjetno se smanjilo. Oslobođeni teritorij Slavonije nije više mogao mnogo dati. Omladina je već sva u odredima i brigadama. U mobilizacijskim centrima nalazilo se još ponešto dječaka i djevojaka. Tako je došla i Mileva Jorgić, iz Kometnika kraj

Voćina. U mobilizacijskom centru uvijek je spavala sa svojom puškom. Zbog toga su joj se rugali. Nije to bila baš prava puška, nego neka uboga prastara puščica, dobra za vježbe u mobilizacijskom centru, ali neupotrebljiva za borbu. Mileva ju je zavoljela kao što bi neka druga djevojčica, u drugim prilikama, zavoljela lutku.

Narasla je i postala ratnik. Ima široko, vedro lice i dobre, nježne oči. Spada u red najhrabrijih partizanki naše brigade, ali je osjećajnija od sviju. Lijepo se razvija i politički. Sada je vodni delegat, i uz Bosu Bogdanović i Persu Bosanac najpopularnija je partizanka u Brigadi.

U Sedamnaestoj nema ranjenika koji nije ležao na rukama Dušanke Krnjaić, bolničarke. Dušanka je bolničarka prve bojne linije. Izvlači ranjenike s položaja i pruža im prvu pomoć. Mnoge je izvukla puzeći ispod neprijateljskih rafala. Može se biti hrabar i bez oružja! Vidjela je mnogo mrtvih, premnogo za djevojku njezinih godina, i mnogi su izdahnuli na njezinim rukama. Već mjesecima sluša posljednje poruke umirućih, piše pisma koja joj oni govore i sluša jauke. Ona je svima majka i sestra i žena i ratni drug pred kojim nema tajni . . . Garava bolničarka, Dušanka Krnjaić.

Mileva Bera je poginula, Bogdanka Njegovan još se bori s puškom u ruci. Obje su Kozarčanke.

Andja Kopač-Sitna je komesar bolničke čete u Brigadi. Ona je stara partizanka i već dugo vodi bolničku četu.

Sestre Milja i Danica Zlokapa(Sestre Zlokapa pognule su istoga dana 1944. godine u borbi protiv vlasovaca kod čazinanske Dubrave) su puškomitraljeskinje. Tek su nedavno došle u našu brigadu, no već su stari borci. Hrabru čovjeku potrebno je samo jedno ratno krštenje. Milji je šesnaest, Danici osamnaest godina. Milja je puško-mitraljeskinja, Danica njezina pomoćnica. Na smjenu nose puškomitraljez i ranac municije i ne dopuštaju da im itko pomogne. Ne vole davati oružje iz ruku. Koračaju u koloni, pognute pod teškim teretom, i pjevaju.

Mala Vuka iz Klise (ne znam joj prezime) slabo je izrasla bljedunjava petnaestogodišnja djevojčica. Nosi dug vojnički šinjel, vuče joj se do zemlje, tegli pušku i municiju i gaća prozeblim bosim nogama po hladnom zimskom blatu i bljuzgavici. Takva će mi ostati u sjećanju. Ali nikad ne sustaje i nikad još nije zaplakala. Kad je naša brigada osvojila prvi plijen, Vuka je dobila cipele; velike i teške vojničke cokuletine za svoju dječju nogu. Radovala im se više nego gospodsko dijete safijanskim čizmicama.

Nisam dosad spomenuo nekoliko naših partizanki koje su došle u Sedamnaestu zajedno s 2. kalničkim bataljonom . . .

Najčuvenija žena-ratnik na Kalniku bila je u to doba Milena Cetušić-Vitanović. U borbi je od 1941. godine, i to u pravoj borbi s puškom u ruci. Pripadala je kalničkoj gerilskoj grupi, koja se spojila s Odredom u jesen 1942. Njezin konspirativni nadimak je Šojka, ali sada je već svi zovu pravim imenom. Borba u ovim krajevinama postala je opća i legalna pa se konspirativni nadimci uglavnom gube.

S varaždinsko-ludbreškom gerilskom grupom došla je u Odred i varaždinska studentica Štefica Kukec. Štefica je sitna, gracilna plava djevojka koja se konspirativno zvala Srna, ali je

svi zovu Mrvica, i to će joj ime ostati. Pristaje joj. Mrvica je sada pisarica u štabu drugog bataljona.

U našoj su brigadi i tri sestre Nabergoj: Draga, Dora i Ivanka. Najstarija, Draga, kuharica je štaba Brigade; srednja, Dora, pisarica u štabu, a najmlađa Ivanka, bolničarka. Ivanki nema još šesnaest godina. Sestre Nabergoj su Slovenke. Zajedno s roditeljima, Nijemci su ih protjerali iz rodne kuće u Sloveniji pa je cijela obitelj doselila u kalničko selo Sveti Petar Orebovec. Kad je Odred prvi put došao u selo, sve tri smjesta su stupile u partizane. Iz cijelog sela samo te tri mlade djevojke. Vrlo su vrijedne, disciplinirane i požrtvovne. Kuhaju nam, peru naše rublje, čiste nas od ušiju, liječe nas i vode štapsku administraciju . . . Iako smo partizani, ipak se bavimo administracijom i neprestano pišemo nekakve izvještaje.

U partizanima općenito nije lako; u Kalničkom odredu bilo je izuzetno teško i naporno. Teškoće i napore partizanskog života jedva svladavaju i zdravi, snažni muškarci. Kako je tek ženama i djevojkama!? A one sve to trpe bez riječi i pogovora i sretne su što mogu biti jednakе kao i njihovi drugovi, muškarci. Treba im odati posebno priznanje!

Ima mnogo partizanki u Sedamnaestoj udarnoj. Neko vrijeme bilo ih je gotovo dvije stotine. Sve ih ne mogu spomenuti poimenice.

U ratu i u surovim uvjetima života ljudi mogu lako postati grubi i bezosjećajni. Hoće li se i ove djevojke-ratnice prometnuti u muškarce? Možda će ih ratne strahote u kojima su prisiljene sudjelovati lišiti divnih svojstava koja ženu čine ženom i kakva želimo osjetiti kod žena koje volimo! Ima zaciјelo, mi partizani znamo to bolje od drugih, ratova i ratujućih strana u kojima su ljudi postali gori od divljih zvijeri. Ali naš oslobođilački rat oplemenjuje čovjeka. To je plemenita borba; možda baš zato u njoj i mogu sudjelovati žene. Medu tim djevojkama-ratnicama nema ni jedne jedine koja nije teška žrtva rata. Nad svima njima izvršen je krvav zločin, ubijeno im je djetinjstvo. Pred očima su im, dok još nisu bile ratnice nego djeca, ubijali roditelje, braću i sestre. Tako se u njihovim dječjim dušama počeo rađati strah, a iz straha rodila se mržnja. Mržnja je rasla zajedno s njima, mržnja i želja za osvetom. Možda je mnoge od njih mržnja i dovela u borbu i možda ih je mržnja mogla iznakaziti. Ne bi bila njihova krivica. Ali nije ih iznakazila. Mi obično metkom plaćamo za sva zlodjela; za klanje mirnih ljudi i za ubijanje djece po logorima. To nije osveta, to je zahtjev čovječanstva da se kažnjavaju čudovišni zločini. I nema kod nas boraca koje u borbi pokreće mržnja i osveta.

Moji najdraži ratni drugovi

Opraštajući se sa Sedamnaestom, opraćam se i s najdražim ratnim drugovima: Nikolom Demonjom (Nikola Demonja poginuo je u NOB-i i proglašen je narodnim herojem), Radojicom Nenezićem i Milanom Jokom. Već dugo ratujemo zajedno i mnogo puta gađalo nas je isto neprijateljsko oružje. Demonja, Radojica i Joka hrabri su ljudi, malo ima hrabriju u našem ratu. I kad bi me tko upitao tko je medu njima ipak najhrabriji, ne bih znao odgovoriti; jednako su hrabri i jednako vješti borci.

Demonju poznajem najdulje . . . Dobro se sjećam prvoga dana dolaska u partizane. Štab Banijskog odreda bio je u Brestiku i mi došljaci iz Zagreba, izmučeni i osakaćeni odmah na dolasku, zvjerali smo neiskusno i znatiželjno, studirali fizionomije novih poznanika i rješavali se, netko brže netko sporije, romantične prtljage kojom je i svaki mladi revolucionar iz grada neizbjježno opterećen. Pri prvom susretu Demonja mi se nije osobito svidio. Već tada i smatrali su ga, poslije Gaćeše, najvećim junakom Banije. Pripadao je Gaćešinoj ustaničkoj grupi iz sela Vlahovića. i Bio je mladić od dvadeset i dvije godine. Istakao se odmah u prvoj akciji. Napali su neku žandarmerijsku stanicu i on je, s bombom u jednoj a revolverom u drugoj ruci, sam uskočio kroz prozor među žandare i prisilio ih na predaju. Ali tadašnji Demonja nije odgovarao mojim (romantičnim) predodžbama o partizanskim herojima. Oniska je rasta, ali dosta temeljan. Podbočio se na pravi vojnički karabin (tada je pravi vojnički karabin bio rijetkost). Nosi široke »pump-hlače« od sivog vojničkog sukna, duge do gležnja, i teške planinarske cipele. Na nategnutoj dolamici imao je kože za dobar kilogram: opasač, razni uprtači, i još kojekakvi remeni i remenčići, a o njima vise bombe (ofenzivne i defenzivne, svih mogućih produkcija, od kragujevačke do talijanske kašikare i njemačke klipare; jer Demonja ratuje protiv svih mogućih vojski). Pa onda nabojnjače s municijom, nož, bajuneta, revolver i nekoliko torbica za specijalke i drugi potreban (i nepotreban) ratnički pribor. Takva je bila banijska partizanska moda! Limena puceta na dolamici, sva sila puceta, napravljena su vještom rukom partizanskog obrtnika, u obliku petokrakih zvijezda i crveno obojena. (Petokrake moraju biti crvene). Preko ramena ima gajtan, a o gajtanu visi zviždaljka. Zviždaljkom Demonja poziva borce u stroj. Tamna kosa, gusta i tvrda kao runo crnog ovna, raste mu prst-dva više gustih i sastavljenih obrva i »kicoški« bježi ispod kape-partizanke na kojoj se leluju tri golema roga, svaki na svoju stranu. (»Nosi kapu sa tri roga i bori se protiv boga!«). A naprijed je crvena petokraka zvijezda, velika kao dlan muške ruke.

Oči su u kontrastu s grubim crtama lica, modre i blage. Da nema tih očiju, Demonja bi izgledao kao poganski ratni kumir kome se prinose ljudske žrtve . . . Takav je bio Demonja iz siječnja tisuću devetsto četrdeset i druge ... ili mi se samo učinio takvim. Ne bih se usudio ovako ga opisati da poslije nismo postali pravi ratni drugovi. Ne opisujem ga sa zlobom u srcu, nego sa simpatijom i ljubavlju, i možda s nešto malo blage ironije.

Tih dana, početkom tisuću devetsto četrdeset i druge, Demonja je postavljen za komandira Banijske proleterske čete. Iz svih četa Odreda uzeti su najbolji i najizgrađeniji borci i Demonju je zapala čast da im bude prvi starješina. Prije nego što su otisli u Slavoniju, ratovali smo zajedno na Baniji: u Peckom presvučeni u domobrane, i u Brubnu kad je poginuo Vasilj Gaćeša. No još uvijek ga nisam dobro poznavao. Na Kalniku je bio ranjen već drugi dan nakon dolaska i morao se vratiti u Slavoniju. Ali već tada svatko je mogao opaziti da to nije više onaj isti Demonja. Nestali su remeni i remenčići, i kapa s goleim rogovima, i crveno obojena limena puceta u obliku petokrakih zvijezda. Samo je zviždaljku zadržao. Lice je prestalo biti grubo, a plave blage oči ispod gustih crnih obrva postale su još ljudskije i još blaže. Od osnutka Sedamnaeste (napada na Voćin) ratujemo zajedno - i sad se rastajemo.

Demonja je borac i čovjek od formata. Temperamentan je i nagao. U borbi ga treba obuzdavati, inače će lako poginuti. Ne voli se prigibati ni ležati na trbuhi, i dosadno mu je u štabu za vrijeme borbe. Kad ti nestane s oka, možeš biti siguran da je negdje gdje se bacaju bombe. Kažu da to nije dobro. Komandant brigade ne baca bombe nego zapovijeda brigadom! Ali o tome bi se, pogotovo kad je riječ o našem ratu, moglo mnogo razgovarati. Mnogo je važnije da se komandant pojavi u prvoj bojnoj liniji i na pravome mjestu nego sve komandiranje iz štaba. Često sam svjedok scena između Demonje i Radojice, za vrijeme okršaja. Radojica grdi Demonju što se ne zaklanja i što se suviše izlaže, iako i sam radi to isto. Sebi dopušta, njemu ne dopušta!

Demonja je po naravi bistar i talentiran. Vrlo je duhovit i originalan. Najviše se šali na vlastit račun. Malo ima partizana koji se tako malo obaziru na neprijateljske metke kao on, a stalno govori kako se za vrijeme borbe prilijepio uza zemlju kao taksena marka. Demonja je i izmislio taj izraz »taksena marka« i on se sada upotrebljava u cijeloj Slavoniji i sjevernoj Hrvatskoj.

Ne voli mitinge. Govornici na partizanskim mitinzima imaju svoje klišeje. Govor obično počinje: »Drugovi i drugarice! Kad je krvavi fašistički okupator upao u našu zemlju . . .« Poslije uvoda dolazi opisivanje razvitka Narodnooslobodilačke vojske. »Najprije su bile grupice, pa su prerasle u grupe, u čete, bataljone, odrede, brigade . . . i tako dalje.« Na jednom od mnogobrojnih mitinga govornik se nije zadovoljio nabrajanjem, nego je nadugo i naširoko govorio o grupicama, pa o grupama, četama i bataljonima. »Kad će doći do korpusa«, uskliknuo je Demonja glasno te se, duboko uzdahнуvši, okrene i napusti miting.

U drugom napadu na Voćin pošli smo zajedno na položaj. Stotinjak metara od položaja, u mrtvom uglu, ležao je neki borac. Valjda je bio novajlja pa nije znao ocijeniti da ga ovdje ne može pogoditi zrno i da nema zašto ležati. Demonja stane pokraj njega i poviće: »Lezi, prilijepi se za zemlju, vidiš da pucaju!« Meci su prelijetalni visoko iznad nas. Borac ga je rado poslušao. Pripio se za tlo još jače i stanjio se još više, »kao taksena marka«. Nije shvatio šalu, iako je njegov komandant stajao pored njega uspravno. Tako smo ga i ostavili. »Majku mu njegovu«, smijao se Demonja, »taj će nas sve preživjeti!«

Kada borci mlako napadaju, Demonja zna uzeti mitraljez i pustiti nekoliko rafala preko njihovih glava. Oni odmah znaju da ih opominje. Radojica se tada smije kao lud, pokazuje na njega prstom i upozorava Joku i mene: »Pazite, opet ga je uhvatio amok.«

Drapšin, Stari Capo, Jerković i svi starješine iz štaba našeg korpusa i štaba divizije najviše vole Demonju. Vole ga i svi njegovi borci, osobito banijski proleteri. Nagao je i neobuzdan u borbi, ali je prema borcima blag. Od starih boraca i podređenih starješina traži i očekuje mnogo. Njegova jedinica uvijek izvršava zadatke.

Radojicu poznajem sa zajedničkog puta u Slavoniju. Naša grupa formirala se u štabu kordunaških odreda i do Slavonije se putovalo nepun mjesec dana. Već za vrijeme puta sprijateljili smo se: Radojica, Ranko Zec, Đura Dulić i ja. Radojica je mladić od preko sto kilograma i stari ratnik. Bio je srbjanski partizan od ustanka u Srbiji, preživio prvu neprijateljsku ofenzivu na oslobođeni teritorij Srbije i poslije se nekako uspio probiti za Vrhovnim Štabom u Bosnu. Do polaska u Slavoniju bio je borac Pratećeg bataljona Vrhovnog štaba.

U borbi je srčan i vješt, kao komandant. Kada metak prozviždi kraj uha, svatko tržne glavom. To je automatski pokret i nemoguće gaje kontrolirati. Naprsto refleks. No, metak je brži od svakog refleksa, i trzaj glave je uzaludan.

Ako te pogodi, dogodit će se to prije nego što dospiješ maknuti glavu. U tom pogledu Radojica je fenomen. Promatrao sam ga više puta. On nikada ne tržne glavom i ne prigne se. Kao da je odvaljen od stijene. To kod boraca mnogo vrijedi! Za vrijeme napada na kulturbundovce u Orljavcu metak ga je pogodio u trbu. Imao je sreću. Udaren je ravno u nabojnjaču. Meci u nabojnjaci su se rasprsnuli i izranili mu trbu na više mjesta, ali površinski. Nabojnjača mu je spasila život.

Poznaje sve borce u našoj brigadi. Od svih komandanata s kojima sam ratovao Radojica najbolje umije podići borbeni duh Brigade. Ima organizacijskog talenta. Ali on i najteže proživljava sve žrtve i sve neuspjehe jedinice kojom zapovijeda.

Joka je banijski proleter i stari Kalničanin. Iz Sedamnaeste je otišao još prije nego što je Dvadeset i osma krenula u sjeverozapadnu Hrvatsku. Negdje oko Nove Gradiške pojavila se skupina naoružanih četnika. Bili su to bosanski četnici koji su prešli Savu sa zadaćom da u Slavoniji organiziraju četnički pokret i oružane formacije. Na tih tridesetak naoružanih slijepaca i njihova komandira, četničkog majora Janjića, pošao je slavonski protučetnički bataljon. U Slavoniji nikada nije bilo četnika i protučetnički bataljon osnovan je samo zbog te bosanske skupine. Trebalо je najenergičnije spriječiti svaki pokušaj stvaranja četničke jezgre među slavonskim Srbima. U tom bataljonu su okupljeni izvrsni borci iz svih naših bataljona. Većina ih je iz Sedamnaeste, i to iz Drugog kalničkog bataljona. Na čelo protučetničkog bataljona postavljeni su Joka i Čedo Grbić, a u prvu akciju s njima pošao je i Demonja. Janjić je u nekom selu blizu Gradiške postavio svoj štab. Na zgradu štaba stavili su natpis: »Štab II. gorskog puka«, valjda u uvjerenju da će im netko povjerovati kako ih ima više od trideset, ili zato da ostave bolji dojam. Protučetnički bataljon napao je po partizanski, iznenada. Pobili su i rastjerali sve četnike, a major Janjić uspio je u posljednji čas pobjeći iz kreveta, u gaćama. Ostavio je za sobom arhivu, novac i ljubavnicu, toliko mu se žurilo. Demonja se vratio u našu brigadu, a Joka i Čedo Grbić (iz 12. brigade) su ostali u protučetničkom za svaku eventualnost.

Već se dugo vremena borimo Joka i ja zajedno; na Kalniku i u Sedamnaestoj udarnoj. Veže nas mnogo zajedničkih uspomena. U Banijskoj proleterskoj četi bio je barjaktar i puškomitraljezac. Za barjaktara su ga izabrali jer je visok i stasit kao jablan, mlad i lijep kao djevojka, i jer su znali da će prije poginuti nego proletersku zastavu ostaviti neprijatelju. Puškomitraljez su mu dali zato što je strastven i neustrašiv ratnik. Pratim njegov uspon odavno. Poslije je postao komandir čete u Drugom bataljonu Kalničkog odreda, a uskoro zatim i komandant toga bataljona. Kad je iz Sedamnaeste udarne otišao u protučetnički bataljon, Joka je bio na položaju zamjenika komandanta brigade. To su ljudi koji se uzdižu talentom, junaštvom i poštenjem u borbi i odnosima s ostalim ratnim drugovima. Kad ih ocjenjujemo, ne možemo se prevariti. Naš rat stvara dobre uvjete za razvitak takvih ljudi. Joka je velik borac i vrlo je snalažljiv u svim situacijama. Više od svih partizana koje pozajem voli borbu i u pravom je elementu baš za vrijeme najžešćih okršaja. Pravi je partizanski komandant prve bojne linije. Uzima puškomitraljez u ruke i tuče neprijateljski položaj, ili protutenkovsku pušku, ako nastupaju tenkovi. Dobro se razumije u svako oružje. Aktivan je i neumoran. Oko njega nikad se ne miruje, uvijek je sve u pokretu i vrenju. Sedamnaesta je njegovim odlaskom izgubila mnogo. Samo, Joka će se vjerojatno vratiti. Kad Demonja ode u

viši štab, njegovo je mjesto predodređeno i rezervirano za Joku. Boljeg komandanta za Sedamnaestu nema. Ako se ne umiješa smrt . . .

Demonja, Radojica i Joka! Uvijek će ih se sjećati. Takvih boraca bit će u našim brigadama sve manje. Omasovljuje se naša vojska. Želim im mnogo uspjeha.

Zatišje

U gornjoj Hrvatskoj već dugo vremena vlada zatišje. Posvuda oko nas je mirno, niotkuda ne čujemo oružje ni bruanje motora. Ako negdje i opali puška, znamo da je to neki neoprezan partizan okinuo nehotice . . . Miruje neprijatelj, mirujemo i mi! Tko će prvi početi?

Ovakav savršen i ničim nepomućeni mir po mojoj je mišljenju štetan, i to iz više razloga. Partizani ovih krajeva nisu navikli mirovati. Naše uši uvijek osluškuju. Tukli su topovi i bacači, eksplodirale granate i bombe, regetali mitraljezi. Negdje na cesti ili seoskom putu, nedaleko, brujali su tenkovi i kamioni. Čak i kad se jedinica zatekla duboko u srcu oslobođenog teritorija, morala je voditi računa o avijaciji. Neki između nas imaju savršeno izvježban i izoštren služ; u stanju su osjetiti bruanje motora petnaestak minuta prije nego što se bombarderi pojave. Oni koji nemaju tako izoštreno uho rugaju im se da su u strahu od aviona. Naše uho ocjenjuje sve te pogibeljne zvukove, određuje odakle dopiru, iz daljine ili iz blizine, prijeti li neposredna opasnost. Iskusno je partizansko uho, rijetko kad se prevari. Tako to traje već mjesecima i godinama, svakoga dana i sata, danju i noću, bez prestanka. Koliko čovjek pri tom straha pretrpi nije moguće izmjeriti; svima su nam živci napeti. Vječita prenapetost postala je dijelom našeg bivstvovanja nismo je više svjesni. Saživjeli smo se. Samo kad je smrtna opasnost posve izravna, uplašimo se i aktivno suprotstavljamo; to je borba za život. Kad nas obuzme panika, suprotstavljamo se automatski i spašavamo život. Kada nadvrlada umor i kada nas izmuče do rezignacije, suprotstavljamo se po navici, ali nam više nije stalo do života. Uvijek dosad bilo je tako; na Baniji i Kordunu, na Kalniku i u Slavoniji. Osobito na Kalniku. Nikada od dolaska Kalničkog odreda, prije više od godinu dana, nije ovdje trajao mir ni nekoliko sati. Pokvarit će nas novim uvjetima života, postat ćemo meki i spori, izgubit ćemo brze partizanske reflekse i omlitaviti u svakom pogledu. Čovjek se lako navikne dobru. Kad prestane zatišje, teško ćemo ponovno postati dobri ratnici. Rat će još dugo trajati; možda godinu dana, možda i dvije. Ovo savršeno zatišje prva je naša proba prije potpunog povratka u mirnodopske uvjete života. Ja sam, maštajući o završetku rata i pobjedi, uvijek očekivao veliku bezgraničnu radost, pravi šok radosti, sreće i divnih uzbudljivih dojmova. Ali čini se da sve dolazi postepeno i da neće biti ni velike bezgranične radosti ni pravog osjećaja trijumfa. Bit će samo mnogo malih radosti. Sve dolazi postepeno, a to nije dobro. Ljepše bih i cjelovitije doživio i osjetio slast pobjede kada bi ona došla odjedanput, naglo i nenadano, umjesto da dolazi malo pomalo i neopazice . . . Nema više neizvjesnosti, sve je postalo jasno i nesumnjivo. Pobjeda je naša i nitko nam je ne može oduzeti. To je dobro, ali nije više osobito uzbudljivo.

Štab II. operativne zone prilagođuje se novim uvjetima borbe i življenja u dvoru barunice W. I. (I ... su mađarski plemići). Dvorac u Rasinju, selu pod obroncima Kalnika, blizu ceste Ludbreg-Koprivnica. Živimo kao pravi baruni, a još prije godinu dana gonila nas je po kalničkim brdima Crna legija. Vremena se mijenjaju! (I mi u njima).

Moram priznati da se vrlo brzo navikavam na komforan i spokojan život i da uspješno reaktiviram mnoge davno zaboravljene navike, jednu za drugom. No tako je, koliko mogu razabratati, i s ostalim mojim ratnim drugovima. (Život više nije nimalo suvorovski!).

Barunica W. I. je sredovječna rezolutna dama, udovičkog stanja. Treba napomenuti, ona je ladanjska plemkinja i dobro se snalazi s nama šumskim ljudima. Iskusna je u gospodarskim poslovima i brižno pazi svoje imanje. Bila je prisiljena uputiti se u gospodarske poslove jer nema u kući muške ruke. Zato uvijek glasno protestira i svađa se s nama što štapski konji jedu u barunskoj staji barunsku zob i sijeno. Baruničini bučni protesti nas zabavljaju. Otvrđnuli

smo. Kako i ne bismo, već godinama živimo i hranimo se po tuđim kućama, mi i naši konji. Moj Ferdo će se od silne zobi uzobijestiti, kao i njegov gospodar od lagodna života (dobre postelje i dobre kuhinje)! Zaslužili smo obojica i baš nas briga što gospoda barunica nema za to razumijevanja.

Ferdo se odmara i jede zob u barunskoj staji, a ja se vozikam u novom novcatom »Horchu«. »Horch« je elegantna crna limuzina. Zaplijenjen je na koprivničkom kolodvoru, u vagonu. Kažu da je bio namijenjen Paveliću. To po svoj prilici nije istina, ali tezu prihvaćamo i rado u nju vjerujemo, naprsto zato što nam je privlačno vozikati se »Horchom« oduzetim Paveliću ispred nosa. Istini za volju moram priznati da sam se dosad u životu vozio automobilom samo dva-tri puta, i to starim i otrcanim taksijem, od kolodvora do kuće. »Horch« je sasvim nešto drugo. To je nama naša borba dala! Ipak, neki dan se pokazalo da je konj sigurniji od auta. Ferdo je morao spašavati situaciju. Evo kako se to dogodilo: Za volanom je Rade Bulat. On tvrdi da dobro vozi. Kraj njega sjedim ja, a straga Mira Župan i Radojko Ježić, članovi partizanske glumačke družine. Poslije osam kilometara noćne vožnje po ravnoj cesti Bulat je pao na ispit u kod prve kušnje. Kušnja i nije bila velika - blagi zavoj kod sela Subotice, tri kilometra daleko od štaba u Rasinji. Uplašio se zavoja i naglo zakočio. »Horch« se našao u jarku s kotačima okrenutim prema zvjezdanom nebnu. Mi putnici dubili smo u njemu na glavi sve dok nas seljaci nisu izvukli van. Stradao je jedino »Horch«. (Da li je to sreća ili nesreća?). Sav se slupao i mora u staro gvožđe. Tko bi ga ovdje popravio?

U takvim situacijama najbolje je ne govoriti ništa. Zato Bulatu ne rekoh ni jedne jedine riječi. Ali sam se zakleo u sebi da me nikada više neće voziti, ni on ni njemu slični, ma koliko me uvjerali u svoje šoferske kvalifikacije. Ferdo je pozvan telefonski. Brzo je stigao.

»Treba se priviknuti na dvorce i elegantne limuzine. Nije to za svakoga«, izjavila je barunica, ne bez zlobe.

»Priviknut ću se. To je nama naša borba dala! Uostalom, ovaj vaš dvorac i nije nikakav dvorac nego obična ladanjska kuća. A vi ste obična šljivarka«, odgovorio sam u osvetničkom tonu.

U jednoj od mnogobrojnih soba vlastelinskog dvorca u Rasinji visi na zidu umjetnička slika, izrađena uljenim bojama. Slika prikazuje ženu u starinskoj gospodskoj nošnji. Žena drži u ruci cvijet. Bolje rečeno, žena je do sinoć držala u ruci cvijet, a od sinoć drži u ruci rupu. I upravo zbog toga cvijeta, ili zbog te rupe, naša gospođa bukti cijeli današnji dan kao bengalska vatra i neprestano prelazi iz komandantove sobe u moju i iz moje sobe u komandantovu i pravi nam žučljive scene. Netko je, naime, nožem ili žiletom izrezao cvijet sa slike i sad barunica stalno ponavlja vrlo povиšenim glasom daje to »čisti vandalizam«. Kaže da su u njezinu dvoru bili i ustaše i Nijemci i domobrani, pa čak svojedobno i crnolegionari i vrag zna kakve sve druge soldateske, ali ovakvih vandala da još nije vidjela. Riječi vandali i vandalizam očito joj se sviđaju! Teško je ratovati dok na svijetu postoje babe koje svoje kaučeve, slike i parkete smatraju važnijim od pobjede nad silama Osovine!

Istraga je, jer barunica nas je prisilila da »iz pristojnosti« povedemo istragu, nedvosmisleno ustvrdila da cvijet sa slike nije isječen iz divljačkih pobuda nego naprotiv iz romantičnih. Moj pratilac Tomo Šantalab zagledao se u djevojku iz susjedstva i umjesto pravog cvijeta poklonio joj naslikani. Mora se priznati, zamisao je originalna! Moj Tomo je i inače neobično dovitljiv mladić. Zima je, i u Rasinji nema pravog, prirodnog cvijeća!

Predveo sam krivca barunici i zapovjedio mu da moli za oprost.

»Zaradil bum ja vama, gospoja, lepšu sliku. Ova ionak ni bogzna kakva«, izvali Tomo prostodušno.

»Ti se jako mnogo razumiješ u slike, kao i tvoj gazda«, prekinula ga je bijesno. »Uostalom, možda ste vi sami izrezali cvijet, a njemu ste naložili da preuzme krivicu«, nadodala je podrugljivo.

Djevojka se cvjetu zacijelo obradovala (kad je tako lijepo izrađen, kao da je pravi!), a tko bi se inače obradovao onoj šukunbabi iz vlastelske obitelji. I?

Gospođa W. I. ionako nije plemićkog podrijetla. Bila je obična građanska djevojka i plemkinja je postala tek posto se udala za starog baruna.

Gdje su ona dobra stara vremena kad su revolucionari sjekli aristokratima glave, a ovi su ponosno ginuli s poklikom »Vive le roi!«

Možda je ova frontovska platforma preširoka! U svakoj poštenoj revoluciji plemstvo se bojalo revolucionara kao kuge, a u našoj revoluciji se ne boje. Znaju liniju, mi im je sami utuvljujemo u glavu. Gdje bi se, recimo, nekakav pišljivi ruski plemić u doba Oktobarske revolucije (ili za vrijeme Pugačova i Razina) usudio prosvjedovati što mu uzimaju zob i sijeno, ili što su mu izrezali cvijet s prabakine slike? Bio je sretan ako mu nisu odrezali glavu! Šteta što o tim svojim razmišljanjima ne smijem obavijestiti barunicu, makar na fin način!

Uostalom, i baruni mogu biti demokratski raspoloženi i pristupačni! Prije, u Zagorju, predstavio nam se barun O. Pokazalo se da je O. vrlo napredan i pučki nastrojen plemić. »Drago mi je, gospodine barune«, rekao sam učtivo, pošto mije pružio ruku. »Molim vas, ne zovite me: gospodine barune«, upozorio me je ... »Zovite me: drug barun.« Sa zadovoljstvom sam mu ispunio želju. Široka je naša platforma!

U sjevernoj Hrvatskoj ima sva sila dvoraca i baruna. Čak se nađe i gdjekoji pravi grof! Zato smatram da mi je bila dužnost reći o njima nekoliko dobromanjernih riječi.

Dvadeset i osma je poslije oslobođenja Čazme prodrla dalje prema Zagrebu, sve do Velike Gorice. Tamo je likvidirala posadu aerodroma i uništila nekoliko aviona. Poginuo je Matija Micković, komesar 21. udarne brigade.

Jučer je Dvadeset i osma ponovno prošla preko našeg teritorija. Vraća se u Slavoniju. Prolazeći kroz Podravinu divizija je oslobođila Đurđevac. Đurđevačka ustaška posada se, ugledavši dugu partizansku kolonu, pobojala da će biti napadnuta i povukla se iz mjesta. Tako se oslobođeni teritorij opet proširio. Đurđevac je kotarsko mjesto.

Politički sekretar Oblasnog komiteta Partije je Antun Biber-Tehek. Tehek je moj stari znanac iz ilegalnog Zagreba. Održavao je vezu s našom udarnom grupom; pronalazio nam je stanove kad smo bili provaljeni i poslije mnogih peripetija otpremio nas je u partizane. Razgovaramo o tim danima koji su sada već daleko za nama.

Ispričao mi je kako je u Zagrebu umalo poginuo i tvrdi da bih ga u tom slučaju zajedno s ustaškim agentima i ja imao na duši. Ipak, sve je završilo sretno i ta činjenica pruža mi mogućnost i priliku da ispričam ovdje Tehekov doživljaj. Bilo je uzbudljivo!

U stanu nekog simpatizera Tehek se sukobio s agentima ustaškog redarstva. Došao je noćiti, jer nije znao da je stan provaljen, i tako je naišao na agente. Prvi se snašao, potegnuo pištolj i otvorio vatru. Pucali su i agenti, ali ga nisu pogodili. On je bio bolje sreće. Pogodio ih je nekoliko u stanu i dvorištu. Pri tom je potrošio sav šaržer municije i još nekoliko metaka iz pričuvnog šaržera. Uspio je pobjeći iz kuće i izgubiti se. Sukob se zbio u Jurišićevoj ulici, dakle u najstrožem središtu grada, i Tehekov obračun s agentima ustaškog redarstva svakako je dobar poduhvat.

To se dogodilo uskoro poslije odlaska naše grupe u partizane. Dobro se sjećam kako smo se oprštali s Tehekom prije polaska na kolodvor. U to doba kod nas je vladala glad za revolverskim mecima i pričuvnim šaržerima. Tehek i ja imali smo svaki po dva šaržera. Nagovarao sam ga uporno da mi da svoj pričuvni. Imali smo pištolje istoga tipa i kalibra. Činilo mi se da imam pravo na tri šaržera, jer odlazim u partizane. Za njega, koji još ostaje u Zagrebu, bio je po mojemu mišljenju dovoljan i jedan šaržer. Dugo se kolebao. Napolje je već popustio. Predomislio se u posljednji čas, na svoju sreću. Da nije imao taj pričuvni, ne bi se u borbi s agentima mogao obraniti. Vjerojatno bi ga bili ubili.

Dobro je sve što se dobro svrši!

Dosadašnji komesar zone Marko Belinić još je ovdje. I on je moj stari znanac iz ilegalnih dana u Zagrebu. Marko je jedan od glavnih organizatora ustanka u ovim krajevima. Izvrsno poznaje prilike. Obavijestio me je o situaciji, ukratko. Kod nas partizana primopredaja je akt koji ne traje dugo. Uvijek nam se žuri. Zajedno obilazimo oslobođena mjesta i sela, organiziramo mitinge i držimo sastanke. U oslobođenim predjelima učvršćuje se narodna vlast i rastu masovne organizacije. Svugdje su uspostavljene vojno-teritorijalne komande mjesta i područja.

Obilazimo i operativne jedinice: odrede i brigade. Naša zona ima dvije divizije. Svaka divizija po dvije brigade. Brigade braće Radića i Matije Gupca ušle su u sastav 32. divizije, 1.12. moslavačka brigada u sastav 33. divizije. Komandant 32. divizije je Izidor Štrok. Komesar je Ivo Robić. Štrok je španjolski borac, inače stari Kalničanin iz prvih dana borbe Kalničkog odreda. Robić je moj znanac iz Zagreba još iz đačkog doba. Komandant 33. divizije je Josip Antolović-Hrvat, nekadašnji komandant 12. slavonske brigade. Ratovati je počeo u Srbiji, gdje je i dobio nadimak Hrvat. Komesar je Vlado Mutak-Mrki, nekadašnji komesar Banjiske proleterske čete. Mutak je zagrebački radnik, metalac. Pod komandom Štaba zone je i sedam partizanskih odreda: Kalnički, Moslavački, Zagorski, Zagrebački, Bjelovarski, Posavski i Podravski.

Brigade i odredi imaju svojih problema. Nema dovoljno oružja, a priljev novih boraca je stalан и sve veći. U svakoj brigadi ima po nekoliko stotina nenaoružanih ljudi. Čim počnu borbe, nastat će velike poteškoće.

Zagrebački korpus prosinac 1943. – svibanj 1945.

Zagrebački korpus

Danas je 24. siječnja godine 1944. Osnovan je 10. korpus »Zagrebački.«

Uvijek ističem da pišem privatni ratni dnevnik. Nije baš sasvim privatan, ali ipak nastojim prvenstveno iznositi vlastite dojmove iz pojedinih borbi i zgoda iz partizanskog života. No situacija se kod nas mijenja. To nisu više prve ratne godine i mi nismo više samo partizani. Naše su brigade postale vrlo slične pravoj vojsci. Svi komandiri i komandanti rade sa specijalkama i kompasima, u štabovima se precizno izrađuju zapovijedi, borci dobivaju hranu iz kotlova; imaju vojničke porcije i četurice, za štabove se kuha u štapskim kuhinjama. U vlastitim radionicama izrađuje se obuća i odjeća; pa onda sve moguće pozadinske komande i ustanove, organi nove revolucionarne vlasti, masovne organizacije. Ukratko, prava vojska i prava država.

Moj položaj također se bitno izmjenio. Na Baniji, i poslije na Kalniku i u Slavoniji, bio sam pravi partizan; borac i starješina u partizanskim odredima i u brigadi koja je u početku imala još pretežno partizanski karakter. Takav moj položaj iziskivao je, doduše, mnogo napora, ali je, što se tiče vodenja privatnog i donekle intimnog ratnog dnevnika, bio vrlo povoljan. U svakidašnjem kontaktu s borcima, u bojnoj liniji, doživljava se mnogo i potpuno, mnogo više nego u štabovima. A upravo takvi neposredni kontakti i doživljaji daju zahvalnu građu za ovakvu vrstu dnevnika. Već u štabu brigade, a to nije osobito visok štab, osjetio sam da gubim teren. »Ovaj bataljon na ovom položaju, onaj osigurava iz tog smjera, ova četa je u štapskoj rezervi... i sve sami suhoparni podaci. Sušoparni su, a moraš ih iznijeti! Kako će tek biti sada, u štabu zone!? Dakle, molim: moj dnevnik izmijenit će silom prilika i stjecajem okolnosti svoj dosadašnji karakter, neće više biti samo privatni partizanski dnevnik u kojem bilježim pretežno vlastite impresije i doživljaje nego će u njega unositi i ponešto osnovnih podataka o našim i neprijateljskim jedinicama i općoj vojno-političkoj situaciji na tom sektoru... Zapravo to već i činim od rujna 1943. godine, to jest od pokreta Dvadeset i osme prema zapadu, u gornju Hrvatsku ili Zagrebačku oblast. Moram najprije objasniti što je to zagrebačka oblast. Običnim jezikom rečeno, to je najšira okolica Zagreba. Obuhvaća nekoliko pokrajina: Zagorje, Prigorje, Međimurje, Moslavina, dio Posavine i Podravine i predjele oko zapadne Bilogore. Svi ti krajevi gusto su naseljeni; zajedno sa Zagrebom imaju više od milijun ljudi. Najviše planine na tome području jesu: Ivanščica (1.061), Zagrebačka gora (1.035), Kalnik (643), Garić (485), te Strahinščica i Bilogora. Nisu to prostrane, teško prohodne planine kao Psunj i Papuk, i ne omogućuju solidne baze. To je vrlo lako prohodan teren. Cijela oblast ispresjecana je gustom mrežom dobrih komunikacija i posvuda naokolo su jaki neprijateljski garnizoni. Sa sjevera i juga su Drava i Sava. Omeđen tim dvjema velikim rijekama, sav je prostor stješnjen. Neprijatelju je lako opkoljavati naše jedinice, a nama ostaju vrlo male mogućnosti za manevriranje. Teško je ratovati u ovom kraju!

Na podnožju Bilogore, Kalnika i Garića ima nekoliko desetaka srpskih sela; u Moslavini, oko Bjelovara i u Podravini ima nešto Čeha i Mađara. Inače u Zagrebačkoj oblasti živi isključivo hrvatsko pučanstvo. Politički, to je najosjetljiviji dio Hrvatske. Seosko stanovništvo bilo je pod jakim utjecajem hrvatske buržoazije (Mačeka), koja je prije rata djelovala pod demagoškom parolom »borba za rješenje hrvatskog pitanja«, a od okupacije nadalje propovijeda »politiku čekanja«. Čekanje pogoduje Nijemcima i ustašama. Omogućuje im da bez otpora mobiliziraju ljudi u kvislinške vojne formacije i za rad u Njemačkoj. Takozvani

ustaški pokret također je, osobito u početku okupacije i uspostave NDH, imao utjecaja na dio stanovništva tih krajeva. Jakih ustaških političkih uporišta ovdje nije bilo, no ipak su mnogi nasjeli lažnim pričama o »slobodnoj Hrvatskoj« pod okriljem Nijemaca. NDH se brzo kompromitirala i uskoro je većina ljudi shvatila da to nije država nego samo okupatorska ratna tvorevina.

To su objektivni razlozi vojničke i političke naravi zbog kojih se ustanak u Zagrebačkoj oblasti nije razvijao (a nije se ni mogao razvijati) ravnomjerno s ustankom u drugim hrvatskim pokrajinama. Osim toga, ti su krajevi vrlo značajni za Nijemce. Kroz njih prolaze komunikacije za Balkan. Također su od životne važnosti za ustaše; neposredna blizina Zagreba, najveći dio hrvatskog pučanstva . . . Ukratko, to je srce Hrvatske. Izgubiti vlast i kontrolu ovdje znači ostati bez ono malo terena koji im još ostaje.

Masovni ustanak u toj oblasti uvjetovan je vojnim uspjesima naših jedinica i isto toliko našim političkim uspjesima. A sve to u objektivno povoljnem razvoju situacije u Jugoslaviji i na svjetskim bojištima; osobito na istočnom bojištu.

Partija je morala izvojevati političke pobjede na dvije fronte: ustaškoj i mačekovskoj. Tijekom prve i druge ratne godine obje smo bitke dobili, i od sredine tisuću devetsto četrdeset i druge naziru se tu konture masovnog ustanka. Sada je ustanak u kulminaciji.

Poslije prodora 12. i 28. divizije, od kojih je osobito prodror 28. divizije bio uspješan jer je izvršen upravo u času kapitulacije Italije, dakle u vrlo povoljnim prilikama, uspostavio se u Zagrebačkoj oblasti velik i relativno čvrst oslobođeni teritorij. Još otprije postoji na Kalniku, u Moslavini i na zapadnoj Bilogori slobodno područje koje kontroliraju Kalnički, Moslavački i Bjelovarski odred; u Zagorju još od početka 1942. djeluju partizanske čete. Sada je slobodni teritorij povezan i učvršćen. U našim rukama je sedam kotarskih središta: Koprivnica, Ludbreg, Novi Marof, Zlatar, Ivanec, Čazma, Đurđevac, te nekoliko većih općinskih središta: Varaždinske Toplice, Novigrad, Pitomaca, Kloštar, Virje i drugi. Slobodna je Podravina od Varaždina do Virovitice, cijela Moslavina, dio Zagorja i Posavine. Osnovane su i mnoge nove jedinice, odredi i brigade.

Oslobođeni teritorij se organizirao. U tom je razdoblju osnovan Oblasni komitet Partije, Oblasni narodnooslobodilački odbor i Oblasni odbor Fronte. Okružni, kotarski, općinski i mjesni organi tih institucija i organizacija postoje već otprije. Ustaška vlast je u potpunom raspadu . . .

Akt službenog osnutka Zagrebačkog korpusa proveli su drugovi iz Glavnog štaba, a bio je nazočan i Marko Belinić iz Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske. Zapravo, ne događa se ništa osobito važno. Štab zone naprosto mijenja naziv u štab korpusa. Bar sada u početku neće biti bitnih razlika u načinu ratovanja i u organizaciji jedinica. Ipak, osnutak korpusa, ovdje u neposrednoj blizini Zagreba i u srcu Hrvatske, svakako ima političko značenje koje ne treba podcenjivati. Sjećam se prvih borbi Kalničkog odreda. Otada je prošlo samo petnaest mjeseci! Dugo je to vrijeme u partizanskom ratu.

U našem štabu nema većih personalnih promjena. Dosadašnji komandant zone Vlado Matetić i ja ostajemo. Načelnik štaba, Rade Bulat, postavljen je za komandanta zapadne grupe odreda, a na njegovo mjesto došao je Joso Rukavina.

Divizije i grupe odreda pod komandom štaba 10. korpusa broje oko 5.000 boraca i starješina prve bojne linije. Teren je dobro obuhvaćen. Svugdje funkciraju teritorijalne komande područja i mjesta, organizirane su bolnice i radionice, kao i na oslobođenom teritoriju Banije, Korduna i Slavonije. Ali ne treba se zavaravati. Gornja Hrvatska je oblast posve različita od svih ostalih oblasti na kojima postoji slobodna partizanska područja. Korpus je velika formacija, a na Kalniku i u Zagrebu neprijatelj neće više dugo mirovati. Ne smijemo mirovati ni mi. Od nas se zahtjeva velika aktivnost.

S juga nam dolaze mnogi politički radnici. Tek kada prokrstare oslobođenim teritorijem gornje Hrvatske uzduž i poprijeko, počinju vjerovati da je situacija ovdje točno onakva kako je prikazujemo u izvještajima. Sve do tada ne vjeruju da i ovdje, pod Zagrebom, postoje oslobođeni krajevi na kojima se živi isto kao i tamo odakle su stigli, samo s tom razlikom što kod nas ima dovoljno hrane i dobrih stanova. Na žalost (ili na radost, ne znam ni sam) istina sve više prodire do svih mogućih specijalista i stručnjaka iz ZAVNOH-a, Glavnog Štaba i mnogih drugih institucija koje se bave izgradnjom nove države i prave regularne vojske. Luta ih ovdje na stotine i mnogi od njih provode svoje zamisli vrlo nasrtljivo. Pred nekim je uputno skrivati se. Drugovi specijalisti neka mi oproste zlobu! Mi stari Kalničani bojimo se i nove države i regularne vojske. Ne bojimo ih se općenito, ali strahujemo od njih na ovom vrućem terenu. A teren pozajmimo bolje od svih teoretičara; upoznajemo ga već dvije godine ne samo glavama nego i tabanima. Imamo svojih iskustava i predviđamo da će i ova sadašnja improvizacija partizanske države uskoro postati suviše komplikirana, kao što će i naš tek osnovani korpus postati isuviše »regularan« za ovo vruće zagorsko, kalničko i moslavačko tlo.

Uostalom, Demonja je već prije posljednje ofenzive na Slavoniju, u ljetu prošle godine, uskliknuo proročki: »Dosad sam morao skrivati sebe, ali kako da sada sakrijem cijelu državu!« S te točke gledišta bilo je prije zaista lakše i jednostavnije. Štok i Joža Horvat sakrili su cijelu partizansku četu u grmlje, oko kojeg su cijeli dan krstarili Nijemci. Kalnički odred, preteča Korpusa na našem sektoru, bio je brzonog i lak. Puška i puškomitrailjez bili su tada jedino partizansko oružje. Putovali smo brže pješice nego neprijatelj kamionima. Uistinu, vremena se mijenjaju.

Povlačenje

Rasinjski dvorac je već davni san, a Kalnik je opet kao u starim danima, kada se Odred borio protiv Crne legije. Ustaške bojne krstare posvuda naokolo, i sela gore. Vjetar raznosi vonj paljevine i na sve strane vije se dim. Kažu daje to Šesta neprijateljska ofenziva. Počela je u južnim pokrajinama već lanjske jeseni, a sada je zahvatila i gornju Hrvatsku, baš u ovo najgore veljačko vrijeme. Kalnik će ovaj put stradati ozbiljnije nego ikada prije.

Brigade 32. divizije i odredi zapadne grupe su na položajima. 33. divizija i odredi istočne grupe su u Moslavini, na Bilogori i u Posavini. Ti krajevi još nisu zahvaćeni ofenzivom. Borci leže u blatu i stalno se bore s premoćnim neprijateljskim kolonama koje nadiru sa svih strana. Kada pritisak postane neizdržljiv, povlače se na druge položaje, legnu u blato i bljuzgavici i dalje pucaju na ustaške streljačke lance koji dolaze jedan za drugim. Noću marširaju desetke kilometara, mokri su, prozebli i prehlđeni, izjedaju ih uši i loše se hrane, neispavani su i potpuno iscrpljeni; odijela i cipele raspadaju se na njima. Uvijek je tako dok traje ofenziva. Komandiri i komesari muče se s novacima, od kojih mnogi nemaju oružja. Marširaju goloruki kraj svojih naoružanih drugova, leže pored njih na položajima, a beskorisni su. Pušku može novak dobiti samo od poginulog ili ranjenog borca, ili iz plijena. Do plijena je u ovakvim uvjetima borbe teško doći. Ima pojava demoralizacije i deserterstva. Kako brzo i iznenada dolazi u našem ratu do velikih obrata!

Jučer smo imali iznimnu sreću! Kolona štaba Korpusa . . . Moram najprije objasniti od čega se sastojala i kako je izgledala! Dakle, u koloni po jedan kreće se štab, svi prištapski dijelovi (a tih ima nesumnjivo više nego što je potrebno), stotinjak terenskih radnika koji se za vrijeme ofenzive obično priključuju vojsci, stotinu seljačkih kola s kojekakvim potrebnim i nepotrebnim (većinom nepotrebnim) stvarima, dvije stotine kola s ranjenicima i bolesnicima evakuiranim iz šumskih bolnica, i naposljetku desetina iz štapske straže i jedna četa iz brigade koja osigurava prijevoz. Takva kolona duga je najmanje tri kilometra, sporija je od kornjače i više manje nesposobna za borbu. Onaj tko zna što je Kalnik i tko poznaje ovdasnite prilike, kad ugleda takvu slabo pokretljivu i glomaznu procesiju, mora se uhvatiti za glavu i proreći joj bez razmišljanja najcrniju sudbinu. Istina, sada više nije 1942. nego 1944. godina, i Kalnik nije više sasvim onakav kakav je bio negda, ali ipak je to još uvijek vrlo vruć teren, i kada te napadnu jačim snagama, u tren oka se situacija mijenja i održati se mogu samo lake, pokretljive i dobre partizanske jedinice.

Bila je već duboka noć kad se naša kolona našla pred Koprivnicom. U štabu Korpusa imali su izvještaje i podatke po kojima je taj naš najveći grad još uvijek slobodan i moglo se kroz njega nesmetano proći dalje prema Podravini ili Bilogori. To je i bio plan! Ali u ratnoj dinamici situacije se mijenjaju brže nego što se kreću duge i glomazne štapske kolone i podaci začas zastare. Pola sata prije nas u Koprivnicu je stigla Crna legija i naša prethodnica je na ulazu u grad naišla na ustaše. Zavladala je panika. Lakši ranjenici i bolesnici poskakali su s kola i pobegli u mrak. Teži ranjenici su zapomagali i jaukali. Mnogi su kategorički zahtijevali bombe i pištolje da se ubiju. Bolje je ubiti se nego živ pasti u ruke crnolegionara! Stanje je postalo kritično. Starješine, koji bi morali u takvim situacijama sačuvati živce, jurili su s čela na začelje kolone u dobroj namjeri da uvedu red i disciplinu, no i sami su bili uzbudjeni i svatko je naređivao nešto drugo. Kočijaši su kleli, konji su njistali i rzali, mnogi su borci upalili lampuše i baterije, svađali su se, vikali i lupali. Nije lako okrenuti tri stotine seljačkih kola na cesti pred Koprivnicom samo pedeset metara daleko od ustaša. Kuriri i bolničari u mraku su pronalazili uokolo raspršene ranjenike i bolesnike i dovodili ih nazad u kolonu. Ne znam kako se moglo dogoditi da nas ustaše, unatoč tome vašaru koji je trajao

najmanje pola sata, nisu otkrili i postrijeljali! Kolona se sredila, okrenula za sto osamdeset stupnjeva i polako pošla u kalnička brda.

Ujutro, 8. veljače, prodrli su iz četiri smjera:

Križevci-Vojakovački Osijek-Apatovac-Veliki Poga-nac—Grabičani-Prkos—Rasinja

Varaždinske Toplice-Ludbreg

Varaždin-Ludbreg

Križevci-Koprivnica.

Ima ih oko 10.000 i to: crnolegionara, ustaša PTZ-a i Nijemaca.

Naše snage na kalničko-podravskom sektorу imaju oko 2.500 boraca. Od tih 2.500 boraca najmanje 500 ih je bez oružja. Nije nam lako!

Dobro se drže »Radić« i »Gupci«, osobito »Radić«. Ta brigada je najstarija, ima dosad najviše borbi i najiskusniji komandni kadar. »Gupci« su mlada jedinica, bez dovoljno bojnog iskustva.

Štab Korpusa dao je direktivu da ne prihvaćaju frontalnu borbu i ne brane položaje pod svaku cijenu. Iako jedinice treba da postepeno prerastaju u redovite vojne formacije i da se ospozobljavaju i za dulje frontalne borbe, u ovakvim uvjetima jedino je dobra i spasonosna naša stara partizanska taktika. To je taktika manevriranja i iznenadnih udara. Neprijatelj ima veliku brojčanu nadmoć i mnogo je bolje naoružan i opremljen. Ne bismo bili u stanju suprotstaviti se frontalno. Frontalna borba zahtijeva mnogo ljudskih žrtava, a oslobođeni teritorij ipak ne bismo obranili. Šteta što 28. divizija nije ovdje! Da se kojim slučajem zadržala, propala bi neprijateljska ofenziva.

Poslije tri dana borbe, 8., 9. i 10. veljače, neprijatelj je uspio prodrijeti na svim smjerovima nastupanja. Opet je Crna legija na Kalniku. Sada joj je zapovjednik Rafael Boban, nekadašnji Francetićev zamjenik. Sva veća mjesta na Kalniku, u Zagorju i u Podravini opet su u vlasti ustaša. Imamo vijesti da provode represalije. Ubijaju građane koji su s nama surađivali, osobito u Koprivnici.

Ranjenike i bolesnike uspjeli smo evakuirati s ugroženog područja. Sada nam je lakše. Štab Korpusa ostao je na Kalniku. Veća mjesta gubimo, brdska sela uvijek ostaju naša. Neprijateljske kolone prođu kroz njih, popale ih i poharaju, ali se u njima ne zadržavaju. Stanovnici tih sela bježe u šume. Sa sobom vode stoku i nose najnužnije. Zalihe hrane skrivaju u zemunicama. Tužno je gledati seljačke zbjegove u ogoljelim hladnim šumama. Kad neprijatelj dolazi, zbjegovi odlaze za brigadama. Vuku se starci i starice, žene i mala djeca, svi prokisli i promrzli. Ispatit će se nas narod kao što se nije ispalio nikada, pa ni u tursko doba.

Vojne operacije popraćene su intenzivnom političko-propagandnom kampanjom. Posvuda naokolo avioni bacaju letke kojima nas pozivaju na predaju. Čak obećavaju amnestiju! Bacaju i propusnice tiskane na hrvatskom i njemačkom jeziku; Propusnica-Passierschein. Nije loše! Uzmeš Propusnicu-Passierschein i javiš se ustašama u najbližem uporištu. Oni te lijepo prime,

ispitaju o svemu i zatim ustrijele ili ubiju batom. Malo su zakasnili s tom svojom amnestijom. Sada je godina 1944. Partizana ima na stotine tisuća, neprijatelji gube na svim bojištima. Prijašnjih godina nisu bili tako milostivi! Inače, propaganda im je glupava kao i uvijek. Uvjeravaju nas da smo uništeni i da zapravo više ne egzistiramo. Neki dan su im avijatičari podvalili, hotice ili nehotice, ne znam, ali podvalili su im. Bacali su letke u kojima doslovce stoji:

»Partizani Bosanske krajine! Predajte se. Ne dajte se zavaravati od srpskih i židovskih komesara. Vaši drugovi između Save i Drave već su se predali. Oni vam poručuju da ne vjerujete komesarskim lažima.« itd.

Vjerojatno su u Bosanskoj krajini bacali letke namijenjene nama između Save i Drave.

Uostalom, slavonski duhan »tri vagona« još uvijek pomalo traje i leci iz aviona dobro dolaze. Partizani nemaju cigaretnog papira. Bolje da bacaju letke i Passierscheine nego bombe. Na žalost, bacaju i bombe.

Počeo je padati snijeg. Prilagođujemo se sadašnjim uvjetima života. Nisu za nas novi.

Bio sam deset dana u Moslavini. U Čazmi je 15. i 16. veljače održano partijsko savjetovanje za sjevernu Hrvatsku i Slavoniju. Vratio sam se danas, 27. veljače. Snijeg još uvijek pada. Noć je, sjedim kod petrolejske lampe i bilježim u dnevnik.

U Moslavini je još uvijek Eldorado. Čazma je slobodna. Živi se kao što se ovdje na Kalniku živjelo prije početka ofenzive. Neprijatelj očito nema dovoljno snage da sav teren zahvati odjedanput. Popalit će Kalnik i tek tada će na red doći Moslavina. Kalnik uvijek stradava prvi. Moslavački partizani (33. divizija i Moslavački odred) žive relativno spokojno. Nitko ih ne napada. Ponešto su i aktivni. Neki dan napali su Kloštar-Ivanić. Klošstarska posada osjetila je pokret divizije i povukla se iz uporišta.

Prije dva dana teško je bombardirana Dubrava. U devet sati ujutro doletjele su »Štuke« i formalno razorile mjesto. Dubrava je veće općinsko selo kraj Čazme. Tu se zatekla 33. divizija. Čudnim slučajem divizija uopće nema žrtava. Među mještanima ima mnogo mrtvih i ranjenih. Noć prije bombardiranja spavao sam u Dubravi. Sat prije dolaska bombardera krenuo sam saonicama prema Bilogori i Kalniku. Obitelj trgovca S., kod koje sam stanovao, također je stradala. Mrtvi su svi: muž, žena i mali sin. Sklonili su se u podrum; bomba je pogodila kuću, probila do podruma i raznijela ih. Zao mi ih je, osobito dječaka.

Na Kalniku je stanje nepromijenjeno. »Radići«, »Gupci«, Kalničani i Zagorci stalno su u borbi. Ne može se reći da još uvijek traje ofenziva. Neprijatelj je temeljito pročešljao sav oslobođeni teritorij Kalnika i jakim snagama zaposjeo sva veća okolna mjesta. Kontrolira ceste i pokušava uspostaviti promet na željezničkim prugama Križevci —Koprivnica—Đekenješ i Bjelovar—Đurđevac. Te su pruge već dulje vremena izvan prometa. Nama su ostala brdska sela Kalnika. To su ista ona sela koja su krajem godine 1942. bila prve baze Kalničkog partizanskog odreda. Svakoga dana zalijeću se neprijateljske kolone iz okolnih garnizona na taj tužni ostatak oslobođenog teritorija.

U štabu su sređeni podaci o gubicima neprijatelja u prva tri dana borbe za Kalnik i Podravinu. Imaju više od 200 mrtvih i oko 400 ranjenih. Gubici 32. divizije i Kalničkog odreda su minimalni.

Đelekovčani traže komandira i komesara za svoju četu. Đelekovac je selo u koprivničkom kotaru. Zovu ga mala Moskva. Imaju brojnu i jaku partijsku čeliju još od prije rata i svi su listom aktivno uz Narodnooslobodilački pokret. U našim brigadama i odredima ima mnogo mladića iz toga sela. Sada, u jeku neprijateljske kampanje, osnovali su četu. Odmah smo im poslali komandira i komesara. Osnutak đelekovačke partizanske čete najljepši je događaj od početka ofenzive do danas! Iz Đelekovca je seljački pisac Mihovil Pavlek-Miškina. Bio je napredan čovjek i ustaše su ga otjerali u logor, gdje je ubrzo zaglavio. Ali Miškinin utjecaj je ostao. Među ovdašnjim seljacima ima mnogo lijevo orijentiranih radićevaca. Maček i Pavelić pokušali su ih predobiti, no nije im uspjelo. Kod nas su: Filip Lakuš, Stjepan Prvčić, Franjo Gazi, Tomo Gazi, Tomo Čiković, Viktor Tot, Luka Pahić i mnogi drugi. To su vrlo ugledni ljudi. Njihovo pristupanje našem pokretu ima veliko značenje.

Nakostriješeni starac

Privremeno sjedište štaba Zagrebačkog korpusa jest kuća starog Šuke u kalničkom selu Ribnjaku. Banda (skupni naziv za neprijateljsku vojsku) prošla je tu nekoliko puta, ali iz nepoznatih razloga i suprotno običajima nije palila . . . Stari Šuka je vječno namrgoden i zlovoljan. Sit je života i tuži se na kostobolju. Smetaju ga navike mladih, a nas partizane očito smatra nezvanim gostima i pravom napasti zbog koje banda pali i hara mirna kalnička sela. Kaže da će uskoro umrijeti, jer mu ne prija pušenje. Ipak, kad mu ponude »tri vagona«, izmiješa ga sa suhim hrastovim listom i zavije u ustaško-njemačku Propusnicu-Passierschein i slasno zadimi. Takva cigareta debela je kao cigara i duga dobrih dvadeset centimetara. Ne zna se koliko stari ima godina; možda šezdeset, možda sedamdeset, možda i više. Kosa mu je žućkasto-sijeda i nakostriješena. Davno se on prestao češljati. Brada mu raste mjestimice, u čupercima. Njegovi ukućani tvrde da se, koliko pamte, nikada nije brijaо, a ni škarama kratio dlake. Izrasle su takve kakve jesu i više ne rastu, samo strše na sve strane i pomalo se troše. Nalik je zločudnom starcu iz bajke; sav kvrgav i čvorugav kao stari grabov panj koji godinama prkosí zubu vremena, a bez vidljive svrhe i razloga . . .

O partizanima zaista ne misli dobro. Smatra nas beskućnicima i skitnicama bez krova nad glavom koji nemaju što izgubiti jer ništa nisu ni imali, pa lutaju šumama u ludoj nadi da će pobijediti državnu vojsku i Nijemce. Svoj sud o nama izriče glasno kad god mu se ukaže prilika. Najviše mrzi partizanke. U štapskoj kancelariji rade dvije drugarice; s njima je u stalnoj svadi. Naziva ih »ticama« i vidi se da mu idu na živce. Osobito se nervira kad se umivaju i uređuju. Otima im posude s vodom iz ruku i psuje: »Lude tice! Vavijek bi se samo prale i cifrale!«

Donedavno bio je stari Šuka glava obitelji. Ukućani, ima ih mnogo, slušali su ga i izvršavali sve njegove naloge. Ali došao je rat, pojavili se partizani, počelo se pucati po Kalniku i Bilogori, vremena su se izmjenila i mladi Šuke sve su više dolazili do riječi. Sinovi i kćeri, zetovi i unuci vole partizane i aktivno ih pomažu. Dobivali su i zadatke, a mogli su ih izvršavati samo starome iza leđa, ili otvoreno protiv njegove volje. Tako su postepeno i neopazice preuzezeli vlast u kući i ne osvrću se na djeda. A djed dalje trčkara oko kuće i gospodarskih zgrada, zabija stare čavle u potrgan plot, psuje zbog sijena i zobi za partizanske konje, zbog hrane koju jedemo ili šaljemo u bolnice, no najviše zbog toga što mu neprestano netko smeta u kući koja kako on kaže - više i nije njegova nego svačija i koječija.

Štab se ovaj put zadržao u Šukinoj kući dva dana. Treći dan ustaše su ponovno prodrli i morali smo, zajedno s brigadama, krenuti na druge položaje. Ribnjak je pravo partizansko selo. Mještani ne dočekuju bandu; muškarci, žene i djeca, krave i konji, lonci, gunjci i jastuci, sve bježi u obližnje šume, ponekad i kilometrima za brigadama. Kuda brigade, tuda i oni. Jedino stari Šuka uvijek ostaje na kućnom pragu. »Bolje da me ubiju u vlastitoj kući nego da lipsam negdje od gladi i umora«, kaže on. Ostao je i ovaj put da dočeka ustaše ... a nije ga trebalo ostaviti! Svi stanovnici Ribnjaka znaju za skrivene partizanske zemunice i bunkere u kojima su možda teški i nepokretni ranjenici, municija, oružje ili kakav dragocjen materijal. Zna to i stari Šuka, a on ne voli partizane. Ako ga uhvate, može im sve izdati.

Brigade su otišle daleko. Mjesec dana u Ribnjaku nije bilo partizana i za sve to vrijeme nitko nije mislio o starom Šuki. Tek poslije mjesec dana, kad je štab našega korpusa ponovno došao na Kalnik, na prolazu kroz poharano i popaljeno selo saznalo se kako je prošao stari gundjalica i neprijatelj partizana.

Uhvatili su ga odmah, jer nije se on ni pokušao sakriti. Pitali su ga za zemunice i bunkere, i uopće o svemu, više kundacima nego riječima. Šuka nije odgovarao. Tukli su ga i čupali mu bradu i kosu, bockali noževima i gazili teškim vojničkim cokulama. Ali stari nije rekao ni jedne jedine riječi. Nisu ga ubili. Onako izmrcvarena otjerali su ga u križevački zatvor. Tamo se »ispitivanje« nastavilo. Stari Šuka zna o partizanima mnogo. Svi kalnički štabovi prošli su mu kroz kuću i sa svima se uvijek svađao. Ali pred ustašama nije htio progovoriti. Trpio je muke i uporno šutio. Ne zna se zašto, ali nisu ga dotukli. U križevačkom zatvoru naprosto su zaboravili na njega. Imaju mnogo važnijeg posla. Njemu su zaciјelile rane i netko ga je poslje četrnaest dana poslao kući. Možda mu se i smilio starac. Vratio se zgarištu.

Kaže da mu je najteže bilo zbog »tica«. Iza otomana u sobi ustaše su našli revolver. Zaboravila ga je drugarica iz štapske kancelarije. Najviše su ga tukli zbog toga revolvera. Pitali su odakle u kući oružje. Stari je odmah pretpostavio da revolver vjerojatno pripada jednoj od dviju »tica«. »Luda tica! Ostavila oružje u kući. Vraga je za nju repetirka«, gundao je u bradu, više za sebe. Nisu razumjeli što on to gunda o ticama.

Imam osjećaj krivnje pred starim Šukom.

Saveznici

Kad kažem »saveznik«, mislim na Engleze i Amerikance. S Francuzima ne dolazimo u kontakt, a Sovjetski Savez i Crvenu armiju ne nazivamo tim imenom. Riječ »saveznik« upotrijebljena za njih bila bi suviše hladna i službena.

Počeli smo dolaziti u kontakt s engleskim i američkim vojnicima i oficirima. Iznad nas često prelijeću saveznički avioni. Prepoznajemo ih po brujanju motora još prije nego što se pojave. To su teške formacije letećih tvrđava i lake eskadrile lovaca koji ih prate radi zaštite. Dižu se iz svojih baza u Italiji i Sjevernoj Africi i odlaze da bombardiraju ciljeve u Austriji, Njemačkoj i Mađarskoj. Poslije se vraćaju istim putem. Kadikad čujemo muklu grmljavine bombi iz daljine. Teško Nijemcima! Vraćaju se u čvrsto zatvorenim formacijama, a za njima se redovito vuku ranjene leteće tvrđave. Ranila ih je protuavionska artiljerija ili su ih pogodili lovci. Ti ranjeni bombarderi obično postaju žrtve njemačkih »Messerschmidta«. »Messerschmidt« je vrlo brz i pokretljiv napadač. Proleti munjevitno kraj ranjena bombardera, opali dva-tri puta iz brzometnog topa i borba je završena. Iz tvrđave počne sukljati gust, crni dim i odmah se visoko gore pojave raskriljeni padobrani. Posada spašava živote. Dok su tvrđave u zatvorenim formacijama, njemački im lovci teško mogu nauditi. Dobro su naoružane i tuku na sve strane. Osamljena tvrđava, pogotovo kad je oštećena i spora, ne može se suprotstaviti napadaču. Kada padobranci padnu na naš teritorij, prihvativi ih i pošaljemo u Liku ili Bosnu. Tamo ima partizanskih aerodroma.

Kad se prikupe, dolaze iz talijanskih baza po njih i opet su uskoro u stroju.

Prvi gost našega štaba bio je jedan američki major. Avion mu je pogoden i on je skočio. Živio je s nama nekoliko tjedana. Čim su ga doveli, upitao je da li se može javiti ženi. Za svoju komandu nije pitao. Mi smo, doduše, samo obični partizani, no ipak bi se svaki od nas najprije pokušao javiti svojoj komandi. Meni, kao civilistički nastrojenom čovjeku i po sili vojniku to i nije tako čudno, ali među nama u štabu ima i profesionalnih oficira koji se, naravno, zgražaju. Inače, major je sasvim simpatičan čovjek. Kaže da je po zanimanju inženjer i da je iz Chicaga. Gledao je kako igramo šah i čudio se. Nikada nije vidio tu igru!

Poslije majora došli su nam deseci i stotine spašenih avijatičara. Bombardiraju svakog dana i svakog dana Nijemci ponekog sruše. Ako imaju sreću, padnu na partizanski teritorij. U protivnom slučaju hvataju ih ustaše. Ili ih predaju Nijemcima ili ih opljačkaju i na mjestu ubiju. Ovisi o ustaškom raspoloženju.

Prvi engleski oficiri stigli su u ožujku godine 1943; dva muškarca i jedna žena. Bili su specijalno školovani ratni obavještajci. Tada još nije na našem teritoriju bilo aerodroma i avion je doletio noću i spustio ih na prostor označen vatrama. Tako se to radi. Jave nam iz višeg štaba vrijeme dolaska aviona i mi odozdo signaliziramo vatrama. Jedan od muškaraca dobro govori hrvatski. Kaže da se zove Singer i da je iz Zagreba. Nekoliko godina prije rata emigrirao je u Palestinu i sad je oficir engleske vojske. Od nas su otišli u Slavoniju, a iz Slavonije prešli su u Mađarsku. Imamo podatke da su ih mađarski fašisti otkrili i strijeljali.

Poslije njih stigli su prvi članovi engleske vojne misije. Šef misije je kapetan David Arthur Gordon Allan. Dali smo mu konja Labuda. On ga zove Lebuda. Kapetan Allan trudi se da nauči naš jezik i već zna mnogo riječi. U misiji je i major Enols. On je, kako se čini, zadužen za poslove političko-obavještajne naravi. Po stranačkoj pripadnosti je laburist. Ima još

nekoliko članova misije, među njima i jedna mlada žena, poručnik engleske vojske. Zove se poručnik Cheebv! Misija je uvijek u blizini štaba Korpusa.

Štab našega korpusa premjestio se s Kalnika u Čazmu. Nekoliko kilometara od Čazme izgrađen je na livadi partizanski aerodrom. Engleski avioni spuštaju se uvijek noću. Maskiramo prostor vatrama i oni slijecu. Donose nam obuću, odjeću i oružje. Premale količine za naše potrebe, ali ipak mnogo nam vrijedi. Avioni su dvomotorci, tipa »Douglas«. Pošto istovare teret, ukrcaju naše najteže ranjenike. Odvoze ih čak u Italiju. Da bi ranjenik iz naše šumske bolnice stigao seljačkim kolima do aerodroma potrebno je pet sati vožnje. Od aerodroma do engleskih vojnih bolnica u Italiji stižu za samo dva-tri sata. Čudno je to za naše predodžbe.

Prije nekog vremena javili su iz Vrhovnog Štaba da dolazi još jedan član engleske vojne misije. Zove se Eli Joel. Skočio je padobranom. Sreo sam ga drugog dana u Čazmi. Bio je to Mirko Leventhal, moj školski drug iz Zagreba, rođeni Zagrepčanin. »Otkad se zoveš Eli Joel?« upitao sam ga. Ispričao mi je da je 1938. otisao u Palestinu. Sada je narednik engleske vojske, radio-telegrafist, i zove se Eli Joel. Svašta čovjek doživi u ratu!

Kapetan Allan je simpatičan čovjek. Imam dojam da dobro obavlja svoju dužnost šefa misije. Pokazuje nam brzajave koje Šalje svojem zapovjedništvu. Zahtijeva odlučno da pošalju sve što tražimo i ljuti se kad ne ispunjavaju zahtjeve. Požrtvovan je i savjestan kao pravi vojnik. Prije nekoliko dana jahali smo s Kalnika u Čazmu. Kod sela Liščana, osam kilometara od Čazme, treba prijeći rijeku preko uskog mosta. Moj Ferdo se uzjogunio i nikako nije htio zakoračiti na most. Zarazio je i Allanova Labuda. Vukli smo uzde, ali uzalud. Allan nije ništa rekao. Svukao se gol golcat i zagazio u korito rijeke. Za uzdu je poveo Labuda. Ferdo je krotko pošao za njim, a ja sam gospodski prešao preko mosta. Dobro je putovati s kapetanom Allanom!

Kešerovac

Štab našega korpusa preselio se u Čazmu. Živimo u staroj jednokatnici na brežuljku i služimo se svim stečevinama civilizacije što ih takva kuća, u takvome mjestu, može pružiti u Četvrtoj ratnoj godini. To, naravno, nije bogzna što, ali u usporedbi s uvjetima stanovanja u pogorjelim kalničkim selima nesumnjivo je mnogo. Živimo tako i svršavamo svoje štapske poslove i nitko nas ne uznemiruje, iako su glavna pruga i cesta udaljene samo petnaest kilometara. Netko će nas osumnjičiti da kod ustaša i Švaba imamo protekciju! Događa se, doduše, da nas nadlijeću »Dornierik«. Ali bombe uvijek izbacuju po okolnim selima i šumama, a naš štab sasvim zapostavljuju. Nećemo se uvrijediti! Mora da im je loša obavještajna služba na sektoru Moslavine, ili ne vjeruju podacima koji tvrde da se neki viši štab nalazi na tako otkrivenom i markantnom položaju.

Stara kuća na brežuljku, u kojoj mirno prolaze naši ratni dani, zove se Kešerovac i vlasništvo je obitelji davno pokojnog čazmanskog advokata Kešera. Uz nju su vezane neke moje uspomene iz dječačkog doba. Naime, Kešeri su mi dalji rođaci i jednom sam za vrijeme đačkih praznika, poslije četvrtog razreda gimnazije, proveo kod njih mjesec i pol dana. To su bile moje najljepše ferije! Obitelj tada već pokojnog advokata Kešera sastojala se od dviju sestara te jedne mlađe žene i njezina sina, mojeg vršnjaka. Čazma onoga doba pružala je četrnaestogodišnjim dječacima mnogo jeftinih atrakcija. Igrali smo nogomet, kupali se u rječici Česmi, jeli mnogo dobrog voća, šetali promenadom i nitko nas nije prisiljavao da idemo rano spavati. Sve tri žene u kući trudile su se da nam što bolje ugode . . . Starice su i sada u kući. Svakoga dana srećem ih u prolazu. Nose crninu i bojažljivo žure hodnicima da se što prije sklone u svoje sobe. Boje nas se. Mi smo uljezi i njihovi neprijatelji. Već više puta bilo mi je na jeziku da im se javim i kažem tko sam. Poznajem njihovu kuću isto tako dobro kao i one. Sjećam se svakoga grma ogrozda i svakog stabla marelica u vrtu. I sve ove sobe i hodnike poznajem. Ali nemam snage da im se javim. Što bih im mogao reći, čime da ih utješim? Njihov unuk i pranečak, moj vršnjak i bliski prijatelj iz dječačkih dana, nije ovdje. Postao je ustaški poručnik i služi u Crnoj legiji. Dok ovo pišem, on vjerojatno pali neko selo oko Kalnika. Nemam snage da se sa staricama upuštам u rasprave je li njihov Boro kriv ili nedužan. Da se slučajno negdje sretнемo, a nije isključeno da se to može dogoditi, pucao bi on u mene i ja u njega, bez milosti. A prije dvanaest godina bili smo dobri prijatelji. Bio je veseo, dobroćudan dječak. Tko bi i pomislio da će postati oficir najzloglasnije ustaške postrojbe! Čudne se stvari događaju u revolucijama i ratovima . . . Boro je slučajno postao ustaškim časnikom. Interesirao sam se o njemu i svi mi tako kažu. Živio je kod kuće kao student i, da se spasi od domobranstva i terenske službe, pristupio je posadnoj ustaškoj satniji, regrutiranoj od mještana. Posadna satnija imala je zadaću osiguravati mjesto. Obećali su im da će ostati u Čazmi. Možda su ga ove dvije starice nagovorile da to učini. Bojale su se da ne ode i ne pogine negdje u borbi protiv partizana! Poslije su posadnu satniju jednostavno uvrstili u prave ustaške formacije. Njega je zapala Crna legija. Naša borba ne trpi kompromise. Tko nije s nama, mora biti protiv nas, htio-ne htio. Ustaše i te kako vode računa o tome da kolebljivce privuku na svoju stranu i kompromitiraju. Čim takav kolebljivac ubije prvog čovjeka i zapali prvu kuću, nema mu više povratka među časne ljudi. Zločin se reda za zločinom. Žao mi je druga iz djetinjstva. Nekada smo mislili i osjećali jednako. Sada sam ja partizan i stanujem u njegovoju kući, a on je ustaša. Čazma je glavni grad Zagrebačke oblasti. Tu su u samome mjestu ili okolici sve naše vojne i političke centralne ustanove: Štab Korpusa, Korpusna vojna oblast, Oblasni komitet Partije, Oblasni narodnooslobodilački odbor, Oblasni odbor Fronte, i mnoge druge.

Inače, inicijativu na našem sektoru još uvijek ima neprijatelj. Samo oko Čazme je mirno. Ponavlja se situacija iz godine 1942, ali se sve događa u mnogo većim razmjerima. I tada je neprijatelj bio izvanredno osjetljiv na teritorij sjeverozapadno od ceste Križevci-Koprivnica. Za Bilo-goru i Moslavinu nije mnogo mario. Kao da se pomirio s činjenicom da ti krajevi pripadaju partizanima. I sada je nekako slična situacija.

Korpus se donekle konsolidirao, ali još uvijek nemamo dovoljno snaga da krenemo u veće ofenzivne akcije. Uskoro ćemo početi. Pritisak neprijatelja popušta.

Između Save i Drave pojavila se nova vrsta neprijateljske vojske. Kao da ih i dosada nije bilo dosta! To su konjičke formacije iz armije izdajničkoga generala Vlasova. Vlasov je predao svoju armiju Nijemcima odmah prvih dana poslije napada Nijemaca na Sovjetski Savez. Među vojnicima tih konjičkih jedinica ima mnogo Azijata, pa ih svi ovdje zovu Čerkezima. Mnogi prelaze na našu stranu i ima ih u svim našim brigadama. Od njih saznajemo kako su postali njemački vojnici. Držali su ih u logorima, pod najtežim uvjetima. SS-ovci su ih ubijali masovno ili su umirali od gladi i izmorenosti. Na taj način prisiljavali su ih da se daju mobilizirati u Hitlerovu vojsku. Mnogi su umirali, a mnogi su, da bi se spasili od sigurne smrti, pristali. Ali ima među njima i petokolonaša s okupiranih dijelova Sovjetskog Saveza. Svi starješine, od desetara do komandanta, su Nijemci, osim atamana. No nisu to pravi kozački atamani nego bjelogardijci. Njima su Nijemci povjerili da među vojnicima djeluju politički, u kontrarevolucionarnom duhu. Za nas su te brze konjičke jedinice vrlo neugodan neprijatelj. Pokretne su i lako nas izmanevriraju. Konj može svugdje kao i pješak, a brži je i izdržljiviji. Naši tereni izvrsno im odgovaraju. Ravni su ili valoviti, a ima dosta hrane za konje. Vojnici su im naoružani njemačkim lakiim mitraljezima i vrsno se njima služe.

Za stanovnike naših sela Čerkezi (odsada ću ih tako zvati) prava su napast. To su divlje pljačkaške horde, kao da dolaze iz Džingiskanovih vremena. Pljačkaju, pale, siluju i ubijaju. Upotrebljavaju ih i kao kaznene ekspedicije. Nema im povratka! Oni znaju da će fašisti izgubiti rat i da za njih neće biti milosti. Demoralizirani su i utoliko opasniji. Sada na području Zagrebačke oblasti imamo: ustaše, domobrane gorskih zdrugova, domobrane obične, crnolegionare, ustaše PTZ-a, legionare, Nijemce i Čerkeze. (Ima još i mnogo podvrsta). Pošteđeni smo jedino četnika, kojih ovdje nema, i Talijana, koji su ionako kapitulirali.

Velika pogibija

Iz Glavnoga Štaba Hrvatske najavljen je pošiljka ratnog materijala. Šalju nam oružje i municiju. Na obali Save, kod sela Oborova, pošiljku je čekala 2. moslavačka brigada. Obala Save je opasan teren za partizansku brigadu. Posvuda naokolo je prostrana i pregledna ravica, pred nama je velika rijeka, a za leđima cesta i pruga Zagreb-Beograd, kojom se služi neprijatelj te se može prelaziti samo kriomice ili pod borbom. Zato je preuzimanje ratnog materijala precizno isplanirano. Između Štaba našega korpusa i Glavnoga Štaba izmijenjeno je nekoliko depeša i sve je točno utanačeno. Brigada treba da stigne na određeno mjesto otprilike u isto vrijeme kad i pošiljka, treba je odmah preuzeti i vratiti se. Da bi zadatak bio što bolje izvršen, štab Korpusa je na lice mjesta poslao svojeg operativnog oficira Vojka Hochstadtera. Zajedno s komandantom brigade Milošem Koračem i politkomesarom Pišom Steinerom on je odgovoran za točnost provedbe dobivene naredbe i treba da daje direktive, bude li nepredviđenih događaja. Planira se često dobro i precizno, a u praksi ispadne loše. Zataji organizacija na terenu i zakažu pojedinci. Prave se teški i neodgovorni propusti zbog kojih može doći i do katastrofe. Tako se dogodilo ovaj put.

Pošiljka ratnog materijala nije stigla u dogovorenou vrijeme. Brigada je ostala na obali Save čekajući. Izvijestili su štab Korpusa, a iz štaba Korpusa odmah su radiogramom urgirali u Glavni štab. Javili su da pošiljka mora stići svaki čas. Štab moslavačke brigade je upozoren da bude krajnje oprezan i budan. Držati brigadu na savskim ravninama nekoliko dana je velik rizik.

Zagrebački okružni komiteti Partije i SKOJ-a iskoristili su boravak te brigade na svojem terenu. Sazvano je savjetovanje. Tako se oko Oborova tih dana zateklo osim moslavačke brigade i mnogo partijskih i političkih radnika.

Radiografi su se i dalje izmjenjivali, a pošiljka nikako da stigne. Događalo se nije ništa osobito i Brigada je svoj boravak na savskoj obali produljivala iz dana u dan. Nije bilo razloga da se povuče neobavljen posla, jer pošiljka je uistinu mogla stići svakog časa.

Čerkezi su došli šestog dana. Baze oko Save idealan su teren za konjičke jedinice. Napali su sa svih strana. Borba je potrajala od jutra do noći; nejednaka borba završila je tragično po brigadu. Poginulo je oko dvije stotine boraca, mnogi su živi uhvaćeni. Stradalo je i mnogo partijskih i političkih radnika. Ostali su se uspjeli probiti iz neprijateljskog obruča i spasiti život. Poginuli su operativni oficir Korpusa Vojko Hochstadter i politkomesar Brigade Piša Steiner. Komandant Brigade Miloš Korač se probio i spasio život.

Sada se vodi istraga. Traže se krivci. Ne znam hoće li naći prave krvice! Sumnjam! Prvi je loša organizacija, a tko je kriv za lošu organizaciju? Mi, s ovu stranu Save, ne smatramo se odgovornima. Urgirali smo nekoliko puta. Štab Brigade smo neprestano opominjali da pojača budnost i oprez. Sa štabom je bio i operativni oficir Korpusa, dobar i iskusni vojni rukovodilac. Živ je ostao jedino Miloš Korač, komandant. I sreća što je ostao živ, pa makar bio i kažnen. Kriv je rat. Uvijek su naše brigade u neprijateljskom obruču i jedanput mora popustiti pozornost i zakazati organizacija. Kada se to dogodi, nastaju veće pogibije.

Dvije stotine boraca nenadoknadiv je gubitak za brigadu. Takva je brigada teško ranjena i proći će mnogo vremena dok se ona oporavi i izlijieći. Dolaze novi borci i popunjavaju mjesta u stroju, ali to ipak nije dovoljno. Potrebni su novi uspjesi da se učvrsti poljuljani moral. Najgore je ako borci i niži starješine izgube povjerenje u sposobnost viših starješina. Takvu

ranjenu brigadu treba dobro voditi, stati je u akcije koje će sigurno uspjeti i mnogo i dobro raditi u četama i bataljonima. Nikada još nisu naše jedinice pretrpjеле tako težak udarac kao što je velika pogibija kod Oborova.

Dugi put

Večeras krećem na dug put. U Glavnom štabu Hrvatske dogovoren je savjetovanje svih politkomesara korpusa. Glavni štab je negdje oko Plitvičkih jezera, a ja se trenutačno nalazim u Čazmi. To znači da me čeka veliko pješačenje; partizanskim stazama oko tri stotine kilometara tamo i isto toliko natrag. Samo šest stotina kilometara!!! Što je to za bivšeg Kalničanina kojem su glavno partizansko oružje uvijek bile noge! Potrebna su povremena savjetovanja, ne može se osporiti, ali prevaliti šest stotina kilometara da bih nekoliko sati mogao slušati i govoriti (ali pretežno slušati) o vojno-političkim problemima, to je specifičan partizanski slučaj i može ga shvatiti samo onaj kojemu noge već godinama služe umjesto automobila, željeznica i putničkih aviona. Ako ovaj moj dnevnik budu čitale buduće generacije, mislit će da lažem. Ali nijedan jugoslavenski partizan neće u tome naći ništa osobito. Da to zaista nije ništa osobito, potvrđuje i činjenica da zajedno sa mnom putuje još stotinu vijećnika ZAVNOH-a, a među njima ima i staraca od sedamdeset godina, te osamnaestorica spašenih američkih avijatičara. Ali ne radi se samo o duljini puta. Osim što je dug, on je i vrlo opasan. Treba prijeći glavnu prugu i cestu Zagreb-Beograd, Savu i Kupu, i još nekoliko manjih pruga i cesta i voda, a sve kontrolira neprijatelj. To nije put, to je provlačenje i puzanje između bunkera!

Sa mnom putuju Šime Balen i Miloš Korač. Balen je sada politkomesar 32. divizije; ide na zasjedanje ZAVNOH-a. Korač je bivši komandant 2. moslavačke brigade koja je nedavno stradala na obali Save. Prekomandiran je u 4. korpus i putuje kući na Kordun. Vrlo je potišten. Smatra da nije imao pravo spasiti se.

Kolonu osigurava desetina boraca Moslavačkog odreda; to je devet pušaka i jedan puškomitrailjer. Balen, Korač i ja imamo pištolje i njemačke automate; naša dva pratioca imaju puške. Svi ostali naoružani su samo pištoljima.

Put je počeo vrlo uzbudljivo. Noćas nas je vodič proveo kroz sredinu neprijateljskog uporišta, između Vojnog Križa i Novoselca. Vojni Križ i Novoselec se dodiruju, a u jednom i drugom mjestu su domobranske i ustaške posade. Izvrstan vodič! Mora da savršeno poznaje prilike u ovom kraju. Velik je rizik voditi ovako dugu, slabo pokretljivu i uopće nespretno skalupljenu kolonu kroz tako opasna mjesta. Umuknuli smo kao miševi i provukli se tiho, na prstima. Sve je prošlo bez incidenta.

Prijelaz preko glavne ceste i pruge Zagreb-Beograd također je prošao sretno. Na osiguranju su domobrani koji noću drijemaju, ili se prave da drijemaju. Bunkeri su blizu i treba se dobro šuljati. Kolona je upravo prelazila prugu kad je iz obližnjeg bunkera sijevnula bijela raketa. Svijetlila je u visokom luku i pala točno na tur američkog narednika Louisa, koji je legao na trbuš i čekao da opasnost mine ili da ga u ovom nepoznatom i divljem predjelu nađe smrt. Raketa se ugasila, smrt nije došla, i kolona je tiho krenula dalje. Slučaj s raketom djelovao je na raspoloženje naše kolone povoljno. Razgovaramo s američkim avijatičarima. To zapravo nije razgovor nego sporazumijevanje na svim mogućim jezicima i sa svim mogućim znakovima. Nijedan između njih nikada nije čuo za Adamiča, Dreisera, Uptona Sinclaira i Sinclaira Louisa! Amerikanci se očito zanimaju samo za praktična životna pitanja. Kad najdu njemački avioni, oni odmah skaču u grmlje ili, ako nema grmlja, liježu na trbuš. Imaju velik respekt pred avionima. Možda zato što su avijatičari! Nama je to smiješno. Ako neprijateljski avion ne pokazuje zle namjere, partizani se na njega i ne osvrću. Jedemo malo i loše, većinom goli kukuružnjak.

Kukuružnjak Amerikancima očito ne prija. Jedu sasvim malo. Na put su krenuli čili i veseli, a sada izgledaju kao uvelo cvijeće.

Interesantno je promatrati starce kako prelaze prugu. Do prve tračnice idu oprezno i polako kao po jajima. Čim se dohvate tračnice, skaču pomamno na drugu stranu i čak se među sobom guraju. Pri tom pokazuju zapanjujuću žustrinu. Kao da na drugoj strani pruge nema više opasnosti.

Veza funkcioniра добро. Čamci na Savi bili su pripremljeni i kolona je spretno prebrodila i tu zapreku. Već sam mnogo puta prelazio rijeke, ali ovo je prvi put da su ljudi s čamcima čekali spremni. Uvijek je oko toga bilo komplikacija. Prijelaz Kupe također je prošao bez zastoja. Nešto se kvalitativno promijenilo u organizaciji partizanskih veza! Ili imamo sasvim izuzetnu sreću.

Štab 4. korpusa (nekadašnji 1. hrvatski korpus) je u Topuskom. Komandant je Ivo Vladić (Jozo Rukavina), komesar je Veco Holjevac. Veco mi je dao auto. Oprostio sam se s Amerikancima i ostalim drugovima iz kolone i gospodski se dao odvesti u Glavni Štab. Možda moj postupak i nije drugarski, ali toliko godi mojim tabanima da nisam mogao odoljeti zamarnoj ponudi . . .

Glavni štab Hrvatske smješten je u lijepim barakama u šumi kraj Plitvičkog Ljeskovca. Primio me komandant Ivan Gošnjak. Naše komesarsko savjetovanje trajalo je jedan dan! Tu su bili svi komesari korpusa u Hrvatskoj, osim Boška Šiljegovića, iz 8. dalmatinskog korpusa. Njega jedinog ne poznajem. Ostale: Vecu Holjevca iz Četvrtog, Starog Capu (Vlado Janić) iz Šestog i Artura Turkulina (Artur Turkulin umro je u NOB-i. Proglašen je narodnim herojem) iz Jedanaestog korpusa poznajem otprije.

Primio nas je i organizacioni sekretar CK Hrvatske drug Stevo. (Ivan Krajačić-Stevo)

Na Liku i Kordun počela je ofenziva. Možda mi iz gornje Hrvatske privlačimo neprijatelja! Glavni štab, Centralni komitet i sve ustanove iz Like već su u povlačenju. Kažu da je to sedma ofenziva. Ako je ovo zaista sedma ofenziva, onda bi se moglo zaključiti da je šesta ofenziva prošla! Kod nas gore uvijek je ofenziva, samo ih mi ne numeriramo.

Ovdje se povlačenje obavlja kamionima. Imaju mnogo velikih talijanskih kamiona. Šoferi su bivši vojnici talijanske vojske. Voze sjajno. S ogromnim mašinama ulaze brzo i sigurno u uske serpentine oko Plitvičkih jezera. Svaki put malo se ukočim očekujući da će se kamion survali u provaliju. Putujemo kroz Rakovicu prema Slunju.

U Slunju i okolnim selima su institucije ZAVNOH-a. Sreo sam mnoge poznate drugove i narazgovarao se s njima. Ugodno je ovdje i mirno. Jede se loše.

Na III. zasjedanju ZAVNOH-a u Topuskom predstavili su me Vladimиру Nazoru. Stari hrvatski pjesnik prošao je s našim brigadama Bosnu i Crnu Goru, čitavu Četvrtu i petu ofenzivu. Kažu da se drug Tito mnogo brinuo za njega. Intimno u sebi nadao sam se da će na zasjedanju ZAVNOH-a možda vidjeti druga Tita. Mi partizani gornje Hrvatske i Slavonije samo govorimo i pjevamo o njemu, ali vidjeli ga nismo. Neki naši ratni drugovi, koji su došli odozdo, poznaju ga. Pričaju o njemu mnogo. Sada već i kod nas u gornjoj Hrvatskoj i Slavoniji ima Titovih fotografija pa bar znamo kako izgleda.

Iz Topuskog sam krenuo u Glinu. Boravak u tim zaista temeljito oslobođenim krajevima stvara u meni osjećaj kao da su me iz prve bojne linije poslali na dopust u debelu pozadinu da se malo odmorim i osvježim veze s civiliziranim svijetom. Ovdje se naveliko tiskaju novine (još uvijek na papiru zarobljenom u Koprivnici), pišu se školski programi, prosvjetni radnici prepiru se oko pedagoških problema, partizanska kazališta priređuju prave predstave (ne kao onaj moj skeč o pukovniku Bosniću) i uopće ljudi se bave sasvim mirnodopskim poslovima. Ovdje zaista postoje svi uvjeti za izgradnju nove države i prave, regularne vojske. Kod nas tih uvjeta još nema, a vjerojatno ih neće nikada ni biti. Mi iz gornje Hrvatske morat ćemo do kraja rata ostati pretežno partizani. Jer ovdje je centar, a kod nas je periferija, iako smo tik pred vratima Zagreba. Glavni grad nove revolucionarne države je Topusko. Dobro pamtim kako je nekadašnji Banijski partizanski odred obilazio oko Gline, toga zloglasnog gnijezda, i kako smo je svi prokljinjali. Iz Gline je dolazilo uvijek samo zlo! U njoj je i ona crkva u kojoj su ustaše godine 1941. poubijali sedam stotina Srba. Očevici kažu da je krv tekla ispod crkvenih vrata. Sada je Gлина slobodan partizanski grad. Velika većina stanovnika ove nekada zloglasne varošice nisu krivi za ustaške zločine i ja sam, naravno, toga svjestan. Pa ipak ne volim Glinu. Hodam prašnjavim ulicama i stalno imam neki loš predosjećaj.

Tu na glinskim ulicama sreo sam, sasvim iznenada, Mošu. Dolazio mi je u susret i smijao se. Jedva sam ga prepoznao. Od njegova smijeha hvata me tjeskoba i žalost. Jer, Mošino lice je iznakaženo. Izvadili su mu čeljust i prepoznajem ga jedino po očima i stasu. Stalno odvraćam pogled. On to opaža, ali ne govori ništa. Ipak, poslije prvih pozdravnih riječi rekao mije, kao usput: »Doktori misle da će mi poslije oslobođenja moći popraviti gubicu. Plastična operacija, znaš . . . Namjestit će mi zlatnu čeljust.« Uzeo me je za ruku i odveo u svoju sobu. Dugo smo razgovarali, smijali smo se i mnogo plakali. Ustaše su mu ubili ženu i kćer. On ima fotografiju svoje djevojčice. Mala, trogodišnja bucmasta curica plave kuštrave kose stoji pred kućom, u jednoj ruci drži komad kruha, u drugoj jabuku. Na fotografiji se dobro vidi i periferijska straćara, dom nekadašnje Mošine obitelji. Iz nje je Moša godine 1941. vješto umakao agentima ustaškog redarstva. Ostala je žena s malim djetetom. Odveli su ih i ubili. Koliko bi vremena moralo proći da Moša to zaboravi? Više nego što traje deset ljudskih života!

Posljednji put video sam Mošu u siječnju 1942., u šumskoj bolnici u Ljeskovcu. Tada ga je doktor Krešo otimao smrti. Ispričao mi je kako je proživio ove dvije i pol godine.

Iz bolnice je izišao relativno zdrav, ali potpuno nesposoban za borbu. Morao je obavljati pozadinske poslove. Obolio je od pjegavca kada se sa Sedmom banijskom divizijom probijao kroz neprijateljske postave, za vrijeme četvrte ofenzive. Negdje u Crnoj Gori pao je u četničko zarobljeništvo. Četnici su ubijali zarobljene partizane, a osobito Hrvate. Ali Moša je neobično spretan i promučuran čovjek. Nekako ih je uspio prevariti. Nije još znao da su mu žena i kći mrtve i mislio je da zbog njih vrijedi boriti se za život. Bio je jadan i napola mrtav, kao i svi rekonvalescenti poslije pjegavca, no uspio je prevariti četnike da nije partizan. Morao je izmoliti pravoslavni očenaš. Moša je pravi Zagorac i kajkavac, ali pravoslavni očenaš slučajno je znao, naučio ga je u bivšoj jugoslavenskoj vojsci. Izmolio ga je bez pogreške i tako spasio život. Četnicima je poslije nekoliko dana umakao, ali je, probijajući se prema partizanima, pao u ruke Nijemaca. Prevario je i njih da nije partizan nego domobran koji je pobegao iz partizanskog zarobljeništva. Moša dobro govori njemački, a to kod Švaba mnogo znači. Predali su ga ustašama. Priča o domobranu koji je pobegao iz partizanskog zarobljeništva upalila je i ovdje. Poslali su ga u logor za izgubljene domobrane i domobranske dezertere, koji je bio pokraj Karlovca. U logoru je sreo desetak znanaca iz Zagreba. Svi su oni znali da je Moša partizan i da ga je svojedobno tražilo ustaško redarstvo, ali ga nisu odali. Iz karlovačkog logora raspoređen je u neku domobransku jedinicu koja je osnovana u Bjelovaru.

Tamo je našao brata svoje žene. Od njega je saznao da su mu žena i kći mrtve. On mu je dao propusnicu i vojničku objavu. Umjesto da krene u domobransku jedinicu, Moša se probio na oslobođeni teritorij Banije. Oprostili smo se ujutro. On je skršen čovjek. Niti je sposoban za vojsku, niti za rad u pozadini. Trebalо bi mu dugo liječenje. Na rastanku upitao me kakav imam čin i položaj. Rekao sam mu. Radovao se tome. Ne mogu opisati kako mi je žao Moše. (Arnold Horvat-Moša poginuo je prvih dana nakon oslobođenja kao oficir JRV u prometnoj nesreći.)

Znam kako je inteligentan i kako je bio sposoban.

Da nije imao toliko nesreće, i ja i mnogi drugi učili bismo od njega kako treba ratovati u partizanima. Sada on radi nekakav beznačajan posao u intendanturi Komande mjesta Glina. Kakva će biti njegova pobjeda ako preživi rat!?

Kolona se ponovno formirala. Nedostaju američki avijatičari i Miloš Korač. Avijatičari možda već bombardiraju ciljeve u Austriji i Njemačkoj; Korač je ostao na Kordunu. Priključili su se: Slobodan Tomić, komesar 18. slavonske brigade, i još neki partijski radnici.

Ovaj put je organizacija veze zatajila. Do Save je išlo dobro, a od Save loše. Kolona je izbila na obalu prije svetuća, kako je dogovoren. Nisu nas čekali ni čamci, ni vodiči. To je vrlo opasan teren na kojem nije dobro dočekati dan. Potražili smo zaklon u obližnjoj šikari. Brzo su nas otkrili. Slobodan Tomić i neka drugarica iz kolone pošli su u selo. Naišli su na ustaše. Slobodan je poginuo, drugarica je uhvaćena. Sada, zbog toga nepredviđenog slučaja, lutamo šumama oko Save i varkamo se s ustašama i žandarima koji su krenuli na nas iz svih okolnih garnizona. Neće nas zaskočiti. U ovim šumama pase stoka. Hvatamo pastire koji dobro poznaju teren i prisiljavamo ih da nam pomognu sakriti se pred žandarima i ustašama. Treba dočekati večer, a to nije lako. Šime Balen i ja imamo ratobornih namjera. Znamo da će se ustaše i žandari prije mraka povlačiti u svoja uporišta. Namjeravamo se osvetiti za dnevna stradanja. Napast ćemo začelje kolone, partizanski. Cijelu kolonu ne možemo napasti; prevelika je, a nas je malo. Ali poznato je, to znamo iz iskustva, da se za kolonom uvijek vuku »repovi«. Napast ćemo takav jedan »rep«.

Vijećnike ZAVNOH-a sklonili smo u dubinu šume. Mi stojimo iza debelih stabala kraj ceste i gledamo neprijateljsku kolonu koja kreće u bazu. Opljačkali su okolna sela i kolona je opterećena seljačkim kolima, koja voze hranu, i krdima goveda. Iza stabala stojimo Šime i ja, naša dva pratioca i puškomitrailjezac iz moslavačke desetine.

Na tri stotine metara iza kolone naišlo je pet žandara. Vozili su se u seljačkim kolima. Baš su nam dobro došli, kao naručeni!

Čemu otvarati vatru na tih nekoliko žandara? - pala mi je na um loša misao. Predat će se. Izidem na cestu, stanem pred njih i pozovem ih da odlože oružje. Onoga časa kad su me ugledali, žandari iskoče iz kola takvom hitrinom da sam jedva dospio povući obarač na automatu. Automat je zatajio i jedan je žandar strelovito ispalio na mene dva ili tri hica iz puške. Žandari su veliki majstori u rukovanju oružjem. Pucao je u mene s nekoliko metara. Prvim metkom probušio mi je kapu, druga dva metka su promašila. Bio je suviše uzbuđen. Tog časa raspalili su drugovi iza stabala. Četiri žandara poginula su na mjestu, peti (onaj koji me je gađao) sklonio se u jarak uz cestu. Zaklon je bio slab i puškomitrailjezac ga je ustrijelio prvim rafalom. Žandarska kolona se okrenula i otvorila vatru prema nama. To nije smetalo mojem pratiocu Piškovu da svuče žandara i tako obnovi svoju odoru.

Skupili smo raštrkane vijećnike i brzo prešli cestu. Spustio se mrak i žandari nas nisu progonili.

Veza je uspostavljena, čamci su pronađeni i kolona je krenula prema Čazmi.

Kako se korpus probio iz Zagorja

Preda mnom je dnevnik načelnika štaba korpusa, potpukovnika Jure Rukavine. Riječ je o Zagorskoj kampanji. Rukavina je vojnik od karijere, pa je i operativni dnevnik vodio stručno i sažeto. Nažalost, takvi stručni i sažeti operativni dnevnički obiluju suhoparnim podacima o rasporedu neprijateljskih i naših jedinica, o dobivenim i izgubljenim borbama, o nastupanjima i povlačenjima, o ratnom plijenu i gubicima. Ne pristaje to nikako u ovakav privatan dnevnik. Podaci su suhoparni, a pravi sadržaji koji se iza njih kriju ostat će zauvijek pokopani u sjećanjima ljudi koji su svu tu golgotu, nazvanu »Zagorskog kampanjom«, proživjeli.

Nisam bio s njima, pa ne mogu o tom ni pisati. Ali istog onog dana kad sam se iz Glavnog štaba Hrvatske vratio u Čazmu, sjedište Štaba korpusa, počeli su se iz Zagorja vraćati borci naših brigada. Pristizali su pojedinačno i u manjim ili većim grupama. Vijesti koje su donosili bile su panične. Naime, u takvim je prilikama svatko sklon vjerovanju kako je samo on spasio glavu, a svi drugi su izginuli ili su zarobljeni. Mi stari partizani imamo u tom pogledu dosta iskustva i znamo unaprijed da sve to nije tako crno kako se na prvi pogled čini i da će se uskoro glavnina ipak prikupiti, makar se vratili i jedan po jedan. Partizani, a Zagrebački korpus zadržao je još partizanski karakter, imaju vrijedno svojstvo: u takvima se situacijama neobično dobro snalaze. To je teško objašnjiva instinktivna orijentacija na nepriznatim terenima, kao kod ptica selica ili golubova listonoša.

Tako se i dogodilo. Dolazili su tri dana i tri noći, i brigade su se opet formirale. Dakako da je bilo i žrtava. Svi se nikad ne vraćaju. Među posljednjima stigao je i komandant Korpusa, Matetić.

Stara je to priča o potrebi prodora većih jedinica u Hrvatsko Zagorje. Slušamo je od 1942. godine, još od onih dana, kad se ma obroncima Kalničkog gorja pojavio Kalnički partizanski odred. Direktive Glavnog štaba Hrvatske i Centralnog komiteta KP Hrvatske uvijek su nas upućivale u Zagorje. Mi smo ponekad slušali, a ponekad i nismo slušali. Već prema prilikama. Za nas partizane onoga kraja Slavonija je Eldorado, Moslavina predvorje raja, Kalnik vrući teren, a Hrvatsko Zagorje!? To je naprsto teritorij gdje će sigurno nastrugati. Prošla su vremena slavne Zagorske kampanje 28. Slavonske divizije i ovdašnjih brigada iz 1943. godine. Sada su neprijateljske snage tamo brojne i čvrsto drže uporišta i komunikacije. Prodor onamo predstavlja veliki rizik. I kad čitam operativni dnevnik načelnika štaba, vidim da je do određenog momenta lijepo bilježio sve važne a manje važne događaje. Gupci su napali ovo, Radići su napali ono uporište. Uspjeli su ili nisu uspjeli. Ovdje su zatvorili pravac, ondje su se provukli pod pritiskom nadmoćnih neprijateljskih snaga. Neprijatelju su nanijeti gubici u ljudstvu i ratnom materijalu. Naši gubici iznosili su toliko mrtvih i toliko ranjenih... I kako se to već piše. Onda je dnevnik naprsto prekinut. To znači počelo se trčati.

U ratu, pogotovo u našem partizanskom ratu, često se trči, uzbrdo i nizbrdo. I u dragim ratovima se trči. Samo to se naziva odstupanjem ili povlačenjem, a nije ni odstupanje ni povlačenje, nego baš pravo pravcatno bježanje U bijegu, teško je voditi operativni dnevnik.

Zagorje se može lako i sa relativno malim snagama odsjeći od Kalnika. Ipak probili su se. Samo drugovi u Glavnom štabu nikada neće saznati kako je teško ratovati u ovim krajevima. Nije to Lika, ni Kordun, ni Banija. To su vrata Zagreba.

Usuđujem se tvrditi da, izuzev partizanskog, nema korpusa koji u ovim uvjetima ne bi bio uništen. Naš korpus, ne samo da se vratio, iako sa znatnim gubicima i prilično neslavno, već

je čak uspio da na teritoriju Hrvatskog Zagorja formira novu brigadu. Zagorska brigada ostala je da se bori u svom kraju.

Umorstvo Bože Rušaka

Zamjena zarobljenika između nas i neprijatelja obavlja se povremeno još od godine 1942. Bilo je već nekoliko takvih zamjena. Najprije se sastanu naši i njihovi parlamentarci i službeno se dogovore o uvjetima. Razgovori se vode na neutralnom području ili u neprijateljskom uporištu. Poznajem neke drugove koji su bili u svojstvu parlamentaraca kod Nijemaca, čak i u Zagrebu. Kažu da su postupali s njima korektno. Uoči zamjene utanači se nekoliko sati primirja. Mi obično dajemo zarobljene neprijateljske vojnike za drugove iz logora i zatvora. Zarobljenih partizana nema, ili ako ih slučajno ima onda je to neznatan broj. Naoružani partizani u pravilu se ne predaju. U svakoj situaciji bore se do posljednjeg metka. Tako su odgojeni. Drugove iz logora i zatvora tražimo poimenice, u okviru dogovorenog broja. Rijetko kad ispunjavaju naše zahtjeve. Izgovore se da su neki od traženih drugova već mrtvi; neke pak ubiju samo da nam ih ne bi morali izručiti. Dogovoreni broj popunjavaju kako hoće. Nama je svaki drug iz logora i zatvora dobrodošao.

Za vrijeme zagorske kampanje jedinice su zarobljavale dosta ustaša PTZ-a. Na pregovore o zamjeni tih zarobljenika za naše pošao je vojni sudac štaba našega korpusa Božo Rušak. Ustaše su ga dočekali, odveli u Varaždin i dogovorili se s njim o svemu. Iz Varaždina se Rušak javio pismom Štabu Korpusa. Poslije su ga otpratili u Ludbreg, valjda da provjeri ima li тамо zarobljenih partizana. U Ludbregu ga je jedan ustaški čarkar ustrijelio iz pištolja nasred ulice.

Tome ustaškom zločinu nema primjera. Nismo mi tražili pregovore o zamjeni zarobljenika nego oni. Poručili su nam da pošaljemo parlamentarca i dali usmeno i pisorno jamstvo da mu se ništa neće dogoditi i da će biti korektno primljen. Nemamo iluzija o ustašama i ne dajemo osobito značenje njihovim jamstvima. Znali smo da Božo Rušak riskira. Ali iskreno govoreći, nitko nije vjerovao da će ga, suprotno vlastitim interesima, ustrijeliti.

U moru zločina koje su ustaše izvršili otkako traje rat, umorstvo Bože Rušaka nije ni prva ni posljednja žrtva. Pa ipak, pozvati parlamentarca, dočekati ga, dogovoriti se s njim i zatim ga iz čista mira ustrijeliti, postupak je koji se ne može svrstati ni u jedan kodeks ratničkih običaja. (Kažem ratničkih običaja, jer radi se o ustašama i ne može se govoriti o ratničkoj časti!) Sumnjam da igdje u današnjem svijetu, u kojem ima mnogo ratnih zločinaca, postoje vojnici koji bi tako nešto učinili.

Poslje ofenzive

Prodorom brigada u Hrvatsko zagorje nisu odterećeni istočni predjeli Zagrebačke oblasti. Neprijatelj je i dalje ofenzivan i aktivan. Na našem sektoru koncentrirane su jake ustaško-domobranske i njemačko-kozačke snage. Crna legija kontrolira Podravinu, Vlasovljev kozački korpus Prigorje i Posavinu; na Kalniku i u Zagorju su ustaški zdrugovi (PTZ) i neke jedinice njemačke vojske. Sve te neprijateljske formacije stekle su veliko iskustvo u borbi protiv partizana. Za nas nema više lakih uspjeha. Prošla su vremena kad je neprijatelj, osim u ofenzivama, uglavnom mirovao i dopuštao da koncentrirano napadamo i likvidiramo jaka uporišta jedno za drugim. Naučili su ratovati. Nešto se bitno izmijenilo, ne samo u odnosu snaga nego i u taktici, i našoj i neprijateljskoj, na ovom sektoru. Moje je neoficijelno stanovište da bi najbolje bilo sastaviti oba korpusa, Slavonski i Zagrebački, te zajedno krenuti u ofenzivu na sjeverozapad. Mi sami smo preslabi.

Svakih nekoliko dana neprijatelj provaljuje u Čazmu. Obično su to kozačke jedinice. Propuškaramo se i povučemo u okolna sela. Sve komande u Čazmi postale su vrlo pokretljive. Nijemci su izmislili i novu vrstu odreda i grupe, specijalno za borbu protiv partizana. To su takozvani trupovi, nevelike i lako naoružane formacije. Pritaje se blizu partizanskog štaba, ili kakve druge vojne ili političke ustanove, i noću iznenada napadaju. Dosad nam nisu nanijeli gubitaka. Još uvijek smo toliko partizani da takvi napadi ne mogu biti djelotvorni. Kozaci imaju »volče grupe« (vučje grupe). To su također male, lako naoružane specijalne jedinice za izviđačku i diverzantsku službu. Naši su u šumi kraj Dubrave otkrili takvu volču grupu, opkolili je i likvidirali. Treba pojačati oprez. Iz Štaba Korpusa Šaljemo svakog dana nove direktive u jedinice. Često se prakticiraju probne noćne uzbune. Neki dan gotovo da me je takva jedna probna uzbuna stajala glave. Upozorili su me da će oko 3 sata u noći početi puškaranje oko štaba. Tako je i bilo. Odmah su me probudili i rekli mi da napadaju Kozaci. Primio sam obavijest, okrenuo se na drugu stranu i nastavio spavati, sretan što mi položaj dopušta da živim ugodnije i komotnije od svojih drugova. (Čovjek se brzo navikne da iskoristi povlastice!). Spasio me Vlado Matetić, komandant Korpusa. Dojurio je u moju sobu, probudio me, pričekao da se spremim. Obojica smo trkom izišli iz Čazme. Naime, probna uzbuna pretvorila se u istinsku; Kozaci su zaista napali i pukom se slučajnošću poklopilo vrijeme njihova napada i naše štapske vježbe.

Jednoga dana dosadilo nam je to stanje stalne pripravnosti. U štabu korpusa čovjek se ipak mora osjećati relativno siguran ako hoće da radi. Zato smo se preselili u šumu. Sagrađene su lijepе i udobne barake, uvedeno je električno svjetlo i počeo je nov život. Odmah do nas bile su još otprije barake Oblasnog komiteta i Povjerenstva CK za Slavoniju i gornju Hrvatsku. Razumije se, kao što često biva, od onog dana kada se štab evakuirao iz Čazme i Kozaci su se prestali zalijetali u taj glavni grad partizanske republike gornje Hrvatske. Nama pak uskoro je život u šumi dosadio i ponovno se vratismo u Kešerovac.

Loše je ovo proljeće 1944. godine! U posljednjoj ofenzivi na Moslavini ustaše su otkrili neke naše konspirativne zemunice. Pronašli su Štapsku arhivu i među ostalim spisima dio mojega ratnog dnevnika. Taj dio morat ću rekonstruirati po sjećanju. Našli su i kopije nekih komesarskih izvještaja Glavnog štabu Hrvatske i Centralnom komitetu. To su redoviti mjesečni izvještaji, na nesreću, sadržavaju dosta podataka koji se mogu dobro iskoristiti u antipartizanskoj propagandi. Odmah su ih počeli prežvakavati u ustaškom tisku. U nekim zagrebačkim novinama pretiskali su jedan izvještaj, kompletan, naravno sa svojim korekturama. Laska mi što pišu o meni, ali se bojam za svoje u Zagrebu ...

Poginuo je komandant Gupčeve brigade Mijo Bobetko. Brigada se nalazila u zagorskom selu Žitomiru. Noću su napali Nijemci. Bio je vrlo hrabar borac i dobar starješina.

Ludbreški grobovi

Početkom lipnja godine 1944. na teritorij Zagrebačke oblasti ponovno je stigla 28. udarna divizija, proslavljeni u ovim krajevima još u mnogim prijašnjim borbama. Sada ona ima tri brigade: 16., 21. i 25. brodsku udarnu brigadu. To su jedinice prekaljene u mnogim borbama, vrlo iskusne i relativno dobro naoružane. Divizija je poslana na naš sektor po dogовору između štaba 6. slavonskog i 10. »Zagrebačkog« korpusa, a prema sugestijama i po odobrenju Glavnoga štaba Hrvatske.

Odmah nakon dolaska, Divizija je, u zajednici s nekim jedinicama 10. korpusa, napala neprijateljska uporišta Veliki Grđevac i Pisanicu. Napad je počeo 11. lipnja uvečer. Te noći oba su ta uporišta likvidirana. Zaplijenjeno je dosta oružja i opreme, ubijeno je i zarobljeno oko 300 neprijateljskih vojnika. Poslije tih uspjeha naše se jedinice zajedno sa 28. divizijom prebacuju na sektor Kalnika. Čim je osjetio koncentraciju, neprijatelj je reagirao iz svih okolnih garnizona jačim snagama. Na dan 29. lipnja 1944. godine 21. udarna brigada do nogu je potukla neprijatelja na prostoru oko sela Prkosa i Grabičana, otela mu nekoliko topova te mnogo ostalog oružja i ratnog materijala. Tom prigodom neprijatelj je samo na bojnom polju ostavio više od 100 mrtvih, a 80 neprijateljskih vojnika, većini dijelom ustaša, je zarobljeno. Gubici brigade: 7 mrtvih i 20 ranjenih boraca.

Noćas 28. udarna divizija, zajedno s našim jedinicama, kreće u napad na Ludbreg. Kao i prošle godine, uporište napada Sedamnaesta. Tada ga je oslobođila poslije samo 8 sati žestoke borbe.

Napad je završio tragično. Sedamnaesta mi je najdraža partizanska jedinica. Nikada je neću zaboraviti! Sudjelovao sam u svim njezinim borbama i pobjadama od osnutka krajem 1942. do odlaska iz nje krajem godine 1943. To je najbolja brigada koju poznam. U njoj se i danas bore moji najbolji i najmiliji ratni drugovi. Nikada nije znala za neuspjeh. Njezini borci i starješine čak i poraz pretvaraju u pobjedu. Ludbreški grobovi! Je li to poraz?

Preda mnom su dva borca kojima je uspjelo probiti se iz ustaškog obruča u Ludbregu i koji su jedini živi svjedoci ludbreške katastrofe. Bilježim u dnevnik prema njihovu pričanju, nekoliko dana poslije te pogibije.

Na dan 30. lipnja godine 1944. poginulo je na ulicama Ludbrega stotinu boraca Trećeg bataljona 17. udarne brigade. S njima je poginuo i Birta Mojica, (Birta Mojica proglašen je narodnim herojem.) njihov komandant. Ustaše su skupili leševe i sazvali pučanstvo Ludbrega da se pohvale pobjedom. Poslije su ih zakopali na ludbreškom groblju.

Prodotor kroz vanjski sustav obrane izveo je Treći bataljon. Bio je to glavni i najteži zadatok operacije. Kad se otvorи breša na vanjskom sustavu obrane, kroz nju ostale napadačke snage ulaze u uporište. Počinje borba između kuća. Taj drugi dio operacije, poslije probroja, obično je mnogo lakši. Ali u napadu na Ludbreg to se iskustvo nije potvrdilo.

Bataljon je napao silovito. Odmah u prvom naletu dvije Čete na čelu s Mojicom prodrlle su preko bodljikavih žica, uskočile u ustaške rovove i bunkere, uništile posadu, zaplijenile prvo oružje i tako odmah prodrlle u mjesto. Vjerovalo se, sudeći po tom početnom uspjehu, da će 17. udarna brigada još jedanput likvidirati Ludbreg relativno brzo i lako, kao i u prvom napadu u rujnu prošle godine.

Preokret je nastao iznenada. Čim su dvije Mojičine čete prodrle na ludbreške ulice, neprijatelj je izveo protunapad.

Uspio ih je odsjeći od ostalih snaga 17. brigade i ponovno zatvoriti brešu. Podaci koje je imao štab Korpusa nisu bili točni. Ludbreg nije branila samo jedna ustaška bojna nego dvije, a možda i tri. Zato je protunapad i uspio. Držali su u pripremi odred koji je imao zadaću odsjeći naše snage kada prodru u mjesto.

Ostali bataljoni i brigade 28. divizije napali su žestoko. Borba je trajala cijelu noć i cijeli drugi dan, ali ponovni prodor u Ludbreg nije uspio. Ustaše su odbili sve juriše. Divizija se morala povući i tako su dvije Mojičine čete prepuštene uništenju. Katastrofa je počela.

U početku su se nadali da će se ostali bataljoni Brigade probiti do njih i osloboditi ih iz ustaškog obruča. Poslije, kad je borba oko Ludbrega prestala, znali su da ih čeka neminovna smrt. Ali nisu se pokolebali. Borili su se dalje ustrajno i ogorčeno, i još cijeli jedan dan, pošto je opsada napuštena, bjesnila je na ulicama i među kućama Ludbrega borba na život i smrt. Dvije partizanske čete protiv dviju ustaških bojnici; stotinu partizana protiv tisuću ustaša. Nijedan se nije predao, nijedan nije zarobljen. Spasilo se samo nekoliko boraca. Nekako im je uspjelo probiti se iz uporišta. Među posljednjima poginuo je komandant bataljona Mojica Birta.

Naš oslobođilački rat daje svakoga dana mnogo primjera pojedinačnog i masovnog heroizma. Ali i u našem ratu rijetki su takvi primjeri masovnog heroizma kakav su pokazali borci dviju izginulih Četa Trećeg bataljona 17. udarne brigade. U svakoj, pa i najboljoj sredini, nađe se slabih i malodušnih ljudi, sklonih da u alternativi između života i smrti kapituliraju. Ovdje nije bilo takvih. Zabarikadirani u dvjema kućama, opkoljeni sa svih strana, bez ikakve mogućnosti za spas, tukli su se do posljednjeg metka i, kad više nisu imali metaka, zaljetali se s upaljenim bombama među ustaše i padali pokošeni mitraljeskim rafalima.

Mojica Birta postao je heroj na čelu svojih boraca u zajedničkoj smrti. Borio se i živio sa svakim borcem. Sa svakim od njih je ginuo i dobro je što su im u ludbreškim grobovima izmiješane kosti. Pasti na čelu svojih četa, pošto je ispalio i posljednji metak, najslavnija je smrt koju može dočekati jedan komandant.

Tako je završio drugi napad 17. udarne brigade na neprijateljsko uporište u Ludbregu.

Ludbreški grobovi! Poraz ili pobjeda? Sedamnaesta pobjeđuje i kad je poražena. Dugo će partizani Slavonije i gornje Hrvatske pamtitи ludbreške grobove i govoriti o junaka borbi Birte Mojice i njegovih dviju četa. Na takvim primjerima odgajaju se naše brigade, borci i starješine. Zato to i nije bio poraz.

Tomo Šantalab

Moj pratilac i kurir, Tomo Šantalab, poginuo je prije nekoliko mjeseci. Mjeseci su u partizanima dugi kao godine pa mi se čini da je od njegove smrti prošlo doista mnogo vremena.

Već sam u ovom dnevniku spominjao Tomu. To je onaj mali štapski kurir koji je za vrijeme napada na Viroviticu prvi put u životu video kompot od bresaka pa je mislio da su breskve oguljeni i posebno spremljeni krumpiri. U Rasinji, u dvorcu barunice W. I., izrezao je cvijet s umjetničke slike i darovao ga djevojci iz susjedstva. Sa mnom je došao iz Dvadeset i osme u štab II. operativne zone. Bio je veseo momak, plavih očiju i lica išaranog sunčanim pjegama.

Iz rasinjskog vlastelinskog dvorca krenuo je Tomo tih dana na svoje posljednje kurirske putovanje. Nosio je poštu u Štab 33. divizije. Na cesti Bjelovar-Križevci uhvatili su ga ustaše. Odveden je u Sveti Ivan Žabno. Tamo su ga nekoliko dana preslušavali i mučili. Poslije je obješen nasred sela.

Štab zone je odmah izviješten da je Tomo zajedno s kurirskom poštom pao u ustaške ruke i da je obješen. Smještaje u štab divizije poslan drugi kurir s novim direktivama, različnim od onih koje su imali ustaše, i tako je pitanje riješeno. Tomo je mrtav; ginu i mnogi drugi kuriri, a moj novi pratilac postao je Piškov ... i sve je uskoro zaboravljen.

Kolona prolazi kroz selo Povelić. Priđe mi nepoznati partizan, pozdravi propisno vojnički i obrati mi se riječima:

»Druže komesaru! Ovaj paketić nađen je jutros na nekom sjeniku«, i dade mi staru kurirsку torbicu. Otvorio sam je makinalno, bez interesa. U njoj je nekakav prljavi zapečaćeni omot. Raspečatim ga i nađem desetak spisa, požutjelih od vlage i izjedenih od miševa. Na njima je žig štaba II. operativne zone, naslovljeni su štabu 33. divizije . . . To je neka stara izgubljena pošta, pomislim u prvi mah. Istoga časa osjetim kako mi tijelom prolaze žmarci i sjetim se svojega kurira i pratioca Tome Šantalaba, koji je prije mnogo vremena poginuo u Žabnu. (Povelić je blizu ceste i pruge Križevci-Bjelovar). Bila je to njegova pošta, prepoznao sam torbicu.

Morali smo tada mijenjati sve direktive poslane komandantu i komesaru divizije. A nije trebalo! Junački, mali, veseli, pjegavi dječak Tomo Šantalab znao je da smije poginuti tek pošto je siguran da njegova pošta neće pasti u ruke neprijatelja. On je kurirsку službu vršio zdušno do smrti.

Više nije živ ni moj novi pratilac Piškov. Od nas je otisao na dužnost zamjenika komandira čete u svoje rodno Zagorje. Poginuo je u jurišu na neprijateljski transport, negdje na pruzi. Mnogo dobrih boraca i pravih partizana gine!

Šansa za domobrane

Čazma je puna domobrana i domobranskih časnika. Dolaze iz okolnih garnizona i priključuju se partizanima. Dolaze iz Zagreba. Neki dan stigla je iz Maksimira protuavionska artiljerija. Dovukli su kamione, topove i reflektore. Moglo bi se reći, ali to ne bi bilo politički ispravno a ni pristojno, »da štakori napuštaju brod koji tone«.

Titov poziv domobranima i domobranskim časnicima da do 15. rujna prijeđu na stranu Narodnooslobodilačke vojske ima masovan odziv. Časnicima, ako nisu ratni zločinci, bit će priznati činovi. Možda to nije baš pravedno, ali je korisno. Ne moramo ginuti napadajući ih, a donose i mnogo oružja. Pavelićeva državna vojska raspada se naglo. Časnicima je dana šansa i oni je iskorišćuju.

Mnoge pridošle domobranske časnike poznajem. Oduševljavaju se s nama partizanima i osobito sa mnom. Pitomi su, jedu iz ruke. I svi bi došli već odavna, možda još 1941. godine, ali prilike im nisu dopuštale; žena, djeca, stari roditelji, pomanjkanje sigurnih veza i tome slično. Ali ima među njima i iskrenih ljudi. Domobranski poručnik J. bio je dosad zapovjednik pohodne satnije u Križu. Svi ovdje znaju da se dobro i zdušno borio protiv moslavačkih partizanskih jedinica. »Vi ste se u borbama protiv nas pokazali izvrsnim borcem«, predbacio sam mu. »Jesam«, odgovorio je otvoreno, »ali da znate, tko je smrdio u domobranima, smrdjet će i u partizanima!« Ima nešto žalosne istine u toj njegovoј tvrdnji. Vidjet ćemo hoće li i njegov slučaj potvrditi tu žalosnu istinu!

Naši borci uživaju! Svi domobranci časnici i dočasnici, a i mnogi obični domobrani, otimaju se za engleske odore.

Nastoje se pod svaku cijenu riješiti domobranskih odora i kapa i, kad već ne mogu iznutra, da se makar izvana odmah pretvore u prave partizane. Možda im se engleska odora i inače svida?! Nastalo je opće mijenjanje i presvlačenje. »Đor« cvate kao što nikada cvao nije. Daju nove novcate časničke odore, od poručničkih do pukovničkih, za stare poderane engleske u kojima su vlasnici prošli vatru i vodu. Ipak, to im slabo koristi! Domobran ostaje domobran, bez obzira na to kakvu odoru obukao i kakvu kapu natukao na glavu. Vidi mu se po fisionomiji, preplaćenom pogledu i cjelokupnom držanju. Savjesno pozdravljaju sve partizane koje sretnu. Pri tom se dogodi da stare navike pobijede pa najprije ustaški podignu ruku otvorena dlana i tek tada se sjete gdje su pa brzo stisnu šaku i izgovore: »Spremni, ovaj oprostite . . . Smrt fašizmu!« Mislim da će uskoro morati opet mijenjati engleske odore. Sada već, naime, svatko ovdje zna da engleske odore nose domobranci časnici i dočasnici, a partizanski starješine vrlo rijetko.

Ali ima i obratnih slučajeva . . . Neki dan, upravo kad je domobrantska gužva u Čazmi bila na vrhuncu, pristupi mi nepoznata, vrlo privlačna djevojka i upita bi li mogla razgovarati s komesarom Korpusa. »Govorite!« rekao sam joj. »Ja sam komesar!« »Što biste vi bili komesar, vi ste domobran!« izjavila je, ne bez prezira. Napominjem, imam novu odoru, skrojenu i sašivenu u partizanskoj krojačkoj radionici, i titovku s propisnom crvenom petokrakom zvijezdom. Na oba rukava prišiveni su mi starješinski znakovi. I nitko me za sve tri ratne godine nije smatrao za domobrana! Nepoznata, vrlo privlačna djevojka je profesorica S. iz čazmanske gimnazije. Došla je u Štab da se potuži na svoje đake i gojence. Kriomicice donose u školu i u internat bombe, revolvere i automate. Đaci i gojenci su dječaci između 12 i 16 godina, skupljeni iz naših brigada i odreda. Navikli su da se ne rastaju od oružja. Njihovi drugovi se bore, a oni moraju živjeti u dačkom internatu i ići u školu. Među njima je i moj

mali pratilac Dragec Vlahek. Našli su u njegovu noćnom ormariću svu silu njemačkih defenzivnih bombi. Kaže da mu škola smrdi kao kuga!

Nesporazum o meni kao domobranu odmah je izglađen, ali žalac u srcu je ostao.

Danas sam primio pismo ustaškog zapovjednika Ludbrega, bojnika Nalisa. To se dogodilo zbog nesporazuma . . . Poslije Titova poziva domobranima da do 15. rujna prijeđu na stranu Narodnooslobodilačke vojske, poslao je i štab našega korpusa pisma svim domobranskim zapovjednicima u okolne garnizone. Pozvani su da zajedno sa svojim posadama bez straha i oklijevanja prijeđu na nasu stranu. To domobranima poslano pismo došlo je nekako i u ruke ustaškog bojnika Nalisa. Odgovorio nam je:

»U ludbreškoj ustaškoj posadi još uvijek živi junački hrvatski ustaški duh. Nećemo se nikada predati kralju Petru ni njegovim četnicima. Dodite pa ćete se provesti kao vaša elitna 17. udarna brigada, čiji borci trunu na ludbreškom groblju!« Potpis: ustaški bojnik Nalis.

Moram priznati da me je uspio razbjesniti. Taj ustaški bojnik Nalis bio je oficir kraljevske vojske i uvijek se eksponirao kao izraziti Jugoslaven. Poslije sloma bivše Jugoslavije i kapitulacije prešao je u domobranstvo. Najprije je bio najobičniji domobranski časnik, no stalno se isticao kao ustaša i molio da ga prevedu u ustašku vojnicu. To mu je uspjelo tek 1943. godine, u doba kad su se mnogi već počeli izvlačiti. Tako je s vremenom postao i zapovjednik bojne PTZ-a. Istakao se u obrani Ludbrega, prilikom nedavnog napada 17. udarne brigade. Tako mu je među ustašama još više porasla cijena. Sada više ne može nazad i izaziva. Koliko je nedotpavan vidi se po sadržaju pisma. On još uvijek, u četvrtoj godini rata, ne razlikuje četnike od partizana i vjeruje da se partizani bore za kralja Petra! Ili se pravi lud? Posvuda oko njega raspada se fašistička vojska, a on piše pisma o »junačkom hrvatskom duhu ustaških junaka u Ludbregu«.

Imamo mnogo posla. Raspoređujemo domobrane u naše jedinice. Brzo će postati partizani.

Mrtav je Demonja

Iz Štaba 6. korpusa javljaju: »Dne 6. rujna, prilikom napada na Slavonsku Požegu, poginuo je Nikola Demonja, komandant 12. udarne divizije.«

Napali su domobransko-ustaški garnizon u Slavonskoj Požegi. Neprijatelj je pružao otpor samo još iz nekih izoliranih utvrđenih objekata u gradu; borba se približavala kraju. Kod jednog od tih objekata, u posljednjim časovima borbe, pao je Demonja. Kao i uvijek, borio se u prvim linijama. Otkrio se da baci bombu i smrtno je ranjen mitraljeskim rafalom. Kao da je jurišni pionir, a ne komandant divizije. Umro je na putu do bolnice. Ali neka se nitko ne usudi reći da je poginuo ludo i nepotrebno! Neka nitko ne ponavlja uobičajene fraze da komandantu divizije nije mjesto među bombašima i da dobar komandant ne juriša nego rukovodi operacijama s komandnog mjesta! Jer to su samo općenita pravila koja mogu vrijediti za svaku vojsku, pa i za našu, ali koja ne mogu vrijediti za ratne heroje tipa Nikole Demonje. Nesreća je što je Demonja poginuo, ali nije nesreća što je pao u izravnom okršaju s bombom u ruci. Nije volio za vrijeme borbe biti u štabu. Ali je bio vrstan komandant. Bolji od onih komandanata koji rukovode nagnuti nad specijalke, sa šestarima, crvenim i plavim olovkama, preko telefona i depeša. To je Demonja uvijek prepustao drugima; sam je upravljao borbom s najboljeg mjestra, čas s komandantske osmatračnice, čas iz zaklona najbližeg neprijateljskom položaju. Pa i tu, pred neprijateljskim utvrđenim objektom gdje je poginuo, bio je zato što napad njegovih boraca nije bio dovoljno odlučan. Htio je da im pokaže kako treba napadati. Pogođen je, i što da se radi! Jednom je morao biti pogoden. Da nema boraca i starješina kakav je bio Demonja, ne bi ni naša Armija bila takva kakva jest. Junaštvo i požrtvovnost, osobno zalaganje i prednjačenje u borbi najveće su vrline partizanskih starješina. Zato ih borci cijene i vjeruju im, zato se i oni žrtvuju. Na dan smrti Demonja je navršio dvadeset i pet godina. Mladi su naši komandanti i mladi ginu.

Leži na odru u ratnoj spremi. Već dva dana je mrtav, ali nije se mnogo izmijenio. Da mu podignu vjede bio bi kao živi Demonja. Bacio sam grudu zemlje u njegov grob.

Kod nas u 10. korpusu »Zagrebačkom« osnovana je nova brigada. Nazvali smo je 1. srpska brigada Nikole Demonje. On je mnogo pridonio razvitku ustanka u ovim krajevima. Borio se sa svojim proleterima na Kalniku, u Moslavini i na Bilogori. Njegovi preživjeli borci banjiske Proleterske Čete sada su na visokim komandnim položajima u svim jedinicama Slavonije i gornje Hrvatske. Njegov junakski lik živi u njima; uvijek im je bio uzorom. Hoćemo da njegovo ime i uspomena na njega uvijek žive među nama. Zato je nova brigada tako i nazvana.

Podravska kampanja

Stigla je 7. banijska divizija. Poslali su je da nam pomogne u borbama i da u našim krajevima mobilizira nove borce. Izvori za mobilizaciju novih boraca na Baniji odavna su presahli. Kod nas još nisu.

U 7. banijskoj diviziji bore se moji stari ratni drugovi iz nekadašnjeg Banijskog partizanskog odreda. Mnogi nisu više živi. Prosuli su kosti po Bosni, Hercegovini, Crnoj Gori i Sandžaku, za vrijeme četvrte i pete neprijateljske ofenzive. Divizija je bila u grupaciji oko Vrhovnog štaba. Imala je tešku zadaću. Kretala se i probijala na začelju grupacije i štitila kolonu od 5.000 ranjenika i bolesnika. Tukli su se i gladovali. Među ranjenicima i bolesnicima bilo je mnogo tifusara. Divizija se zarazila i ne zna se je li više boraca stradalo od neprijateljskih metaka ili od pjegavca i gladi. Tamo gdje nema hrane pjegavac je smrtonosna bolest.

Ni Gigac nije više u stroju. Bio je komandant bataljona kroz cijelu četvrtu i petu ofenzivu. Kad se divizija u ljetu 1943. vratila na Baniju, teško je ranjen. Morali su mu amputirati nogu iznad koljena. Sada je stopostotni ratni invalid. Živi na oslobođenom teritoriju Banje, u pozadini. Čeka da završi rat.

Čovjek nikad ne zna što mu ide u korist. Da me u ljetu godine 1942. nisu iz Banijskog odreda prekomandirali na Kalnik, otisao bih sa 7. divizijom u četvrtu i petu ofenzivu i tko zna bih li preživio. Vjerljivo ne bih. Većina banijskih boraca iz 7. divizije su poginuli. Velika većina! Poginuo je i komandant divizije Nina Maraković.

Na naš teritorij između Save i Drave stigao je i Jakšić, (Pavle Jakšić, narodni heroj) načelnik Glavnoga štaba Hrvatske. Ima zadaću da koordinira operacije 7. slavonskog i 10. korpusa »Zagrebačkog«. U Srbiji naši su se spojili s Crvenom armijom. Počele su borbe za oslobođenje Beograda. U tim operacijama sudjeluje i 27. udarna divizija. Krenula je iz Slavonije u Bosnu i preko Bosne u Srbiju. Sada je u sastavu II. armije NOV Jugoslavije. Drago mi je što se moja bivša divizija bori za oslobođenje Beograda.

Zagrebački korpus se ojačao brojčano i naoružanjem. Jedinice su popunjene novim borcima i pridošlim domobranima. Osnovane su i dvije nove brigade: Podravska brigada Mihovila Pavleka-Miškine i Srpska brigada Nikole Demonje.

Danas je 3. listopada 1944. godine. Slavonci kreću u napad na Viroviticu, mi Zagrepčani na Pitomaču i Kloštar. Počela je kampanja za čišćenje Podravine. Sva uporišta u Podravini od Pitomače do Koprivnice drži Crna legija, na čelu s Bobanom. Viroviticu drži uglavnom dočasnička domobranska škola s domobranskim pukovnikom Begićem na čelu. Virovitica je jak garnizon. Ima više od 1.000 neprijateljskih vojnika. U Pitomači je I. ustaška bojna V. ustaškog stajaćeg zdruga. (Tako se sada zovu crnolegionari). Kloštar brane tri satnije istoga zdruga. I u Pitomači i u Kloštru neprijatelj je dobro naoružan. Imaju topove i bacace. Osim toga, na toj liniji operira i ustaški brzi zdrug. To je motorizirana jedinica: tenkovi, kamioni i motocikli. Zapovjednik toga zdruga je poznati ustaški koljač Orešković, zvan Gandi.

Crnolegionari nisu više ono što su bili nekada, u Francetićevo doba. Mnogo su ginuli i sad su im bojne popunjene prisilno mobiliziranim ljudstvom iz naših krajeva. Sve više sliče domobranima. Ipak, tuku se još uvijek ogorčeno. Komandni kadar i srž momčadi su stari ustaški razbojnici, kojima i ne preostaje drugo nego da se bore do smrti. Za njih nema milosti.

Napad je počeo noću. Slijedećeg dana sva su tri uporišta zauzeta. U Virovitici je neprijatelj imao oko 1.000 mrtvih. Zaplijenjeno je mnogo oružja i ratne opreme.

Neću opisivati borbu za Pitomaču i Kloštar. Napadala je 33. moslavačka divizija i u oba uporišta trajalo je kratko. Preživjeli ustaše su zarobljeni ili su se razbjegali. Opisat će samo kako je osvojen veliki mlin u Kloštru, posljednji objekt iz kojeg su ustaše pružali otpor. To je u sklopu cijele operacije beznačajna epizoda, ali baš tu, kod toga velikog parnog mlina, bio sam svjedokom junaštva naših boraca.

Borba za Kloštar već je završena, ali mlin se još uvijek drži. Dvadesetak crnolegionara zabarikadiralo se u potkroviju i pružaju ogorčen otpor. Tuku puškomitraljezima i bacaju bombe.

Dok su god oni u mlinu, Kloštar nije zauzet. Mlin dominira iznad mjesta i ustaše mogu s njegova potkrovlja držati pod vatrom svaku seosku kuću.

Jedna je četa doprla do mлина. Dobro organiziranim vatrom ušutkala je branioce. Odmah se izdvojio odred jurišnih pionira i pod zaštitom vatre svojih drugova borci su prodrli u zgradu. Ustaše su ih dočekali bombama. U potkrovje se moglo uspeti samo s pomoću ljestava, kroz otvor na stropu. Iz tog otvora na stropu crnolegionari su tukli mitraljezima i automatima. Gusto su padale defenzivne bombe. Četa je opkolila mlin, a u njemu su bili ustaše i jurišni pioniri. Borci u donjoj prostoriji zauzeli su zaklone i čekali. Jedan između njih, običan borac, ne govoreći ni riječi, uzme ljestve pod ruku i odvijenu defenzivnu bombu u drugu ruku, zaleti se naglo i nenadano u susjednu prostoriju, položi ljestve prema otvoru na stropu i počne se uspinjali. Stigao je do polovice puta i pao mrtav pogoden kratkim rafalom. Za njim kreće drugi jurišni pionir. Partizan puškomitraljezac zaspava vatrom otvor. Ustaše nisu odmah odgovorili. Borac se popne po ljestvama gotovo do potkrovlja. Zapali bombu i ubaci je kroz otvor. Istodobno plane hitac i on se sruši pogoden u glavu. Bomba je eksplodirala, možda je i učinila svoje, ali ustaše su i dalje vatrom odbijali napadače. Još ih je bilo živih i sposobnih za otpor. Tada se javi treći borac. »Drž' ih pod vatrom!« dovikne puškomitraljescu i poleti prema ljestvama. Ponio je nekoliko kilograma tešku bombu napravljenu od topovske granate. Ponovi se isto što se već dva puta dogodilo. Dopro je do otvora, uspio je upaliti i ubaciti bombu, i onda pao mrtav. Njegova velika bomba je eksplodirala, ali ustaše su i dalje pružali otpor. Mora da su gore u potkroviju imali dobre zaklone.

Komesar divizije Vlado Mutak-Mrki i ja promatrali smo pothvate jurišnih pionira. »Da zapalimo mlin!?« predložim mu. »Moramo ga zapaliti, nema smisla da ljudi ginu«, složio se. I tako je veliki parni mlin u Kloštru zapaljen. Bio je pun žita, planuo je brzo poput baklje. Nekoliko ustaša u crnim odorama popelo se na krov. Gorjeli su i gušili se u dimu. Borci iz Čete gađali su ih puškama i rušili jednog za drugim. Kloštar je bio zauzet.

Likovi poginulih boraca blijede u našem sjećanju. Trajna uspomena pripast će samo najznačajnijima. To je nepravedno! Bitke se dobivaju zahvaljujući upravo neznanim junacima. Svaka naša borba i svaka naša pobjeda satkana je od mnogo takvih epizoda, koje nam se, u sklopu cjelokupne operacije, a pogotovo ako ih mjerimo povijesnim mjerilima, čine beznačajnima.

Zaplijenjena je i sva motorizacija ustaškog brzog zdruga. Bježali su iz Pitomače i Kloštra preko podravskih livada i bara i zapali u debelo blato. Vozači tenkova, kamiona i motocikla,

kao i strijelci s kamiona, uglavnom su se razbježali i sve ostavili. Sada raspolažemo s petnaest talijanskih tanketa i stotinu novih »Zundapp« motorkotača s prikolicama.

Ne znamo što se događa u Virovitici. Kloštar i Pitomača već su davno zauzeti, a od štaba 6. korpusa nemamo vijesti. Telefonske linije, po običaju, ne funkcioniraju; netko ih je vjerojatno prekinuo. Preko radio-veze se ne javljaju, valjda nemaju vremena.

Uzeo sam šofera i zaplijenjeni »Zundapp« i krenuo cestom prema Virovitici. Prije Staroga Graca, sela petnaest kilometara udaljenog od Virovitice, naišli smo na prve slavonske jedinice. Rekli su nam da je borba završena. Virovitica je oslobođena! Naš »Zundapp« pojuriо je dalje.

Kod Starog Graca, na cesti, pokušao nas je zaustaviti stražar. Mislio sam da hoće propusnicu. Zbog propusnice nema smisla zaustavljati se i gubiti vrijeme. Žurilo mi se u oslobođeni rodni grad! U posljednji čas sine mi mozgom da stražar možda čuva tenkovske mine, ukopane u cestu prije početka napada. Ne znam kako mije ta misao došla na um! Valjda zbog izbezumljena stražareva izražaja lica kad je vidio da ne zaustavljamo motor. »Skreći u jarak!« viknem vozaču. Moj pratilac, koji je sjedio na stražnjem sjedalu, baci se na cestu, a ja u prikolici ukočim noge da ne slomim koljena od naglog udarca. Našli smo se u jarku, neozlijedeni. Izidemo na cestu i tek tada spopadne me drhtavica. Na njoj su bile ukopane velike tenkovske mine; dva reda mina u šahovskom poretku, tako da se preko njih nikako nije moglo prijeći. »Zundapp« je skrenuo prekasno. Između mina lijepo se video trag kotača. Ali je ipak skrenuo, i zato su kotači mogli proći točno između mina. Mislim da još nikada nitko nije imao takvu sreću! Motor smo progurali preko jarka, bio je neoštećen, i krenuli u Viroviticu.

U štabu 6. korpusa ispričali su mi kako je tekla borba za Viroviticu. Zapovjednik virovitičke posade, pukovnik Begić, napravio je loš plan obrane. Njegova zamisao bila je da cjelokupnu posadu koncentririra u virovitičkom dvoru i odande pruži otpor. Dvorac je usred grada, na umjetno napravljenom brežuljku. Naokolo je širok jarak i perivoj. Zidine su debole; potječu još iz turskih vremena, ali su prilično trošne. Begić se nadao da će odoljeti napadima.

Slavonske brigade zauzele su lako sve objekte na periferiji grada i u gradu. Branioci su ih napuštali i povlačili se u dvorac. Bilo ih je unutra oko tisuću, većinom pitomaca dočasnike škole. Slavonci su dovukli haubice i počeli tući. Granate su probijale debele zidine. Zatim su borci Osječke brigade izvršili juriš. Komandant Osječke brigade sada je Milan Joka. Provalili su u neprijateljske postave i razvila se borba prsa o prsa. Od tisuću neprijateljskih vojnika jedva da je preživjelo nekoliko desetaka.

Sjećam se prvog napada na Viroviticu, u veljači godine 1943. Komandant jednog našeg bataljona na osiguranju propustio je da prekine prugu i u grad su ušli oklopni vlakovi. Zato napad nije uspio. Izginula je cijela četa 16. omladinske brigade, na čelu s komandantom bataljona Čokom. Čoka (Stojan Komljenović) je bio jedan od najvećih junaka Banije i Slavonije. Malo će Demonjinih proletera preživjeti rat!

Sada je Virovitica prvi put oslobođena. Naše divizije postale su jake i dobro su naoružane. Danas je 5. listopada 1944. godine. Divizije Slavonskog i Zagrebačkog korpusa krenule su prema Koprivnici i Bjelovaru. Na putu su napale i likvidirale crnolegionarska uporišta u Đurđevcu, Virju i Kloštru. Imamo silan ratni plijen: 155 tenkova, 20 topova, 100 novih motocikla s prikolicama, 30 kamiona, 10 oklopnih kola, 5 osobnih automobila i velike količine lakog oružja i municije. To su brojke kao u pravom, velikom ratu.

Podravina je slobodna, od Osijeka do Koprivnice!

Napad na Koprivnicu nije uspio. Imamo tisuću boraca izbačenih iz stroja: 200 mrtvih i 800 lako i teško ranjenih. To je velik poraz, veći nikada nismo doživjeli.

U operativnom štabu raspravljalio se prije napada da li je bolje i svrshodnije napasti Koprivnicu ili Bjelovar. U Koprivnici su koncentrirane sve preostale snage V. ustaškog stajaćeg zdruga (crnolegionari). Prema podacima kojima raspolaže operativni štab, ima ih 3.000. To je vrlo jaka posada, sastavljena od probranih Bobanovih koljača koji se bore na život i smrt. Koprivnica se nalazi na podravskoj magistrali i važno je čvorište. Ako je zauzmememo, teško ćemo je zadržati. Bjelovar je opasan oslobođenim teritorijem i odsječen od svih okolnih uporišta. Vezu sa Zagrebom održava avionom. Posada je veća od koprivničke, ali potpuno demoralizirana. Svakoga dana domobrani bježe iz garnizona, u većim i manjim skupinama, i prelaze na našu stranu. Imamo dobrih veza s nekim časnicima. U slučaju da oslobodimo Bjelovar, vjerojatno bismo ga zadržali dulje vrijeme. Politički odjek bio bi također znatan. Bjelovar je veći grad od Koprivnice.

Svi ti elementi razmotreni su u operativnom štabu i zapravo je sve išlo u prilog tome da se najprije napadne i zauzme Bjelovar. Napad na Bjelovar sigurno bi uspio. Pa ipak, odlučeno je da se najprije napadne Koprivnica. Crna legija je tučena od Virovitice do Koprivnice. Imaju velikih gubitaka u ljudstvu i naoružanju. Treba joj zadati posljednji udarac! To su bili argumenti da se prvo napadne Koprivnica. Nisu bili dobri, ali sada, poslije svega, lako je biti pametan!

U napadu na Koprivnicu i osiguranjima od okolnih neprijateljskih garnizona sudjelovale su sve raspoložive snage 6. i 10. korpusa: 12. i 30. slavonska divizija, 7. banjška divizija, 32. i 33. divizija i Zagorska brigada 10. korpusa, te Podravski i Bjelovarski partizanski odred. To je oko 20.000 boraca. Imali smo 20 topova i dovoljno granata. Postojali su svi uvjeti da napad na Koprivnicu uspije.

Borba je trajala šest dana. Sve naše brigade smijenile su se u napadima i pokušajima da probiju vanjski sustav obrane. Nijedna nije uspjela. Samo je Osječka brigada provalila u ustaške postave i postigla početne uspjehe. No i nju su ustaše protunapadom potisnuli na polazne položaje.

Artiljerija je šest dana bez prestanka tukla neprijateljske položaje na periferiji i u gradu. Ali naš štab nije umio dobro upotrijebiti topove kojima je raspolagao. Podijeljeni su divizijama i brigadama i za sve vrijeme borbe nisu bili djelotvorno iskorišteni. Trebalo je koncentrirati artiljeriju te planski i sistematično tući ustaške postave na onome mjestu gdje će se pokušati prodor u grad. I tako dalje, i tako dalje. Ni operativni štab, ni Štabovi divizija nisu se proslavili u toj velikoj akciji!

Cestom od Koprivnice prema Novigradu vuče se duga kolona mrtvih i ranjenih boraca. Tužno je poslije poraza. Gubici se ne mogu opravdati. Imamo veliku vojsku, ali nemamo još dovoljno iskustva i znanja za velike operacije. Napadi na dobro utvrđene gradove teške su i vrlo komplikirane vojne operacije.

Iz Vrhovnog štaba naređeno je da krenemo prema pruzi i cesti Zagreb-Beograd. Neprijatelj je počeo izvlačiti snage iz Srbije i iz Beograda. Povlače se na zapad. Treba ih tući na pruzi i

cesti. Jakšić, načelnik Glavnoga Štaba Hrvatske, odmah nam je dao nove zadatke u vezi s tom naredbom. Možda da smo još koji dan ostali oko Koprivnice?

Epilog! Stigli su podaci iz Koprivnice. Boban je, navodno, osobno postrijeljao sto i pedeset ustaša koji su se za vrijeme borbe demoralizirali i počeli presvlačiti u civilna odijela. Ne mora biti istina, ali tako kažu podaci! Onaj dan kada su se naše snage povukle, ustaše su namjeravali napustiti obranu grada i probijati se iz obruča. Nisu više mogli izdržati pritisak! Na otvorenom terenu lako bismo ih tukli i Koprivnica bi bila oslobođena.

Sada bobanovci slave i teror u gradu traje.

Oslobodenje Beograda

Naš štab je u Virovitici. Posjećujem znance i prijatelje, pričamo o svemu i svačemu, a najviše o aktualnim političkim pitanjima. Svi se zanimaju kada će završiti rat. Uvjereni su da je njihov grad oslobođen definitivno i da ustaše i Nijemci neće više dolaziti. Mi partizani nismo u to baš tako čvrsto uvjereni. Pri tom me neumorno nude da jedem i pijem, a takvim je ponudama prilično teško odolijevati. O meni govore samo u superlativima, kao stoje i red! Takvim utjecajima nije se lako oteti, jer čovjek je ipak biće slabo i nesavršeno. Lijepo je živjeti u oslobođenom gradu. Dvostruko lijepo je živjeti u oslobođenom rodnom gradu! Ali takav život ima i svojih negativnih strana. Postepeno i u ratama uživljavaš se u ulogu pobjednika i oslobođenika i privikavaš se novom načinu života. A poznato je da čovjek najviše uživa kada sreća dođe iznenada i odjedanput (a ne u ratama!). Ljepše je izvući glavni zgoditak na lutriji i preko noći postati milijunaš, nego postepeno i neopazice bogatiti se nizom sitnih dobitaka. Već četiri godine radujem se danu dolaska u Zagreb. Mislim o tome kada sam budan, fantaziram o tome i sanjam o tome. Ali već unaprijed osjećam da će od mojih snova i maštanja ostati vrlo malo. Jer sloboda također dolazi postepeno i u ratama! Već krajem 1943. oslobođeni su veliki predjeli gornje Hrvatske. Dobro se tada i ugodno proživjele u rasinskom vlastelinskому dvoru. To je bila prva akontacija. Poslije, u prvoj polovici 1944. godine, Čazma je postala glavni grad naše partizanske republike, i u Kešerovcu se normalno živjelo i radilo, gotovo kao da svakoga dana idemo u ured. Posjećivali smočak i čazmanski kino. To je bila druga rata slobode. Sada živim u svojem rodnom gradu, koji je možda definitivno oslobođen. Poslije svega toga dolazak u Zagreb bit će nešto sasvim normalno i nikakva velika radost neće iz toga ispasti. Eto stigli smo u Zagreb, kao što smo prije toga došli u Koprivnicu i Čazmu i Viroviticu!

Večeras, kod starih prijatelja moje obitelji, upravo kad su servirani kolači, odjedanput zaori paljba sa svih strana. Tukle su puške i mitraljezi i pištolji, a noćno nebo parale su rakete svih boja. »Eto ti mirnodopskog života«, pomislim i poletim iz kuće da ustanovim što se događa. Moji su prijatelji problijedili od užasa. Možda su ustaše izvršili prepad!? Ulice su bile pune partizana. Pucali su u zrak. Pozvao sam najbližeg i upitao zašto pucaju. »Osloboden je Beograd, puškaramo od radosti«, odgovori. U takvim prigodama dopušteno je trošiti municiju. Danas je 20. listopada 1944. godine. Treba upamtiti ovaj datum!

Gudovac

Njemačke divizije povlače se iz južnih i istočnih predjela. Prolaze preko našeg teritorija i tu se zadržavaju dulje ili kraće vrijeme. Zagrebačka oblast sve više sliči kotlu u kojem neprekidno ključa. Čini se da će tako potrajati sve do potpunog oslobođenja zemlje.

Ne poduzimamo veće operacije. Svi okolni garnizoni služe kao odmarališta njemačkih jedinica. To su, doduše, desetkovani dijelovi pobijedjenih divizija i pukova, ali za naše mogućnosti još uvijek su prejaki brojem i naoružanjem. Zadovoljavamo se napadima na komunikacije, koje su sada vrlo prometne, i poduzimamo akcije na manja uporišta. Imamo uspjeha.

Između svih tih pothvata naših divizija i brigada opisat ću kako su likvidirane ustaške posade u Gudovcu i Korenovu, selima blizu Bjelovara.

O Korenovu nema što da se kaže; obično selo u kojem je ustaška posada. Gudovac je vrlo zloglasno selo! Odmah poslije sloma stare Jugoslavije i kapitulacije bivše vojske pročulo se u Zagrebu da su gudovački ustaše poklali tri stotine Srba iz okolnih sela. Pohvatali, vezali, dotjerali u Gudovac i poklali noževima. Iz čista mira! Vijesti ne moraju uvijek biti istinite i oprezan čovjek ima pravo uzimati ih s rezervom. Bili su prvi dani okupacije i nitko od nas nije još bio navikao da sluša o masovnim umorstvima nevinih ljudi. Fašizam i ustaštvo, kao njegova podvrsta, bile su još isuviše teoretske kategorije i moglo se predviđati i naslućivati, ali ne i do kraja shvatiti, kako će sve to izgledati u dnevnoj praksi. Vijest o masovnom pokolju Srba u Gudovcu kraj Bjelovara bila je prva u nizu kasnijih sličnih vijesti. Priznajem, primio sam je s rezervom. Ali nekoliko dana poslije toga u Zagreb je stigao moj prijatelj Pero Biškup-Veno. Vratio se, nakon rasula bivše vojske, kao domobranski dezerter. Biskup je po naravi vrlo sentimentalnan i mekan čovjek. Imao je nesreću da kao domobran čuva stražu kod gudovačkih leševa. Bili su poslagani poput cjepanica pokraj iskopanih velikih jama, njihovih zajedničkih grobova. Moj prijatelj Veno sakrio je pušku, presvukao se u civilno odijelo i pobegao u Zagreb. Nisam više sumnjao u istinitost vijesti o gudovačkom pokolju. Poslije je došao pokolj Srba i Židova u Jadovnu, pokolj Srba u glinskoj crkvi; saznalo se o strahotama Jasenovca, Stare Gradiške, Rakova Potoka i Dotršćine kraj Zagreba, i za mnoga druga mjesta u Hrvatskoj na kojima su ustaše masovno ubijali. Takve vijesti nisu više nikoga uzbudjivale. Jer ljudi se naviknu! Fašizam nije više bio samo reakcionarna teorija nego krvava stvarnost. U Gudovcu je počelo.

Petar Biškup-Veno, moj drug i prijatelj, uskoro je otišao u partizane. Sada je komandant 32. divizije, koja zajedno s 33. divizijom napada Korenovu i Gudovac. Prije tri i pol godine čuvao je stražu kod tri stotine leševa kao prisilno mobilizirani domobran, a sada ide u akciju protiv gudovačkih ustaša kao komandant partizanske divizije.

Ali ne treba misliti da je napad na Gudovac osvetnička akcija partizana. Tko zna gdje su sada gudovački ustaše? Sigurno su mnogi od njih već davno mrtvi. To su samo asocijacije, koje se nužno moraju javiti. Pa ipak, ova akcija ima političko značenje. Borci naših brigada su 90% hrvatske nacionalnosti; likvidacijom posade u Gudovcu žele manifestirati bratstvo sa stanovnicima srpskih sela ove okolice, nad kojima su gudovački ustaše 1941. izvršili masovan zločin. Zato su u Brigadi braće Radića, koja napada, obnovljene uspomene na to krvoproljeće.

U napadu sudjeluje i nekoliko tanketa, zaplijenjenih u podravskoj kampanji. Partizani i tankete nikako ne idu zajedno. Borci smatraju da će one same zauzeti neprijateljske bunkere.

Priznajem da sam i sam dosada precjenjivao to oružje. Izmislili su ga Talijani za rastjerivanje uličnih demonstranata, a ne za ozbiljnije borbe. Svi naši tenkisti izranjeni su po rukama i licima, jer mitraljeski rafali udaraju po oklopu i od toga se iznutra rasprskava metal. Oklop je posve tanak. »Gelerik« izgrebu šake i lice vozača pa se oni moraju povući jer su posve iskrvavljeni. Trebalo bi im dati maske. Jadan je takav tenkist! Čim su tankete ostavljene u pozadini, borci su počeli bolje i organizirane napadati.

Borba za ova dva nejaka uporišta još je trajala kad je eskadrila savezničkih bombardera napala Bjelovar. Napad bombardera na Bjelovar ima svoju povijest. Štab našega korpusa već je nekoliko puta zatražio od majora Allana, šefa engleske misije, da naruči bombardere pa da s njima sinkroniziramo akciju. Allan je uvijek postupao prema našim zahtjevima ili molbama; pokazivao nam je depeše, ali bombarderi nikada nisu dolazili. Istini za volju treba priznati da nitko od nas nije ni očekivao da će doći; zahtjevali smo to onako, reda radi. Tako je bilo i prije napada na Gudovac i Korenovo. Ali da bi zahtjev za savezničkom podrškom iz zraka ispaо što uvjerljiviji, poslije likvidacije tih mjesta, koja su tako reći bjelovarska predgrađa, rekli smo da namjeravamo napasti i grad. (Ali to nikome nije bilo ni na kraj pameti!). I, začudo, ovaj put saveznici su nam ispunili zahtjev. U Bjelovaru je, prema podacima kojima raspolažemo, zavladala velika panika. Partizani u Korenovu i Gudovcu, saveznički bombarderi nad gradom! Vjerovali su da je napad neizbjježan. Odmah poslije odlaska bombardera komandant garnizona sjeo je u avion i odmaglio u Zagreb, tobože da se posavjetuje. Razrušene su kasarne Vojnović i još neki vojni objekti. Allan se ironično smješka i pita zašto nismo napali grad. Zaista, mogli smo ga napasti. Lako bismo ga zauzeli.

Gudovac i Korenovo likvidirani su nakon kraćeg okršaja. Ubijeno je oko 250, zarobljeno 260 neprijateljskih vojnika i oficira. Pružali su prilično žilav otpor. I tako je akcija završena. Zapravo prilično blijeda osveta za pokolj iz godine 1941.

Crvena armija

Prije nekoliko dana, točnije rečeno 6. prosinca 1944, jedinice III. armije NOV Jugoslavije forsirale su Dravu kod Barcsa i izbile u Viroviticu. S njima je i jedna desetkovana divizija Crvene armije; nešto malo pješaštva i artiljerije. Kažu da je ta crvenoarmejska jedinica sudjelovala u teškim borbama na Dunavu. Izgubila je mnogo ljudi i čeka popunu, a ona joj nikako ne dolazi . . .

Most kod Barcsa je porušen i prijevoz preko Drave, s naše na mađarsku stranu, obavlja se skelom. Skelom upravlja desetina crvenoarmejaca. Ciča je zima. Sjevernjak brije i dravska je ledina tvrdo zamrznuta. Nekoliko Sibiraca sjedi oko male vatre na golum smrznutom tlu i puši lule. Imaju mongolske jagodice, kose oči, čekinjastu crnu kosu koja viri ispod šubara i rijetke, opuštene tatarske brkove. Vatra je sasvim mala i bit će da slabo grije. Održavaju je vjerojatno samo radi ugodaja. Ne razgovaraju; sjede, šute i puše. Skela dugo ne dolazi. Ipak, svakih nekoliko minuta jedan Sibirac iz skupine oko vatre sastavi ruke oko usta i zaviče prema drugoj obali: »Davaj bistra poporon!« Prepostavljam da to znači: »Daj brzo skelu!«

»Poporon« unatoč opetovanim pozivima ne dolazi »bistra« nego vrlo sporo. Hladno mi je, ali se ne uzrujavam. Uostalom, sve to ide u rok službe. Promatram ove Sibirce u nepomućenom istočnjačkom spokoju i sam postajem strpljiv, iako strpljivost nikako nije svojstvo mladih i nadobudnih partizanskih starješina. Možda je ovaj naš sjevernjak za njih običan proljetni lahor!? Davaj bistra poporon! Davaj! Davaj! Davaj! Tovarišči, ja njet Sibirjak, menja očenj holodno! (»Drugovi, ja nisam Sibirac, meni je vrlo hladno.«)

Poporon napokon dolazi i prebacuje naš automobil u Mađarsku. Putujem dobrim cestama do Šikloša, podravskog gradića u kojem se nalazi štab III. armije. Moram priznati, to mi je, kao partizanu iz obruča, neobično, i ispunja me ponosom i sviješću o vlastitoj važnosti. Automobil - Virovitica - poporon - Dravafok - Vaislo -Šikloš . . . Nije to mala stvar!

U štabu našega korpusa dva su crvenoarmejska oficira: pukovnik Černjavski i gardijski kapetan Pavlenko. Dodijeljeni su iz štaba crvenoarmejske divizije zbog koordinacije i veze. Černjavski je staložen čovjek i okorjeli ratnik. Ratuje, a kad nema borbe, razgovara, jede, pije i spava. Ima dobar apetit i dobar san, a uz dobro jelo prija mu obligatnih sto grama votke, ako nema više. Njegova je omiljela izreka: »Svjo budet harašo!« Pravi ruski čovjek! Pavlenko je mlad i nadobudan oficir. Svakih pet minuta, danju i noću, zove telefonom iz susjedne kuće i pita: »Kak u vas opstanovka!« Svima nam je već dojadila ta njegova »opstanovka.« Jučer mu se dogodio maler. Posjetio nas je komandant divizije pukovnik Černjikov. Matetić i ja nešto smo raspravljali sjedeći za stolom. Da bi u štabu vladala radna atmosfera, pred nama su uvijek rasprostrte specijalke. Nesretni Pavlenko spavao je mirnim i zdravim snom pravednika, na slami u kutu. Černjikov se pozdravi s nama i onda mu pogled padne na usnuloga gardijskog kapetana. »Pavlenko!« zaviče glasom jerihonske trube i tako ga, za vojničke pojmove, nježno probudi. Pavlenko skoči i stane mirno žmirkajući slijepljenim očima u očekivanju bure. »Kamandant korpusa i kamesar korpusa rabotajut, a vi spite!« ukori ga Černjikov. Pavlenko se nije dao zbuniti. Unatoč podređenom položaju i nepovoljnoj situaciji u kojoj je zatečen, kao i strahopoštovanju prema visokom i strogom starješini, on slaže brzo i vješto: »Cijelu noć samobilazio položaje i samo sam malo prilegao!« Starješina u vojsci uvijek mora imati posljednju riječ i Černjikov nije prihvatio Pavlenkovu ispriku. »Znate li da je Napoleon spavao samo tri sata na dan?« upita on. »Nu, ja njet Napoleon!« bubne »gvardnji kapiten« kao iz puške i pobjegne iz sobe. Pri tom je, u sasvim razumljivoj zbnjenosti, najprije otvorio vrata ormara, zatim srušio stolicu i tek tada otkrio pravi put. Vele da je Černjikov vrlo strog starješina, ili kako se to ruski kaže: »Očenj krijeckij, harošij kamandjur!«.

U Virovitici se smjestio general-major Blagodatov. On je jedan od mnogih zamjenika komandanta fronte. Blagodatov je stariji čovjek, bivši oficir carske vojske. Pozvao nas je na konferenciju. Mi govorimo, a on sjedi na čelu stola i uglavnom sluša. Samo svakih nekoliko minuta uzdahne i izjavi: »Nada ukrepitsa!« što znači da se treba utvrditi. Partizane je, doduše, potrebno opominjati da utvrđuju položaje, ali smatram da je ipak dovoljno reći to tri puta, umjesto pedeset. No, Blagodatov se očito drži stare izreke: »Pametnom čovjeku sto riječi dosta!«

Svako pola sata u sobu ulaze ruske »djevuške« i donose nam zakusku. Zakuska se sastoji od ljetne salame i salate od kupusa i luka. Na užas sviju nas, salama i salata prelivene su kompotom od trešanja. Djevuške imaju visoke grudi. Široke bokove i rumene obraze, i sve su među se slične. Blagodatov ponavlja: »Nada ukrepitsa!«, djevuške svaki čas ulaze, odnose ispred nas tanjure i ponovno donose sasvim istu kombinaciju; mi virkamo ispod oka na njih i čačkalicama nabadamo trešnje i kiselo se smješkamo kad zajedno s trešnjom zagrizemo i režnjić luka. Vrlo ugodno ratno savjetovanje! Nada ukrepitsa!

Sjećam se prvih dana rata. Sjećam se, također, i prvih partizanskih dana. Život je, kažu, najbolja škola; najbolja zato što daje čovjeku potrebna iskustva i pomaže mu da se osloboodi lakovjernosti, iluzija i romantične prtljage. A tko od nas nije bio opterećen, više ili manje, iluzijama i romantičnom prtljagom?

Možda sam, s obzirom na naslov, malo nezgodno počeo ovo poglavlje dnevnika. Vjerujem da će reci koji dolaze objasniti kako mislim i da ne mislim loše. Čovjek naime o svemu što mu je nepoznato izgrađuje određene predodžbe. Ako je zreo i iskusan, pri čemu se prepostavlja i nužna količina zdrave pameti, bit će te predodžbe donekle realne. Ali ako je čovjek mlad i neiskusan i još k tome sklon romantici, zanosit će se iluzijama i njegove će predodžbe o nepoznatom biti romantične. Moje je mišljenje da je sklonost za romantično kod mladih ljudi korisna i često prijeko potrebna, jer kad bi bili u stanju da svakoj stvari pristupaju zrelo i realistički, što može značiti i s prilično skepse, bilo bi vrlo teško, gotovo nemoguće pokrenuti ih u akciju. Svaki iole rizičniji pothvat smatrali bi nepametnim, nerealnim ili u najboljem slučaju problematičnim.

Prigodom prvih susreta s partizanima, koji su u ono doba većim dijelom bili posve sirovi seljački momci, morao sam uvelike korigirati otprije izgrađene predodžbe o ljudima s kojima će živjeti i ratovati. Iluzije su raspršene, morale su prepustiti mjesto činjenicama. Ali taj proces nije tekao na štetu nego naprotiv u korist mojih ratnih drugova, sirovih seoskih momaka. I u moju osobnu korist. Maštanja o idealnim ljudima i idealnim sredinama su djedinjarije, a susreti sa živim ljudima od krvi i mesa, koji imaju vrlina i mana ali koji su oplemenjeni revolucionarnom borbom, istinski su lijepi i vrijedni. Borba za velike općeljudske ideale, kojoj su mnogi u početku možda i nesvesno prišli, ujedinjuje ih i aktivira u njima sve što je najbolje i najvrednije, istodobno potiskujući ono što ne valja. Riječ je o ljudima koji aktivno sudjeluju u oslobođilačkom revolucionarnom ratu. Mislim da se u svim drugim, po karakteru suprotnim vrstama ratova, ljudske vrednote gube.

Kad je 22. lipnja godine 1941. objavljeno u svim novinama i preko svih radio-stanica svijeta da su Hitlerove armije prešle granicu Sovjetskog Saveza i prodrle u unutrašnjost sovjetske zemlje, za mene i moje drugove došao je dugo željeni i dugo očekivani čas. Iskreno govoreći, vjerovali smo da je s Hitlerom i njegovom vojskom svršeno, jer će ih Crvena armija naprosto učas zbrisati s lica zemlje.

Činjenica da je Crvena armija ušla u rat za nas je značila početak svršetka, i to početak brzog svršetka.

Napad Hitlerovih armija na Sovjetski Savez popraćen je žestokom propagandnom kampanjom. Zagrebački kolodvor bio je zauzet kompozicijama kojima su njemački vojnici kretali prema istoku, a na svakom vagonu ispisali su minijem: »Jeder Schuss ein Russ!«, ali za nas sav taj moćni Goebbelsov propagandni aparat nije značio ništa. Ni munjevit prodor njemačkih armija prema Moskvi nije značio ništa. Ni opkoljavanje Lenjingrada nije značilo ništa. Podacima o zarobljenim i ubijenim crvenoarmejskim divizijama i armijama, iz njemačkih ratnih izvještaja, jednostavno nismo htjeli vjerovati. Ratne uspjehe Hitlerove tumačili smo kao taktičke i strateške uspjehe Staljina. Za nas je Crvena armija bila nepobjediva, a svakog crvenoarmejca smatrali smo pečenim boljševikom ili bar komsomolcem tipa Korčagina. Pred našim očima, razumije se pred očima naših sanja, marširali su čelični redovi crvenoarmejskih jedinica, tenkova i topova kakve još svijet nije vidoio, a na Berlin je pikirao val za valom bombardera boljih od svih bombardera svijeta. Što smo mi znali o tome da su dva desetljeća života i razvitka jedne zemlje i jednog novog uređenja vrlo kratko razdoblje, i da su naša maštanja o Crvenoj armiji jedno a stvarnost drugo!

Nijemci su pobjeđivali u svim bitkama, na kopnu, na moru i u zraku, ali nikada i ni jednog jedinog trenutka nitko od nas nije prestao vjerovati u konačnu pobjedu Crvene armije. Mora da smo neobično nervirali skeptike i takozvane trijezne gradjane i realiste. Glasno i neoprezno izricali smo svoje sudove o ishodu rata. Čak smo pokušavali sokoliti Židove, koji su se šuljali gradskim ulicama žigosani velikim žutim znakovima sa slovom Ž na grudima i plećima. Samo, njih nitko više nije mogao ohrabriti. Uistinu, bili smo živi leci.

Nepokolebljiva je bila naša vjera u pobjedu Crvene armije! Kažem »vjera«, jer unatoč realnim računicama o toj konačnoj pobjedi, do koje će neminovno doći ali koja je još daleko, za sve nas na okupiranom području stvarnost su predstavljali naoružani fašisti na jednoj strani i goloruki revolucionari na drugoj, nezapamćeni teror i uvijek nove pobjede Hitlerovih armija. Umjesto da se demoraliziramo, mi smo samo prolongirali čas konačnog obračuna i ostali smo isto tako oduševljeni kao što smo bili 22. lipnja 1941. godine. Ubrzo smo i zapucali na gradskim ulicama.

Teško je reći, ali tko zna kako bi bilo da nije bilo iluzija i romantičnih predodžbi!

Sada se jedinice Crvene armije bore oko Budimpešte i Blatnog jezera. Rat se uistinu bliži kraju i svi, pa i takozvani trijezni građani i realisti, znaju da je Crvena armija nepobjediva. Pokazalo se da su naše iluzije bile samo djelomice iluzije, a u biti i politički rečeno bila je to pravilna orijentacija i jedino ispravan i pošten put. Rat još uvijek nije završen, iako je od napada Hitlerovih armija na Sovjetski Savez prošlo tri i pol godine, ali će biti završen pobjedom. Jedinice Crvene armije nisu baš kao salivene od gvozda, ali znaju ratovati bolje od ikoga i najzaslužnije su za pobjedu. Crvenoarmejeti nisu baš svi pečeni boljševici i komsomolci tipa Korčagina, ali ratuju kao što bi ratovali da su sasvim u skladu s našim nekadašnjim romantičnim predodžbama.

Tko zna odakle dolazi ova izdesetkovana crvenoarmejska divizija i tko zna koliko je boraca putem pokopala! To je dug put, negdje od Volge do Drave. Nema ih više od četiri stotine, jer popuna nikako ne dolazi, i od divizije im je ostalo samo ime. Jedinica koju odrede da probija neprijateljske postave u glavnom udaru gotovo da se može brisati s popisa. Ona je žrtvovana

za opći uspjeh operacije. Nekoliko stotina umornih vojnika zaista nimalo ne sliče paradnoj jedinici koja maršira, kao od gvozda salivena, Crvenim trgom u Moskvi. Više sliče pravim ratnicima, koji poznaju i pobjede i poraze. Čak ako još dugo ne dobiju popunu, i ako ih ostane u stroju samo desetak, ipak će i dalje Živjeti duh njihove divizije.

Trebalo bi pisati knjige o Pavlenku i Černjavskom i Černjikovu i Blagodatovu i, osobito, o onim Sibircima zaduženima za prijevoz skelom preko Drave. Jer oni su stvarni predstavnici boračke i starješinske mase Crvene armije koja pobjeđuje.

Most na Dravi

Već više dana nisam u dnevnik zabilježio ni riječi. Ne piše mi se iz dvaju razloga. Prvi je, što se vojne operacije na našem sektoru ne razvijaju najpovoljnije; drugi, što se unatoč tome rat bliži kraju. Da, rat se uistinu bliži kraju i, kad sam sam, razmišljam o Zagrebu i o mirnodopskom životu. Dnevnik mi više nije jedino utočište kao dosad. Slatke su misli o Zagrebu i životu poslije oslobođenja! Od njih tijelom prolaze žmarci; čeznem za svojim nadama i možda iluzijama, i strahujem u isti mah. Što će biti? Kako će biti? Kad će biti? Hoću li dočekati taj čas!? Vjerujem da ima mnogo partizana, osobito ako im u žilama teče i nekoliko decilitara hazarderske krvi, koji bi mirno pristali na smrt, ali poslije godine dana slobodnog života. Padaju mi na pamet kojekakve opasne ideje. Možda bi se još ovih nekoliko mjeseci do kraja rata trebalo nekamo sakriti i tako osigurati sretan finale. Zar nije sasvim glupo i nesretno poginuti korak pred ciljem, kad te je za sve četiri godine borbe smrt štedjela? Naokolo tuku topovi i štekću mitraljezi, a moje misli nisu nimalo ratničke. Mnogi ginu upravo ovih dana. Rat traži sve više žrtava, i kod nas, između Save i Drave, nikada se nije umiralo toliko kao posljednjih tjedana. Samo u Zagrebačkom korpusu dnevni gubici iznose 500 boraca izbačenih iz stroja; 400 teže i lakše ranjenih, 100 poginulih. Naš korpus ne broji više od 6 do 7 tisuća boraca i starješina prve bojne linije. Najviše ginu četni i bataljonski starješine. Borci su većinom redovito mobilizirani momci i ne bore se umješno i hrabro kao što su se nekada borili partizani naših brigada i odreda. A zadaci su sve teži. Zato i ginu starješine. Oni su najjedgovorniji i daju sve od sebe da se zadaci izvrše. Uvijek su na najistaknutijim položajima. Dok ne krenu oni, ne kreću ni borci. Često se događa da komandiri i komesarji jurnu naprijed, ali ih malo tko slijedi. Ljudima se više ne gine. Iako su tek jučer ili prekučer došli, mnogi od njih imaju u glavama nevojničke i pogibeljne ideje. Stalno postavljamo nove komandire i komesarje na mjesta ranjenih i poginulih. Postavljamo ih i već unaprijed znamo da će za dan-dva biti i oni mrtvi ili, budu li imali sreću, ranjeni. Sve što vrijedi izginut će, na pragu slobode. Čovjek mora da se ljuti na ove prisilno mobilizirane škartove. Kad se samo sjetim nekadašnjih boraca 17. udarne brigade!

[b]Sada su u našem korpusu Zagorci najbolji. Zagorska brigada sačuvala je, stjecajem okolnosti, partizanski karakter. U njoj ima najviše dobrovoljaca, pravih partizana. Neki dan je jurišala na Nijemce i ustaše u selu Zrinjska i naprosto ih pokosila. [/b]

Inače, opća situacija u gornjoj Hrvatskoj i Slavoniji prilično je otužna. Već mjesec i pol dana borimo se za virovitički mostobran. Zašto tako grčevito branimo taj nesretni pontonski most na Dravi, to nikome od nas nije sasvim jasno. Upali smo u veliki mehanizam ruskog valjka i sad se okrećemo kao kotačić u stroju i tko da vodi računa o tome je li tom kotačiću nešto jasno ili nije. Uostalom, moram to malo potanje objasniti.

Naši položaji bili su na zapadu pred Koprivnicom, a na istoku negdje oko Osijeka. Sav taj prostor duž desne obale Drave zaposjele su jake snage: III. armija, sa 5 dobro naoružanih divizija od kojih svaka broji 10 do 12 tisuća boraca; 6. slavonski i 10. korpus »Zagrebački« (operativno u sastavu III. armije) - korpsi imaju 4 divizije, svaka između 3 i 5 tisuća boraca te desetkovana crvenoarmejska jedinica, kojoj još uvijek nije stigla popuna. Ipak, tih nekoliko stotina crvenoarmejaca povezuju nas s III. ukrajinskom frontom. S lijeve obale Drave, sve do Budimpešte i Szekesfehervara, bilo je slobodno.

Protuofenziva Nijemaca počela je sredinom prosinca godine 1944. Napali su jakim snagama. To su, doduše, ad hoc skalupljene, preformirane i pregrupirane njemačke i kvislinške divizije, dosad već mnogo puta poražene, ali njemačka je komanda ipak na ovom sektoru stekla

brojčanu nadmoć dovoljnu za kakvu-takvu protuofenzivu. Svi se slažu u ocjeni da je to posljednja Hitlerova ofenziva, predsmrtni trzaj. Ali nama ovdje unatoč toj spoznaji nije lako. Na smrt ranjena zvijer može ubiti i u posljednjim grčevima!

Na položajima pred Koprivnicom borbe su počele iznenada. Sve do tada neprijatelj je mirovao, a mi smo čekali naredbu da ponovno krenemo na Koprivnicu i dalje na zapad. Čak je 32. divizija, na inicijativu crvenoarmejskih komandanata i njihove krnje jedinice, prešla Dravu i zaposjela sela Botovo, Golu i Ždal. Jedva se probila nazad preko rijeke, i to uz pomoć posve partizanske snalažljivosti svojega starješinskog kadra, osobito komandanta Rade Bulata. Istodobno je počeo snažan pritisak na sve naše položaje. Prema obavještajnim podacima na nas napadaju: Kozački korpus, 1. i 5. ustaško-domobranska divizija, jedna njemačka divizija i stanovit broj manjih njemačkih i kvislinških formacija. Neprijateljske snage koje napadaju sav taj sektor mnogo su veće: vojnički su organizirane u 91. armijski korpus i 15. kozački korpus. Treba reći i to da smo prisiljeni voditi frontalne borbe, a u njima nemamo iskustva, i da su naše divizije, osobito one u sastavu III. armije, iako brojne i dobro naoružane, popunjene mladim i neprekaljenim boračkim sastavom. Divizije u sastavu obaju korpusa jesu po broju i oružju partizanske, to jest nisu velike i naoružane su pretežno lakiem pješačkim oružjem.

Petnaest kilometara sjeverno od Virovitice teče Drava. S naše je strane selo Terezino Polje, s mađarske strane je gradić Barcs. Između Terezinog Polja i Barcsa Rusi su podigli pontonski most. Preko toga mosta odvija se vojni i civilni promet. Most povezuje naše snage s ove strane Drave s lijevim krilom III. ukrajinske fronte (Tolbuhin). Kontraofenziva Nijemaca zahvaća desnim krilom naš sektor u dolini Drave i tako smo se, stjecajem okolnosti, našli na periferiji crvenoarmejskog lijevog krila. Za taj pontonski most na Dravi ili, kako mi kažemo, za virovitički mostobran, vode se već mjesec i pol dana ogorčene borbe, u kojima gubimo mnogo ljudi. Zašto je potrebno toliko krvariti oko toga prokletog mosta, nije mi jasno; ne samo meni nego nikome u našem štabu. Nijemci će, s obzirom na razvoj situacije, svakako zauzeti most i likvidirati virovitički mostobran, prije ili poslije. Naš plan je da ga zadržimo što duže možemo i da se preko njega evakuiraju na siguran teritorij Mađarske, i dublje na istok u Vojvodinu, mnogobrojne ustanove s oslobođenog teritorija između Save i Drave, koji sada više nije slobodan, te civilno stanovništvo nesposobno za vojsku: žene, djeca i starci. Na kraju će se tim putem povući i cijela III. armija, i s njom ostatak crvenoarmejske divizije. U neprijateljskom kotlu ostajemo samo mi, to jest 6. slavonski i 10. korpus »Zagrebački«. Nama slavonskim i gornjo-hrvatskim partizanima suđeno je da se do kraja rata borimo u obruču! Po mojem je mišljenju i to mnogo bolje nego ginuti u frontalnim borbama za virovitički mostobran, koji ionako ne možemo braniti.

Zagrebački korpus drži obronke Bilogore. Naše brigade i divizije tuku se s vlasovcima i s 1. ustaško-domobranskom divizijom. Imamo i dosta zarobljenika. Neki dan bio sam svjedokom interesantnog prizora. »Gvardnjik« kapetan Pavlenko (onaj što je svojem komandantu divizije izjavio: »Nu, ja njet Napoleon«) saslušavao je skupinu zarobljenih vlasovaca. Pavlenko ih je grdio na sva usta: »Nu, vi sabake«, dere se on, »došli ste da se borite protiv slobodarskog jugoslavenskog naroda . . . Nada vas nastreljat!« »Sabake« su stajale pred njim pognutih glava i više-manje rezignirano. Oni su znali da će jednom doći čas kad će ovako pogнуте glave stajati pred crvenoarmejcima, i da im neće biti oprošteno. Previše je sovjetski narod iskrvario da bi mogao praštati izdajicama. Pavlenko ih je saslušao, izgrdio i poslao u crvenoarmejski štab.

Borba naših naroda s ustašama na obroncima Bilogore tako je ogorčena te se događa da u jednome danu pojedina sela nekoliko puta prolaze iz njihovih u naše ruke i obratno.

Pri tom najgore prolaze stanovnici tih sela. Ostavljaju sve, napuštaju kuće i odlaze. Ostaju samo najpromućurniji i najlukaviji. Jedan od takvih je župnik iz Turnašice. Župni dvor je najbolja zgrada u selu i u njemu je uvijek štab, danas naš, sutra ustaški. I tako to traje već tjedan dana. Župnik je gostoljubiv prema nama i prema ustašama. Nama daje podatke o njima, njima daje podatke o nama. S pomoću te njegove posredničke uloge sasvim smo se zblžili s komandantom 1. ustaško-domobranske divizije generalom Moškovom, iako se osobno ne poznajemo. (Moškov je ustaški pukovnik i domobrani general; to kod njih može biti!). Samo što se još nismo pobratimili! A župnik lijepo živi i potpuno je nemoguće ustvrditi kome je ipak privrženiji, njima ili nama. Ima župnika koji su i nama privrženi!

Poginuo je komandant Gupčeve brigade Stevan Došen. (Stevan Došen proglašen je narodnim herojem.)

Danas je 9. veljače 1945. godine, posljednji dan borbe za virovitički mostobran. Dok ovo pišem, za stolom u napuštenoj kući svojeg rodnoga grada, virovitičkim ulicama kuljaju kolone vojske, civilnog stanovništva i raznih ustanova. Žure se da na vrijeme stignu do mosta i prijeđu na mađarsku stranu, gdje je još mirno. Odande će, ne budu li Nijemci zaustavljeni, čak u Vojvodinu. Između nas i crvenoarmejskih pontonijera, koji se smatraju odgovornim za most, zametnula se žučna svađa. Htjeli su skinuti most i povući se, bez obzira na to što se sve jedinice III. armije i mnoge naše ustanove nisu još evakuirale. Dobili su takvu naredbu nadređene komande, a oni poštuju naredbe. Komandant III. armije Kosta Nad pokušao ih je urazumiti, naravno bez uspjeha. U regularnim armijama teško se nailazi na razumijevanje. Vojnik i niži starješina ne razmišljaju nego slušaju, tako im je najlakše živjeti i ratovati. Počeli su, dakle, skidati most. Kosta je bio prisiljen dovesti jedan svoj bataljon i zauzeti most. Nakon toga njegova energičnog poteza evakuacija se provodi nesmetano.

Mogli su se svi prebaciti već prije mjesec dana. Uštedjeli bismo mnogo ljudi, a Hitlerova posljednja protuofenziva svejedno bi ishlapjela, možda nekoliko dana kasnije i nekoliko kilometara dalje na istoku, ali ishlapjela bi.

U napuštenoj virovitičkoj kući samo smo major Allan, šef engleske misije, i ja. Svi ostali otišli su u bilogorske šume zajedno s kolonama naših brigada i onda grebenom Bilogore do Daruvara. Daruvar drže jedinice 6. korpusa. Naokolo tuku topovi i štekću mitraljezi. Major Allan i ja sjedamo u džip (naravno njegov) i odlazimo za kolonama. Već je sumrak.

Daruvar i Čazma

Daruvar i Čazma, to su dva najblaženija mjesta u Slavoniji i gornjoj Hrvatskoj! Ako nije slobodan Daruvar, slobodna je Čazma; ako nije slobodna Čazma, to jest kad nas istjeraju iz nje, možemo napamet i bez provjere otići u Daruvar, jer u njemu sigurno nema neprijatelja. Kao da im nedostaje snaga da istodobno zaposjednu oba gradića! Za nas je takva okolnost idealna. Ostavljeni smo u neprijateljskom kotlu da se kuhamo u vlastitom sosu i strpljivo čekamo proboj Srijemske fronte, a mi, seleći se iz Daruvara u Čazmu i iz Čazme u Daruvar, svoj martirij proživljavamo bolje nego što je ikakav nepopravljivi optimist mogao predvidjeti.

Ali ni u Daruvar nije uvijek lako stići. Na primjer, major Allan i ja, pošto smo se njegovim džipom odvezli iz Virovitice i krenuli grebenom Bilogore prema Daruvaru, doživjeli smo nezgodu. Bila je već noć, a svijetliti u ovakvim prilikama nije uputno - i Allan je džip utjerao u korito rijeke. Zaustavio ga je na sredini toka, i ne govoreći ni riječi, počeo se svlačiti. Ja sam mirno sjedio u vodi do grla i ozbiljno razmišljao kako bi bilo da uzmem pištolj i ustrijelim najprije njega a zatim sebe. U veljačkoj noći nije ugodno sjediti odjeven u tekućoj vodi koja ti seže do grla, a tek si na prvoj polovici puta! Allan se razodjenuo i stao na sjedalo džipa gol kao od majke rođen. Golotinja se bjelasala u tami, a zubi su mu snažno cvokotali. Predbacio mi je što se i ja ne svlačim, pa da pokušamo zajedničkim snagama izgurati džip iz sredine korita rijeke. On je Englez i oficir, a to znači da mora biti dorastao svakoj situaciji. Ali ja nisam Englez i samo sam silom prilika oficir (i to partizanski), a osim toga znam da nas dvojica nećemo izgurati džip iz rijeke. Pošao sam, onako mokar i otrovan, do prvih kuća da zatražim pomoć. Imali smo sreću! Zaselak je bio blizu i dva para volova su nas izvukli. Dva para volova, umjesto nas dvojice! Osušili smo se kraj peći i krenuli.

U Daruvaru su nas napali odmah drugoga dana. Borba je trajala od jutra do večeri i onda je, kao i obično u partizanskom ratu, počelo povlačenje. Jedna naša kolona (32. divizija sa štabom Korpusa) krenula je preko Vranoga Kamena nazad na Bilogoru i dalje prema Čazmi, druga kolona (33. divizija) morala se probiti preko Daruvarske kotline i tako krenuti u Čazmu. Čazma je, naravno, bila slobodna. I tako, iz Daruvara u Čazmu, iz Čazme u Daruvar. Međustanice su: Grubišno Polje, Veliki Grđevac, Veliki Zdenci i druge, ali glavne baze ostaju Daruvar i Čazma. Blažen onaj čas kad su ta dva mjesta oslobođena!

U selu Mikleušu, osam kilometara od Čazme prema brdimu, živi već dugo godina župnik katoličke župe Kocković. On je pravi narodnooslobodilački svećenik. Član je Okružnog odbora Narodnooslobodilačke fronte i uvijek bježi pred ustašama i svim drugim neprijateljskim vojskama. Nosi masnu crnu reverendu i crni slanini šešir. Da je pop, poznaje se samo po tome što nema kravate (kao da je drugi imaju!) i što mu je ovratnik košulje okrenut naopako. Narod ga voli i poštuje, doduše ne baš zbog svetog života, nego što umije s ljudima, a kažu da je u mlađim danima umio i sa ženama. Kada drugi piju, pije i on. Kada drugi kunu, kune i on. Kada drugi bježe, bježi i on. Dakle, pravi narodni svećenik!

Jučer mi je pričao kojekakve dogodovštine iz svojega dugogodišnjeg svećeničkog života. Bio je uvijek poznat, kako sam tvrdi, kao narodski čovjek. Dobar glas daleko se čuje, pa je dopro i do zagrebačkog nadbiskupa. Nadbiskupu se nije sviđalo Kockovićevo duhovno upravljanje pastvom. Pozvao ga je na razgovor. Mikleuški župnik je došao, poljubio nadbiskupu ruku i smjerno prevrnuo očima. »Mi za vas svašta čujemo«, rekao je nadbiskup strogo. »I mi za vas svašta čujemo, al niš ne vjerujemo!« odgovori Kocković smjerno.

Drugom prilikom opet ga je nadbiskup pozvao na raport. »Vi strašno puno pijete, Kocković! Vaš nos je sav črleni!« predbacio mu je. »Preuzvišenosti! Vaš je plavi, a ja mislim da to ni od mleka«, odgovori nestašni župnik. Nadbiskup je bio čovjek blage čudi i Kocković je, poslije ponovnog ispada i drskosti, relativno dobro prošao. Osudili su ga da na godinu dana ode među trapiste. Trapisti su strog fratarski red. Mnogo rade, malo jedu, piju samo vodu (iako proizvode pivo i sir), ne smiju uopće govoriti, i spavaju u lijisu. Tako je župnik Kocković iz Mikleuša odrobijao godinu dana pravog svetačkog života kod trapista u Banjoj Luci.

Možda će se religiozni ljudi, ako budu čitali ovo poglavlje mojega ratnog dnevnika, sablazniti. Možda će čak netko reći: »Pa naravno, da nije takav, ne bi, kao katolički svećenik, ni mogao biti član Okružnog odbora Narodnooslobodilačke fronte!« Pri tom će pljunuti i reći: »Fuj! Sramota!« Meni su, unatoč svemu, takvi župnici uvijek bili simpatični i stojim na stanovištu da nisu lošije čuvali povjerena im stada nego asketi, strogi prema sebi i drugima, ali više prema drugima.

U našem Štabu bit će promjena. Komandant Korpusa Vlado Matetić odlazi na dužnost u štab II. armije. Za komandanta H), korpusa »Zagrebačkog« postavljen je Mate Jerković, moj stari ratni drug s Banje, Kalnika i iz Slavonije. Budemo li imali sreće, zajedno ćemo u Zagreb. Načelnik štaba Korpusa je Nikola Kaić, dosadašnji komandant Korpusne vojne oblasti. I on je stari drug s Banje.

U borbama za virovitički mostobran neprijatelj je imao velike gubitke. Sada se sređuju podaci i izvještaji. Naši su gubici manji, premda mnogo veći nego ikada u dosadašnjim borbama.

Sada je ovdje vrlo teško, teže nego ikad. Neprijatelj se pod pritiskom savezničkih i naših snaga na jugu i istoku povlači i gusto se koncentriira u gornjoj Hrvatskoj i Slavoniji. Naš sektor postao je pozadina neprijateljske fronte u Srijemu. Istočno su naši, zapadno su Nijemci. Mi manevriramo iza fronte, kao pravi partizani. I ovdje kod nas Nijemci utvrđuju nekoliko obrambenih linija. Spremaju se za posljednji otpor. Hitlerova protuoefenziva, početa kod Budimpešte i Szekesfehervara, se istopila. Nije im uspjelo doprijesti do Dunava i forsirati ga, kako su planirali. Sada Crvena armija opet nastupa. Borba za Budimpeštu je počela.

U našem kotlu vode se neprekidne borbe. Nema više oslobođenog teritorija. Slobodno područje je samo ono gdje su naše jedinice; sve ostalo je zaposjednuto neprijateljskim snagama. Korpus je koncentriran, osim Zagrebačkog i Zagorskog odreda. Ta dva odreda još uvijek djeluju u Zagorju i Prigorju. Imamo mnogo ranjenika i iznemoglih ljudi. Srećom, Daruvar je stalno pod kontrolom 6. korpusa. Tamo je izgrađen aerodrom. Avioni dolaze svakoga dana. Donose municiju i evakuiraju ranjenike i bolesnike. Nismo sasvim odrezani od naših.

Neki dan (24. II. 45) naše brigade napale su Garešnicu. Poslije četiri sata borbe mjesto je zauzeto. Neprijatelj je pretrpio teže gubitke u mrtvima i zarobljenicima. Razgovarao sam sa zarobljenicima. Pripadaju XI. diviziji Luftwaffe (Nijemci). Drski su i glupi. Nalaze se u čazmanskom zatvoru koji nije ništa gori od drugih kotarskih zatvora stare Jugoslavije. Ipak, tuže se na smještaj. Kao da je u Oswiencimu ili Matthausenu bolje! Još uvijek vjeruju u Führera! Kažu da će Hitler upotrijebiti tajno oružje, koje će posve izmijeniti ratnu situaciju. Nevjerojatno!

Jučer (27. II. 45) napali smo Nijemce na prostoru oko Čazme. Napad je uspio. Neprijatelj ima 120 mrtvih, mnogo ranjenih i manji broj zarobljenih.

Danas (28. II) izvršen je napad na neprijateljsku kolonu na cesti Zagreb-Čazma kod sela Dabci i Pavličani. Ubijeno je oko 100, a zarobljeno 17 neprijateljskih vojnika. Pripadaju »Plavoj diviziji«. Zaplijenjene su veće količine oružja i ratne opreme.

Takvih akcija ima svakoga dana . . .

Proboj srijemskog fronta

Kraj ožujka godine 1945; posljednje ratno proljeće. Nijemci očekuju ofenzivu naših armija na Srijemskoj fronti. Pri tom im za leđima operiraju dva partizanska korpusa, ukupno oko 10.000 boraca prve linije. No, borbe u ovom našem slavonskom i gornjehrvatskom kotlu još uvijek traju nesmanjenim intenzitetom. Od 9. veljače, dana kad je likvidiran virovitički mostobran, do sada brigade i divizije su u stalnim okršajima, danju i noću. To je vrlo teško doba za partizane; mnogo ginu. Neprijatelj također ima velike gubitke. Prema podacima kojima raspolaže naš štab, u ovom su razdoblju Nijemci, ustaše i Vlasovljevi Kozaci pretrpjeli gubitke od oko 880 mrtvih i 500 zarobljenih. Imaju i mnogo ranjenih. Naši su gubici oko 200 mrtvih, 450 ranjenih i 100 nestalih. Kod slavonskih jedinica ti su gubici još manji. Među mrtvima je i komesar 3. brigade 33. divizije major Milivoj Micić.

Unatoč teškim borbama i gubicima raspoloženje je kod sviju nas izvrsno. Osjećamo dah pobjede i slobode. Svakoga dana očekujemo da nam kuriri izdaleka donesu zapovijedi s posebnim zadacima koje trebamo izvršiti čim počnu borbe za proboj Srijemske fronte.

Oba korpusa su na prostoru oko Daruvara i Pakraca. Čuvamo daruvarski aerodrom. Preko njega i radio-stanica održavamo mi partizani iz obruča jedine veze s našim velikim armijama. Nema više mnogo pravih partizana u Jugoslavenskoj armiji! Mi (Slavonci i Zagrepčani), Slovenci i dva korpusa (6. i 11) u Lici, Gorskem kotaru, Kordunu i Baniji. Ali baš posve pravi partizanski korpsi na području između Drave i Save jesu, po mojemu mišljenju, jedino Slovenski korpus i naši korpsi. Nekada smo svi čeznuli da se što prije pretvorimo u pravu, regularnu vojsku. Sada smo ponosni na svoje partizanstvo! Ostat ćemo vjerni svojem načinu ratovanja do pobjede. Treba vidjeti i upoznati život u jedinicama regularne vojske pa da se shvate sve prednosti života u partizanskim brigadama i odredima. Ali ni mi nismo više baš pravi partizani! Promakli su nas u činove i rangove. Komandanti korpusa: Veljko Kovačević (komandant 6. korpusa), Vlado Matetić i Mate Jerković postali su već davno general-majori. Komesari korpusa imaju rang pukovnika. Oznake činova i rangova nosimo na rukavima. Mi borci iz godine 1941. nosimo i spomenice. Čak nam dijele i odlikovanja: ordene za hrabrost, partizanske zvijezde, i druga. Gdje su ona vremena kad sam s drugovima iz Bojanske čete skakao po visovima oko Vrnograča i Podvizida, naoružan preklopnim štucicom broj 16 sa sedam lovačkih patrona izrađenih u kućnoj radinosti!?

U našim štabovima radi se ozbiljno i stručno. Nema više partizanskih improvizacija. Specijalke, trokuti, šestari i olovke svih mogućih boja. Položaji naših i neprijateljskih grupacija označeni su uredno na kartama i kad se udubiš u takvu kartu čini ti se kao da si pravi pravcati generalštabni oficir. Samo meni nikako ne polazi za rukom da se pretvorim u regularca. Neki dan primio sam depešu iz štaba 6. korpusa. Interesirali su se kakva je situacija na našem sektoru. Odgovorio sam lakonski: »Kuriri otišli«. (Stvarno su bili otišli s opširnim izvještajem!). Sada mi se Veljko Kovačević, komandant 6. korpusa, ruga zbog toga. O toj mojoj nesretnoj depeši »kuriri otišli« zna već čitava Hrvatska i Slavonija. Tako je to kad nisi rođeni vojnik!

Uostalom, evo što je naznačeno u našim kartama. Da ne bih ponovno doživio kritiku, kao od Veljka Kovačevića zbog depeše »kuriri otišli«, pokušat ću da situaciji ucrtanoj na kartama dodam potreban vojnički komentar.

Krajem godine 1944. i početkom 1945. prerasla je Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije u suvremenu regularnu armiju. Njezina je zadaća uništiti neprijateljske snage u zemlji i definitivno osloboditi Jugoslaviju. Tome su prethodili slijedeći događaji:

Već sredinom godine 1944. Vrhovni štab je devet naših divizija poslao prema Srbiji. Te su operacije uskladene s operacijama savezničkih snaga na istoku i jugu, izvan granica Jugoslavije. Tih devet divizija počelo je u suradnji sa srpskim i makedonskim jedinicama ofenzivu na Srbiju. Ostale snage Narodnooslobodilačke vojske, u srednjim i zapadnim dijelovima zemlje, nastojale su za to vrijeme ozbiljno ugrožavati položaje njemačkih i kvislinških snaga s ciljem da im spriječe ma kakve ofenzivne akcije. Kao rezultat te ofenzive i ofenzivnih operacija na ostalim područjima, osobito u Crnoj Gori i Dalmaciji, do kraja godine 1944. potpuno je oslobođena Srbija s Vojvodinom, Kosovom i Metohijom, Makedonija, Crna Gora i veliki dijelovi Bosne i Hercegovine.

Oslobođenje tih velikih predjela Jugoslavije, osobito oslobođenje Srbije, imalo je velik politički odjek u zemlji i u svijetu, a da se i ne govori o vojno-strateškom značenju tih pobjeda.

Njemačke snage iz Jugoslavije i Grčke (pod pritiskom saveznika) potisnute su na nekomunikativne terene Sandžaka, Crne Gore i Bosne. Te su snage, s tih položaja, povezivale neprijateljsku frontu u Jugoslaviji s frontom u Mađarskoj i Italiji. Početkom siječnja 1945. (dok su već trajale borbe za virovitički mostobran) uspostavljena je neprekidna neprijateljska fronta od Drave (kod Donjeg Miholjca) preko Srijema do utoka Drine u Savu. U dolinama rijeka Bosne, Neretve, Une i Kupe organizirana je obrana važnijih objekata i komunikacija. Na fronti u Jugoslaviji Nijemci su angažirali: u Podravini 15. i 91. armijski korpus; na Srijemskoj fronti 34. armijski korpus; u Bosni, u zahvatu rijeka Bosne i Drine, 21. armijski korpus; u zapadnoj Bosni, Hercegovini i Lici 15. brdski armijski korpus. Osim tih njemačkih i kozačkih većih formacija angažirano je u Jugoslaviji i mnogo manjih njemačkih jedinica, te jake kvislinške snage (ustaše i četnici).

Oslobođenjem velikih dijelova Jugoslavije, osobito potpunim oslobođenjem Srbije, Makedonije, Crne Gore i Dalmacije, uspostavljena je i konsolidirana neprekinuta fronta prema neprijatelju. Na oslobođenim područjima osigurana je konsolidacija nove revolucionarne vlasti. U to vrijeme drug Tito i Nacionalni komitet dolaze u Beograd i pojačan je rad na političkom učvršćenju i afirmaciji u zemlji i u inozemstvu. Ujedinjene su sve napredne političke snage za pomoć fronti, da bi se ubrzalo definitivno oslobođenje zemlje. Tako je Narodnooslobodilačka vojska napokon dobila solidnu i stalnu pozadinu za mobilizaciju boraca i materijalnih potreba i stratešku osnovicu za dalji rat.

Svi ti uvjeti omogućili su osnutak I., II. i III. armije. Početkom ožujka (1. III 45) formirana je i IV. armija. NOV je preimenovana u Jugoslavensku armiju i formiran je njezin generalštab.

Vrhovni komandant naše Armije je drug Tito.

Te armije sa 2., 3. i 8. korpusom (8. korpus je sada IV. armija) vode frontalne borbe s neprijateljem. U neprijateljskoj pozadini djelujemo mi, korpsi izvan sastava armija: 6. i 10. u Slavoniji i gornjoj Hrvatskoj, 5. korpus u zapadnoj Bosni, 4. korpus na Baniji, Kordunu, u Pokuplju i na Žumberku; 11. korpus u sjevernoj Lici i Gorskom kotaru, 7. korpus u Notranjskoj, 9. korpus u Slovenskom primorju i IV. operativna zona u Štajerskoj i Koruškoj.

To je stanje uoči očekivanog proboja Srijemske fronte.

Dana 12. travnja godine 1945. započele su borbe za proboj Srijemske fronte. Stigli su i dugo očekivani posebni zadaci za Zagrebački i Slavonski korpus. Zadatak našega korpusa je sasvim prozaičan: treba da pod svaku cijenu držimo Daruvar i daruvarski aerodrom. Slavonci imaju zaista poseban, da ne kažem čudan zadatak. Treba da sa svim divizijama krenu prema neprijateljskim položajima na Srijemskoj fronti i da udare s leđa. Zadatak, ovako napisan i formuliran, čini se, na prvi pogled, logičan i vrlo efikasan. Ali kad pogledamo iz blizine kako izgleda neposredna pozadina jedne fronte, kroz koju se divizije moraju probiti, lako je ocijeniti da sve to i nije baš tako logično i jednostavno . . . Glavno da počinje. Održavamo stalne veze sa štabom III. armije. Obavještavaju nas i o stanju na ostalim frontama. Naša dva korpusa stavljena su naredbom generalštaba pod komandu štaba III. armije (Kosta Nađ).

Divizije III. armije uspješno su forsirale Dravu između Donjeg Miholjca i Osijeka. Zauzele su Osijek i sada razvijaju operacije kroz Podravinu. Za nekoliko dana ćemo se spojiti. Istoga dana izvršila je 1. armija (Peko Dapčević) proboj utvrđenih neprijateljskih položaja na Srijemskoj fronti. Već prije tjedan dana (5. IV) prešla je u ofenzivu II. armija (Koča Popović). Njezine divizije vode borbe za forsiranje rijeke Bosne. U sastavu II. armije je i nekadašnja moja 28. divizija i s njom 17. udarna brigada. Slavonaca, Kalničana i banijskih proletera ima svugdje!

Stigla je depeša iz štaba III. armije. Prilikom napada na neprijateljske položaje u pozadini ranjen je Veljko Kovačević, komandant 6. korpusa. Rana nije teška. On i njegov komesar Kultura (Otmar Kreačić) nastupali su zajedno sa svojim jedinicama u streljačkom stroju. Bila je noć i izmiješali su se s Nijemcima. Uspjelo im je probiti se do III. armije, ali Veljko je u toj gužvi ranjen u nogu. Čujemo da će se 6. korpus rasformirati. Njegove divizije ulaze u organski sastav III. armije. Naš, 10. korpus »Zagrebački« živjet će kao formacija još do oslobođenja Zagreba (iz političkih razloga). Sve prolazi i sve će se promijeniti. Malo sam žalostan zbog toga, moram priznati.

Oko Daruvara i Pakraca ne događa se ništa naročito. Nitko nas ne uznamira. Neprijateljske kolone prolaze cestama daleko od nas. Jedna naša brigada imala je danas uspjeha. Napala je kolonu Nijemaca i uništila je.

Smrt Petra Biškupa Vene

Jučer je poginuo Petar Biškup-Veno (Petar Biškup-Veno proglašen je narodnim herojem), komandant 32. divizije. Divizija je vodila borbu u rajonu Virovitica-Podravska Slatina, kod sela Pčelica. Veno se vratio s položaja u štab i uputio se na divizijsku osmatračnicu. U času kad je uzeo dalekozor da osmotri položaje, pogodio ga je metak. Pretpostavlja se da gaje ubio neprijateljski snajper; odakle, nije ustanovljeno. Ranjen je teško, u predio oko srca. Na putu do bolnice je umro. Veno je treći poginuli komandant divizije iz naših dvaju korpusa u posljednju godinu dana. Najprije Demonja, poslije njega Milan Stanivuković, i sada on. Takav je to proklet teren i takvi su to odviše smioni i neoprezni ljudi.

Petra Biškupa-Venu poznajem od 1937. Ubrajam ga među svoje najbolje prijatelje. Neko vrijeme godine 1940. čak smo i zajedno stanovali. Bio je seljačkog podrijetla. U Bjelovaru i Zagrebu izučio je soboslikarski i ličilački zanat. To je sezonski obrt i Veno je veći dio godine imao vrlo mnogo vremena. U jednom od takvih gladnih razdoblja (obojica smo bili besposleni) Veno me odveo da kod njega stanujem. Vlasnica stana bila je Lorka Svjetličić; njezin muž Zvonko Svjetličić robijao je u Mitrovici. U jednoj jedinoj sobi spavali smo: Lorka Svjetličić i njezin četrnaestogodišnji sin Boris, Venin drug Mirković sa ženom i jednogodišnjim djetetom, Veno i ja. Plaćao nije nitko ništa. Ujutro bi Lorka u mljekarstvu kupila, na veresiju, mlijeka i kruha, svima nam skuhala kakao, i to nam je bila osnovna dnevna hrana. Veno i ja bismo još u podne i navečer u Radničkom Športskom klubu »Metalac« pojeli nekoliko pogačica od čvaraka ili hrenovke, također na veresiju. Zvonko Svjetličić je ubijen, njegova žena Lorka, naša stanodavka, također je ubijena u ustaškom redarstvu u Zagrebu. I Mirković je ubijen. Žena mu je živa, dijete im je umrlo. Mali Boris Svjetličić je živ. Neznani gdje je. Sada je poginuo i Veno. Kako će biti u oslobođenom Zagrebu? Nitko nije ostao živ! Možda bi bilo najbolje odseliti se u neki drugi grad za koji me ne vežu predratne uspomene.

Veno je bio visok točno dva metra i izvanredno snažan, pravi div. Ali u njegovu ogromnom, snažnom tijelu živjela je sentimentalna lirska narav. Da se nije rodio kao seljačko dijete u vrlo siromašnoj obitelji i da nije izučio soboslikarski i ličilački zanat, vjerojatno bi pisao pjesme. Ovako se, stjecajem životnih okolnosti, u njemu sve izmiješalo. Bio je radnik, a vječito je deklamirao stihove i po džepovima nosio zbirke pjesama. Možda je potajno i pisao stihove.

U partizane je otiašao s prvom skupinom komunista iz Zagreba. Može se slobodno reći da je Veno prvi zagrebački partizan. Operirali su u blizini Zagreba, na istočnim padinama Zagrebačke gore. Povremeno se vraćao u Zagreb. Bio sam s njim povezan. Skupljao sam za njega i njegovu skupinu sanitetski materijal, obuću i odjeću. Bili su ubrzo razbijeni i Veno se prebacio na Kalnik, i poslije s Kalnika na Bilogoru i u Slavoniju. U Slavoniji smo se sreli krajem godine 1942. Radio je u Agitpropu. Dotada je Biškup prezivio mnoge zgode i nezgode. Kako je dospio u Agitprop, nije mi jasno. Vjerojatno su ga, zbog sklonosti za poeziju, ocijenili kao radnika s intelektualističkim natruhama i dali mu da vrti ciklostil i uređuje zidne novine. Nije ostao u Agitpropu. Uskoro je postavljen za komesara 18. slavonske brigade. Njemu je i bilo mjesto u brigadi.

Poslije osnutka Zagrebačkog korpusa prekomandiran je u gornju Hrvatsku. Tu je i počeo ratovati! Bio je vrlo hrabar čovjek. Jednom prilikom iznenadio ih je neprijatelj. Noću su provalili u selo i počela je borba prsa o prsa. Na našem terenu takva su iznenađenja česta. Uzeo je puškomitrailjer u ruke i ponio ga kao igračku. Probio se na čelo svojih boraca i neprijatelj je protjeran. Samo, on nikada nije govorio o borbi. Za njega je rat bio nužno zlo.

Nije u njemu mogao naći zadovoljstva. Zato se o njegovoj hrabrosti nije mnogo govorilo. Znalo se da je hrabar i dobar komandant i da je nekako drukčiji od ostalih dobrih i hrabrih komandanata.

Pokopan je u Podravskoj Slatini. Dovezli su ga na topovskom lafetu. Nije bilo mnogo ljudi. Borci su na položajima, a civila ima malo. Na pogrebu smo bili Kosta Nađ i ja. Održao sam nadgrobni govor, sasvim kratak. Što da govorim na grobu čovjeka kojega sam samo ja dobro poznavao. Ono obično o njemu kao partizanu i partizanskom starješini znaju svi; sve ostalo zbog čega sam ga volio intimne je naravi; nije čak ni za intimni ratni dnevnik.

Za petnaest dana, otprilike, stići ćemo u Zagreb. Još prije toga proći ćemo kroz Bjelovar. Venina majka živi u jednome selu kraj Bjelovara. Ona je stara sirota seljanka. Veno mi je o njoj mnogo pričao. Ne zna da joj je poginuo jedini sin. Petnaest dana, otprilike, prije ulaska u Zagreb. Borio se od kolovoza 1941. do kraja travnja 1945. - i baš sada je morao poginuti.

Posljednji marš

U životu je sve prozaično. Vječito gojimo nade, zanosimo se iluzijama, imamo skrivenih i neskrivenih želja. A nikada se ništa ne ostvaruje, ili se ostvaruje samo djelomice i posve drugačije nego što smo sebi dočaravali u snovima na javi. I tu ne pomaže iskustvo! Uzalud se sjećaš svih neostvarenih želja i izjalovljenih nada iz proteklog života! Jer čim se ukaže prilika, zaboravljaš sve i ponovno počinješ maštati. Možda je to i dobro! Da nema želja i iluzija, da nema vječite nade, kako bi mlad čovjek izdržao u ratu . . .

Nastupamo prema Zagrebu. Više ne pješačim, a rijetko kad i jašem; sada putujemo automobilom. Noću se u automobilu divno drijema, iako su putovi loši. Otpor pred Zagrebom je poslije duge i žestoke borbe skršen i mi nastupamo slobodno, s pjesmom. To je neka nova, divna pjesma, koju nikada prije nisam čuo. Sve je raspjevano. Dugo su nas čekali i evo napokon smo stigli. Građani nas zasipaju cvijećem.

Automobil je u tom času odskočio kao ždrijebe, ja sam udario glavom o krov ... i tako se probudio. Mora da sam dugo spavao. Sviće zora, čeka nas naporan prozaičan dan, jer danas ne počinju borbe za Zagreb nego za Viroviticu. Koliko ćemo puta osvajati to moje rodno glijezdo?

Što da opisujem kako je poslije punih pet dana borbe pala Virovitica (jer divizije III. armije valjaju se polako ali sigurno, po svim ratnim pravilima; kao Englezi i Amerikanci u Italiji), ili kako smo ušli u Koprivnicu i za divno čudo nismo na zidovima koprivničkih kuća našli tragova topovske kanonade! (Da mi je znati kamo je tuklo dvadeset naših topova cijelih šest dana opsade grada u listopadu prošle godine!?). Ili, da možda pričam o Bugarima, koji su sada desni susjedi III. armije? Poslije oslobođenja Bugarske postali su nam saveznici i sad se zajednički borimo. Njihovi oficiri nose male okrugle šapke s kratkim, vrlo kosim štitnicima i ukusne janjeće kožušćiće bez rukava.

Od svega toga mnogo je zanimljiviji, po mojoj mišljenju, slučaj poginula njemačkog kaplara. Ali ni to nije bogzna što! Ipak, ispričat ću ... Na grebenu Bilogore, blizu sela Zrinjske, našli smo poginula njemačkog kaplara. Mnogo vremena je trebalo da naše brigade zauzmu taj sasvim beznačajan položaj. U mrtva kaplara nađena je zapovijed kojom mu je naređeno da sa svojom desetinom brani odstupnicu bataljona do 17,30 sati, a poslije toga da se povuku. Kaplar je, doduše, poginuo, ali naši su prednji dijelovi uspjeli izbiti na branjeni položaj tek u 17,50 sati. Napominjem da se već vode borbe u Berlinu! Uvijek sam vjerovao da će se njemačka vojska raspasti ubrzo pošto se počne povlačiti s istočnog bojišta. To je vojska stvorena za napad, a ne za obranu. Blitzkrieg! Kad ne bude munjevitih uspjeha, demoralizirat će se. Kakva je to bila zabluda! Hitlerovi vojnici su toliko zatucani da ih nije moguće demoralizirati. Mnogo ih zarobljavamo. No još uvijek vjeruju u »novo oružje! »Fuhrer će učiniti čudo!«

Jedna naša izviđačka grupa uhvatila je komandanta XI. divizije Luftwaffe, njemačkog pukovnika. Stvarno je došao kraj kad su već izviđači počeli zarobljavati komandante njemačkih divizija! Luftwaffe, doduše, nije više Luftwaffe nego obična pješadija, i komandant divizije nije više pravi komandant divizije, ali ipak, pukovnik je pukovnik, iako samo Ersatzkommandant Ersatz-divizije. Izviđali su negdje oko Malog Trojstva. Našla je grupa njemačkih oficira i vojnika. Naši su bili snalažljiviji, zauzeli su zasjedu i raspalili po njima. Neke su pobili, druge su pohvatali i doveli u naš štab. Komandant je pravi njemački oficir, kao što piše u knjigama; nedostaje mu samo monokl. Nikako da se namjerim na Švabu

s monoklom, a u svim su ih filmovima o prošlom ratu imali. Šteta! Ušao je čvrstim vojničkim korakom, stao mirno i propisno salutirao. Opažam da se Nijemci u zarobljeništvu drže korektno vojnički, kao da već samim korektnim držanjem žele podsjetiti na nužnost korektnog postupka s naše strane. Prema svojim zarobljenicima oni se, naprotiv, ponašaju kao životieri, osobito prema zarobljenim partizanima. Partizane, naravno, ne priznaju za ratujuću stranu i smatraju da u odnosu prema nama nisu obvezni poštovati međunarodna ratna pravila. Obično odmah strijeljaju ili vješaju! Poslali smo pukovnika u štab III. armije. Pred našim je obavještajcima bio preko očekivanja govorljiv.

Pada kiša. Mate Jerković i ja spavamo na trulim daskama odvaljena seoskog plota kraj Šandrovca. Danas je pao Berlin! Stišćemo se pod šaturskim krilima i pokušavamo ustanoviti je li neugodniji dodir s hladnim zrakom ili s mokrim šaturskim krilom. »Je li, Mate!« obratim se svojem komandantu u gluho doba noći. »Da ti je prije mjesec dana netko rekao kako ćeš na dan pada Berlina spavati na trulim daskama odvaljenoga plota kraj Šandrovca, ne bi vjerovao!?!« Mate je nešto promrmljao u snu, okrenuo se na drugu stranu, zastenao i nastavio spavati. On je zdrav i dobro spava. Zaspi istog časa kad legne, i nije mu teško ustati. Blago njemu! Kod mene je obratno. Spava mi se samo rano ujutro.

Bjelovar je branio Boban. Kada kažem Boban, mislim na V. ustašku diviziju. Naime, Rafael Boban, nekadašnji zapovjednik Crne legije i čuveni koljač, sada je zapovjednik V. ustaške divizije. Postao je general i vitez. Svi ustaški visoki komandanti su vitezovi. (Kao u srednjem vijeku!) Dakle, kad su se naše trupe približile Bjelovaru, ustaški pukovnik i domobranski general vitez Rafael Boban (inače bivši torbar iz okolice Imotskog) sazvao je građanstvo na zbor. Popeo se na postolje i održao govor. Bjelovarčani tvrde da je to bio najkraći govor koji su ikada čuli. Vojniku i ne priliče dugi govor! »Spremni!« viknuo je vitez Rafael. »Spremni«, odgovorili su okupljeni građani. »Nisam navikao držati govore i bit ću kratak!« rekao je Boban. »Hoćete li se boriti ili se nećete boriti?« upitao je prijeteći.

»Hoćemo!« urliknuli su građani unisono. »Spremni!« -»Spremni!« i govor je završen. Ali nisu se borili, ni Boban, ni Bjelovarčani. Ujutro, poslije toga čuvenog zbora, Boban je postrojio vojsku i napustili su grad, pod izlikom da nemaju dovoljno municije. Prije povlačenja postrijeljali su oko dvije stotine nevinih ljudi, većinom staraca i starica, pohvatanih da budu taoci.

Maštanja doista nisu realan život! Naša stvar oko oslobođenja Zagreba slabo stoji. Naime, III. armija, prema operativnom planu, nastupa južnom obalom Drave, smjerom Varaždin-Maribor, i neće napadati Zagreb. Napadaju ga I. i II. armija, jedna sa sjeverne, druga s južne obale Save. Na žalost, 10. korpus »Zagrebački« je u sastavu III. armije. Zagrebački korpus, a neće sudjelovati u borbama za oslobođenje Zagreba!? U regularnim armijama ne vode računa o problemima suptilnije naravi. Prema tome nitko od nas zagrebačkih partizana neće jurišati zagrebačkim ulicama i neće biti zasipan cvijećem građana (i građanki) željnih slobode. Prolazit ćemo ulicama Varaždina, Ptuja, Celja i Maribora, a kakvo je zadovoljstvo jurišati ulicama ili ginuti na prilazima tih gradova!? Sumnjiv užitak, u svakom slučaju.

Danas je 8. svibnja 1945. godine. Berlin je pao prije tjedan dana, a Zagreb je još uvijek u neprijateljskoj vlasti. Stvari se razvijaju povoljno. Komandanti i komesari naših armija pokazali su razumijevanje za probleme našeg, Zagrebačkog korpusa. Na liniji Zagreb-Varaždin razdvajamo se od III. armije i nastupamo prema Zagrebu. Napadamo ga jednom kolonom sa sjevera, preko Sljemeđa, drugom kolonom s istoka, smjerom Sesvete-Dubrava-Maksimir. Čast je spašena!

Oslobođen je Varaždin. Osloboidle su ga divizije III. armije. Sa sjeverne strane Drave, u Čakovcu, su bugarske trupe. Mnogo hubavo! Major Brunović, oficir iz našeg štaba, postavljen je za komandanta varaždinskog garnizona. Oprostio se i otišao poletno na novu dužnost. Sobom je poveo nekoliko Varaždinaca iz brigada. Za njih je rat praktički završio. Za nas, Zagrepčane, još nije.

Sjedim kraj radija u kući seoskog trgovca u Sv. Petru Orehotovcu, na sjeverozapadnim obroncima kalničkoga gorja. Od Sv. Petra Orehotovca do Zagreba varaždinskom cestom ima oko 60 kilometara. Podne je. Naokolo se puškara. To borci naših brigada čiste okolne šumarke u kojima se skrivaju razbijene grupe ustaša, četnika i Nijemaca. »Daj da čujemo hrvatski krugovalk«, predloži Jerković. Interesantno je slušati posljednje ustaško-švapske laži o skraćivanju bojišta. Neposredno prije poraza propagandisti moraju lagati s mnogo invencije da bi bili bar donekle logični i uvjerljivi, »Krugovalk« se počeo čudno vladati. U studiju su se očito svađali i do nas dopru glasovi: »Daj da govorim! Ne dam!« I onda odjednom: »Ovdje komandant bataljona . . . Građani Zagreba! Poslije četirigodišnjeg ropstva Zagreb je oslobođen!« Ne znam kako sam ostao pri svijesti. Bio sam dirnut, ali istodobno i radostan i tužan. Radostan što je moj grad slobodan, tužan što je moj korpus zakasnio, što su ga pretekli! Glas nepoznatog komandanta bataljona ostat će mi uvijek u uhu. I njegove riječi uvijek će pamtiti. Čudno kako u ovakvim trenucima i najbanalnije riječi snažno djeluju.

Intendatura je dobila nalog da svim loše odjevenim borcima izda nove engleske odore. Dobrim radom engleske misije, a posebice šefa misije majora Allana, naš korpus je dobro opremljen. Komandanti su postrojili jedinice, pregledali ih, i 10. korpus »Zagrebački« krenuo je na svoj posljednji marš. Znali su da idu u oslobođeni Zagreb, ali nitko nije bio raspoložen. Osjećali smo se izigranima i prevarenima. Mi još uvijek nismo pravi vojnici i nimalo nas ne zadovoljava spoznaja da je bitka za Zagreb dobivena već prije, u mnogim borbama i okršajima u kojima su sudjelovale i naše brigade. Trebalо je da stignemo prvi, a stižemo posljednji, u miran, slobodan grad. Naprsto su nas izigrali!

Korpus je prenoćio u blizini Zagreba, kraj Sesveta. Rano ujutro Jerković i ja sjedosmo u automobil i krenemo u grad da izvidimo situaciju. Trebalо je ispitati kakve su mogućnosti za smještaj jedinica i kakve će nam biti buduće zadaće. Možda će nam reći: »Kad niste dosada došli, ne trebamo vas ni sada! Vratite se u Čazmu!«

Ulice su pune vojske. To su borci I. i II. armije. Dobro su naoružani i imaju teške sovjetske tenkove T 34. Na topovskim cijevima napisali su bijelom uljenom bojom »Pozdrav Paveliću!« Nije loše! Odjeveni su sasvim slabo. Armije su provaljale Srbiju i Srijem i putem mobilizirale sve što je bilo sposobno da nosi pušku. Seljački momci »uplovili« su u brigade sa šajkačama, šubarama i klobucima; prava narodna armija! Borci našega korpusa izgledaju prema njima kao gosti na elitnom oficirskom plesu.

U Zagreb je prije nas stigao čak i Glavni štab Hrvatske iz Like. Nevjerojatno! Informirali su nas o situaciji i o perspektivama 10. korpusa. Jedinice II. armije pod komandom Koče Popovića prve su ušle u grad. Pošto su 5. travnja prešle u ofenzivu, forsirale su rijeku Bosnu, osloboidle Doboј i izbile na Unu. Do 6. svibnja likvidirale su sva čvorišta neprijateljskog otpora u donjem toku Une i osloboidle Karlovac. Zatim je II. armija, surađujući s I. armijom, počela napredovati prema Zagrebu. Njezine divizije nenadano su izbile na obalu Save s južne strane grada, likvidirale u naletu luburićevce koji su branili most, i prodrle u Zagreb. Ustaše su napustili položaje u paničnom bijegu, tako da nisu uspjeli srušiti most. Divizija koja je prva

izbila na Savski most i ušla u Zagreb nekadašnja je moja Dvadeset i osma. To mi je utjeha za sve nedaće 10. korpusa u završnim operacijama. Istini za volju treba priznati da se tri divizije II. armije spore koja je od njih prva ušla u Zagreb, no ostaje činjenica da je medu njima i 28. slavonska udarna divizija, pod komandom mojega starog ratnog druga Radojice Nenezića. Treba reći i to da je I. armija, nastupajući sjeverno od Save, naišla na jak otpor neprijatelja. Čitava istina je da su I. i II. armija oslobodile Zagreb.

U glavnom štabu Hrvatske obavijestili su nas da će jedinice 10. korpusa za prvo vrijeme preuzeti zagrebački garnizon. Poslije će Korpus biti rasformiran, a divizije treba da uđu u sastav II. armije.

Sve kasarne u gradu krate su vojskom. Mjesta nema nigdje. Naš korpus, pošto uđe u grad, treba da prenoći na »Spartinu« igralištu kraj Gradskog vodovoda. To je sasvim na jugozapadnoj periferiji Zagreba.

Ulazak 10. korpusa »Zagrebačkog« u oslobođeni grad mora biti svečan i trijumfalni. Zagrepčani će biti obaviješteni i pozdravit će svoje borce . . .

Svi imaju mnogo posla. Posvuda je žurba i dezorganizacija. Najpametnije je sjesti u auto i vratiti se svojim jedinicama. Tamo je mir i još uvijek se živi partizanski.

U grad je Korpus umarširao kasno poslije podne. Borci su iščekani i nalaštenih čizama i cipela, svježe obrijani i ošišani. Sjaje se konji i sjaji se oružje! To je završetak posljednjeg marša naših ratnih brigada. Pred svakim ešalonom jaše vod konjanika, a na čelu voda ešalonski komandanti i komesari.

Špalir građana koji dočekuju ratnike svojega grada počinje u Dubravi, proteže se Maksimirskom cestom i Vlaškom ulicom sve do Jelačićeva trga. Čujem ih kako govore: »To je elitna vojska!« Zaista, svi su borci odjeveni i dotjerani besprijekorno, kao da idu u svatove. I nitko od njih građana ne zna koliko bi nam bilo milije da su brigade skršile otpor neprijatelja i ušle u Zagreb jurišem. Bili bismo blatni ili prašni, mokri od znoja i čađavi od baruta. Tada bismo uistinu bili elitna vojska! Pa ipak, borbe u kojima sudjelujemo već odavna također nešto znače!

Obasipaju nas cvijećem i nude cigaretama, kao u mojim snovima. Osim cigareta i cvijeća u gradu ničeg i nema. Mi smo sitiji i bogatiji od njih! Jerković, Kaić i ja vozimo se u novom kabrioletu. Posudili smo ga u Glavnem štabu specijalno za ovu prigodu. Kolona se pomiče sporo i tako naš kabriolet ili stoji ili se jedva kreće. Zato smo nas trojica stalno na udaru građana iz špalira, i to nam, iskreno govoreći, nije neugodno. Zasuli su nas cvijećem i izljubili na mrtvo ime, muškarci i žene. Muški poljupci, kao što je poznato, ne ostavljaju tragova, ženski ostavljaju. Zbog toga smo sva trojica iskićeni otiscima usana svih mogućih oblika, i u svim mogućim nijansama; netko bi mogao pomisliti da smo obojeni ratničkim bojama.

Nepoznat čovjek upitao me zovem li se Ivan Šibi. Bio je zadovoljan što me je pronašao. Donio mi je dobrih vijesti. Svi moji u Zagrebu su živi. Toga časa kolona je krenula brže i nepoznati se izgubio. Nisam se sjetio upitati gdje stanuju. Valjda će ih nekako pronaći!

Inače, u špaliru ima svakojakih ljudi. Među onima koji oduševljeno kliču prepoznao sam i nekoliko ustaša i čak dva ustaška konfidenta. Ali to su izuzeci. Što da se radi!? Tako je uvijek bilo i bit će u svim špalirima koji dočekuju pobjedničke vojske!

Dojučerašnji ratnici, borci naših brigada, provode svoju prvu zagrebačku noć na »Spartinu« nogometnom igralištu, dakle pod vedrim nebom. Pjevaju partizanske pjesme i plešu kola. Kao i uvijek u sličnim prilikama. Jer, treba se radovati. Rat je završen! Ali nije baš lako priviknuti se mirnodopskom životu! U prvo vrijeme svima će nedostajati dobre stare partizanske baze, privržena sela i njihovi mještani koji su nas voljeli kao što nas nikada nitko više neće voljeti .

..

Ni ja ne mogu spavati! Uzrujan sam i nervozan, san mi ne dolazi. Sjedim za stolom građanski namještene sobe u stanu stranih ljudi, odmah pokraj »Spartina« igrališta, i pokušavam razmišljati. Lijepa je svibanjska noć i ja sam poslije tri i pol godine ponovno u svojem gradu! Zašto ne lutam ulicama i ne obnavljam uspomene iz predratnog života i iz ilegalnih dana 1941? Tri i pol godine čekao sam taj čas. Obići ću sve ulice i trgove i sve perivoje i sve uglove; sva mjesta kojih se sjećam iz prošlih dana. Tako sam mislio i želio. I bio sam uvjeren da me nikakvi poslovi u tome neće moći spriječiti. Sada je drukčije. Posla nemam, a ipak sjedim sam u stanu stranih ljudi i ne znam što da počнем. Sve moje misli i svi moji osjećaji vezani su za partizanski život, a ne za onaj predratni zagrebački. Ne zanimaju me ni ulice, ni trgovи, ni perivoji. Zaboravio sam ja to. Možda bi najbolje bilo da odmah sutra zatražim prekomandu u Čazmu ili u Daruvar, svejedno u koji od ta dva najljepša partizanska grada. Ili možda u Voćin. Prije tri godine, kada smo napadali, privlačila me voćinska elektrika kao noćnog kukca. Zašto ne bih mogao živjeti u Voćinu? Zagreb ionako nije više grad moje mladosti, u njemu ionako nema više mojih prijatelja i drugova. Poubijali su ih, a ako je negdje netko i preostao, vjerojatno je u nekoj brigadi i neće imati ništa protiv života u Voćinu, ili u Daruvaru i Čazmi. Meni je svejedno! Zagreb je grad ljudi koji se među sobom ne poznaju, a kad nekog ne poznaješ, kako ćeš znati što misli i osjeća i kako da mu vjeruješ. Mi partizani navikli smo provjeravati nepoznate ljude. Samo, u mirno doba teško je čovjeka provjeriti. U ratu su nikli novi partizanski gradovi; svi njihovi stanovnici dobro se među se poznaju.

Daruvar, Čazma i Voćin ... u tim gradovima uvijek sam se izvrsno osjećao. Svake večeri bile su priredbe. Kad nije bio pokret, sjedio sam u štabu do sitnih sati i pričao s drugovima o svemu i svačemu. Najviše o Zagrebu i o tome kako će nam biti poslije oslobođenja . . . Što čovjeku treba da bi bio sretan!? Da mirno radi svoj posao, i da ima desetak dobrih prijatelja i možda električno svjetlo! Sve drugo je suvišno.

Cijeli dan ispitivali su me nepoznati građani što sam po činu i funkciji, kakva odlikovanja imam i koliko mi je godina. Odgovarao sam učtivo, strpljivo i, u početku, sa zadovoljstvom. »Pukovnik sam po činu, politički komesar po položaju, imam takva i takva odlikovanja, navršio sam dvadeset i sedam godina!« Slušali su radoznalo i pažljivo i pri tom pravili začuđena lica. »Kako ste mlađi!« govorili su ... i »kakva vas karijera još čeka!« Zaista, mi smo romantičari, a oni radoznali građani su realisti. Visok čin i položaj u mladosti znače još viši čin i položaj u zrelim godinama. To su novci i povlastice, pa prema tome i društveni ugled. Naravno, ako opet ne dođe do preokreta, što po njihovu mišljenju također nije sasvim isključeno. I ja sam uvjeren da je većini tih građana koji se dive blistavim karijerama mlađih partizanskih oficira veoma milo što njihovi sinovi imaju solidna gradanska zvanja u kojima se napreduje polako i sigurno ... Po svemu sudeći morat ćemo opet držati mnogo mitinga!

»Vi ste neobično sretan mlađi čovjek«, rekao mi je građanin iz ove kuće u kojoj sam se smjestio samo za jednu noć. Bit ću sretan kad opet postanem sličan vama, pomislio sam, ali mu ništa nisam rekao. Jer, zasada me još ne mogu usrećiti ni visoki činovi ni visoki položaji. Mirnodopski život još nas nije iskvario, a možda prave partizane nikada i neće iskvariti.

Možda i hoće, tko zna!? Nismo mi ni tako mladi kao što ovi građani misle! Ratne godine razlikuju se od običnih mirnodopskih godina. Moje je mišljenje da jedna godina rata čini čovjeka koji ratuje starijim za najmanje tri obične godine, ako se uopće može tako mjeriti. Mi nikada nismo bili mladi i nikada više nećemo biti mladi, bez obzira na godine i mladenački izgled.

Tko zna kako je sada u Čazmi, ili u Daruvaru, ili u Voćinu ili u Koprivnici i Virovitici (mojem rodnom mjestu). Tamo su također pobjedničke partizanske brigade, pjevaju partizanske pjesme i igraju kola. Ili su na priredbama. Drugačiji je to ugodaj! A naša slavonska, kalnička, bilogorska i moslavacka sela? Teško njima. Mi ćemo se nastaniti u gradovima i ona će opustjeli. Postat će opet obična sela. U ratu to nisu bila sela, to su bile partizanske baze. U njima je, iako su većinom spaljena i poharana, bujao život. Nikada im se nećemo moći odužiti!

Idem ipak u grad. Možda su još živi ljudi koji su me skrivali. Za tri mjeseca ilegalnog života u Zagrebu 1941. godine promijenio sam najmanje trideset stanova. Dobro se sjećam svih tih ljudi i adresa. Nekoga ću sigurno pronaći. Otišao bih do majke i sestre, ali nemam pojma gdje su. Potražit ću ih ujutro. Na Sljemenu se puca. To naši obračunavaju s ustaško-njemačkom kolonom koja se povukla u Zagrebačku goru.

Mislim da je moj ratni dnevnik završen.